

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԼՍԻՊՈՒՄԻ ՎԵՐԱԿԱՅԻՆ

ԶԱՂԱԶԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՅԿԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ԱՐՄԵՆ ՎԱԼԵՍՅԱՆ ԼԵՄԿԵԼ ՎԱԼԵՍՅԱՆ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԴԱՍԱԳԻՔ ԲՈՒՀԵՐԻ
ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԵՎ ՀԱՄԱՐԱԿԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՄԱՍՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ

ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ - 2005

ՀՏԴ 911:32.001 (07)
ԳՍԴ 26.8+66y7
Վ 152

Հրատարակության է երաշխավորվել
ԵՊՀ աշխարհագրական ֆակուլտետի
խորհրդի կողմից

Խմբագիր՝ պատմ.գիտ.դոկտ. Ն.Հովհաննիսյան

Գրախոսներ՝ ԵՊՀ միջազգային հարաբերությունների և դիվանագի-
տության ամբիոն,
աշխ.գիտ.դոկտ. Ա.Ավագյան

Վ 152 Վալեսյան Ա., Վալեսյան Լ., Քաղաքական աշխարհագրություն
- Եր., ԵՊՀ հրատ. 2005, 339 էջ:

Պատագրելով հայ իրականության մեջ առաջին անգամ քաղաքական աշ-
խարհագրությունը ներկայացվում է որպես գիտության ինքնուրույն ճյուղ, աշ-
խարհագրական գիտությունների համակարգի ենթահամակարգ, որն զբաղ-
վում է հասարակական կյանքի քաղաքական ոլորտի տարածքային կազմա-
կերպման հիմնախնդիրներով: Նախատեսված է աշխարհագրական և հասա-
րակագիտական մասնագիտությունների ուսանողների, ասպիրանտների հա-
մար: Կարող է օգտակար լինել հասարակական աշխարհագրության հարա-
կից գիտություններով՝ քաղաքագիտությամբ, տնտեսագիտությամբ, պատ-
մագիտությամբ, իրավագիտությամբ, սոցիոլոգիայով զբաղվողների, պետա-
կան կառավարման ու տեղական ինքնակառավարման ոլորտի պրակտիկ
աշխատողների, հանրակրթական դպրոցի ուսուցիչների, բոլոր նրանց հա-
մար, ովքեր հետաքրքրված են աշխարհում, մեր տարածաշրջանում ու Հա-
յաստանի Հանրապետությունում տեղի ունեցող քաղաքական ու սոցիալ-
տնտեսական երևույթներով:

Վ $\frac{1805060000}{704102105}$ 2005 թ.

ԳՍԴ 26.8+66y7

ISBN 5-8084-0683-8

© Ա.Վալեսյան, Լ.Վալեսյան, 2005 թ.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ	3
ОГЛАВЛЕНИЕ	5
CONTENTS	7
ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ	9
ԳԼՈՒԽ 1 ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ:	
ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՅՈՒՂԻ ԶԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ	12
1.1 ՌԻՍԿԻՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՕԲՅԵԿՏԸ ԵՎ ԱՌԱՐԿԱՆ՝ ՏԵՂԸ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳԱՆ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄ: ՆԵՐՔԻՆ ԿԱՌՈՒԹՅԱԾՔԸ	12
1.2 ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱԴԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ, ԳԼԽԱՎՈՐ ՓՈՒԼԵՐԸ	20
ԳԼՈՒԽ 2 ԴԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՈԼՈՐՏԸ	26
2.1 ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՈԼՈՐՏԻ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՑԵՂԸ ԴԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔՈՒՄ	26
2.2 ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՈԼՈՐՏԻ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄԸ ԵՎ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԿԱՌՈՒԹՅԱԾՔԸ	31
2.3 ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՈԼՈՐՏԻ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԿԱՌՈՒԹՅԱԾՔԻ ՄԻԱՎՈՐՆԵՐԸ: ՄԻԱՎՈՐՆԵՐԻ ԵՆԹԱԿԱՐԳՈՒԹՅՈՒՆԸ	35
ԳԼՈՒԽ 3 ԵՐԿԻՐ-ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ:	
ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴԱՏԱԿԱՆԻՇՆԵՐԸ	40
3.1 ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՕԲՅԵԿՏ ԵՎ ԴԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՈԼՈՐՏԻ ԴԱՍԱՏԱՏՈՒԹՅՈՒՆ	40
3.2 ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴԱՏԱԿԱՆԻՇՆԵՐԸ: ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾԱՌՈՒՅԹՆԵՐԸ	42
3.3 ԵՐԿԻՐ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒԹՅԱԾՔ	45
3.4 ԵՐԿԻՐ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳ՝ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՈՇԺՈՒՄ	48
ԳԼՈՒԽ 4 ԵՐԿԻՐ-ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԼԽԱՎՈՐ ՔԱՂԱՔԱՍՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԲՆՈՒԹԱԳՐԻՉՆԵՐԸ	58
4.1 ՊԵՏԱԿԱՆ ՏԱՐԱԾՔ	58
4.2 ՊԵՏԱԿԱՆ ՍԱՀՄԱՆ: ՎԵՐՊԵՏԱԿԱՆ ՍԱՀՄԱՆ	66
4.3 ՔԱՂԱՔԱՍՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԴԻՐՔ	66
4.4 ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄ: ՎԱՐՉԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄ	65
4.5 ՍԱՅՐԱՔԱՂԱՔ	98
ԳԼՈՒԽ 5 ՊԵՏԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ	108
5.1 ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՍԿԶԲՈՒՆՔՆԵՐԸ	109
5.2 ՆԵՐՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ	114
5.3 ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ	120
5.4 ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴՈԿՏՐԻՆԱ	125
ԳԼՈՒԽ 6 ԱՇԽԱՐՀԻ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄՆ ՈՒ ՎԵՐԱԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐԸ	134
6.1 ԱՇԽԱՐՀԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆԱՆ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ	135
6.2 ԱՇԽԱՐՀԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ ԴՆԱԳՈՒՅՆ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻՑ ՄԻՆԶԵՎ 20-ՐԴ ԴԱՐԻ ՍԿԶԲԸ	138
6.3 ԱՇԽԱՐՀԻ ՎԵՐԱԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐԸ 20-ՐԴ ԴԱՐՈՒՄ: ԱՐԴԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՔԱՐՏԵԶԻ ԶԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ	145

6.3.1 Կերամաքանդակներ ստեղծելիս շարժականության ՊԱՏԵՐԱՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՐԶՈՒՆԵՐԻՆ	146
6.3.2 Կերամաքանդակներ երկրորդ շարժականության ՊԱՏԵՐԱՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊԱՐԴՈՒՄՆԵՐԻ ՇԱՐՇԱՆՈՒՄԻ ՓՈՒՆՏԱՆ ՄԱՐԶՈՒՆԵՐԻՆ	153
6.3.3 Կերամաքանդակներ ստեղծելիս ՊԱՏԵՐԱՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՐԶՈՒՆԵՐԻՆ ԱՇԽԱՏԱՆԻ ՄԱՐԶԻ ՔՈՒՆԱՐԱՐԱՆԻ ԲԱՐՏԵՉԻ ՉԵՎԱԿՈՐՈՒՄԸ	159✓
ՔԼՈՒԽ 7 ԵՐԿԻՐ ՄՈՒՆՈՐԱԿԻ ՔՈՒՆԱՐԱՐԱՆԻ	
ՄԱԿՐՈՍԵՆՈՐԱՐԱՆԻ ՔՈՒՆԱՐԱՐԱՆԻ ԿԱՌԱՐԱՐՈՒՄԸ	166
7.1 ԱՇԽԱՐՀԱՐԱՐԱՆԻ ՔՈՒՆԱՐԱՐԱՆԻ (ԳԵՌՄԱՆԻՍՏԻԿԱ)	
ԳԵՌՄԱՆԻՍՏԻԿԱՆ ՈՒՐՈՒՄՆԵՐԻ ՉԵՎԱԿՈՐՈՒՄԸ ՆԱԽԱՐՀԱՆՆԵՐԸ	166
7.2 ԴԻՄԵՆՈՒՄԻ ՏԵՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՈՒ ՉԵՎԱԿՈՐՈՒՄԸ	174
7.3 ՑԻՎԱՆՈՒՄԻ ՉԵՎԱԿՈՐՈՒՄԸ ԵՎ ՉԵՎԱԿՈՐՈՒՄԸ	
ԼԻՏԵՐԱՏՈՐԻ ՉԵՎԱԿՈՐՈՒՄԸ	204
7.4 ԱՇԽԱՐՀԱՐԱՐԱՆԻ ՔՈՒՆԱՐԱՐԱՆԻ ԵՎ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՉԵՎԱԿՈՐՈՒՄԸ	209
7.5 ԵՐԿԻՐ-ՊԵՏԻՐԱՆԻՆԵՐԻ ԲԱՎԱՆ ՈՒՆԱՐԱՆԻՆԵՐԻ ՄԱՐԶՈՒՄՆԵՐԻ ՉԵՎԱԿՈՐՈՒՄԸ ՈՐՊԵՍ ԱՇԽԱՐՀԱՐԱՆԻ ՔՈՒՆԱՐԱՐԱՆԻ ԳՈՐԾՈՒՄԸ	223
ՔԼՈՒԽ 8 ՊԱՏԵՐԱՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ԽԱՐԱՐՈՒՄՆԵՐԻ ԱՇԽԱՐՀԱՐԱՆԻ	233
8.1 ՊԱՏԵՐԱՅՈՒՆՆԵՐԻ ՈՐՊԵՍ ՄԱՐԶՈՒՄՆԵՐԻ ԵՐԿԻՐԱՆԻՆ ԿԱՐԴԱՆԱՐԱՆԻ ՉԵՎԱԿՈՐՈՒՄԸ	233
8.2 ՉԵՎԱԿՈՐՈՒՄՆԵՐԻ ԽԱՐԱՐՈՒՄՆԵՐԻ ԵՎ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՐԱՆԻ ՉԵՎԱԿՈՐՈՒՄԸ	239
8.3 ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՉԵՎԱԿՈՐՈՒՄՆԵՐԻ ԵՎ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԿԱՐԴԱՆԱՐԱՆԻ ՉԵՎԱԿՈՐՈՒՄԸ	243
8.4 ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ՉԵՎԱԿՈՐՈՒՄՆԵՐԻ	249
8.5 ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԽԱՐԱՐՈՒՄԸ ԵՎ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ՉԵՎԱԿՈՐՈՒՄՆԵՐԻ ԿԱՐԴԱՆԱՐԱՆԻ	255
ՔԼՈՒԽ 9 ՉԵՎԱԿՈՐՈՒՄՆԵՐԻ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ՉԵՎԱԿՈՐՈՒՄՆԵՐԻ	266
9.1 ԿԱՐԴԱՆԱՐԱՆԻ ԵՐԿԻՐԱՆԻ ՈՒ ԱՇԽԱՐՀԱՐԱՆԻ ՉԵՎԱԿՈՐՈՒՄՆԵՐԻ ԿԱՐԴԱՆԱՐԱՆԻ ՉԵՎԱԿՈՐՈՒՄԸ	266
9.2 ԿԱՐԴԱՆԱՐԱՆԻ ԿԱՐԴԱՆԱՐԱՆԻ ՉԵՎԱԿՈՐՈՒՄՆԵՐԻ	273
9.3 ԿԱՐԴԱՆԱՐԱՆԻ ԿԱՐԴԱՆԱՐԱՆԻ ՉԵՎԱԿՈՐՈՒՄՆԵՐԻ	275
ՔԼՈՒԽ 10 ՉԵՎԱԿՈՐՈՒՄՆԵՐԻ (ՉԵՎԱԿՈՐՈՒՄՆԵՐԻ - ՉԵՎԱԿՈՐՈՒՄՆԵՐԻ)	
ՉԵՎԱԿՈՐՈՒՄՆԵՐԻ	279
10.1 ՉԵՎԱԿՈՐՈՒՄՆԵՐԻ ՉԵՎԱԿՈՐՈՒՄՆԵՐԻ ՉԵՎԱԿՈՐՈՒՄՆԵՐԻ ԵՎ ՉԵՎԱԿՈՐՈՒՄՆԵՐԻ	279
10.2 ՉԵՎԱԿՈՐՈՒՄՆԵՐԻ ԿԱՐԴԱՆԱՐԱՆԻ ԼՈՒՐՈՒՄՆԵՐԻ ԿԱՐԴԱՆԱՐԱՆԻ ՉԵՎԱԿՈՐՈՒՄՆԵՐԻ	289
ՔԼՈՒԽ 11 ՉԵՎԱԿՈՐՈՒՄՆԵՐԻ ՉԵՎԱԿՈՐՈՒՄՆԵՐԻ	
ՉԵՎԱԿՈՐՈՒՄՆԵՐԻ ԿԱՐԴԱՆԱՐԱՆԻ ԿԱՐԴԱՆԱՐԱՆԻ	300✓
11.1 ՉԵՎԱԿՈՐՈՒՄՆԵՐԻ ԿԱՐԴԱՆԱՐԱՆԻ ԿԱՐԴԱՆԱՐԱՆԻ ՉԵՎԱԿՈՐՈՒՄՆԵՐԻ ԳՈՐԾՈՒՄԸ	300✓
11.2 ՆԵՐՔԻՆ ՉԵՎԱԿՈՐՈՒՄՆԵՐԻ: ՉԵՎԱԿՈՐՈՒՄՆԵՐԻ ԿԱՐԴԱՆԱՐԱՆԻ ԵՎ ՉԵՎԱԿՈՐՈՒՄՆԵՐԻ ԿԱՐԴԱՆԱՐԱՆԻ	315✓
11.2.1 ՉԵՎԱԿՈՐՈՒՄՆԵՐԻ ԿԱՐԴԱՆԱՐԱՆԻ ԿԱՐԴԱՆԱՐԱՆԻ	317
11.2.2 ՉԵՎԱԿՈՐՈՒՄՆԵՐԻ ԿԱՐԴԱՆԱՐԱՆԻ ԿԱՐԴԱՆԱՐԱՆԻ	
ՉԵՎԱԿՈՐՈՒՄՆԵՐԻ ԱՇԽԱՐՀԱՐԱՆԻ	326
ԿԱՐԴԱՆԱՐԱՆԻ ՉԵՎԱԿՈՐՈՒՄՆԵՐԻ	337

Валесян А., Валесян Л., Политическая география, Ер., Издат ЕГУ, 2005. 370 с.

В книге, в первый раз в армянской действительности политическая география представлена в качестве самостоятельной отрасли науки, подсистемы в системе географических наук, занимающейся изучением проблем территориальной организации политической сферы общественной жизни. Предназначена для студентов и аспирантов, квалифицирующихся в географических и общественных науках. Книга может быть полезной для представителей смежных с общественной географией наук – политологии, экономики, истории, социологии, юридических наук, для работников сферы государственного управления и местного самоуправления, для учителей средней школы и всех тех, кто интересуется происходящими в мире, нашем регионе и в Республике Армения политическими и социально-экономическими явлениями.

ОГЛАВЛЕНИЕ

ՐՈՇԱՆԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ	3
ОГЛАВЛЕНИЕ	5
CONTENTS	7
ВВЕДЕНИЕ	9
ГЛАВА 1 ПОЛИТИЧЕСКАЯ ГЕОГРАФИЯ.	
ФОРМИРОВАНИЕ ОТРАСЛИ НАУКИ	12
1.1 ОБЪЕКТ И ПРЕДМЕТ ИЗУЧЕНИЯ. МЕСТО В СИСТЕМЕ КЛАССИФИКАЦИИ НАУК. ВНУТРЕННЯЯ СТРУКТУРА ..	12
1.2 ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ. ГЛАВНЫЕ ЭТАПЫ ..	20
ГЛАВА 2 ПОЛИТИЧЕСКАЯ СФЕРА ОБЩЕСТВЕННОЙ ЖИЗНИ	26
2.1 СОДЕРЖАНИЕ ПОЛИТИЧЕСКОЙ СФЕРЫ. МЕСТО В ОБЩЕСТВЕННОЙ ЖИЗНИ ..	26
ТЕРРИТОРИАЛЬНАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ И ТЕРРИТОРИАЛЬНАЯ СТРУКТУРА ПОЛИТИЧЕСКОЙ СФЕРЫ	31
2.3 ЕДИНИЦЫ ТЕРРИТОРИАЛЬНОЙ СТРУКТУРЫ ПОЛИТИЧЕСКОЙ СФЕРЫ. ИЕРАРХИЧНОСТЬ ЕДИНИЦ ..	35
ГЛАВА 3 СТРАНА-ГОСУДАРСТВО.	
ПРИЗНАКИ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ	40
3.1 ГОСУДАРСТВО КАК ГЕОГРАФИЧЕСКИЙ ОБЪЕКТ И КАК ИНСТИТУТ ПОЛИТИЧЕСКОЙ СФЕРЫ ОБЩЕСТВЕННОЙ ЖИЗНИ ..	40
3.2 ПРИЗНАКИ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ. ФУНКЦИИ ГОСУДАРСТВА ..	42
3.3 ГОСУДАРСТВЕННОЕ УСТРОЙСТВО СТРАНЫ ..	45
3.4 ГОСУДАРСТВЕННЫЙ СТРОЙ СТРАНЫ. ПОЛИТИЧЕСКИЙ РЕЖИМ ..	48
ГЛАВА 4 ГЛАВНЫЕ ПОЛИТИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ СТРАНЫ-ГОСУДАРСТВА..	58
4.1 ГОСУДАРСТВЕННАЯ ТЕРРИТОРИЯ ..	58
4.2 ГОСУДАРСТВЕННАЯ ГРАНИЦА. НАДГОСУДАРСТВЕННАЯ ГРАНИЦА ..	66
4.3 ПОЛИТИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ ..	80
4.4 ТЕРРИТОРИАЛЬНАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ. АДМИНИСТРАТИВНО-ПОЛИТИЧЕСКОЕ ДЕЛЕНИЕ ..	85
4.5 СТОЛИЦА ..	98
ГЛАВА 5 ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПОЛИТИКА	108
5.1 СОДЕРЖАНИЕ ПОЛИТИКИ. ОСНОВНЫЕ ПРИНЦИПЫ ..	109
5.2 ВНУТРЕННЯЯ ПОЛИТИКА ..	114

5.3	ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА	120
5.4	ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКАЯ ДОКТРИНА	125
ГЛАВА 6	ТЕРРИТОРИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ РАЗДЕЛ МИРА И ЕГО ПЕРЕДЕЛЫ	134
6.1	СОДЕРЖАНИЕ ПОЛИТИЧЕСКОГО ДЕЛЕНИЯ МИРА	135
6.2	ПОЛИТИЧЕСКОЕ ДЕЛЕНИЕ МИРА С ДРЕВНЕЙШИХ ВРЕМЕН ДО НАЧАЛА 20-ОГО ВЕКА	138
6.3	ПЕРЕДЕЛЫ МИРА В 20-ОМ ВЕКЕ. ФОРМИРОВАНИЕ СОВРЕМЕННОЙ ПОЛИТИЧЕСКОЙ КАРТЫ	145
6.3.1	ПЕРЕДЕЛЫ В РЕЗУЛЬТАТЕ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ	146
6.3.2	ПЕРЕДЕЛЫ В РЕЗУЛЬТАТЕ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ И РАСПАДА КОЛОНИАЛЬНОЙ СИСТЕМЫ	153
6.3.3	ПЕРЕДЕЛЫ В РЕЗУЛЬТАТЕ «ХОЛДСКОЙ ВОЙНЫ» ФОРМИРОВАНИЕ СОВРЕМЕННОЙ ПОЛИТИЧЕСКОЙ КАРТЫ МИРА	159
ГЛАВА 7	МАКРОГЕОГРАФИЧЕСКОЕ ПОЛИТИЧЕСКОЕ УСТРОЙСТВО ЗЕМЛИ	166
7.1	ПРЕДПОСЫЛКИ ФОРМИРОВАНИЯ НАУЧНОГО НАПРАВЛЕНИЯ ГЕОПОЛИТИКИ	166
7.2	ОСНОВНЫЕ ТЕОРИИ И КОНЦЕПЦИИ	174
7.3	ЦИКЛИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ И КОНЦЕПЦИЯ МИРОВОГО ЛИДЕРСТВА	204
7.4	ГЕОПОЛИТИКА И МЕЖДУНАРОДНЫЕ ПУТИ СООБЩЕНИЯ	209
7.6	ОБЕСПЕЧЕННОСТЬ СТРАН-ГОСУДАРСТВ ЕСТЕСТВЕННЫМИ РЕСУРСАМИ КАК ГЕОПОЛИТИЧЕСКИЙ ФАКТОР	223
ГЛАВА 8	ГЕОГРАФИЯ ВОЙНЫ И МИРА	233
8.1	ВОЙНА КАК СОЦИАЛЬНОЕ ЯВЛЕНИЕ: СВЯЗЬ С ПОЛИТИКОЙ	233
8.2	ПРОБЛЕМА ВСЕОБЩЕГО МИРА И МЕЖДУНАРОДНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ	239
8.3	МЕЖДУНАРОДНОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО И МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОРГАНИЗАЦИИ	243
8.4	ТЕРРИТОРИАЛЬНЫЕ КОНФЛИКТЫ	249
8.5	МЕЖДУНАРОДНОЕ ПРАВО И УРЕГУЛИРОВАНИЕ ТЕРРИТОРИАЛЬНЫХ КОНФЛИКТОВ	255
ГЛАВА 9	ЮЖНОКАВКАЗСКИЕ ТЕРРИТОРИАЛЬНЫЕ КОНФЛИКТЫ	266
9.1	КАВКАЗ – УЗЕЛ ПРОТИВОБОРСТВА ГЕОПОЛИТИЧЕСКИХ ИНТЕРЕСОВ. ОСОБЕННОСТИ КОНФЛИКТОВ	266
9.2	ГРУЗИНО-АБХАЗСКИЙ КОНФЛИКТ	273
9.3	ГРУЗИНО-ОСЕТИНСКИЙ КОНФЛИКТ	275
ГЛАВА 10	АРМЯНО-АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ (АЗЕРБАЙДЖАНО-КАРАБАХСКИЙ) КОНФЛИКТ	279
10.1	ИСТОРИЧЕСКИЕ КОРНИ, ХОД И АНАТОМИЯ КОНФЛИКТА	279
10.2	ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ И ПУТИ РЕШЕНИЯ КАРАБАХСКОЙ ПРОБЛЕМЫ	289
ГЛАВА 11	ПОЛИТИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ	300
11.1	ПОЛИТИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ КАК ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКИЙ ФАКТОР	300
11.2	ВНУТРЕННЯЯ ПОЛИТИКА. ТЕРРИТОРИАЛЬНОЕ УПРАВЛЕНИЕ И МЕСТНОЕ САМОУПРАВЛЕНИЕ	315
11.2.1	СТРУКТУРА ТЕРРИТОРИАЛЬНОГО УПРАВЛЕНИЯ	317
11.2.2	МНОГОПАРТИЙНОСТЬ. ЭЛЕКТОРАЛЬНАЯ ГЕОГРАФИЯ	326
СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ		337

Valesyan A., Valesyan L., Political Geography, Yerevan: YSU Publish., 2005, 370 p.

This book, for the first time in Armenian experience, presents Political Geography as an independent scientific branch, a subsystem in the system of Geographical sciences engaged in exploring the issues of the territorial organization of the social life's political domain.

This book is intended for senior and post-graduate students specializing in Geography and Social Sciences. It can be also useful for the specialists of Social Geography's adjacent sciences like Political Science, Economy, History, Law, Sociology, as well as high school teachers and all those who are interested in the political and socioeconomic phenomena in the modern turbulent world, including our troubled region and the Republic of Armenia.

CONTENTS

ԲՈՎԱՆՊԱԿՈՒԹՅՈՒՆ.....	3
ОГЛАВЛЕНИЕ	5
CONTENTS	7
INTRODUCTION	9
CHAPTER 1 POLITICAL GEOGRAPHY:	
FORMATION OF THE BRANCH OF SCIENCE	12
1.1 THE OBJECT AND SUBJECT OF RESEARCH.	
ITS PLACE IN THE SYSTEM OF SCIENCES	
INTERNAL STRUCTURE	12
1.2 THE CHARACTERISTICS AND MAIN STAGES OF DEVELOPMENT	20
CHAPTER 2 THE POLITICAL DOMAIN OF SOCIAL LIFE	26
2.1 THE CONTENT OF THE POLITICAL DOMAIN,	
ITS PLACE IN THE SOCIAL LIFE	26
2.2 THE TERRITORIAL ORGANIZATION AND	
TERRITORIAL STRUCTURE OF THE POLITICAL DOMAIN	31
2.3 THE UNITS OF THE TERRITORIAL STRUCTURE OF	
POLITICAL DOMAIN. HIERARCHY OF THE UNITS	35
CHAPTER 3 COUNTRY-STATE. THE FEATURES OF STATEHOOD	40
3.1 THE STATE AS A GEOGRAPHICAL OBJECT AND	
AN INSTITUTION OF POLITICAL DOMAIN OF SOCIAL LIFE	40
3.2 THE FEATURES OF STATEHOOD THE FUNCTIONS OF STATE	42
3.3 THE STATE STRUCTURE	45
3.4 THE STATE SYSTEM POLITICAL REGIME	48
CHAPTER 4 THE MAIN POLITICAL-GEOGRAPHICAL	
CHARACTERISTICS OF THE COUNTRY-STATE	58
4.1 THE STATE TERRITORY	58
4.2 THE STATE BORDER: SUPRASTATE BORDER	66
4.3 POLITICAL-GEOGRAPHICAL POSITION	80
4.4 TERRITORIAL ORGANIZATION.	
POLITICAL-ADMINISTRATIVE DIVISION	85
4.5 THE CAPITAL	98
CHAPTER 5 THE STATE POLICY	108
5.1 THE CONTENT OF THE POLICY, THE MAIN PRINCIPLES	109
5.2 HOME POLICY	114
5.3 FOREIGN POLICY	120
5.4 FOREIGN POLICY DOCTRINE	125
CHAPTER 6 THE TERRITORIAL - POLITICAL DIVISION AND	
REDIVISIONS OF THE WORLD	134

6.1	THE CONTENT OF THE POLITICAL DIVISION OF THE WORLD	135
6.2	THE POLITICAL DIVISION OF THE WORLD FROM ANCIENT TIMES TILL THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY.	138
6.3	THE REDIVISION OF THE WORLD IN THE 20TH CENTURY THE FORMATION OF THE MODERN POLITICAL MAP	145
6.3.1	THE REDIVISIONS AS THE RESULT OF WORLD WAR I	146
6.3.2	THE REDIVISIONS AS THE RESULT OF WORLD WAR II AND THE COLLAPSE OF THE COLONIAL SYSTEM	153
6.3.3	THE REDIVISIONS AS THE RESULT OF THE COLD WAR THE FORMATION OF MODERN POLITICAL MAP OF THE WORLD	159
CHAPTER 7	THE POLITICAL MACROGEOGRAPHICAL STRUCTURE OF THE EARTH	166
7.1	THE PRECONDITIONS OF THE FORMATION OF GEOPOLITICS AS A SCIENCE	166
7.2	THE MAIN THEORIES AND CONCEPTS	174
7.3	THE CYCLICAL DEVELOPMENT AND THE CONCEPT OF WORLD LEADERSHIP	204
7.4	GEOPOLITICS AND INTERNATIONAL COMMUNICATION ROUTES	209
7.5	COUNTRY-STATES' POSSESSION OF NATURAL RESOURCES AS A GEOPOLITICAL FACTOR	223
CHAPTER 8	THE GEOGRAPHY OF WAR AND PEACE	233
8.1	THE WAR AS A SOCIAL PHENOMENON ITS RELATIONS WITH POLICY	233
8.2	THE PROBLEMS OF UNIVERSAL PEACE AND INTERNATIONAL SECURITY	239
8.3	INTERNATIONAL COOPERATION AND INTERNATIONAL ORGANIZATIONS	243
8.4	TERRITORIAL CONFLICTS	249
8.5	THE INTERNATIONAL LAW AND THE RESOLUTION OF TERRITORIAL CONFLICTS	255
CHAPTER 9	THE TERRITORIAL CONFLICTS OF THE SOUTH CAUCASUS	266
9.1	THE CAUCASUS AS A KNOT OF CONFRONTING ETHNIC AND GEOPOLITICAL INTERESTS. PECULIARITIES OF THE CONFLICTS	266
9.2	GEORGIAN-ABKHAZIAN CONFLICT	273
9.3	GEORGIAN-OSSETIAN CONFLICT	275
CHAPTER 10	ARMENIAN-AZERBAIJANI (KARABAKH-AZERBAIJANI) CONFLICT	279
10.1	THE HISTORICAL ROOTS OF THE CONFLICT, ITS DEVELOPMENT AND ANATOMY	279
10.2	THE LEGAL BASIS AND THE WAYS FOR THE RESOLUTION OF THE KHARABAKH PROBLEM	289
CHAPTER 11	THE POLITICAL-GEOGRAPHICAL CHARACTERISTIC OF THE REPUBLIC OF ARMENIA	300
11.1	THE POLITICAL-GEOGRAPHICAL POSITION AS A FACTOR IN FOREIGN POLICY	300
11.2	DOMESTIC POLICY. TERRITORIAL ADMINISTRATION AND LOCAL SELF-GOVERNANCE	315
11.2.1	THE STRUCTURE OF TERRITORIAL ADMINISTRATION	317
11.2.2	MULTI-PARTY SYSTEM. GEOGRAPHY OF ELECTIONS	326
BIBLIOGRAPHY		337

Ն Ե Ր Ա Ծ ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

Մարդկային հասարակությունն իր ներքին կյանքը կազմակերպում և փոխհարաբերությունները բնական միջավայրի հետ կարգավորում է տարածության մեջ: Մարդկության առանձին տարածքային հատվածները՝ ցեղերը, ազգությունները, ժողովուրդները պատմական զարգացման ընթացքում գործ են ունեցել իրենց բնական վայրի, արեալի, շրջանի, պետական տարածքի հետ և կազմակերպվել են դրանց սահմաններում: Հասարակական առաջընթացի համեմատ այդ սահմանները փոփոխվել են, ընդարձակվել կամ սեղմվել: Դրան համեմատ էլ փոխվել է բնական պայմանների, որպես զարգացման գործոնի դերը: Աշխարհագրական մեծ հայտնագործությունների, հաղորդակցության միջոցների, գիտության ու տեխնիկայի աննախընթաց զարգացման շնորհիվ 18-19-րդ դարերից սկսած և հատկապես 20-րդ դարում մարդկության զարգացումը պայմանավորող և դրան ուղեկցող երևույթները ստացել են *համամոլորակային ընդգրկում*: Մարդկությունը վերածվել է մեկ միասնական սուպերհամակարգի, որի ամեն մի բաղադրիչ՝ մշակութային, էթնիկական, քաղաքական կամ այլ տարածքային միավոր սերտ փոխազդեցության մեջ է գտնվում մյուս բաղադրիչների՝ մեծ ու փոքր *համակարգերի* ու *ենթահամակարգերի* հետ:

«Համաշխարհային պատերազմ», «համաշխարհային տնտեսություն», «ժողովրդագրական պայթյուն» «համամոլորակային էկոլոգիական հիմնախնդիր», «մարդկության ինքնաուչնացման վտանգ», «միջազգային անվտանգություն», «աշխարհաքաղաքականություն», «աշխարհաէկոնոմիկա» երևույթներն ու հասկացությունները դարձել են համայն մարդկությանը հուզող խնդիրներ, որոնք իրենց լուծումը կարող են գտնել աշխարհի բոլոր ժողովուրդների համատեղ ջանքերով միայն:

Նոր իրադրությունը նոր խնդիրներ է դրել գիտության առաջ, որը 20-րդ դարում վիթխարի առաջընթաց արձանագրեց *աշխարհի գիտական ճանաչողության, նրա նորագույն գիտական պատկերի կերտման գործում*: Ծնվեցին նոր գիտական տեսություններ ու գիտությունների ամբողջ ճյուղեր (կիբեռնետիկա, ինֆորմատիկա, սիներգետիկա), հեղափոխական փոփոխություններ տեղի ունեցան գիտության ավանդական ճյուղերում՝ դրանց ներկայացվող նոր սոցիալական պատվերին համապատասխան:

Բովանդակային ու տեսական, մեթոդաբանական վերակառուցում ապրեց *աշխարհագրական գիտությունների համակարգը*։ Ձևավորվեց և վերջին տասնամյակներում բուռն զարգացում է ապրում քաղաքական աշխարհագրությունը, որը զբաղվում է անընդհատ բարդացող հասարակական կյանքի քաղաքական ոլորտի տարածքային կազմակերպման հիմնախնդիրներով։ Այժմ տասնյակներով են հաշվվում աշխարհի տարբեր երկրներում հրատարակվող գիտության այդ ճյուղին վերաբերող մասնագիտական ամսագրերն ու պարբերականները, գործում են համաշխարհային, տարածաշրջանային ու ներպետական քաղաքաաշխարհագրական գործընթացների ուսումնասիրությամբ զբաղվող հետազոտական կենտրոններ, հրավիրվում են միջազգային գիտաժողովներ, ստեղծվում են գիտական ասոցիացիաներ, տպագրվում են հիմնարար մենագրություններ ու դասագրքեր։

Այդ բոլորը վկայությունն է այն բանի, որ կտրուկ մեծացել է քաղաքական աշխարհագրության հասարակական արժեքը, նրան ներկայացվող *սոցիալական պատվերը*։ Ներկայումս գիտության այդ ճյուղի վիճակով է գնահատվում այս կամ այն ժողովրդի, հասարակության *ոչ միայն աշխարհագրական այլև քաղաքական մշակույթի մակարդակը*։

Սեզանում քաղաքական գործընթացների աշխարհագրական ասպեկտների նկատմամբ հետաքրքրությունը կտրուկ աճեց դարաբաշխյան շարժման տարիներին և հատկապես Հայաստանի Հանրապետության անկախացումից հետո, երբ մեր երկիրը դարձավ միջազգային իրավունքի սուբյեկտ։ Պատմագիտական, քաղաքագիտական, սոցիոլոգիական, իրավագիտական ուսումնասիրությունների քանակական ու որակական աճի հետ մեկտեղ նկատվեց *աշխարհագրական հետազոտությունների ընդհանուր ուղղվածության փոփոխություն դեպի քաղաքական երևույթները*։ Քաղաքական աշխարհագրությունը սկսեց հանդես գալ որպես աշխարհագրական *գիտության ինքնուրույն ճյուղ*։

Երևանի պետական համալսարանի աշխարհագրական ֆակուլտետում 1995թ. սկսած «Քաղաքական աշխարհագրությունը» ավանդվում է որպես պարտադիր առարկա։ ՀՀ ԿԳ նախարարության կողմից դեռևս 90-ականների սկզբին հաստատված «Աշխարհագրություն առարկայի հայեցակարգի» համաձայն «Քաղաքական աշխարհագրության հիմունքներ» հատուկ դասընթացը մտավ հանրակրթական դպրոց, հրատարակվեց առաջին համանուն փորձարկվող դա-

սագիրքը: Ընթերցողների ուշադրությանն առաջարկվող սույն ուսումնասիրությունը մեր իրականության մեջ լինելով գիտության այս ճյուղի բազմակողմանի վերլուծման ու գնահատման առաջին փորձը, կոչված է ծառայելու որպես բուհական դասագիրք:

Ներկայացված են գիտության այդ նոր ճյուղի բովանդակությունը, տեղը գիտությունների դասակարգման համակարգում, հասարակական կյանքի քաղաքական ոլորտի աշխարհագրական հետազոտության տեսական ու մեթոդաբանական հիմունքները, տարածքային կազմակերպման առանձնահատկությունները, աշխարհաքաղաքական հիմնական տեսություններն ու հայեցակարգերը, երկիրպետության քաղաքաաշխարհագրական բնութագրիչները: Քննարկված են աշխարհի բաժանման ու վերաբաժանման հիմնական փուլերը, երկիր մոլորակի ներկայիս աշխարհաքաղաքական կառուցվածքը: Վերլուծված ու գնահատված են այդ կառուցվածքի միջազգային գործընթացների վրա աշխարհագրական գործոնների ազդեցության ուղղություններն ու հետևանքները:

Գրքում հատուկ տեղ է հատկացված պատերազմի ու խաղաղության աշխարհագրությանը, տարածքային հակամարտություններին: Սասնավորապես վերլուծված են Կովկասյան տարածաշրջանի աշխարհաքաղաքական իրավիճակը և հարավկովկասյան հակամարտությունները, ադրբեջանա-դարաբադյան հակամարտությունը, նրա պատմական արմատները, ընթացքն ու անատոմիան:

Առանձին բաժին նվիրված է Հայաստանի Հանրապետության քաղաքաաշխարհագրական բնութագրմանը, վերլուծված են աշխարհագրական այն գործոնները, որոնք ուղղակի ազդեցություն են ունենում միջազգային հարաբերությունների սուբյեկտի կարգավիճակ ստացած Հայաստանի Հանրապետության արտաքին և ներքին քաղաքականության վրա:

Հեղինակները շնորհակալություն են հայտնում ԵՊՀ սոցիալ-տնտեսական աշխարհագրության ամբիոնի աշխատակիցներ Ժ. Մնացականյանին, Ա. Նանյանին, Լ. Սարգսյանին, Մ. Զիքլիզյանին գրքի ձեռագիրը տպագրության նախապատրաստելու համար:

**ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ:
ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՃՅՈՒՂԻ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ**

**1.1 ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՕԲՅԵԿՏԸ ԵՎ ԱՌԱՐԿԱՆ: ՏԵՂԸ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ:
ՆԵՐՔԻՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ**

Քաղաքական աշխարհագրությունը որպես գիտության ինքնուրույն ճյուղ ձևավորվել է 19-րդ դարի վերջին, 20-րդ դարի սկզբին, թեև «քաղաքական աշխարհագրություն» տերմինը շրջանառության մեջ է եղել դեռևս 18-րդ դարից սկսած:

Գիտության նորաստեղծ ճյուղի զարգացման ուղին եղել է հակասական և պայմանավորվել է այն տատանումներով, որ կրել է հասարակության գործնական հետաքրքրությունը նրա նկատմամբ: Իսկ այդ հետաքրքրության աճը կամ նվազումը կախված է եղել տնտեսության զարգացման ցիկլից, միջազգային հարաբերությունների վիճակից և աշխարհագրական գիտության զարգացման մակարդակից:

Քաղաքական աշխարհագրության որպես ինքնուրույն ճյուղի ի հայտ գալը, նրա հիմնարար հայեցակարգերի ու գիտական դրույթների ձևավորումը համընկնում է Առաջին համաշխարհային պատերազմին նախորդող ժամանակաշրջանի հետ, *երբ պետությունների միջև սրվում էր պայքարը աշխարհի վերաբաժանման համար, կատարվում էր ուժերի վերադասավորում, ձևավորվում էին պետությունների նոր ռազմաքաղաքական խմբավորումներ, խորանում էին տարածքային վեճերը:*

Քաղաքական աշխարհագրության նկատմամբ հասարակական հետաքրքրության նոր ալիք բարձրացավ Առաջին և Երկրորդ համաշխարհային պատերազմների միջև ընկած ժամանակաշրջանում, երբ *պայքար սկսվեց Առաջին պատերազմի արդյունքների վերանայման և աշխարհի քաղաքական քարտեզի նոր վերածննդի համար:*

Հայտնվեցին ինչպես տեսական, այնպես էլ կիրառական ուղղվածություն ունեցող բազմաթիվ աշխատություններ: Ձևավորվեց *գեոպոլիտիկա (աշխարհաքաղաքականություն) ուղղությունը:* Խիստ աճեց քաղաքական աշխարհագրության վարկը, դրա շնորհիվ էլ ուղղակի ազդեցությունը պետությունների արտաքին և ներքին քաղաքակա-

նության վրա:

Երկրորդ աշխարհամարտի և դրան հաջորդած տարիներին *հետաքրքրությունը քաղաքական աշխարհագրության նկատմամբ նվազեց*, և դա առաջին հերթին այն պատճառով, որ *գեոպոլիտիկան* ուղղակիորեն սպասարկելով գերմանական *Ֆաշիզմին և տեսական* հիմք ծառայելով նրա ռասիստական ու նվաճողական քաղաքականության համար, *վարկաբեկվել էր միջազգային հանրության աչքում*:

Որոշ ժամանակ անց, 1960-70-ական թվականներից սկսած քաղաքական աշխարհագրությունը *նոր վերածնունդ ապրեց և այժմ էլ հանդես է գալիս որպես գիտության արագ զարգացող մի ճյուղ, որի գիտաճանաչողական և գործնական, կառուցողական հնարավորությունները շատ բարձր են գնահատվում*:

Գաղտնիք չէ, որ ինչպես գիտության մյուս ճյուղերի, այնպես էլ քաղաքական աշխարհագրության անցած ուղին տարբեր երկրներում պետք է տարբեր լիներ: Տարբեր պետք է լինեին նաև զարգացման մակարդակները:

Այդ առումով մեզ համար հատուկ հետաքրքրություն ներկայացնում են Ռուսաստանը և նախկին Խորհրդային Միությունը, որոնց նաև է կազմել Հայաստանը: Հատկանշական է, որ 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին ռուսական քաղաքաաշխարհագրական միտքը ոչնչով չէր գիջում եվրոպական մակարդակին (հայտնի էին ռատկապես Ն.Պ. Օգարյովի և Վ.Պ.Սեմյոնով-Տյան Շանսկու աշխատությունները): Խորհրդային առաջին տասնամյակներում նույնպես մի շարք առաջատար աշխարհագետներ շարունակում էին զբաղվել քաղաքաաշխարհագրական ուսումնասիրություններով, թեև այդ ուսումնասիրությունների շրջանակները թեմատիկ առումով խիստ կրճատվել էին: Տոտալիտար ռեժիմի և ծայրահեղ քաղաքականացված հասարակական մթնոլորտի պայմաններում, երբ քաղաքական աշխարհագրությունը նույնացվում էր հակագիտական ու ռեակցիոն ռեժակված առանձին տեսությունների ու գաղափարների հետ, շրանք սահմանափակվում էին արտասահմանյան առանձին երկրների թեմատիկայով՝ ԽՍՀՄ-ին վերաբերող հարցերից թույլատրելի էին րամարվում երկրի քաղաքական կյանքի տարածական դիֆերենցումը, և այն էլ կապված տնտեսական շրջանացման և արտադրողական ուժերի տեղաբաշխման հետ: *Համաաշխարհային մակարդակի քաղաքաաշխարհագրական սուր հարցերը խորհրդային հետազոտողների համար փականքի տակ էին գտնվում*:

Դրությունը նկատելիորեն փոխվում է 70-ական թվականների

կեսերից սկսած, երբ գաղափարախոսական սահմանափակումները որոշ չափով թուլացել էին: Քաղաքաաշխարհագրական հետազոտությունները կտրուկ ծնով ակտիվանում են 80-ականի վերջերին, երբ սրվում է քաղաքական իրադրությունը երկրի ներսում, այսթում են առաջին ռեգիոնալ, հատկապես ազգամիջյան հակամարտությունները (Միջին Ասիա, Անդրկովկաս, Հյուսիսային Կովկաս, Մոլդովա): Խորանում են անջատողական և անկախացման (սուվերենիզացման) տրամադրությունները, ֆեդերալիզմի հիմունքներով կառուցված ԽՍՀՄ-ի փլուզման վտանգը դառնում է իրական:

Քաղաքաաշխարհագրական հետազոտությունների համար առաջնակարգ թեմա են դառնում երկրի *էթնոքաղաքական միավորների կարգավիճակի, ԽՍՀՄ կենտրոնական իշխանության և միութենական հանրապետությունների միջև կառավարման գործառույթների վերաբաշխման, այլընտրանքային ընտրությունների տարածքային կազմակերպման, նոր ստեղծված և գործունեության ազատություն ստացած կուսակցությունների ու այլ հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների գործունեության տարածքային տարբերությունների և այլ հարցեր, որ ուղղակիորեն առնչվում են հասարակական կյանքի քաղաքական ոլորտի տարածական կառուցվածքի ու կազմակերպման հետ:*

Այդ ամենի շնորհիվ քաղաքական աշխարհագրությունը հայտնվում է հասարակական կյանքի կիզակետում գտնվող գիտությունների շարքում և *բարձր սոցիալական վարք է ձեռք բերում*: Դրա հետ մեկտեղ ավելի ցցուն է դառնում քաղաքաաշխարհագրական գիտահետազոտական կենտրոնների անհամաչափ տեղաբաշխումը, այն փաստը, որ քաղաքաաշխարհագրական գրեթե բոլոր շատ թեքիչ *արժեքավոր ուսումնասիրությունները կատարվում են Սոսկվայի և Պետերբուրգի մի քանի գիտական կենտրոններում ու համալսարանների աշխարհագրական ֆակուլտետներում*:

Պատահական չէ, որ ԽՍՀՄ փլուզումից հետո անկախություն նվաճած *բոլոր նախկին միութենական հանրապետությունները, բացառությամբ Ռուսաստանի Դաշնության, հայտնվեցին մի վիճակում, երբ քաղաքական աշխարհագրությունը որպես գիտության ճյուղ իսպառ բացակայում էր, կամ գտնվում էր սաղմնային վիճակում*:

Բացառություն չէր կարող կազմել և Հայաստանի Հանրապետությունը: Ստեղծվել էր մի անտրամաբանական վիճակ. նորաստեղծ պետությունը հայտնվել էր դեմ-հանդիման բոլորովին նոր խնդիրների, որոնք ծագել էին՝ կապված մի կողմից երկրի քաղաքական

կարգավիճակի փոփոխության ու միջազգային հարաբերությունների սուբյեկտ դառնալու և մյուս կողմից՝ ամբողջատիրական հասարակարգից դեպի ազատական, ժողովրդավարական հասարակարգ անցում կատարելու և հասարակական կյանքի տարածքային կազմակերպման նոր սկզբունքներ ներդնելու հետ: Այդ խնդիրներից շատերի լուծումը կարիք ուներ քաղաքաաշխարհագրական մեկնաբանությունների ու հիմնավորումների: Մինչդեռ հանրապետությունում **գրեթե բացակայում էին այն գիտական ուժերը**, որոնք ի վիճակի էին կատարել արդիական մակարդակի քաղաքաաշխարհագրական հետազոտություններ և հասունացած հարցերի լուծման գիտական հիմնավորումներ տալ:

Նոր անկախացած Հայաստանի Հանրապետությունում քաղաքական աշխարհագրությունը ըստ էության **ստիպված էր սկսել զրոյից ինչպես մասնագետների պատրաստման, այնպես էլ գիտահետազոտական աշխատանքների կազմակերպման և հետազոտությունների գերակա ուղղությունների որոշման ասպարեզում**:

*
* *

Գիտության որևէ ճյուղի կամ նոր ուսումնական դիսցիպլինի ուսումնասիրությունը ընդունված է սկսել հետևյալ պարտադիր հարցերի պարզաբանումից:

1. Ո՞րն է գիտության ճյուղի բովանդակությունը, ի՞նչ է այն ուսումնասիրում, այլ կերպ ասած՝ **ո՞րն է նրա ուսումնասիրության օբյեկտը և առարկան:**

2. Ո՞րն է նրա տեղը գիտությունների ընդհանուր համակարգում:

Սկսենք առաջին հարցից: Գիտություն ունի քաղաքական աշխարհագրության՝ որպես գիտության ճյուղի և նրա ուսումնասիրության օբյեկտի ու առարկայի սահմանման բազմազանություն: Այդ սահմանումները փոխվել են գիտության ճյուղի զարգացման համեմատ սկսած 19-րդ դարի վերջերից, երբ Ֆ. Ռատցելը հրատարակեց իր «Քաղաքական աշխարհագրություն» գիրքը: Իրա ազդեցության տակ տարածում ստացավ այն պատկերացումը, որ **քաղաքական աշխարհագրությունը ուսումնասիրում է քաղաքական երևույթների վրա երկրի աշխարհագրական դիրքի և բնական պայմանների ազդեցությունը և դրա հետ կապված՝ միջազգային հարաբերությունների տարածական ասպեկտները**: Այս մոտեցումն իր բոլոր տարա-

տեսակներով հանդերձ բնորոշ էր տարբեր հեղինակների կողմից քաղաքական աշխարհագրությանը տրվող բոլոր սահմանումներին¹:

Ներկայումս տիրապետող է այն տեսակետը, որ *քաղաքական աշխարհագրությունը հասարակական աշխարհագրական գիտություն է հասարակական կյանքի քաղաքական ոլորտի և նրա բաղադրիչների տարածքային կազմակերպման մասին*: (Քաղաքական ոլորտին և նրա բաղադրիչներին մանրամասն կծանոթանանք գրքի հաջորդ բաժնում):

Հիշենք, որ ընդհանրապես տարածքային կազմակերպում ասելով հասկանում ենք ինչպես բուն *գործունեությունը*, տարածքի կազմակերպման գործընթացը և նրա բովանդակությունը, այնպես էլ *գործընթացի արդյունքը*:

Գործընթացի բովանդակությունը կանխորոշվում է տարաբնույթ գործոնների համատեղ ազդեցությամբ: Այդպիսի գործոններ են կոնկրետ աշխարհագրական տարածքի բնածին և մարդածին առանձնահատկությունները, դրանց փոխազդեցությունն ու փոխկախվածությունը: Կարևոր գործոն է *տարածական-քաղաքական համակարգերի* (ՏԲՀ) տարբեր տիպերի առկայությունը, դրանց ընդհանրություններն ու տարբերությունները:

Հայտնի է, որ աշխարհագրական տարածքի առանձնահատկությունների ուսումնասիրությունը աշխարհագրական գիտության ավանդական ուղղություններից է և բավարար մակարդակով մշակված է. հայտնի են դրանց տեսականին, կազմը (աշխարհագրական դիրքի տարատեսակներով, բնական պայմաններ ու ռեսուրսներ, հասարակական հարաբերություններ, ժողովրդագրական, տնտեսական, հոգևոր-մշակութային ներուժ և այլն), բացահայտված ու գնահատված են դրանց փոխազդեցությունները և հետևանքները: Համեմատաբար նոր բնագավառ է *տարածքային-քաղաքական համակարգերի* (ՏԲՀ) *տիպերի, դրանց ընդհանրությունների ու տարբերությունների ուսումնասիրությունը*.

Առանձնացվում են տարածքային-քաղաքական համակարգերի *երկու տիպ՝ ՏԲՀ դե յուրե և ՏԲՀ դե ֆակտո*:

Դե յուրե տիպին են պատկանում այն տարածքային-քաղաքական համակարգերը, որոնց սահմանները հաստատված են պաշտո-

¹ Քաղաքական աշխարհագրության՝ որպես գիտության ճյուղի տարբեր սահմանումների և դրա հետ կապված զարգացման փուլերի մանրամասն վերլուծությունը տվել է ռուս աշխարհագետ Վ.Կոլոսովը: Տե՛ս В.А. Колосов, Н.С. Мироненко, Геополитика и политическая география. М., 2002, с. 239-297.

նապես և իրավական ուժ ունեն: Այդպիսիք են պետությունները, պետությունների միավորումները (միությունները), պետության ներքին քաղաքական ու վարչական բաժանման միավորները, ընտրական տարածքներն ու տեղամասերը, հատուկ գոտիները (արեալները), որոնք ստեղծվում են կոնկրետ գործնական խնդիրներ լուծելու համար (ազատ առևտրի գոտիներ, արգելված գոտիներ, չեզոք գոտիներ և այլն), նման տիպի այլ տարածքները:

ՏԶՀ դե ֆակտո տիպը նույնպես ունի իր արտաքին սահմանները (ինչը պարտադիր է ամեն մի տարածքային համակարգի համար ընդհանրապես), բայց դրանք իրավական ձևակերպում չունեն և չեն համընկնում պաշտոնական սահմանների (էթնիկական, լեզվական, կրոնական և այլն):

• Հենց դրանով էլ պայմանավորվում է այդ *երկու տիպերի գլխավոր՝ կառավարելիության տարբերությունը*: *Դե յուրե տիպը* հասարակության տարածքային-քաղաքական կազմակերպման սուբյեկտ է: Նրա կոնկրետ միավորների (պետություն, վարչական մարզ, քաղաք, գյուղական համայնք և այլն) օրենսդրորեն սահմանված մասնակցությամբ է իրականացվում պետության տարածքային կառավարումը, իսկ համամոլորակային ու տարածաշրջանային մակարդակում՝ պետությունների տնտեսական ու ռազմաքաղաքական միությունների ստեղծումով: Մինչդեռ *դե ֆակտո տիպի* միավորները ձևավորվում են օբյեկտիվորեն, առանց իրավաբանական ձևակերպման: Դրանք ունեն ակնհայտ յուրահատկություններ, տարբերիչ գծեր, որոնք արդյունք են բնաաշխարհագրական, էթնոաշխարհագրական, տնտեսաաշխարհագրական պայմանների և պատմական զարգացման տարբերությունների, որոնք սակայն իրավական ձևակերպում չեն ստանում:

Քաղաքական աշխարհագրության ուսումնասիրության *օբյեկտի ու առարկայի հարցում* կարող ենք հանգել հետևյալ հետևությանը: *Ուսումնասիրության օբյեկտը հասարակական կյանքի քաղաքական ոլորտն է, որն ընդհանուր է մի ամբողջ շարք հասարակական գիտությունների համար (քաղաքագիտություն, միջազգային իրավունք և այլն):*

Ուսումնասիրության առարկան հասարակական կյանքի քաղաքական ոլորտի տարածքային կազմակերպումն է, որը, ինչպես տեսանք, բուն գործունեությունից, գործընթացից բացի ներառում է դրա արդյունքը՝ ձևավորված տարածքային-քաղաքական կառուցվածքը և նրա միավորները:

Վերը շարադրվածի հիման վրա կարող ենք տալ պատասխանը

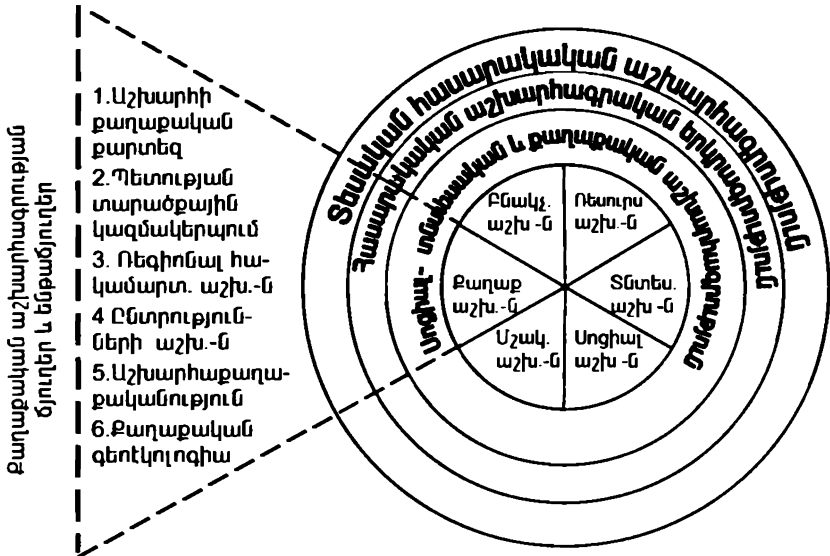
նաև երկրորդ հարցի՝ ո՞րն է քաղաքական աշխարհագրության տեղը գիտությունների դասակարգման համակարգում:

Հայտնի է, որ գիտական ճանաչողության զարգացման հազարամյակների ընթացքում, սկսած Արիստոտելից, տարբեր սկզբունքներով գիտությունների տարբեր դասակարգումներ են կատարվել: Ներկայումս պաշտոնական կարգավիճակ ունեցող և առավել տարածվածը **դասակարգման օբյեկտային սկզբունքն է**, որի համաձայն ինքնուրույն կոչվելու կարող է հավակնել գիտության այն բնագավառը, որն ունի ուսումնասիրության **սեփական օբյեկտ և առարկա:**

Քաղաքական աշխարհագրությունը, ինչպես տեսանք, այդ պարտադիր պահանջը բավարարում է. նրա օբյեկտը պատկանում է հասարակական կյանքին (հասարակական կյանքի քաղաքական ոլորտին), հետևապես այն պատկանում է հասարակական գիտությունների համակարգին: **Հասարակական գիտությունները բնական, տեխնիկական և փիլիսոփայական գիտությունների հետ միասին կազմում են գիտություն կոչվող գերհամակարգը:**

Միաժամանակ մենք տեսանք, որ քաղաքական աշխարհագրության ուսումնասիրության **առարկան** հասարակական կյանքի քաղաքական ոլորտի **տարածքային կազմակերպումն է:** Հայտնի է, որ աշխարհագրական թաղանթի ոլորտների և դրանցից յուրաքանչյուրի բաղադրիչների **տարածքային կազմակերպումը աշխարհագրության և նրա ճյուղային գիտությունների ուսումնասիրության առարկան է.** Ուստի և քաղաքական աշխարհագրությունը նույնպես, ինչպես և աշխարհագրական թաղանթը և այնտեղ ընթացող երևույթներն ուսումնասիրող մյուս բոլոր գիտությունները **սահմանային, միջանկյալ դիրք են գրավում և դրանով իսկ միաժամանակ պատկանում են նաև աշխարհագրական գիտությունների համակարգին:**

Աշխարհագրական գիտությունների դասակարգման համակարգում հասարակական աշխարհագրության և մյուս ճյուղային բաղադրիչների տեղի խնդիրը մենք առիթ ենք ունեցել հանգամանորեն քննարկելու մեր «Հասարակական աշխարհագրության ներածություն» (1999թ.) և «Աշխարհագրական գիտությունների մեթոդաբանական և տեսական հիմունքներ» (2004թ.) աշխատություններում: Այստեղ սահմանափակվենք հասարակական աշխարհագրության կառուցվածքի և դրանում քաղաքական աշխարհագրության և նրա ճյուղերի ու ենթաճյուղերի գրաֆիկական պատկերումով (տե՛ս գծ.1):

Գծ. 1. Քաղաքական աշխարհագրության (և նրա ենթաճյուղերի) տեղը հասարակական աշխարհագրական գիտությունների ենթահամակարգում

Հիշյալ գրաֆիկը, ինչպես տեսնում ենք, պատկերում է քաղաքական աշխարհագրության ներքին կառուցվածքը նույնպես: Ժամանակակից պատկերացմամբ քաղաքական աշխարհագրությունը որպես գիտության ինքնուրույն ճյուղ, չնայած համեմատաբար երիտասարդ հասակին՝ ընդամենը մեկ հարյուրամյակ, ունի բավականին բարդ կառուցվածք: Այն բաղկացած է մեծաքանակ ենթաճյուղերից, ուղղություններից, տեսություններից, հայեցակարգերից:

Ենթաճյուղերից համընդհանուր ճանաչում են ստացել աշխարհի քաղաքական բաժանումը՝ քաղաքական քարտեզը¹, պետության տարածքային կազմակերպումը, ռեգիոնալ հակամարտությունների աշխարհագրությունը, ընտրությունների աշխարհագրությունը, աշխարհաքաղաքականությունը, քաղաքական գեոէկոլոգիան (երկրաբնապահպանությունը):

¹ Քաղաքական աշխարհագրության ճյուղը «Աշխարհի քաղաքական քարտեզ» են անվանում պայմանականորեն. Տվյալ դեպքում ընդունվում է, որ աշխարհի քաղաքական քարտեզ ասելով նկատի է առնվում ոչ թե քարտեզի վրա պետությունների լոկ տեղադիրքն ու սահմանները, այլ աշխարհի քաղաքական ոլորտի, նրա բաղադրիչների տարածքային կառուցվածքն իր ամբողջ բովանդակությամբ, պետությունների փոխհարաբերությունները, խմբակցությունները, միջազգային իրադրությունը:

Հիմնականում ձևավորված հիշյալ ենթաճյուղերի կողքին ուրվագծվում են նոր ենթաճյուղեր, որոնք արդյունք են քաղաքական աշխարհագրության և մյուս աշխարհագրական գիտությունների փոխհամագործակցության ու ինտեգրման: Մասնագետներն այդպիսի *նոր սաղմնավորվող ենթաճյուղեր են համարում քաղաքական շրջանացումը, քաղաքական լանդշաֆտագիտությունը, իշխանության և էլիտոգենեզի աշխարհագրությունը, քաղաքական քարտեզագրությունը, արդյունաբերության զարգացման ու տեղաբաշխման քաղաքական գործոնները, պրոզնոզային քաղաքական աշխարհագրությունը* և մի քանի ուրիշներ:¹ Դրանք առայժմ ներկայանում են որպես գիտական ուղղություններ, ուսմունքներ կամ տեսություններ, բայց ինքնուրույն ենթաճյուղ դառնալու նախանշաններն ակնհայտ են:

Ինչպես աշխարհագրական մյուս գիտություններին, այնպես էլ քաղաքական աշխարհագրությանը վերաբերող ուսումնասիրությունները դասակարգվում են նաև ըստ տարածական ընդգրկման: Առանձնացվում են *երեք հիմնական մակարդակներ՝ մակրոմակարդակ* (համամոլորակային և խոշոր տարածաշրջաններ), *մեզոմակարդակ* (երկիր-պետություններ) և *միկրոմակարդակ* (պետության ներսում տարբեր մեծության շրջաններ, առանձին քաղաքներ, քաղաքական հետաքրքրություն ներկայացնող տարածքներ՝ անկլավներ, էթնիկական փոքրամասնությունների արեալներ և այլն):

1.2 ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱԴԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ,

ԳԼԽԱՎՈՐ ՓՈՒԼՆԵՐԸ

[Handwritten signature]

Օրինաչափ է, որ քաղաքական աշխարհագրության ներկա կառուցվածքը ձևավորվել է ոչ միանգամից: Այն ապրել է զարգացման որոշակի փուլեր՝ պայմանավորված հասարակական կյանքի զարգացման, համաշխարհային տնտեսության ընդհանուր աճի ու կառուցվածքային փոփոխությունների, միջազգային հարաբերությունների զարգացման առանձնահատկությունների և դրանց առաջադրած ու լուծում պահանջող նոր խնդիրներով, իհարկե նաև գիտության այդ ճյուղի *ինքնազարգացման, ներքին ռեֆլեքսիայի ավելի բարձր տիպի՝ մեթոդոլոգիզմի ամրապնդման ու խորացման համագամանքով:*

¹ Քաղաքական աշխարհագրության ավանդական և նոր ձևավորվող ճյուղերի ու ենթաճյուղերի ուշադրության արժանի վերլուծություն է տվել ռուս երիտասարդ աշխարհագետ Տուրովսկին: Տե՛ս Փ.Փ. Դуровский, Политическая география, Учебное пособие, Москва-Смоленск, 1999.

Ուսա հայտնի քաղաքաաշխարհագետ Վ.Ա.Կոլոսովը քաղաքական աշխարհագրության զարգացումը բաժանում է 4 փուլի: Այդ փուլերը ներկայացված են Աղյուսակ 1-ում:

Առաջին փուլը, (1897-1914թթ.) ինչպես երևում է աղյուսակից, բնութագրվում է իմպերիալիստական մրցակցության սրումով: Դա ակնհայտ էր հատկապես Անգլիայի, ԱՄՆ-ի ու Գերմանիայի միջև, որոնք ծագում էին համաշխարհային հեգեմոնիայի: Հատկանշական էին նաև աշխարհի առավել զարգացած երկրներում տնտեսական և սոցիալքաղաքական փոփոխությունները, որոնք պայմանավորված էին ինդուստրացման և ուրբանիզացման բարձր տեմպերով: Կարևոր գործոններ էին նաև քաղաքական ծախս կողմնորոշում ունեցող կուսակցությունների ուժեղացումը և ազգայնական տրամադրությունների տարածումը: Քաղաքական աշխարհագրություն գիտության ճյուղի պատմության մեջ այդ ժամանակաշրջանը,– ինչպես նշվում է,– «աչքի է ընկնում *տեսական ընդհանրացումների առաջին ալիքով*»:

Քաղաքական աշխարհագրության զարգացման *երկրորդ փուլի* ձևավորման (1915-1949թթ.) նախադրյալներից գլխավորները Առաջին և Երկրորդ համաշխարհային պատերազմներն են, որոնց արդյունքում լուրջ փոփոխություններ տեղի ունեցան մոլորակի աշխարհաքաղաքական (գեոպոլիտիկական) կառուցվածքում և աշխարհակարգում ընդհանրապես: Եապես փոխվեց աշխարհի քաղաքական քարտեզը, փլուզվեցին կայսրություններ, վերածնվեցին պետական սահմանները, ստեղծվեց սոցիալիստական գաղափարախոսությանը հետևող ԽՍՀՄ պետությունը, աշխարհում հաստատվեց երկբևեռ (կապիտալիստական և սոցիալիստական) գեոպոլիտիկական կարգը:

Գիտության ճյուղի զարգացման այս փուլի համար բնորոշ էր կիրառական ուղղվածություն ունեցող աշխատությունների գերակշռությունը, որոնցում հատուկ քննության էին առնվում տարբեր պետությունների տարածքների ու ազդեցության գոտիների կազմի, ձևավորման հանգամանքների, պետական սահմանների հիմնավորված լինելու, վիճելի տարածքների, կայսրությունների վերացման և նոր պետությունների ստեղծման հարցերը:

Բարձրացավ քաղաքական աշխարհագրության և քաղաքաաշխարհագետների սոցիալական վարկը: Շատ մասնագետներ հրավիրվեցին պատասխանատու պետական քաղաքական պաշտոնների, դարձան մասնագիտացված քաղաքագիտական հաստատությունների և հայտնի քաղաքական գործիչների խորհրդականներ:

Քաղաքական աշխարհագրության զարգացման փուլերը¹

Փուլը և նրա մոտավոր տևողությունը	Հիմնական սոցիալական գործընթացները և պատմական փոփոխությունները	Հետազոտությունների գերակշռող մակարդակը (մասշտաբը)	Կենտրոնական դեմքերը (առաջատար գիտնականները)
1897-1914թթ.	Աշխարհի առաջատար պետությունների (Անգլիա, ԱՄՆ, Գերմանիա և մյուսներ) իմպերիալիստական մրցակցություն, բուռն ինդուստրացում և ուրբանիզացում, զանգվածային ծախ կուսակցությունների տարածում, ազգային պետությունների կայացում	Աշխարհն ամբողջությամբ, պետություն	Ֆ. Ռաուզել, Յ. Մաքսիմով, Ա. Ջիգֆորդ
1915-1949թթ.	Առաջին և երկրորդ համաշխարհային պատերազմներ և աշխարհի գեոպոլիտիկական վերակազմավորում, ԽՍՀՄ-ի ստեղծում և աշխարհի երկրներ գեոպոլիտիկական կարգի հաստատում	Աշխարհն ամբողջությամբ, պետություն, երկու մակարդակների միաձուլումը	Յ. Մաքսիմով, Ս. Բուլմեն, Ռ. Հարտշորն, Ուրիշներ
1950-1975թթ.	Զարգացած երկրներում արդյունաբերության արագ աճ և հարաբերական սոցիալական կայունություն, Արևելքի և Արևմուտքի գեոպոլիտիկական մրցակցություն, զաղութային համակարգի վերջնական փլուզում, համընդհանուր ճգնաժամի նշանների աճ և ԱՄՆ-ի գերիշխանության ձգտելու ակնհայտ նշաններ	բոլոր մակարդակներն իրենց օրգանական միասնության մեջ	Դ. Հարվի, Պ. Թեյլոր, Ջ. Էդնյու, Կ. Կոկս
1975թ. սկսած	Հետինդուստրիալ ժամանակաշրջանի ծավալում, էկոնոմիկայի և ողջ հասարակական կյանքի ինտերնացիոնալացում, ԽՍՀՄ-ի և սոցիալիստական համակարգի փլուզում, ԱՄՆ-ի գերիշխանության ուժեղացում		

¹ См. В.А. Колосов, Н.С. Мироенко Геополитика и политическая география, М., 2002, т. 246 (մասնակի փոփոխություններով և կրճատումներով)

Գիտական հետազոտությունները ի տարբերություն առաջին փուլի, երբ գլխավոր օբյեկտը առանձին պետությունն էր, ընդգրկում էին նաև աշխարհը, իսկ երկու՝ մեզո ու մակրոմակարդակները համդես էին գալիս միասնական, միաձուլված տեսքով:

Երրորդ փուլը, որ ընդգրկում էր 20-րդ դարի մոտավորապես երրորդ քառորդը (1950-1975թթ.) նշանավորվում է զարգացած երկրների արագ տնտեսական աճով, որը հենվում էր երրորդ երկրներից ներմուծվող արդյունաբերական հումքի ու վառելիքի վրա: Դա բերեց բնակչության սոցիալական վիճակի որոշակի բարելավման: Վերջնականապես փլուզվեց հարյուրամյակներ տևած գաղութային հպմակարգը. տասնյակ երկրներ ստացան քաղաքական անկախություն, բայց նրանց տնտեսական կախվածությունը նախկին մոնոպոլիաներից գրեթե չթուլացավ: Փուլի համար բնութագրիչ էր այն, որ զարգանում ու խորանում էր երկու բևեռների՝ ԱՄՆ-ի ու ԽՍՀՄ-ի, նույնն է թե Արևմուտքի ու Արևելքի մրցակցությունը: Չնայած դրան, ուժերի հավասարակշռությունը հիմնականում չէր խախտվում, որի շնորհիվ էլ աշխարհի գեոպոլիտիկական իրադրությունը շարունակում էր մնալ համեմատաբար կայուն:

Սինոյն ժամանակ գիտական հետազոտությունների ոլորտում նկատվում է քաղաքական աշխարհագրության ակտիվության նվազում, որը պայմանավորված էր վերը թվարկված արտաքին գործոններից բացի, նաև աշխարհագրական գիտությունների համակարգի ներսում ընթացող մեթոդաբանական-տեսական գործընթացների (ներքին ռեֆլեքսիայի) առանձնահատկություններով:

Չորրորդ փուլը, որ ընդգրկում է նաև ներկա ժամանակաշրջանը, ի տարբերություն նախորդ փուլի, աչքի է ընկնում հետազոտությունների քանակի կտրուկ աճով և նոր մոտեցումներով ու գաղափարներով: Բնորոշ է հատկապես գիտության ճյուղի տեսականացման, ինքնաճանաչման՝ ներքին ռեֆլեքսիայի բարձրացումը նոր մակարդակի և սոցիալական տեսության հետ կապերի սերտացումը: Ընդլայնվում է քաղաքական աշխարհագրությամբ զբաղվող մասնագետների շրջանակը, հայտնվում են նոր գիտական ամսագրեր ու այլ պարբերականներ:

Հետազոտողների կարծիքով պատահական չէր, որ այդ վերելքը համընկավ 1975թ. նավթային ճգնաժամի հետ, որը բերեց համաշխարհային շուկայում մասնավորապես նավթի գների տասնապատիկ աճին և ընդհանրապես բեկումնային դարձավ համաշխարհային տնտեսության զարգացման համար: Դրանով նշանավորվեց ավարտը

արևմտյան երկրների էքստենսիվ զարգացման, որը հենվում էր բնական ռեսուրսների շահագործման ընդլայնման վրա, և սկիզբը հետինդուստրիալ ժամանակաշրջանի: Այս անցումն ուղեկցվում էր լուրջ որակական փոփոխություններով հասարակական կյանքի բոլոր բնագավառներում՝ արտադրության մեջ, սոցիալական հարաբերություններում, մարդկանց կենսապայմաններում ու ապրելակերպում, բարոյական-արժեքային համակարգում, քաղաքական գերակայություններում:

Այս տեղաշարժերով են պայմանավորված այն նոր պահանջները, որ այժմ հասարակությունը ներկայացնում է քաղաքական աշխարհագրությանը: Կոլոսովը առանձնացնում է այն պրոբլեմներն ու բնագավառները, որոնք արդի փուլում հայտնվել են գիտության այդ ճյուղի ուշադրության կենտրոնում: Դրանք են՝ «*պետության և տեղական իշխանությունների քաղաքական դերը* (1970 թվականների վերջերից սկսած), *ժամանակակից աշխարհաքաղաքականության էությունը* (1980-ականներից սկսած), *անդրազգային և համամոլորակային պրոբլեմների քաղաքական ասպեկտները* (հատկապես 1980-ականի կեսերից սկսած)»¹ (ընդգծումը մերն է, Ա.Վ., Լ.Վ.):

ԻՆՔՆԱՍՏՈՒԳԱՆ ՉԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Չայաստանի Չանրապետությունում ե՞րբ և ինչպիսի՞ պայմաններում հանդես եկան քաղաքաաշխարհագրական հետաքրքրություն ներկայացնող երևույթներն ու խնդիրները:
2. Ո՞րն է քաղաքական աշխարհագրության ուսումնասիրության օբյեկտը և առարկան:
3. Ո՞րն է քաղաքական աշխարհագրության տեղը գիտությունների դասակարգման համակարգում: Որո՞նք են նրա ուսումնասիրության մակարդակները:
4. Ինչպիսի՞ն է քաղաքական աշխարհագրության՝ որպես գիտության ճյուղի կառուցվածքը:
5. Չամընդհանուր բնույթի ինչպիսի՞ պրոցեսներով են պայմանավորված քաղաքական աշխարհագրության զարգացումը և կառուցվածքի հարստացումը:
6. Որո՞նք են քաղաքական աշխարհագրության զարգացման հիմ-

¹ В.А.Колосов, Н.С.Мироненко, *հիշատակված աշխատությունը*, էջ 249

նական փուլերը:

7. Ո՞վ և ի՞նչ բնութագրիչների հիման վրա է կատարել զարգացման փուլերի առանձնացումը:
8. Բնութագրենք յուրաքանչյուր փուլը ըստ բնութագրիչների՝ փուլի տևողության, հիմնական սոցիալական գործընթացների ու պատմական փուլենիշերի, գիտական հետազոտությունների գերակշռող մակարդակի:
9. Թվարկենք յուրաքանչյուր փուլի առաջատար գիտնականներին (կենտրոնական դեմքերին):
10. Ի՞նչ պայմաններում սկսվեց քաղաքական աշխարհագրության զարգացման արդի փուլը և որո՞նք են նրա գլխավոր բնութագրիչները:

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՈԼՈՐՏԸ

2.1 ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՈԼՈՐՏԻ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՏԵՂԸ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔՈՒՄ

Հասարակական կյանքը չափազանց բարդ, բազմաբովանդակ և հակասություններով լի երևույթ է: Ինչպես արդեն ասվել է, ընդունված է այն բաժանել չորս հիմնական ոլորտների՝ տնտեսական, սոցիալական, հոգևոր-մշակութային և քաղաքական:

Հիշենք, որ *տնտեսական ոլորտը* (կամ տնտեսությունը՝ բառիս լայն իմաստով) ընդգրկում է հասարակական կյանքի այնպիսի բնագավառներ, ինչպիսիք են *նյութական արտադրությունը, փոխանակումը (առևտուրը), սպառումը, դրամաֆինանսական գործունեությունը*:

Հոգևոր-մշակութային ոլորտին են պատկանում լեզվական, գաղափարական, գիտակրթական, կրոնական, ազգային, էթնիկական, արվեստի բնագավառները:

Սոցիալական ոլորտը ընդգրկում է հասարակական կյանքի այն բնագավառները, որոնք վերաբերում են *մարդկանց կենսաձևին, ապրելակերպին, բարեկեցությանը, կենսամակարդակին, ամփոփ ձևով ասած՝ կյանքի որակին, նրա բարելավմանը*: Իսկ կյանքի որակը ձևավորվում է ոչ միայն կյանքի օբյեկտիվ պայմաններով (բնակարանով ապահովվածություն, սպառվող սննդամթերքի քանակ ու որակ, զբաղվածություն, կրթության հնարավորություն, առողջապահություն և այլն), *այլև սուբյեկտիվ գործոններով*, ինչպիսիք են մարդկանց բավարարվածությունը աշխատանքից ու կյանքի պայմաններից, հասարակության մեջ, աշխատանքային կոլեկտիվում ու միկրոշրջանում տիրող բարոյահոգեբանական մթնոլորտից, քաղաքացիական ազատությունների ու պաշտպանվածության աստիճանից:

Քաղաքական ոլորտը ի տարբերություն մյուս ոլորտների *ավելի ընդգրկում է ու համապարփակ: Այն ընդգրկում է* այն ամենը, ինչ առնչվում է համայն մարդկության՝ մարդկային հասարակության, նրա *տարբեր ոլորտների ու հատվածների կառավարման, պետական իշխանության և նրա տարբեր մակարդակների նվաճման, պահ-*

պանման և օգտագործման հետ: Քաղաքական ոլորտին է վերաբերում նաև աշխարհի ու առանձին երկիր-պետության **քաղաքական-տարածական կառուցվածքը, պետությունների** երկկողմանի ու բազմակողմանի տարաբնույթ **հարաբերությունները, ընդհանուր միջազգային ու տարածաշրջանային իրադրությունը:**

Ընդունված է հասարակական կյանքի քաղաքական ոլորտի բովանդակությունը կազմող բազմաբնույթ երևույթներն ու տարրերը խմբավորել ըստ հետևյալ 3 հիմնական բաղադրիչների (բնագավառների)՝ **քաղաքական հարաբերությունների, քաղաքական գործունեության, հատուկ հաստատությունների (ինստիտուտների) (զճ.2):**

*Քաղաքական
հարաբերություններ*

*Հատուկ
հաստատությունների
(ինստիտուտների)
համակարգ*

*Քաղաքական
գործունեություն*

Գճ. 2 Հասարակական կյանքի քաղաքական ոլորտի հիմնական բաղադրիչները

Բաղադրիչ առաջին՝ քաղաքական հարաբերությունների համակարգ:

Հասարակության մեջ առկա են բազմապիսի, ամենատարբեր բնույթի հարաբերություններ՝ սկսած միջանձնային մտերմիկ-ընկերական ու պաշտոնական հարաբերություններից մինչև միջպետական, միջազգային հարաբերությունները:

Քաղաքական հարաբերությունները հատուկ տեսակի հարաբերություններ են, որոնց հիմքում ընկած են կառավարման, մասնավորապես պետական իշխանության նվաճման, պահպանման ու օգտագործման հարցերը:

Քաղաքական հարաբերությունները լինում են պետությունների, ազգերի, բնակչության սոցիալական խմբերի, կուսակցությունների, առանձին հասարակական–քաղաքական կազմակերպությունների, հասարակության ու անհատի, պետության ու անհատի, ինչպես նաև առանձին անհատների միջև:

Քաղադրիչ երկրորդ՝ հատուկ հաստատությունների (ինստիտուտների) համակարգ, որոնք իրականացնում են քաղաքական և պետական գործունեություն: Դրանք *պետական իշխանության մարմիններն են*, որոնք մեծաքանակ են ու բազմազան՝ կենտրոնական, տեղական, դատական, պետական անվտանգության, բանակ, ոստիկանություն:

Քաղաքական գործունեություն իրականացնող հաստատություններ են նաև քաղաքական կուսակցությունները, արհեստակցական միությունները, հասարակական-քաղաքական այլ կազմակերպություններ:

Քաղադրիչ երրորդ՝ քաղաքական գործունեություն: Այդպիսի գործունեություն են ընտրությունները, հանրաքվեները, հանրահավաքները, խաղաղ երթերը, քաղաքական գործադուլները և նման տիպի այլ զանգվածային միջոցառումներ, որոնք դարձյալ առնչվում են պետական իշխանության նվաճման, պահպանման կամ օգտագործման հետ:

Քաղաքական գործունեություն իրականացնում են ինչպես պետական իշխանության մարմինները, այնպես էլ քաղաքական կուսակցությունները, հասարակական-քաղաքական մյուս կազմակերպությունները:

Ասվածից դժվար չէ եզրակացնել, որ հասարակական կյանքի քաղաքական ոլորտը ոչ միայն բազմաբովանդակ, այլև դինամիկ, անընդհատ շարժման ու փոփոխության մեջ գտնվող բնագավառ է: Եվ դրա ամեն մի մասնակից՝ լինի պետական իշխանության մարմին, թե հասարակական-քաղաքական կազմակերպություն, ձգտում է այդ շարժումը և դրա ամեն մի փոփոխություն *ենթարկել իր քաղաքական նպատակներին՝ մշակելով ու իրականացնելով որոշակի քաղաքականություն:*

Քաղաքականությունը հասարակական գործունեության տարատեսակ է, որի միջոցով կարգավորվում են պետությունների, ազգերի, սոցիալական խմբերի ու կուսակցությունների, պետության ու անհատի, ինչպես նաև առանձին անհատների միջև եղած հարաբերությունները:

Քաղաքականությունը որպես հատուկ տեսակի պետական-հասարակական գործունեություն, ընդգրկում է հասարակական կյանքի բոլոր՝ ոչ միայն քաղաքական, այլ նաև տնտեսական, սոցիալական, հոգևոր-մշակութային ոլորտները:

Կարևոր է այն հարցի պարզաբանումը, թե հասարակական կյանքի *քաղաքական ոլորտն ու քաղաքականությունը ի՞նչ հարաբերության մեջ են գտնվում մյուս ոլորտների, հատկապես տնտեսական ոլորտի հետ:*

Նախկինում այն կարծիքն է տիրապետել, որ քաղաքականության և հասարակական կյանքի ոլորտների միջև որևէ կապ գոյություն չունի: Ուստի և քաղաքական գործողությունների ու շարժումների *դրդապատճառը համարել են ընդհանրապես մարդու բնույթը*, այն, որ մարդն *ի ծնե մղում ունի զբաղվելու քաղաքականությամբ, որովհետև դա նրա էությունն է*: Այստեղից հետևություն էր արվում, որ քաղաքականությունը ծագել ու զարգանում է *հասարակական կյանքի ոլորտներից անկախ*:

Կա նաև այնպիսի կարծիք, որ քաղաքական հարաբերությունները, ըստ էության, *դասակարգային հարաբերություններ են*, իսկ քաղաքականությունը դասակարգային շահերի բախման արտահայտություն է և ծնվել է դասակարգերի հետ մեկտեղ: Դրանից բխեցնում են, որ *քաղաքականությունը պատմական կատեգորիա է և երբ չեն լինի դասակարգեր, չի լինի նաև քաղաքականություն*:

Ներկա պատկերացումն այն է, որ մարդկային *հասարակությանը ներհատուկ են որոշակի հարաբերություններ, դրանք ձևավորվում են մարդկային հասարակության ներսում ընթացող բազմաբնույթ երևույթների, այնտեղ առկա ազգային, էթնիկական, կրոնական, սոցիալական տարբերություններից*: Այդ հարաբերությունները եղել են, կան ու կլինեն նաև ապագայում: *Քաղաքականությունը ծնվել է հասարակական հարաբերությունների կարգավորման ու կատարելագործման օբյեկտիվ անհրաժեշտությունից*:

Այժմ քաղաքական ոլորտի (քաղաքականության) և հասարակական կյանքի մյուս ոլորտների, մասնավորապես տնտեսական ոլորտի փոխազդեցությունների էության մասին համառոտակի:

Չայտնի է, որ մարդկության պատմական զարգացման ընթացքում ձևավորվել և անընդհատ զարգացել ու կատարելագործվել է հասարակության *տնտեսական բազիսը՝ հիմքը, այսինքն տնտեսական հարաբերությունները*: Տնտեսական բազիսի զարգացման ու կատարելագործման համեմատ ձևավորվել ու զարգացել է հասա-

րակության *քաղաքական վերնաշենքը*։ Այն պայմանավորված լինելով տնտեսական բազիսով, *մշտապես հակադարձ ազդեցություն է ունեցել վերջինիս վրա*։

Պատարակության քաղաքական վերնաշենքը այն ամենն է, ինչ վերաբերում է քաղաքական ոլորտին, այսինքն՝ պետությունը, քաղաքական կուսակցությունները, մյուս հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունները, դրանց միջև եղած հարաբերությունները։ Այստեղից էլ՝ *տնտեսության և քաղաքականության կապի առանձնահատուկ բնույթը, դրանց փոխապայմանավորվածությունը*։

Սկզբունքորեն *քաղաքականությունը կախման մեջ է տնտեսությունից, ածանցյալ է դրանից*։ Սակայն, միշտ պետք է հիշել, որ *այդ կախվածությունը մեծ մասամբ ոչ թե ուղղակի է, այլ անուղղակի, միջնորդված, հանդես է գալիս ոչ թե բացահայտ, այլ քողարկված ձևով*։

Լինում է նաև այնպես, որ որոշակի պայմաններում քաղաքականությունը կարող է ազատվել տնտեսությունից և ձեռք բերել *հարաբերական ինքնուրույնություն, դառնալ անկախ*։ Ավելին, ինքը *հակադարձ ազդեցություն ունենալով տնտեսական, ինչպես նաև սոցիալական և հոգևոր մշակութային ոլորտների վրա, կարող է դառնալ առաջնային, որոշիչ*։

Ներկայումս բազմաթիվ են այն դեպքերը, երբ *քաղաքականությունը հանդես է գալիս որպես հզոր առաջնային ուժ, որի միջոցով լուծվում են թե՛ տնտեսական և թե՛ ազգային, կրոնական, միջազգային խնդիրները, պատերազմի և խաղաղության հարցերը*։

Ինչպես պատմական անցյալի, այնպես էլ ներկայի բազմաթիվ օրինակներով ապացուցվում է, որ քաղաքականությունը դառնալով անկախ, այդուհանդերձ չի կարող հաջողել իր նպատակների մեջ, եթե չի համաձայնեցվում հասարակական կյանքի մյուս ոլորտների հետ, եթե հաշվի չեն առնվում հասարակության տնտեսական և հոգևոր-մշակութային առանձնահատկությունները, հնարավորությունները և շահերը։

Պատարակական կյանքը կայուն առաջընթաց է ապրում, եթե ապահովված է դրա բոլոր՝ քաղաքական, հոգևոր-մշակութային, սոցիալական և տնտեսական ոլորտների ներդաշնակ, փոխապայմանավորված զարգացումը։

Մեծ ձախողումներ են լինում հատկապես այն դեպքում, երբ *գերազնահատվում է քաղաքական ոլորտի նշանակությունը*, և տնտեսությունը, մյուս ոլորտները բացարձակ կախման մեջ են պահվում քաղաքականությունից։ Այդպիսի վիճակ էր, օրինակ, նախկին ԽՍՀՄ-

ում և Արևելյան Եվրոպայի սոցիալիստական երկրներում 1970-1980-ական թվականներին: Նրանք ետ էին մնում իրենց սոցիալ-տնտեսական զարգացման տեմպերով և Արևմուտքի երկրների հետ մրցակցությունում տանուլ էին տալիս: Հասունանում էր քաղաքական փոփոխությունների անհրաժեշտությունը: Սակայն այդ փոփոխությունները տեղի չունեցան, **քաղաքականությունը չհարմարվեց տնտեսական զարգացման շահերին, և ամբողջ հասարակական համակարգը փլուզվեց:**

Այժմ մասնագետները վերլուծելով ԽՍՀՄ-ի փլուզման պատճառները, առաջնակարգ են համարում հենց այն փաստը, որ հասարակական կյանքում **գերազնահատվում էր քաղաքականության դերը և անհարկի քաղաքականացվում էին մարդկային գործունեության բոլոր բնագավառները:**

2.2 ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՈՒՈՐՏԻ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄԸ ԵՎ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ

Համայն մարդկության և որևէ առանձին երկրի կայուն և արդյունավետ զարգացումը կախված է ոչ միայն հասարակական կյանքի ոլորտների ներդաշնակ ու փոխալայմանավորված գործունեությունից, այլև դրանց **օրինաչափ ու արդյունավետ տարածքային կազմակերպումից:**

Գիտականորեն ապացուցված է, որ երկիր մոլորակի վրա տարածության մեջ օրինաչափ ձևով են բաշխվում աշխարհագրական թաղանթի բոլոր բաղադրիչները՝ թե՛ բնական, թե՛ հասարակական, օրինակ, մայրցամաքներն ու օվկիանոսները, անապատներն ու անտառները, օդային զանգվածները, բնակչությունը, արտադրական գործունեությունը, դրա ճյուղերը: Այլ կերպ ասած, երկրի աշխարհագրական թաղանթի բոլոր բաղադրիչները, ինչպես նաև աշխարհագրական թաղանթն ամբողջությամբ վերցրած, **կազմակերպվում են տարածականորեն, գոյացնում են տարածական միավորներ, որոնք միմյանց հետ գտնվում են մշտական կապերի ու փոխներգործության մեջ, ձեռք են բերում հատկանիշ, որն ընդհանուր է բոլոր տեսակի երկրաօդային կապերի համար, այն է՝ կառուցվածքայնություն և ամբողջականություն:**

Աշխարհագրական թաղանթի թե՛ բնական, թե՛ հասարակական բաղադրիչներն այդ ընդհանուր հատկանիշի հետ միասին ունեն նաև էական, սկզբունքային տարբերություններ:

*Բնական բաղադրիչների, նույնն է թե բնական երկրահամա-
կարգերում դրանց տարածական միավորների սահմանները կերտել
է ինքը՝ բնությունը, և դրանք տեսանելի են անգն աչքով:*

Բնության մեջ ակնհայտ են ծովն ու ցամաքը, անտառն ու տա-
փաստանը, լեռներն ու հարթավայրերը իրենց ֆիզիկական հատկա-
նիշներով ու սահմաններով: Այդ բոլորը բնական տարածքային միա-
վորներ են, որոնք կարող են պատկերվել ֆիզիկական, կլիմայական,
հողերի, բույսերի քարտեզների վրա: Այդ սահմանները *բնական
սահմաններ են:*

*Այլ է վիճակը հասարակական կյանքի տարածքային միավոր-
ների դեպքում: Դրանք նույնպես բազմաթիվ են ու բազմաբնույթ:
Այդպիսիք են օրինակ, պետությունները, մարզերն ու նահանգները,
վարչական շրջանները, ազգերի, քաղաքակրթությունների, լեզույնե-
րի ու լեզվաբնույթների տարածման արեալները, տնտեսական
շրջանները, բնակչության տարածքային համակարգերը, կոնկրետ
նպատակով առանձնացված տարածքները: Բայց այդ ամենը և
դրանց բաժանող սահմանները աչքի համար տեսանելի չեն:*

*Հասարակական կյանքի տարածքային միավորների սահման-
ները, ի տարբերություն բնական տարածքային միավորների սահ-
մանների, կարելի է որոշել մտովի և արտահայտել միայն քարտեզ-
ների վրա: Այդպիսի տարածքային միավորները և դրանց սահման-
ները մարդկային գործունեության արգասիք են և պատկերվում են
տարբեր տիպի թեմատիկ, մասնագիտական, օրինակ, քաղաքական,
վարչական, բնակչության ու տարաբնակեցման, տնտեսական, ազ-
գերի, կրոնների, լեզուների քարտեզներում: Ընդունված է դրանք
անվանել արհեստական սահմաններ:*

*Եվ իրոք, ժամանակակից աշխարհն իրենից ներկայացնում է
տարբեր բնույթի ու տարբեր մեծության տարածքային միավորների
և դրանք բաժանող տեսանելի ու անտեսանելի, բնական ու արհես-
տական սահմանների մի չափազանց բարդ խճանկար:*

Այուս կարևոր տարբերությունն այն է, որ հասարակական կյան-
քի տարածքային կազմակերպումն ու կառուցվածքը, վերջինիս միա-
վորներն ու սահմանները, ի տարբերություն բնական միավորների ու
սահմանների, լինելով *մարդկային գործունեության արդյունք, շատ
ավելի արագ ու հաճախակի են փոփոխվում, քան բնական միա-
վորներն ու դրանց սահմանները:* Բնական միավորների փոփո-
խությունների տևողությունը սովորաբար հաշվվում է հազարավոր ու
միլիոնավոր տարիներով, հասարակական միավորներինը՝ հարյու-

րավոր, տասնյակ, միավոր տարիներով ու նույնիսկ օրերով:

Շատ ավելի *արագ ու հաճախակի են փոխվում հասարակական կյանքի քաղաքական ոլորտի տարածքային միավորները և դրանց սահմանները*: Դրանք կարող են փոխվել ամիսների, օրերի և նույնիսկ ժամերի ընթացքում:

Եվ ոչ միայն դա: Բնորոշ է նաև, որ այդպիսի փոփոխությունները սովորաբար *ձևակերպվում են պետական իշխանության բարձրագույն մարմինների կողմից պետական որոշումների կամ միջազգային երկկողմ ու բազմակողմ պայմանագրերի միջոցով*:

Վերլուծենք ոչ վաղ անցյալից մի քանի օրինակ:

Գերմանիան Երկրորդ համաշխարհային պատերազմում պարտվելով ու օկուպացվելով դաշնակից պետությունների՝ ԽՍՀՄ-ի, ԱՄՆ-ի, Մեծ Բրիտանիայի ու Ֆրանսիայի կողմից, 1945թ. մայիսի 8-ից դադարեց գոյություն ունենալ որպես անկախ պետություն ու բաժանվեց չորս օկուպացիոն գոտիների: Այնուհետև ԱՄՆ-ի, Մեծ Բրիտանիայի ու Ֆրանսիայի որոշմամբ դրանց օկուպացիոն գոտիները միավորվեցին, և ստեղծվեց Գերմանիայի Ֆեդերատիվ Հանրապետությունը (Արևմտյան Գերմանիա): Դրան հաջորդեց Գերմանական Դեմոկրատական Հանրապետության (Արևելյան Գերմանիա) ստեղծումը խորհրդային օկուպացիոն գոտում:

Գրեթե 40 տարի Գերմանիան մնում էր տրոհված հաղթող պետությունների գծած պետական սահմանով: 1989թ. հոկտեմբերի 3-ին *այդ սահմանը վերացավ և Գերմանական միասնական պետությունը վերականգնվեց*:

1922թ. դեկտեմբերի 30-ին Խորհուրդների 2-րդ համագումարի որոշմամբ ստեղծվեց մի վիթխարի բազմազգ պետություն՝ Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միությունը: Այն հասավ տնտեսական և հատկապես ռազմական մեծ հզորության: Երկրի ներսում և նրա շուրջը ծավալված արտաքին իրադարձություններն ի վերջո, կործանեցին այդ պետությունը: 1991թ. դեկտեմբերի 25-ին ԽՍՀՄ բարձրագույն օրենսդիր մարմնի՝ Գերագույն խորհրդի որոշմամբ *Խորհրդային Միությունն ինքնալուծարվեց*: Մեկ պետության փոխարեն ստեղծվեցին 15 անկախ պետություններ՝ իրենց պետական սահմաններով ու մայրաքաղաքներով, արմատապես փոխվեց նրանց կապերի ու փոխհարաբերությունների բնույթը:

Մեկ օրինակ ևս. Եթովպիա պետության հս.-արլ. ծովափին գտնվում էր արաբներով բնակեցված Էրիտրեա տարածքը, որի բնակչությունը դարեր շարունակ պայքար էր մղում պետական ան-

կախություն նվաճելու համար: Կիրառվել են պայքարի տարբեր մեթոդներ: Ի վերջո, Էրիտրեայի ազգային-ազատագրական պայքարի պարագլուխների և Եթովպիայի պետական իշխանության միջև ձեռք բերված երկկողմ համաձայնության հիման վրա անցկացվեց բնակչության հանրաքվե: *Հանրաքվեի արդյունքում* 1991թ. մայիսին Աֆրիկայում ծնվեց ևս մեկ անկախ պետություն՝ *Էրիտրեան*, որն անմիջապես պաշտոնապես ճանաչվեց ինչպես Եթովպիայի, այնպես էլ աշխարհի մյուս պետությունների կողմից:

Ռեֆորմներով ու որոշումներով կատարվում են նաև պետության ներքին՝ վարչական բաժանման փոփոխությունները:

Այսպես, ուրեմն, *ի տարբերություն բնական տարածքային միավորների սահմանների, հասարակական կյանքի տարածքային միավորներն ու դրանց սահմանները փոխվում են անհամեմատ հաճախակի ու արագընթաց*: Դրանք անընդհատ շարժման մեջ են, վերանում են հները, գոյանում են նորերը, փոփոխվում են տարածքներն ու սահմանները, վերագծվում են դրանք պատկերող քարտեզները:

Հատկանշական է նաև, որ հասարակական կյանքի, մասնավորապես նրա քաղաքական ոլորտի տարածքային միավորների *սահմանային փոփոխությունները հաճախ կատարվում են ոչ հարթ, ոչ խաղաղ եղանակով*: Սրվում է հակասությունը հասարակության ներսում, ուժեղանում են բախումները սոցիալական, էթնիկական ու կրոնական խմբերի, ազգերի ու պետությունների միջև: Այդպիսի հակամարտությունների սրումը ի վերջո, կարող է հասցնել զինված բախումների՝ մեծաքանակ մարդկային զոհերով ու վիթխարի ավերածություններով հանդերձ:

Ինչու՞ է այդ ամենը տեղի ունենում, ի՞նչն է ընկած դրանց հիմքում, որո՞նք են այդ փոփոխությունների շարժիչ ուժերը:

Դրանք բազմաբնույթ են, բազմաշերտ և գտնվում են հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտներում և կարգավորվում են քաղաքականության միջոցով:

Հասարակական կյանքի քաղաքական ոլորտում այդ փոփոխությունների պատճառները կապված են քաղաքական ուժերի դասավորության ու վերադասավորման, ինչպես նաև քաղաքական շարժումների և ոլորտի բարձր կարգի տարածքային միավորների տեղաբաշխման մեջ ընթացող պրոցեսների հետ:

Այդ բոլոր պրոցեսներն ու փոփոխությունները, դրանց պատճառներն ու հետևանքները գտնվում են քաղաքական աշխարհագրության ուշադրության կենտրոնում:

2.3 ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՈԼՈՐՏԻ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԿԱՌՈՒՑԱԾՔԻ ՄԻԱՎՈՐՆԵՐԸ: ՄԻԱՎՈՐՆԵՐԻ ԵՆԹԱԿԱՐԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

Գրքի նախորդ բաժիններում մենք ծանոթացանք քաղաքականության իրականացման ձևերին ու մակարդակներին, ինչպես նաև հասարակական կյանքի քաղաքական ոլորտի տարածքային կազմակերպման ու կառուցվածքի, այլ կերպ ասած *հասարակական կյանքի շրջանացման* հիմնական դրույթներին: Մենք տեսանք, որ այդ տարածքային տարբերությունների երեք՝ մակրո, մեզո և միկրո-մակարդակներն իրարից տարբերվում են ոչ միայն ընդգրկման տարածքի մեծությամբ, այլ նաև *բովանդակությամբ ու խնդիրներով*: Ընդունված է ըստ այդ մակարդակների էլ քննարկել քաղաքական ոլորտի տարածքային կառուցվածքը և այդ *կառուցվածքի միավորների ենթակարգությունը (հիերարխիան)*:

Այդ ենթակարգության ամենաբարձր՝ *մակրոմակարդակի* գլխավոր բովանդակությունը *առանձին վերցրած պետությունների ու դրանց միավորումների փոփոխարարություններն են, աշխարհի քաղաքական բաժանման փոփոխությունները և համաշխարհային ու տարածաշրջանային քաղաքական, տնտեսական ու ռազմաստրատեգիական ուժերի հարաբերակցությունը*:

Մեզոմակարդակի գլխավոր օղակը երկիր-պետությունն է որպես ամբողջական միավոր, նրա հասարակական-քաղաքական կարգը, արտաքին քաղաքականությունը, կառավարման ձևը, վարչատարածքային բաժանումը, հարևանների հետ հարաբերությունները: Կարևոր տեղ են գրավում բնակչության կազմի (հատկապես ազգային ու կրոնական) և սոցիալական ու քաղաքական ներքին լարվածության հետ կապված հարցերը:

Միկրոմակարդակը գործ ունի առանձին պետության ներքին քաղաքական վիճակի, նրա մասը կազմող տարածքային միավորի, քաղաքական ուժերի հարաբերակցության և սոցիալ-քաղաքական երևույթների հետ:

Ինչպես արդեն նշել ենք, մարդկության քաղաքական-տարածքային կառուցվածքի առաջատար, կենտրոնական օղակը՝ առավել կազմակերպված տարածքային միավորը եղել և այժմ էլ շարունակում է մնալ *անկախ ինքնիշխան երկիր-պետությունը*: Այն միջանկյալ դիրք է գրավում հասարակական կյանքի տարածքային կառուցված-

քի միավորների ենթակարգային շղթայում: Պետությունից վեր գտնվող մակարդակները ձևավորվում են պետությունների ու ժողովուրդների տարբեր բնույթի խմբավորումներից:

Աշխարհի վերայետական՝ մակրոմակարդակի միավորներից բաղկացած տարածքային կառուցվածքը ընդունված է անվանել *աշխարհաքաղաքական (գեոպոլիտիկական)* կամ *գեոստրատեգիական կառուցվածք*: (Աշխարհաքաղաքականությանը և երկրի աշխարհաքաղաքական կառուցվածքին նվիրված է գրքի հատուկ՝ 7-րդ գլուխը):

Հասարակական կյանքի տարածքային կառուցվածքի ենթակարգային շղթայի պետություն կոչվող օղակից (աստիճանից) ցած գտնվող, այսինքն միկրոմակարդակի միավորները որպես կանոն ձևավորվում են երկիր-պետության սահմանների ներսում: Այստեղ է գտնվում նաև հասարակության տարածքային-քաղաքական կազմակերպման ինչպես դե ֆակտո, այնպես էլ դե յուրե տիպի (տես գլ.1) *ամենափոքր՝ ստորին միավորը*: Այդ միավորը ընդունված է կոչել *տարրական քաղաքաաշխարհագրական վայր (ՏՔՎ)*:

Քաղաքաաշխարհագրական շրջանացման այդ ստորին միավորից՝ սկզբնական քաղաքաաշխարհագրական վայրից (ՔՎ) էլ սկսենք հասարակական կյանքի քաղաքական ոլորտի տարածքային կառուցվածքի միավորների բովանդակության և ենթակարգության վերլուծությունը:

Ի՞նչ է սկզբնական ՏՔՎ-ը:

Ուսև աշխարհագետ Կ.Ե.Ակսյոնովը¹ առանձնացնում է տարրական ՔՎ-ի հետևյալ գլխավոր հատկանիշները. *բնակչության քաղաքական կուլտուրայի տեղական յուրահատկություններ և մարդկանց կայուն տարածքային ընդհանրություն*, որի առկայության պայմաններում միայն կարող են ձևավորվել քաղաքական արժեքներ և կողմնորոշումներ: Կարևոր հատկանիշ է նաև այն, թե հստակ դրսևորվո՞ւմ է բնակչության *լոկալ ինքնությունը, տվյալ վայրին պատկանելու զարգացած զգացմունքը*, այսպես կոչված *«տեղական հայրենասիրությունը»*:

Տարրական ՔՎ-երը ըստ էության այն «աղյուսիկներն» են, որոնցից էլ կառուցվում են քաղաքական ոլորտի տարածքային կառուցվածքի բոլոր ենթակարգային միավորները՝ ենթաշրջանից ու շրջանից սկսած և պետությունների խմբավորումներով ավարտած:

¹ Аксенов К.Э. Понятие места в политической географии и особенности пространственной организации власти в США. «Известия ВГО», 1990, т. 122, вып. I

Դժվար չէ նկատել, որ տարրական ԲԱՎ-ը որպես կանոն *իրավաբանական ձևակերպում չի ունենում*: Այն ընկալվում է որպես հարևան տարածքներից որոշակի հատկանիշներով տարբերվող մի վայր, որի բնակչության մեծամասնությունը դրսևորում է տվյալ վայրին պատկանելու զգացում և դրանից բխող *լոկալ ինքնություն*: Այդ հատկանիշների ձևավորման պատճառները կարող են տարբեր լինել, օրինակ, բնաաշխարհագրական, էթնաաշխարհագրական, տնտեսաաշխարհագրական, ազգագրական, պատմական: Հայաստանի դեպքում այդպիսի տարրական ԲԱՎ-ի օրինակ կարող են ծառայել ազգագրական շրջաններն ու ենթաշրջանները և ազգային փոքրամասնությունների տարածման արեալները:

Քաղաքաաշխարհագրական շրջանին հաջորդող ենթակարգային միավորը *քաղաքաաշխարհագրական տարածաշրջանն է (ռեգիոնը)*:

Քաղաքաաշխարհագրական ռեգիոնի օրինակ կարող են ծառայել Գյումրիսային Կովկասը Ռուսաստանի Դաշնությունում, ԱՄՆ-ի Հարավը, Իտալիայի հարավը (թերակղզային մասը):

Քաղաքաաշխարհագրական ռեգիոնից վեր կանգնած միավորը *երկիրն է՝ երկիր-պետությունը*:

Հասարակական կյանքի քաղաքական կառուցվածքում երկիր-պետություն միավորի տեղը և դերը, ինչպես ասվեց, բացառիկ է: Այն կապող օղակ է մի կողմից տարածքային համակարգերի երկու՝ դե ֆակտո և դե յուրե տիպերի և մյուս կողմից բազմատեսակ սոցիալ-տնտեսական տարածքային համակարգերի միջև, որոնք ինչպես հայտնի է, բազմաքանակ են:

Հասարակական կյանքի քաղաքական կառուցվածքում «երկիր» կոչված տարածքային միավորը նույնանում է «պետության» հետ: Իսկ *պետությունը, չնայած հասարակական կյանքի բուռն ինտեռնացիոնալացմանը և միասնականացմանը*, շարունակում է մնալ *քաղաքական գործունեության ամենաուժեղ սուբյեկտը*: Նա է, որ որոշում է հասարակական կյանքի քաղաքական կառուցվածքի ինչպես ավելի բարձր մակարդակի միավորների (պետությունների խմբավորումների), այնպես էլ դրանից ցած գտնվող մակարդակների բովանդակությունն ու առանձնահատկությունները: Վերջապես, *սեփական պետության (երկրի) հետ նրա ազգաբնակչության ինքնա-նույնականացման* (ինքնաիդենտիֆիկացման, լատ. identificare—նույնականացում, նույնացում) *զգացմունքը* քաղաքական մշակույթի ամենաուժեղ բաղադրիչներից է, որի շնորհիվ երկիր-պետությունը դառնում է հասարակական կյանքի քաղաքական կառուցված-

քի ոչ միայն ձևական (ղե յուրե), այլև իրական (ղե ֆակտո) միավոր:

Պետության՝ որպես հասարակական կյանքի քաղաքական կառուցվածքի կենտրոնական տարածքային միավորի հանգամանալի քննարկմանը մենք կանդրադառնանք գրքի հաջորդ գլխում:

Աշխարհի քաղաքական դիֆերենցման ենթակարգային համակարգում երկիր-պետությունից վեր գտնվող միավորները՝ աշխարհաքաղաքական ռեգիոնները (կամ գեոստրատեգիական շրջանները), ինչպես ասվեց, ընդունված է պայմանականորեն անվանել *աշխարհի աշխարհաքաղաքական բաժանման միավորներ*: Մինչդեռ երկիր-պետությունը և դրանից ցած գտնվող միավորները համարվում են *աշխարհի քաղաքական-տարածքային բաժանման, այլ կերպ՝ քաղաքական քարտեզի (ենդ իմաստով) միավորներ*:

Այդ բաժանմանը կիստեսենք նաև մենք և գրքում հիշյալ երկու մակարդակները՝ աշխարհաքաղաքական (գեոպոլիտիկական բաժանման միավորները) և քաղաքական-տարածքային (քաղաքաաշխարհագրական) բաժանման միավորները, կքննարկենք առանձին-առանձին:

ԻՆՔՆԱՍՏՈՒԳՍԱՆ ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ո՞րն է հասարակական կյանքի քաղաքական ոլորտի բովանդակությունը: Ի՞նչ տեղ է այն գրավում հասարակական կյանքի ոլորտների շարքում:
2. Որո՞նք են քաղաքական ոլորտի բովանդակային բաղադրիչները: Տվե՛ք յուրաքանչյուր բաղադրիչի սահմանումը:
3. Ի՞նչ է քաղաքականությունը: Այն ի՞նչ հարաբերության մեջ է գտնվում հասարակական կյանքի ոլորտների հետ:
4. Հասարակական հարաբերություններում քաղաքականության տեղի ու դերի մասին ինչպի՞սի տեսակետներ գիտեք:
5. Ի՞նչ է տարածքային կազմակերպումը: Ինչպե՞ս է այն դրսևորվում աշխարհագրական թաղանթում:
6. Ինչպի՞սին է աշխարհագրական թաղանթի հասարակական բաղադրիչի տարածքային կազմակերպումը: Որո՞նք են նրա միավորները:
7. Որո՞նք են աշխարհագրական թաղանթի բնական բաղադրիչների և հասարակական բաղադրիչների տարածքային միավորների ընդհանրությունները և տարբերությունները: Բերե՛ք տարբերու-

թյունները բացահայտող օրինակներ:

8. Ի՞նչ պատճառներով ու եղանակներով են կատարվում հասարակական կյանքի քաղաքական ոլորտի տարածքային միավորների սահմանային փոփոխությունները:
9. Ինչպիսի՞ն է քաղաքական ոլորտի տարածքային կառուցվածքի ենթակարգությունը (հիերարխիան):
10. Բնութագրե՛ք ենթակարգային մակարդակներից յուրաքանչյուրի բովանդակությունը:
11. Ի՞նչ է տարրական քաղաքաաշխարհագրական վայրը (ՏՔԱՎ): Որո՞նք են նրա գլխավոր հատկանիշները:
12. Ինչպի՞սին է երկիր-պետություն միավորի տեղը և դերը հասարակական կյանքի քաղաքական տարածքային միավորների ենթակարգային շարքում:
13. Ո՞րն է աշխարհի քաղաքական տարածքային բաժանման և աշխարհաքաղաքական բաժանման սկզբունքային տարբերությունը:

ԵՐԿԻՐ–ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ: ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՏԿԱՆԻՇՆԵՐԸ

3.1 ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՕԲՅԵԿՏ ԵՎ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՈԼՈՐՏԻ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ի՞նչ է պետությունը: Այդ հարցի պատասխանն այնքան էլ դյուրին չէ, հատկապես, որ «պետություն» բառն օգտագործվում է տարբեր իմաստներով: Օրինակ, ի՞նչ իմաստ ենք տալիս «պետություն» բառին, երբ ասում ենք «Խտալիա պետությունը գտնվում է Ապենինյան թերակղզու վրա», «Բյուզանդիան եղել է միջնադարի խոշորագույն պետություններից մեկը»: Բոլորը հասկանում են, որ խոսքը որոշակի երկրի, այսինքն երկրագնդի ինչ-որ մասում գտնվող *տարածքային-քաղաքական կազմավորման՝ մարդկային հասարակության քաղաքական ոլորտի տարածքային կառուցվածքային միավորի* մասին է, որն ունի իր սահմանները և ինչ-որ որոշակի հատկանիշներ, որոնք հատուկ չեն այլ տարածքային միավորներին, որոնք պետություն չեն կոչվում:

«Պետություն» բառն իր այդ իմաստով արտահայտում է *աշխարհագրական իրողությունը, օբյեկտը և ամենից շատ օգտագործվում է աշխարհագրության, պատմության, միջազգային իրավունքի ու դիվանագիտության կողմից:*

Այսպիսով, դրանց համար գլխավորն այն է, որ *պետությունը որոշակի երկիր*, տարածք է իր սահմաններով, մայրաքաղաքով, բնակչությամբ, տնտեսությամբ, միասնական օրենքներով և այլն:

«Պետություն» տերմինի այս մեկնաբանությունը պարզ է ու հասկանալի, բայց ոչ սպառիչ:

Ասում ենք «Ամբողջատիրական հասարակությունում պետության իրավունքներն անսահմանափակ են» կամ «Շվեդիան ժողովրդավարական պետություն է»: Այս օրինակներում «պետություն» բառն արդեն այլ իմաստ ունի: *Այս դեպքում խոսքը գնում է պետության՝ որպես հասարակական հարաբերությունները կազմակերպող հատուկ հաստատության, «հասարակական ինստիտուտի» մասին:*

Նա գոյանում է հասարակության ներսում և բնորոշ է քաղաքական քարտեզում պատկերված բոլոր երկիր-պետություններին:

«Պետության» որպես հատուկ հաստատության, գործունեությունն առնչվում է հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտներին:

Բայց եթե տնտեսական և հոգևոր-մշակութային ոլորտներում պետությունը որպես հաստատություն միայն օժանդակ դեր է կատարում, ապա քաղաքական ոլորտի համար այն գլխավորն է: *Պետությունը հասարակական կյանքի քաղաքական ոլորտի հիմնական հաստատությունն է (ինստիտուտը):*

Ընդհանուր ձևով կարող ենք ասել, որ պետություն կոչվող հաստատությունը (ինստիտուտը) պատմական զարգացման ընթացքում ծագել է կառավարում իրականացնելու, այլ կերպ ասած՝ *հասարակության անդամների՝ մարդկանց և հասարակական խմբերի համատեղ գործունեությունը և հարաբերությունները կազմակերպելու, դրանց ուղղություն տալու և կառավարելու համար:*

«Պետությունը» իր երկրորդ իմաստով առաջին հերթին հետաքրքրում է քաղաքագիտությանը և իրավագիտությանը:

Մարդկության հազարամյակների փորձը ցույց է տալիս, որ երկիր-պետության ներսում հասարակության կազմակերպումն ու կառավարումը կարող է լինել հաջող կամ անհաջող:

Հետաքրքրական է, որ դեռևս 2400 տարի առաջ Հին Հունաստանի խոշոր փիլիսոփա Պլատոնը (Ք.ա. 427-347) իր «Պետություն» հայտնի երկասիրության մեջ իշխանության՝ պետական կառավարման 5 ձև է առանձնացնում:

1. Արիստոկրատիա. սա կառավարման ամենահաջող ձևն է՝ լավագույնների իշխանություն:

2. Տիմոկրատիա. վատագույնների և շահամոլների իշխանություն:

3. Օլիգարխիա. մի խումբ ուժեղների և հարուստների իշխանություն:

4. Տիրանիա. բռնությամբ պահվող իշխանություն, բռնատիրություն:

5. Դեմոկրատիա. ժողովրդի իշխանություն, ժողովրդավարություն:

Հետաքրքիր է, որ Պլատոնը ժողովրդավարությունը համարում է աղքատների ապստամբության արդյունք, երբ նրանք ոչնչացնելով ու ցրելով իրենց հակառակորդներին, իշխանությունը բաժանում են իրենց և հնից մնացած պաշտոնյաների միջև: Դեմոկրատիան նա անվանում է «քանակի» կամ բազմազանության իշխանություն: Իշխանության ձևերը Պլատոնը բաժանելով «վատի» ու «լավի», *դեմոկրատական ձևը համարում է «վատից լավ, բայց լավից վատ»:*

«Պետությունը» իր առաջին՝ «երկիր» իմաստով քաղաքական

քարտեզի վրա արտացոլված մի որոշակի տարածք է, որը մենք ընկալում ենք իր որոշակի սահմաններով, բնական պայմաններով, ներքին հասարակական կյանքով և արտաքին աշխարհի հետ ունեցած հարաբերություններով: Դա *աշխարհագրական (տարածքային) օբյեկտ է:*

3.2 ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՏԿԱՆԻՇՆԵՐԸ: ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾԱՌՈՒՅԹՆԵՐԸ

Աշխարհի քաղաքական քարտեզում պատկերված երկրների թիվը 200-ից ավելի է, բայց միայն 195-ն են անկախ, ինքնիշխան պետություններ: *Անկախ, ինքնիշխան (սուվերեն) է այն պետությունը, որն անկախ է թե՛ ներքին և թե՛ արտաքին գործերում:*

Ինքնիշխանությունը երկիր-պետության անքակտելի հատկանիշն է: Չկա անկախություն, չկա և երկիր -պետություն:

Երկիր-պետությունն ունի իր անկախության խորհրդանիշերը. դրանք են՝ *պետական դրոշը, պետական հիմնը (օրհներգը) և պետական գինանշանը:*

Եթե պետությունը կայացել է իրականում և պաշտոնապես ճանաչվել այլ պետությունների կողմից, այդ դեպքում ձեռք է բերում միջազգային գործերին մասնակցելու իրավունք, այսինքն՝ դառնում է *միջազգային իրավունքի սուբյեկտ, այլ կերպ ասած պետություն դե ֆակտո և դե յուրե:*

Կան օրինակներ, երբ երկիրը հռչակել է իր անկախությունը, ձևավորել է պետականության հատկանիշները և դարձել է ինքնիշխան պետություն դե ֆակտո, *աշխարհագրական ինքնուրույն օբյեկտ, բայց ոչ պետություն դե յուրե*, որովհետև այլ պետությունների կողմից պաշտոնապես չի ճանաչվել, միջազգային իրավունքի սուբյեկտ չէ: Ներկայումս այդպիսի, այսինքն ինքնահռչակ, դե ֆակտո կարգավիճակում են Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը, Աբխազիան, Մերձդնեպրյան Հանրապետությունը, Հարավային Օսեթիան, Կիպրոսի Թուրքական Հանրապետությունը, Տայվանը և մի շարք այլ պետական կազմավորումներ:

Իր երկրորդ՝ հաստատություն (ինստիտուտ) իմաստով պետությունը տվյալ երկրի հասարակական կյանքի մի բաղադրիչն է, դրա քաղաքական ոլորտի մի մասը: Նկատի է առնվում այն, որ հասարակական կյանքի մյուս բաղադրիչները, որոնք կարող են համեմատվել

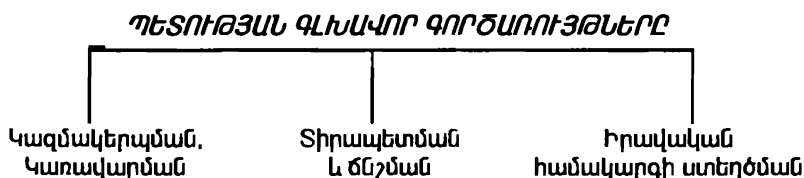
պետություն բաղադրիչի հետ, անհատ մարդն է և հասարակությունը՝ ամբողջ բնակչությունը, ժողովուրդը (գծ. 3): Ստացվում է, որ *իր երկրորդ իմաստով պետությունը մի հաստատություն է, որը կոչված է միջնորդի դեր կատարել նույն երկրի անհատ քաղաքացու և հասարակության (ժողովրդի) միջև:*

ԳՃ.3 Հասարակական կյանքի բաղադրիչները

Հասարակական-քաղաքական զարգացման բարձր մակարդակի հասած երկրներում *մարդ անհատը, հասարակությունը և պետությունը հանդես են գալիս որպես համագոր միավորներ*, որոնց միասնությունը և համատեղ կյանքը կառուցվում է *պայմանագրային հիմունքներով: Ամեն մի երկրի համար այդպիսի համապարփակ պայմանագիր է սահմանադրությունը՝ երկրի հիմնական օրենքը:*

Քանի որ պետությունը հասարակական կյանքի քաղաքական ոլորտի հիմնական հաստատությունն է, կարևոր նշանակություն ունի այն հարցի պարզաբանումը, թե *որո՞նք են հասարակական կյանքում նրա կոնկրետ գործառնությունները:*

Այդ հարցով զբաղվել ու զբաղվում են *պետության տեսության* մասնագետները՝ սկսած անտիկ աշխարհի իմաստուններից մինչև

ներկայիս տեսաբանները:

Այժմ գիտությունը առանձնացնում է «պետություն» կոչվող հաստատության *երեք գլխավոր գործառույթ*:¹

Առաջին՝ *կազմակերպման, կառավարման գործառույթ*: Դրա միջոցով պետությունը լուծում է երկրի, հասարակության ընդհանուր գործերը, հետապնդում է այնպիսի ընդհանուր նպատակներ, ինչպիսիք են *երկրի բարեկեցությունը, միասնությունը, կարգուկանոնի հաստատումը, անհատ քաղաքացիների ու բնակչության խմբերի միջև հարաբերությունների կարգավորումն ու կառավարումը*:²

Երկրորդ՝ *տիրապետման և ճնշման սպեցիֆիկ գործառույթ*: Ամեն մի երկրում իշխանություն կրողը պետությունն է, որի շնորհիվ էլ հասարակական կյանքում դրա դիրքը տիրապետող է: Պետության ծեռքում կենտրոնացված է տիրապետման ու ճնշման մեծ ուժ, որը և գործողության մեջ է դրվում միշտ այն դեպքում, երբ հասարակական կյանքի ընթացքը խախտվում է, երկրի անվտանգությունը, քաղաքացիների ու հասարակության շահերը վտանգի տակ են հայտնվում:

Երրորդ՝ *երկրի ներսում իրավական համակարգի ստեղծման գործառույթ*:

Ընդունված է ասել, որ *պետությունը իրավունքի և օրենքի աղբյուր է*, որպես այդպիսին նա կարողանում է իրականացնել իր նաև առաջին և երկրորդ գործառույթները, կազմակերպել հասարակության բարդ ու բազմաբովանդակ կյանքը: Պետությունն է, որ կերտում է օրենքներ և կիրառում կյանքում, կարգավորում է ոչ միայն անհատների ու հասարակական խմբերի փոխհարաբերությունները, այլև պետական մարմինների գործունեությունը և դրա միջոցով էլ՝ *իշխանության ու ժողովրդի, կառավարողների ու կառավարվողների հարաբերությունները*:³

Երկրի հասարակական կյանքի կազմակերպման գործում առանձնահատուկ դեր ունեն *պետության ղեկավարը և կառավարության ղեկավարը*: Պետության ղեկավարի պաշտոնը կարող է կոչվել թագավոր, սուլթան, նախագահ և այլն, կառավարության ղեկավարի պաշտոնը՝ վարչապետ, նախարարների խորհրդի նախագահ, կառավարության նախագահ, կանցլեր և այլն:

Կառավարության ղեկավարը երկրի կառավարության գործունեությունը ղեկավարող պաշտոնատար անձն է: Մի շարք երկրներում, օրինակ՝ ԱՄՆ, Մեքսիկա և այլն, պետության և կառավարության ղեկավարների պաշտոնները միավորված են մեկ՝ երկրի նախագահի (պրեզիդենտի) պաշտոնի մեջ:

Ոչ պաշտոնական փաստաթղթերում հաճախ օգտագործում են ոչ թե այս կամ այն «երկրի կառավարություն» բառակապակցությունը, այլ ղեկավարության նստավայրի անունը: Օրինակ՝ «Դաունինգ ստրիթ» ասելով հասկանում են բրիտանական կառավարությունը (դրա նստավայրը գտնվում է Լոնդոնի Դաունինգ ստրիթ, 10 հասցեով): Երբ խոսքը Ֆրանսիայի պրեզիդենտի մասին է, կարող են օգտագործել «Ելիսեյան պալատ» անվանումը (պրեզիդենտի նստավայրը): Երբ ասում են «Սպիտակ տուն», հասկանում են ԱՄՆ-ի բարձրագույն պետական ղեկավարությունը, «Կրեմլ»՝ Ռուսաստանի Դաշնության ղեկավարությունը:

3.3 ԵՐԿՐԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔ

Հանրահայտ է, թե աշխարհի երկրներն (պետությունները) ու ժողովուրդները ինչքան տարբեր են: Տարբեր են թե՛ աշխարհագրական միջավայրով, բնակչության լեզվական, ազգային-էթնիկական, կրոնական, ժողովրդի հոգեբանության և թե՛ տնտեսական կյանքի ու լուծելիք խնդիրների առանձնահատկություններով:} Յուրաքանչյուր երկիր իր առանձնահատկություններին համապատասխան ստեղծում է իր *պետական կառուցվածքը*:

*Երկրի պետական կառուցվածքը՝ դա պետական կառավարման ձևը և կառավարման սուբյեկտներն՝ են՝ միասին վերցրած:*¹

Երկրի պետական կառուցվածքի բնութագրման համար օգտագործում են երկու գլխավոր բնութագրիչներ և դրանց հիման վրա էլ կատարում են պետությունների տիպաբանական դասակարգում:

Հիշենք, թե՛ ընդհանրապես ի՞նչ է իրենից ներկայացնում տիպաբանությունը (տիպաբանական դասակարգումը): Դա օբյեկտների՝ գիտության մեջ կիրառվող տրամաբանական բաժանումն է, որը կատարվում է ըստ դրանց էական հատկանիշների: Երկիր-պետությունների, որպես աշխարհագրական օբյեկտների համար պետական կառուցվածքից բացի էական են համարվում վերը թվարկված առանձնահատկությունները նույնպես: Եվ ոչ միայն դրանք:

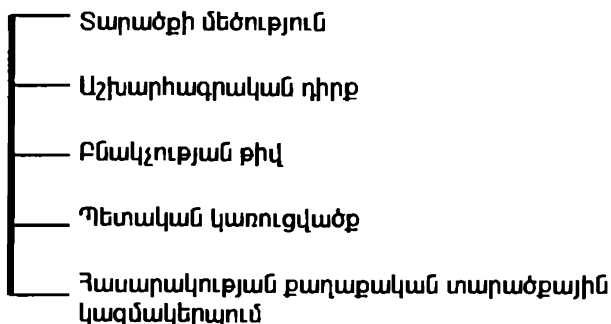
| Պետությունները դասակարգվում են նաև ըստ աշխարհագրա-

¹ Կառավարման սուբյեկտ են կոչվում այն գործող մարմինները, որոնք պետության կառավարմանը մասնակցելու իրավունք ունեն: Այդպիսիք են պառլամենտը, կառավարությունը իր նախարարություններով ու տարբեր մակարդակի զերատեսչություններով հանդերձ, դատական համակարգը, վարչատարածքային միավորները:

կան դիրքի, տարածքի մեծության ու ձևի, բնական ռեսուրսներով ապահովվածության մակարդակի, բնակչության խտության և այլն:՝

Այս դասակարգումներից շատերը, ինչպես տեսնում ենք, իրենց բովանդակությամբ զուտ քաղաքաաշխարհագրական չեն, բայց քաղաքական աշխարհագրության հետ ուղղակի առնչություն ունեն: Այդ դասակարգումների համար օգտագործվող հատկանիշները, օրինակ, աշխարհագրական դիրքը (հատկապես դրա տնտեսաաշխարհագրական և քաղաքաաշխարհագրական տարատեսակները), տնտեսական զարգացման մակարդակը, ռեսուրսներով ապահովվածությունը, բնակչության ազգային ու կրոնական կազմը մեծապես ազդում են երկրի քաղաքականության վրա, ունեն նաև քաղաքաաշխարհագրական նշանակություն: Անժխտելի է դրանց ազդեցությունը պետական կառուցվածքի և դրա գլխավոր բնութագրիչների վրա: Ընդունված է այդպիսի բնութագրիչներ համարել *պետական կարգը և տիրապետող քաղաքական ռեժիմը*: Մինչև դրանց՝ որպես երկրների տիպաբանական դասակարգման ցուցանիշների, վերլուծություն կատարելը (տե՛ս 3.4) նշենք, որ աշխարհի պետությունների ընդհանուր աշխարհագրական տիպաբանության ավանդական ու առավել տարածված ցուցանիշներ են տարածքի մեծությունը, աշխարհագրական դիրքը, բնակչության թիվը, պետական կառուցվածքը, պետական իշխանության տարածքային կազմակերպումը:

ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՏԻՊԱԲԱՆԱԿԱՆ ԴԱՍԱԿԱՐԳՄԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՑՈՒՑԱՆԻՇՆԵՐԸ

Հատկանշական է, որ շատ հետազոտողներ աշխարհի երկրների ավանդական դասակարգումները չժխտելով հանդերձ, առաջարկում

են նոր դասակարգումներ և: Նորագույն տեսակետներից հատկապես հետաքրքիր է ամերիկացի հայտնի քաղաքագետ *Սամուել Յանտինգտոնի տեսակետը*: Նրա կարծիքով ժամանակակից աշխարհի համար ավելի կարևոր է պետությունները և ժողովուրդները դասակարգել ըստ այն հատկանիշի, թե նրանք *ո՞ր մշակույթին ու քաղաքակրթությանն են պատկանում*: Նա ելնում է այն փաստից, որ միասնական մարդկային քաղաքակրթությունը միասեռ չէ: Յանտինգտոնը առանձնացնում է 7-8 հիմնական քաղաքակրթություններ (արևմտյան, կոնֆուցիական, ճապոնական, իսլամական, հինդուիստական, սլավոնաուղղափառ, լատինաամերիկյան և, հնարավոր է աֆրիկյան): Այդ քաղաքակրթությունները տարբերվում են իրենց պատմությամբ, լեզվով, մշակույթով, ավանդույթներով և, որ գլխավորն է, կրոնով: Տարբեր քաղաքակրթություններին պատկանող ժողովուրդները տարբեր պատկերացում ունեն Աստծո և մարդու, անհատի և հասարակության, քաղաքացու և պետության, ծնողների ու երեխաների, ամուսնու և կնոջ փոխհարաբերությունների մասին: Տարբեր է նաև նրանց վերաբերմունքը *մարդու իրավունքների ու պարտականությունների, ազատության և իշխանության, հավասարության ու անհավասարության, մարդկային մյուս բարոյական արժեքների հանդեպ*:

Յանտինգտոնի կարծիքով քաղաքակրթությունների այս տարբերությունները տեսանելի ապագայում աշխարհակարգի վրա ավելի մեծ ազդեցություն են ունենալու, քան մյուս տարբերությունները¹:

Այսպես թե այնպես, երկրների տիպաբանության համար հիմք ծառայող վերը թվարկած հատկանիշների ամբողջությունն է, որ ձևավորում է պայմանները, որոնցից ծնվում է երկրի պետական կառուցվածքի տիպը:

Քննարկելով պետական կառուցվածքը, ըստ էության պատասխանում ենք այն հարցին, թե տվյալ երկրի հասարակական կյանքում ինչպիսի՞ն է պետություն կոչվող հաստատության (ինստիտուտի) դերը, այլ կերպ ասած, ինչպիսի՞ն է հասարակությունը, այն ենթակա՞ է պետությանը, եթե այո, ապա ի՞նչ չափով, թե՞ ուղղորդված է դեպի ինքնազարգացումն ու ինքնակառավարումը:

Վերլուծենք պետական կառուցվածքի երկու գլխավոր բնութագրիչները՝ *պետական կարգը* և տիրապետող *քաղաքական ուժերին*:

¹ St'ın, Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? Полис, 1944, N1

h.

3.4 ԵՐԿՐԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳ: ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՌԵԺԻՄ

Պետական կարգը ցույց է տալիս երկրի կառավարման ձևը: Այն կարող է լինել **հանրապետական** կամ **միապետական**:

Հանրապետական կառավարման ձև ընտրած պետությունը կոչվում է հանրապետություն (լատ. republica, res-գործ և publica-հանրային, համաժողովրդական բառերից): Հանրապետության համար բնորոշ է կառավարման այն ձևը, **երբ գերագույն իշխանության իրավունքը պատկանում է ժողովրդին՝ երկրի բոլոր գործունակ քաղաքացիներին կամ նրանց մեծամասնությանը**:

Իսկ ինչպե՞ս կարող է ժողովուրդը, որ բաղկացած է միլիոնավոր զանգվածներից, իրականացնել այդ իրավունքը: Ժողովուրդը ուղղակի ընտրությունների կամ ներկայացուցիչներ առանձնացնելու միջոցով **ընտրում է պետական իշխանության բարձրագույն մարմինները և նրանց լիազորում է իրականացնելու իր իրավունքը**:

Ընդունված է նաև համապետական սկզբունքային հարցերի մասին վճիռներ ընդունելու համար անցկացնել **հանրաքվեներ**:

Համեմատաբար հստակ է նաև **իշխանությունների տարանջատումը**. Դա նշանակում է, որ իշխանությունը օգտագործելու իրավունքը սահմանադրությամբ և այլ օրենքներով հստակորեն բաժանված է իշխանության բոլոր 3 ճյուղերի՝ **գործադիր, օրենսդիր և դատական մարմինների միջև**: Որոշված են յուրաքանչյուր ճյուղի իրավունքներն ու պարտականությունները, ըստ որում՝ մի ճյուղը **մյուս ճյուղերի գործերին խառնվելու իրավունք չունի**:

Ներկայումս հանրապետությունը համարվում է առավել ժողովրդավարական պետական կազմավորում, քեև հանրապետություն կոչվող տարբեր երկրներում պետական իշխանության մեջ քաղաքացիների մասնակցության չափը և ձևերը տարբեր են:

Առաջին հանրապետությունները ծագել են դեռևս հին դարերում: Հայտնի էին, օրինակ, Հին Հռոմի հանրապետությունը, Հին Հունաստանի քաղաք պետությունները: Ներկայումս հանրապետական կառավարման ձևը ամենատարածվածն է. աշխարհի պետությունների ճնշող մեծամասնությունը՝ 140-ը հանրապետություններ են:

Գոյություն ունի **հանրապետության երկու տարատեսակ՝ նախագահական և խորհրդարանական (պառլամենտական)**:

Նախագահականի դեպքում հանրապետության նախագահը, ինչպես և պառլամենտը, ընտրվում է ժողովրդի կողմից ուղղակիորեն ընդհանուր ընտրությունների միջոցով: **Նախագահը հաշվետու**

չէ պառլամենտին և դրա հետ գործում է զուգահեռ: Նա ինքն է կազմում կառավարություն, նշանակում ու ազատում վարչապետին ու նախարարներին, իսկ որոշ երկրներում էլ՝ անձամբ ղեկավարում է կառավարության գործունեությունը:

Կան երկրներ, որտեղ նախագահի առանձին իրավունքներ որոշ չափով սահմանափակված են: Ընդունված է այդպիսի երկրների կառավարման ձևը կոչել կիսանախագահական:

Խորհրդարանական (պառլամենտական) հանրապետություններում նախագահը ընտրվում է պառլամենտի կողմից, որին և հաշվետու է: Նրա իրավունքները համեմատաբար սահմանափակ են, նա պակաս անկախ է իր գործողությունների և վճիռներ կայացնելու մեջ: Դրան հակառակ, **ավելի լայն են պառլամենտի իրավունքները:**

Պառլամենտական հանրապետության օրինակ են՝ Յնդկաստանը, Գերմանիան, Իտալիան:

Պետական կարգի մյուս տիպը **միապետությունն** է (մոնարխիա. հուն.monarchia - միիշխանություն) (տե՛ս սխեման, էջ 53):

Ներկայումս աշխարհում հաշվվում է 30 միապետություն, որից 14-ը Ասիայում, 12-ը՝ Եվրոպայում, մնացած 4-ը Աֆրիկայում և Օվկիանիայում: Խոշորագույն միապետություններ են Ճապոնիան, Մեծ Բրիտանիան, Թաիլանդը, Իսպանիան, Շվեդիան, Սաուդյան Արաբիան:

Միապետությունների համար ընդհանուրն այն է, որ միապետի պաշտոնը, անկախ նրանից, թե դա կոչվում է թագավոր, կայսր, սուլթան, շեյխ, թե որևէ այլ կերպ, **ցմահ է: Այն փոխանցվում է ժառանգաբար:** Բացառություն են Մալայզիայի թագավորությունը և Միացյալ Արաբական Եմիրությունները, որտեղ պետության ղեկավարի՝ միապետի պաշտոնն ընտրովի է: Ընտրությունները կատարվում են 5 տարին մեկ:

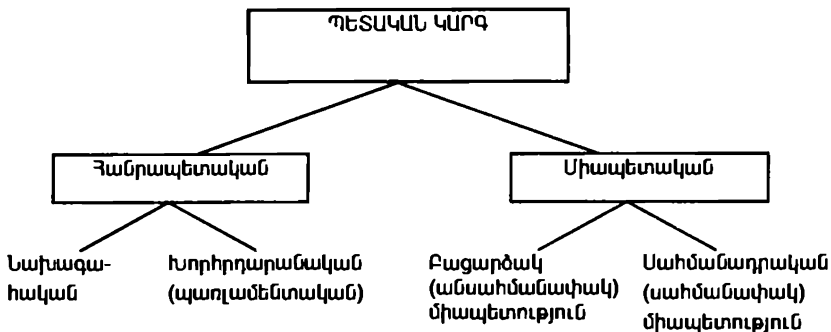
Միապետական կարգը նույնպես ծագել է շատ հին ժամանակներում: Հին աշխարհի և միջին դարերի գրեթե բոլոր պետություններն ունեցել են միապետական կառավարման ձև: Հիշենք, թեկուզ Հին Եգիպտոսը, Ասորեստանը, Հայաստանը, Հին Հռոմը միապետության ժամանակաշրջանում, Հինաստանը, Բյուզանդիան, Ռուսաստանը, Պարսկաստանը, Օսմանյան կայսրությունը:

Միապետության տարատեսակներն են, ինչպես ցույց է տրված սխեմայում, **բացարձակ (անսահմանափակ) միապետությունը և սահմանադրական (սահմանափակ) միապետությունը:**

Ներկայումս **բացարձակ միապետություններն** իրենց նախկին՝ դասական ձևով չեն պահպանվել: Դրանց համար բնորոշ է եղել, որ

միապետի պաշտոնը իր մեջ միավորել է իշխանության բոլոր ճյուղերի իրավունքները: Միապետը ընդունել է օրենքներ ու որոշումներ, ինքը իրականացրել ու վերահսկել է դրանք, ինքը կայացրել դատական վճիռներ, որոշել պատժաչափը՝ ընդհուպ մինչև մահապատիժը և ներումը:

ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԻ (ԵՐԿՐԻ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ) ԶԵՎԵՐԸ

Ներկայումս այդ իրավունքները սահմանափակված են: Այդուհանդերձ, *պետական իշխանությունը հիմնականում կենտրոնացած է մեկ անձի՝ միապետի ձեռքում, որը կառավարում է ցմահ և պաշտոնն էլ փոխանցում ժառանգաբար*: Բացարձակ միապետություններ են Սաուդյան Արաբիան, Օմանը և մի քանի ուրիշներ:

Ժամանակակից աշխարհում ավելի տարածված են *սահմանադրական միապետությունները*: Այդպիսիք են, օրինակ՝ Եվրոպայի բոլոր 12 միապետությունները, բացառությամբ Վատիկանի, և Ասիայի 14 միապետություններից 9-ը:

Սահմանադրական միապետությունների մասին ընդունված է ասել, որ միապետը «թագավորում է, բայց չի կառավարում»: Դա նշանակում է, որ միապետը չի մասնակցում երկրի ներքին և արտաքին քաղաքականության ձևավորմանը և իրականացմանը, չի ընդունում միանձնյա վճիռներ: *Նրա դերը ավելի շատ խորհրդանշական և ներկայացուցչական-ծիսակարգային է*: Նա հանդես է գալիս որպես տվյալ երկրի *պետականության խորհրդանիշ*:

Միապետը միաժամանակ իր երկիրը կարող է ներկայացնել արտասահմանում ու միջազգային գազաթափողվներում: Երկրի ներքին հասարակական կյանքում քաղաքացի - ժողովուրդ - պետություն համակարգում միապետը ներկայացնում է պետությունը:

Սահմանադրական միապետությունում միապետի իրավունքների մասին լավ պատկերացում է տալիս Մեծ Բրիտանիայի օրինակը: Մեծ Բրիտանիան այն փոքրաթիվ երկրներից է, որ չունի սահմանադրություն՝ որպես երկրի միասնական հիմնական օրենք: Սահմանադրությանը փոխարինում են պառլամենտի ընդունած օրենքները, որոնց թիվը հասել է հազարների:

Պետության ղեկավարը միապետն է (1952 թվականից՝ Ելիզավետա 2-րդ թագուհին): Թագուհին համարվում է պետության իշխանության գերագույն կրողը, դատական համակարգի ղեկավարը, զինված ուժերի գերագույն գլխավոր հրամանատարը, անգլիական եկեղեցու աշխարհիկ ղեկավարը: Նա իրավունք ունի հրավիրել պառլամենտի նստաշրջան, հաստատել պառլամենտի ընդունած օրենքների նախագծերը, վավերացնել միջազգային պայմանագրերը: Նրա լրիվ թագավորական տիտղոսը հնչում է այսպես. «Աստծո ողորմածությամբ Մեծ Բրիտանիայի միացյալ թագավորության ու Յիուսիսային Իռլանդիայի և նրան ենթակա տիրույթների ու տարածքների թագուհի, Համագործակցության ղեկավար, հավատքի պաշտպան, բրիտանական ասպետական օրդենների գերիշխան»:

Դատելով ասվածից, կարելի է ենթադրել, որ երկրի ամբողջ պետական իշխանությունը կենտրոնացած է միապետի ձեռքում: Բայց իրականում թագուհու այդ բոլոր *իրավունքները ձևական են: Իր պետական գործողություններում նա խստորեն առաջնորդվում է պառլամենտի և կառավարության որոշումներով:* Ամեն տարի թագուհին պառլամենտի առաջ հանդես է գալիս *գահական ճառով*, որտեղ նշվում են պետական քաղաքականության գլխավոր ուղղությունները: Սակայն այդ ճառի հեղինակը կառավարությունն է, և թագուհին դա *միայն ընթերցում է:* Բոլոր պետական օրենքները մշակվում և ընդունվում են պառլամենտի և կառավարության կողմից, բայց *հրապարակվում են «Թագուհու անունից»:*

Ավելացնենք, որ Ելիզավետա թագուհին աշխարհի ամենահարուստ անձերից մեկն է: Նրա կարողությունը գերազանցում է 5 մլրդ ֆունտ ստեռլինգը: Բացի այդ, թագուհին և իր պալատը բյուջեից սեփական ծախսերի համար ստանում են տարեկան 6 մլն ֆունտ ստեռլինգ: Թագուհուն են պատկանում 110 հազ. հեկտար կալվածքներ և 4 ընտանեկան պալատ-դղյակներ:

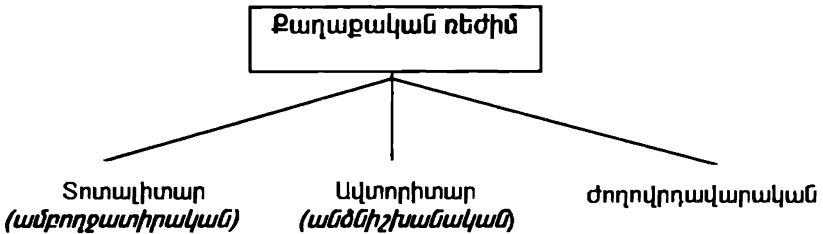
Պետական կարգից (երկրի կառավարման ձևից) բացի, ինչպես ասվեց, պետական կառուցվածքը բնութագրող հատկանիշ է գործող *քաղաքական ռեժիմը* (լատ. *regimen-կառավարել բառից*), կամ նույնն է,

թե **քաղաքական իշխանության (վարչակարգի)** տիպը (վարքագիծը):

Քաղաքական ռեժիմի տիպից է կախված **քաղաքացու՝ անհատի ազատության աստիճանը**, հասարակության մեջ նրա դերը, իրավունքներն ու պարտականությունները, քաղաքականությանը և երկրի կառավարմանը քաղաքացիների, հասարակության մասնակցության չափը և բնույթը:

Տարբերում են քաղաքական ռեժիմի երեք տիպ՝ **ամբողջատիրական** (տոտալիտար), **անձնիշխանական** (ավտորիտար) և **ժողովրդավարական** (դեմոկրատական):

ՏԻՐԱՊԵՏՈՂ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՌԵՋԻՄԻ (ՎԱՐՉԱԿԱՐԳԻ) ՏԻՊԵՐԸ

Ո՛ր **Տոտալիտար** (լատ. totalitas- լրիվ, ամբողջ, համապարփակ բանից), **ամբողջատիրական** է կոչվում այն քաղաքական ռեժիմը, որը հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտները **պահում է պետության բացառական վերահսկողության տակ**. Տոտալիտար պետության օրինակներ էին նացիստական Գերմանիան, խորհրդային Միությունը, իսկ ներկայումս՝ Չյուսիսային Կորեան, Կուբան:

Առանձնացվում են տոտալիտար քաղաքական ռեժիմի հետևյալ բնորոշ գծերը:

- **Միակուսակցություն**. Բոլոր կուսակցությունները, բացառությամբ իշխող կուսակցության, և պաշտոնական ընդդիմությունը արգելված են:

- **Ֆաստրական կյանքի բոլոր ոլորտների անհարկի գաղափարայնացում**: Օրինակ, սոցիալիստական երկրներում պետության ամեն մի որոշում ու միջոցառում պետք է հագեցած լիներ կոմունիստական գաղափարախոսությամբ և մարքս-լենինյան տեսական դրույթներով:

- **Պետական ահաբեկչության՝ որպես կառավարման միջոցի, լայնածավալ օգտագործում**. Պետական քաղաքականության մա-

կարդակով ոչնչացնում են քաղաքական հակառակորդներին և ամբողջ հասարակությունը պահում ահ ու սարսափի մեջ:

• **Չանգվածային լրատվության միջոցների համապարփակ վերահսկողություն:** Բնակչությունն ստանում է միայն այն տեղեկատվությունը, որն անցել է ամենախիստ պետական գրաքննությունը: Պաշտոնական տեսակետից տարբերվող կարծիքների տարածումը պատժվում է խստագույնս:

• **Էկոնոմիկայի վերահսկողություն:** Ամբողջ նյութական արտադրության ոլորտը, ինչպես նաև դրամաֆինանսական համակարգը պատկանում է պետությանը կամ գտնվում է նրա ամենախիստ վերահսկողության տակ: *Դրա միջոցով պետությունը քաղաքական ուժ լինելուց բացի, նաև հզոր տնտեսական ուժ է, հետևապես՝ ավելի ներդրո՞ծում ազդեցություն ունի երկրի ամբողջ հասարակական կյանքի վրա:*

Ավտորիտար (լատ. au(c)toritas- իշխանություն, ազդեցություն բառից)՝ *անձնիշխանական* քաղաքական ռեժիմ ունեցող երկրներում ամբողջ իշխանությունը կենտրոնացված է մեկ անձի կամ մեկ մարմնի (պետական կամ քաղաքական) ձեռքում:

Ավտորիտարիզմի ծայրահեղ դրսևորումը տոտալիտարիզմն է: Բոլոր տոտալիտար պետությունները միաժամանակ ավտորիտար պետություններ են: Ավտորիտար պետության օրինակ են նաև (բացի տոտալիտար պետություններից), Իրանը, Լատինական Ամերիկայի ու Աֆրիկայի պետությունների մեծ մասը, որոշ արաբական երկրներ:

Նախկին ԽՍՀՄ-ում ամբողջ իշխանությունը կենտրոնացված էր իշխող՝ կոմունիստական կուսակցության բարձրագույն մարմնի ձեռքում, որը կոչվում էր **Քաղբյուր:**

Ավտորիտար քաղաքական ռեժիմի բնորոշ հատկանիշներն են.

- իշխանության կենտրոնացում,
- կառավարման հրամայական մեթոդների լայն տարածում,
- կառավարվողների անառարկելի ենթակայություն կառավարողներին:

Ժողովրդավարական կոչվում է պետության քաղաքական ռեժիմի այն տիպը, որտեղ քաղաքական իշխանությունը իրականացվում է ժողովրդի կողմից:

Ժողովրդավարությունը կամ միջազգային տերմինով՝ դեմոկրատիան (հուն. demos-ժողովուրդ և cratos-իշխանություն բառերից) մարդկությանը հայտնի է հնագույն ժամանակներից: Դեռևս նախնա-

դարյան ցեղերն ու ցեղային միությունները կառավարվում էին ժողովրդավարական սկզբունքներով: Սակայն, հին և միջին դարերում ավելի լայն տարածում ունեւ բացարձակ միապետությունը և դրան համապատասխան՝ քաղաքական ռեժիմի ավտորիտար տիպը:

Ներկայումս ամբողջ աշխարհում, ինչպես ասվեց, տիրապետող են դառնում *երկրի կառավարման հանրապետական ձևը* և դրա հետ մեկտեղ՝ *քաղաքական ռեժիմի ժողովրդավարական տիպը*:

Բայց ինչպե՞ս որոշել, թե ո՞ր պետությունն է ժողովրդավարական և ո՞րը՝ ոչ: Դրա համար գիտությունը առանձնացրել է մի քանի հատկանիշներ, որոնց վերլուծության միջոցով հնարավոր է լինում գտնել հարցի պատասխանը:

Այդ հատկանիշներից գլխավորներն են.

- անձի ազատություն և ինքնիշխանություն,
- պետական կառավարման սահմանադրական եղանակ,
- կառավարվողների (ենթակաների) ընդհանուր համաձայնություն,
- լոյալ՝ օրինապահ քաղաքական ընդդիմության առկայություն:

Մարդկության փորձով ապացուցված է, որ պետական կառավարման դեմոկրատական սկզբունքների շնորհիվ ավելի հեշտ է լինում հասարակական կյանքի կազմակերպումը: Թեև հայտնի են բազմաթիվ դեպքեր, երբ ժողովրդավարության հաստատումով սրվել են ներքին հակասությունները: Դա նշանակում է, որ *ժողովրդավարական սկզբունքով կառուցված պետությունը ևս կատարյալ չէ, այն ևս կատարելագործման ու բարելավման կարիք ունի*:

Այդ առիթով արժե կրկին հիշել Մեծ Պլատոնին, որը պետական կառավարման ժողովրդավարական ձևը համեմատելով միապետական ձևի հետ, երկուսն էլ համարում էր *վատ ձև*, միապետականը՝ այն պատճառով, որ *իշխանությունը «շատ է»*, իսկ ժողովրդավարականը այն պատճառով, որ *իշխանությունը «քիչ է, պակաս է»*:

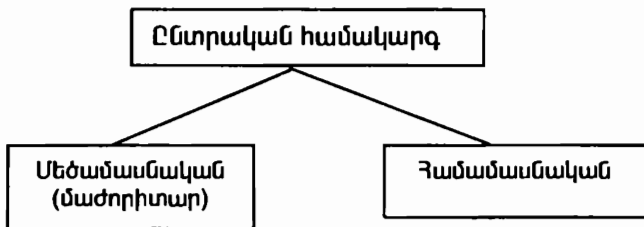
Ժողովրդավարական քաղաքական ռեժիմի իրականացման գլխավոր ձևը համաժողովրդական ընտրություններն են, կատարյալ ընտրական համակարգը և դրա հետևողական կիրառումը:

Ընտրական համակարգը իշխանության կազմակերպմանը, պետական կառավարման մարմինների ձևավորմանը հասարակայնությանը մասնակից դարձնելու կանոնների ու եղանակների ամբողջությունն է: Ի նկատի են առնվում կառավարման մարմինների բոլոր տեսակները՝ ներկայացուցչական, օրենսդիր, գործադիր և դատական: Ընտրությունների միջոցով, եթե դրանք արդար են ու բացա-

ռում են կեղծիքները, բացահայտվում է բնակչության մեծամասնության կամքը, ցանկությունը: Ավելի կատարյալ ու ժողովրդավարական է համարվում այն ընտրական համակարգը, որն ավելի ճիշտ է բացահայտում այդ կամքը և ապահովում է հասարակության ավելի լայն խավերի մասնակցությունը պետական կառավարմանը:

Տարբերում են ընտրական համակարգի երկու հիմնական տիպ՝ *մեծամասնական* (մաժորիտար) և *համամասնական*:

ԸՆՏՐԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՏԻՊԵՐԸ

Մեծամասնական ընտրական համակարգի դեպքում յուրաքանչյուր ընտրատարածքից ընտրվում է այն թեկնածուն, որը ստանում է ձայների մեծամասնությունը:

Համամասնական ընտրական համակարգի դեպքում ընտրվում են ոչ թե անհատները, այլ քաղաքական կուսակցությունները: Անհատ պատգամավորների հարցը լուծում է կուսակցությունը ըստ նախօրոք կազմված ցուցակների:

Որոշ երկրներում գործում է ընտրական խառը համակարգ. պատգամավորների մի մասը ընտրվում է մեծամասնական, մյուսը համամասնական կարգով: Այդպիսի համակարգ է ՀՀ-ում:

Ընտրությունները կարող են լինել *ուղղակի և անուղղակի*:

Ուղղակի ընտրությունների դեպքում պատգամավորը ժողովրդի կողմից ընտրվում է ուղղակիորեն: Այդպես է երկրների մեծ մասում:

Անուղղակի ընտրությունների ժամանակ բնակչությունը ընտրում է իր ներկայացուցիչներին (ընտրողներին), որոնք էլ նրա անունից ընտրում են պատգամավորներ: Այդպես է կազմավորվում, օրինակ, ԱՄՆ-ի պառլամենտի վերին պալատը՝ սենատը: Յուրաքանչյուր նահանգ սենատ է ուղարկում երկու սենատոր, որոնց ընտրում են համընդհանուր ընտրություններում հաղթած ներկայացուցիչները (ընտրողները):

ԻՆՔԼԱՍՏՈՒԳՄԱՆ ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Որո՞նք են «պետություն» բառի ընդհանուր աշխարհագրական և քաղաքաաշխարհագրական իմաստները:
2. Ո՞րն է պետության՝ որպես աշխարհագրական օբյեկտի (երկիր-պետություն) բովանդակությունը:
3. Ո՞րն է պետության՝ որպես հասարակական կյանքի քաղաքական ոլորտի հաստատության բովանդակությունը:
4. Հին Հունաստանի փիլիսոփա Պլատոնը պետական կառավարման ո՞ր հիմք ձևերն էր առանձնացնում:
5. Որո՞նք են պետություն հաստատության գլխավոր գործառույթները: Թվարկե՛ք և բացատրե՛ք:
6. Ի՞նչ ցուցանիշների հիման վրա է կատարվում երկիր-պետությունների տիպաբանական դասակարգումը: Ո՞րն է այդ ցուցանիշների քաղաքաաշխարհագրական իմաստը:
7. Ամերիկացի քաղաքագետ Սամուել Հանտինգտոնը ի՞նչ սկզբունք և ցուցանիշներ է դնում երկիր-պետությունների ու ժողովուրդների տիպաբանության հիմքում: Ի՞նչ հիմնական քաղաքակրթությունների է նա բաժանում աշխարհը:
8. Ի՞նչ է պետական կառուցվածքը: Տվե՛ք սահմանումը: Որո՞նք են այն բնութագրող գլխավոր հատկանիշները:
9. Ո՞րն է «պետական կարգ» հասկացության բովանդակությունը, ի՞նչ է այն ցույց տալիս:
10. Որո՞նք են պետական կարգի (երկրի կառավարման ձևի) տարատեսակները: Թվարկե՛ք և բնութագրե՛ք:
11. Թվարկե՛ք պետական կարգի միապետական ձևի տարատեսակները և տվե՛ք դրանց համեմատական բնութագիրը:
12. Որո՞նք են երկրի պետական կառավարման հանրապետական կարգի նախագահական և խորհրդարանական տեսակների նմանություններն ու տարբերիչ գծերը:
13. Համեմատե՛ք հանրապետական կարգի նախագահական կառավարման և միապետական կարգի սահմանադրական (սահմանափակ) միապետության ձևերը և վերլուծե՛ք:
14. Տիրապետող քաղաքական ռեժիմի (վարչակարգի) ի՞նչ տիպեր են առանձնացվում և ի՞նչ սկզբունքներով:
15. Թվարկե՛ք և բնութագրե՛ք տոտալիտար (ամբողջատիրական) քաղաքական ռեժիմի բնորոշ գծերը:

16. Ի՞նչ հատկանիշներ են բնորոշ ավտորիտար (անձնիշխանական) քաղաքական ռեժիմին:
17. Ի՞նչ հատկանիշներով է առանձնանում ժողովրդավարական (դեմոկրատական) քաղաքական ռեժիմը: Ո՞րոնք են դրա իրականացման գլխավոր ձևերը:
18. Ի՞նչ է ընտրական համակարգը: Տվե՛ք դրա մեծամասնական (մաժորիտար) և համամասնական տիպերի համեմատական բնութագիրը:
19. Ո՞րն է ուղղակի և անուղղակի ընտրությունների տարբերությունը: Համեմատե՛ք և գնահատե՛ք, բերե՛ք օրինակներ:

ԵՐԿԻՐ-ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԼԽԱՎՈՐ ՔԱՂԱՔԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԲՆՈՒԹԱԳՐԻՉՆԵՐԸ

Նախորդ գլխում մենք ծանոթացանք հասարակական կյանքի քաղաքական ոլորտի *պետություն կոչվող հաստատության* գլխավոր հատկանիշներին: Տեսանք, որ այդ հաստատությունն իր հատկանիշների ամբողջությամբ հանդերձ կարող է գոյություն ունենալ կոնկրետ երկրում, *երկիր-պետությունում, որը հանդես է գալիս որպես աշխարհագրական օբյեկտ*: Հետևապես պետության՝ որպես քաղաքական ոլորտի հաստատության բնութագրիչները դառնում են և երկիր-պետության բնութագրիչներ: Բայց երկիր-պետություն աշխարհագրական օբյեկտն ունի իր *ուղղակի հատկանիշները* ևս, որոնք բնութագրում են նրա տեղը, դիրքը, ընդհանուր ու տարբերիչ գծերը, կշիռը ժամանակակից աշխարհում: *Այդ հատկանիշները կարող են լինել բնաաշխարհագրական, տնտեսաաշխարհագրական, ժողովրդագրական, պատմամշակութային, իհարկե նաև քաղաքաաշխարհագրական:*

Երկիր-պետության քաղաքաաշխարհագրական բնութագրիչներից գլխավորներն են՝ *պետական տարածքն ու սահմանները, քաղաքաաշխարհագրական դիրքը, պետական-հասարակական կյանքի տարածքային կազմակերպումը, մայրաքաղաքը:*

4.1 ՊԵՏԱԿԱՆ ՏԱՐԱԾՔ *Յեւրպ*

Հայտնի է, որ ամեն մի աշխարհագրական օբյեկտի գոյության առաջին և անհրաժեշտ պայմանը *աշխարհագրական տարածքն է, որն ունի որոշակի տեղադիրք և որոշակի սահմաններ*: Բացառություն չի կազմում նաև երկիր-պետությունը, որը նույնպես աշխարհագրական օբյեկտ է:

Որևէ պետություն կարող է գոյություն ունենալ միայն որոշակի սահմաններով եզրագծված տարածքում: *Տարածքը պետության ու պետականության կարևորագույն նյութական հիմքն է:*

Պետական տարածք է կոչվում երկրագնդի մակերեսի որևէ հատված, որը գտնվում է որոշակի պետության գերիշխանության տակ և առանձնանում է պետական սահմաններով:

Պետական տարածքը բաղկացած է *ցամաքային տարածքից (տեղիտորիա), ջրային տարածքից (աբվատորիա) և օդային տարածքից (աերոտորիա):*

Ցամաքային պետական տարածքը ներառում է պետության գերիշխանության տակ գտնվող ամբողջ *ցամաքը՝* ընդերքի հետ միասին, *ջրային տարածքը* (ներքին ջրավազանները և արտաքին ափամերձ ջրային տարածությունները որոշակի միջազգային իրավունքով հաստատված լայնության շերտով) դարձյալ ընդերքի հետ միասին: Այդ շերտը *մայրցամաքային շելֆն է՝ ծանծաղուտը,* և կարող է ունենալ մինչև 12 ծովային մղոն լայնություն: Միջազգային իրավունքով այդպիսի գոտի է համարվում այն ջրային տարածքը, որի խորությունը չի գերազանցում 200 մ, իսկ հատակի ռեսուրսներն էլ տեխնիկապես մատչելի են:

Օդային տարածքը՝ աերոտորիան ընդգրկում է ցամաքային և ջրային պետական տարածքի վրա գտնվող մինչև *25 կմ բարձրությամբ մթնոլորտի շերտը:*

Միջազգային իրավունքի կարևորագույն պահանջներից է պետական տարածքի ամբողջականությունն ու անձեռնմխելիությունը: Արգելված է ուրիշի տարածքների զավթումը և սահմանների միակողմանի փոփոխությունը ռազմական ուժի գործադրումով: Բոլոր տեսակի տարածքային վեճերը կարող են և պետք է լուծվեն խաղաղ միջոցներով:

Հայտնի է, որ Երկրի մակերեսը պետությունների միջև բաժանված է ոչ միատեսակ սկզբունքներով և ոչ հավասարաչափ: Տարբեր պետական տարածքներ ունեն տարբեր նեծություն (մակերես), տարբեր ձև և այլ հատկանիշներ: Եթե օրինակ, աշխարհի ամենաընդարձակ պետական տարածքը (Ռուսաստանյան Դաշնություն) արևմուտքից արևելք և հյուսիսից հարավ ձգվելով հազարավոր կիլոմետրեր, Եվրասիա մայրցամաքում զբաղեցնում է ավելի քան 17 մլն քկմ մակերես, ապա ամենափոքրը, որը գտնվում է Վատիկան պետության գերիշխանության տակ, զբաղեցնում է Իտալիայի մայրաքաղաք Յոռոմի մի փոքր՝ 0.44 քկմ (440 հա) մակերեսով թաղամասը միայն:

Պետական տարածքի չափերն ունեն շատ մեծ քաղաքաաշխարհագրական, ռազմաստրատեգիական ու տնտեսական նշանակություն: Օրինակ, Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի առաջին տարիներին Խորհրդային Միությունը կորցրեց իր Եվրոպական ամենախիտ բնակեցված ու տնտեսապես զարգացած պետական տարածքի մեծ մասը, որը հավասար էր Եվրոպական մի քանի պետու-

թյունների մակերեսին՝ միասին վերցրած: Պատերազմը տևեց չորս տարի: Բայց երկիրը չկործանվեց: Չգրավված ընդարձակ տարածքների, դրանց մարդկային ու բնական ռեսուրսների շնորհիվ հնարավոր եղավ պատերազմից հաղթանակով դուրս գալ: Մինչդեռ ավելի փոքր տարածք ունեցող շատ պետություններ, օրինակ, Բելգիան, Յուգոսլավիան, Մոլդովան և Լեհաստանն ու Չեխոսլովակիան ֆաշիստական Գերմանիայի կողմից նվաճվեցին հաշված օրերի ընթացքում:

Ինչպես տեսնում ենք, տարածքն *ինքնին կարևորագույն ռեսուրս է*: Բայց եթե այդ նույն տարածքում առկա են ընդերքի ու մակերևույթի բազմազան հարստություններ, ապա այն դառնում է *երկրի սոցիալ-տնտեսական զարգացումը խթանող հզոր գործոն*:

Միշտ չէ, որ երկիր-պետության աշխարհագրական չափերի մեծությունն ինքնին ուղիղ համեմատական է տնտեսական զարգացման մակարդակին: Հայտնի է, որ Եվրոպայի միջին և փոքր պետությունների մեծ մասն ունի բարձր զարգացած տնտեսություն: Դրա պատճառներից մեկն այն է, որ դեռևս միջնադարում դրանց ոչ ընդարձակ *տարածքի յուրացումը ավարտված էր, և տնտեսությունը սկսել էր զարգանալ ինտենսիվ ուղիով*:

Դրան հակառակ, Ռուսաստանի անծայրածիր տարածությունների մեծ մասը նոր միայն յուրացվում էր, որը պահանջում էր լրացուցիչ ծախսեր: Այդ հանգամանքով է կանխորոշվել, որ *նրա տնտեսությունը զարգանա էքստենսիվ ուղիով և դանդաղեցնի առաջընթացը*:

Ընդունված է պետություններն *ըստ տարածքի մեծության* դասակարգել հետևյալ կերպ.

Շատ փոքր – մինչև 25.000 քկմ: Այդպիսին են աշխարհի պետությունների ավելի քան մեկ քառորդը:

Փոքր – 25.000-150.000 քկմ: Այս խումբը ամենամեծաքանակն է: Դրա մեջ մտնում են մասնավորապես Հայաստանը և մեր երկու հաֆ-լանները՝ Վրաստանը և Ադրբեջանը, ընդամենը 55 պետություն:

Միջին մեծության – 150.000-350.000 քկմ, այս խմբին են պատկանում, օրինակ, Մեծ Բրիտանիան, Լեհաստանը, Ճապոնիան, ընդամենը 24 պետություն:

Խոշոր – 350.000-2.500.000 քկմ (Ֆրանսիա, Գերմանիա, Մեքսիկա, Իրան, Թուրքիա, ընդամենը 46 պետություն):

Շատ խոշոր – 2.500.000 քկմ-ից ավելի (10 պետություն): Դրանք պատկերված են քարտեզում (Նկ.1, էջ 62-63):

Աշխարհի 10 խոշորագույն պետություններին բաժին է ընկնում երկրագնդի բնակելի ցամաքի մոտ 45%, մինչդեռ մնացած 185 պետություններին ընդամենը 55 %:

Կարևոր տնտեսաաշխարհագրական ու նաև քաղաքաաշխարհագրական հատկանիշ է *պետական տարածքի ձևը, գծագրությունը:*

Աշխարհի քաղաքական քարտեզի օգնությամբ դժվար չէ առանձնացել պետությունների խմբերն ըստ տարածքի ձևի (գծագրության): Դրանք են *ծգված տարածքները* (օրինակ, Չիլի, Նեպալ, Չամբիա), *հավաք (կոմպակտ) տարածքները* (Ֆրանսիա, Լեհաստան, Ուրուգվայ, Չեխիա), *կղզային* (Մեծ Բրիտանիա, Մադագասկար, Շրի Լանկա, Իսլանդիա), *կղզախմբային* (արշիպելագային)՝ Ինդոնեզիա, Ֆիլիպիններ, ճապոնիա:

Տարբեր ձևի պետական տարածքի նմուշները պատկերված են նկ. 2-ում (էջ 64):

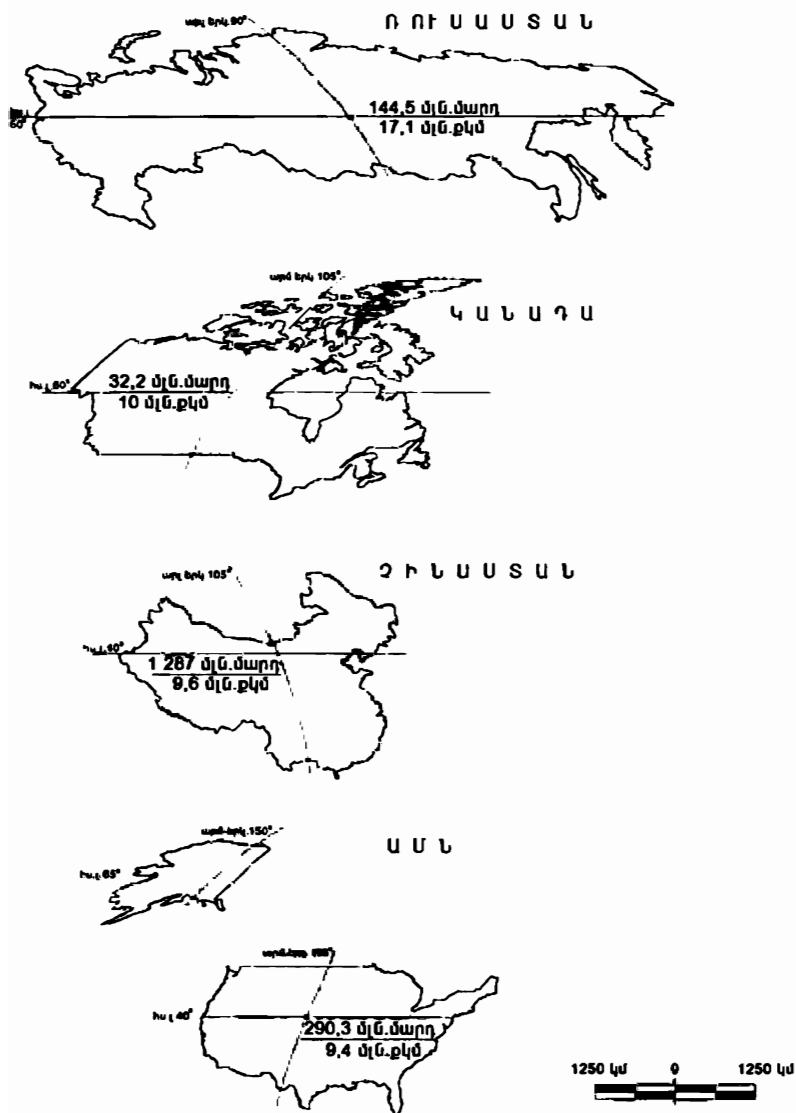
Պետական տարածքի ձևը ազդում է տրանսպորտային ցանցի գծագրության ու խտության, մայրաքաղաքի, այլ տնտեսական կենտրոնների աշխարհագրական դիրքի, մատչելիության ու խոցելիության, տարբեր տարածամասերի հեռավորության ու տարանջատվածության վրա, պայմանավորում է բնակչության տարաբնակեցման ու տնտեսության տարածքային կառուցվածքի շատ առանձնահատկություններ:

Կան դեպքեր, երբ պետության տարածքը միասնական չէ, այլ ընդհատված է այլ պետությունների տարածքներով: Այդպիսի անջատ տարածքներ են, օրինակ, Ալյասկան ԱՄՆ-ի համար, Կալինինգրադի մարզը Ռուսաստանի Դաշնության համար կամ Նախիջևանի Հանրապետությունը Ադրբեջանի համար: Նման տարածքները հայտնի են *էքսկլավային տարածքներ (էքսկլավներ)* անունով:

Հայտնի են նաև այնպիսի դեպքեր, երբ որևէ պետության սահմանները աշխարհագրականորեն ներառում են այլ պետության տարածքն ամբողջությամբ կամ դրա մի հատվածը: Այդպիսին են, օրինակ, Լեսոտո պետությունը, որը բոլոր կողմերով շրջապատված է մեկ պետության՝ Հարավ-Աֆրիկյան Հանրապետության տարածքով: Այդպիսիք հայտնի են անկլավային տարածքներ (անկլավներ) անունով:

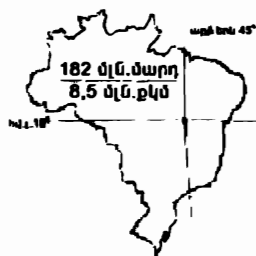
Պետական տարածք են համարվում ուրիշ երկրների սահմաններում գտնվող ծովային նավերը, տիեզերանավերը, ինքնաթիռները, եթե բարձրացված է իր երկրի դրոշը, ինչպես նաև օտարերկրյա դեսպանատների տարածքը:

Պետությունն իր տարածքի նկատմամբ ունի բացարձակ գերիշխանություն:

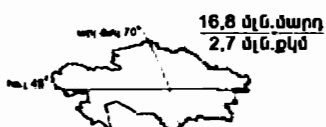

Նկ. 1. Աշխարհի տարածքով խոշորագույն 10 պետություններ

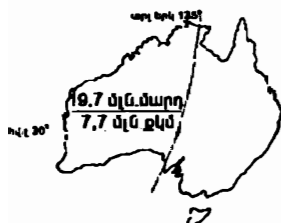
ԲՐԱԶԻԼԻԱ

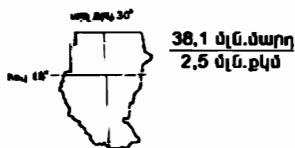
ՀԱԶՍՆՍՍՆ

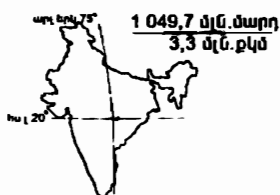
ԱՎՍՏՐԱԼԻԱ

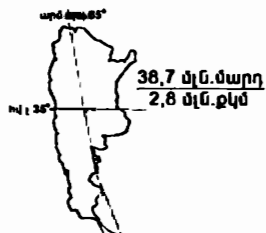
ՍՈՒԴԱՆ

ՀԵՂԱՍՏԱՆ

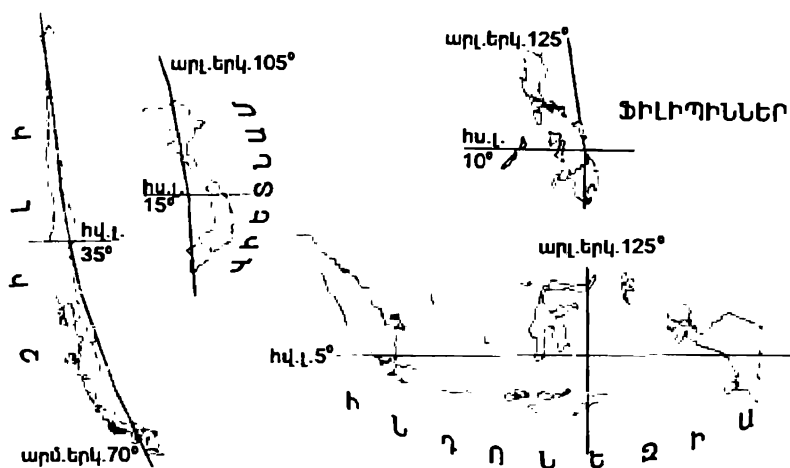

ԱՐԳԵՆՏԻՆԱ

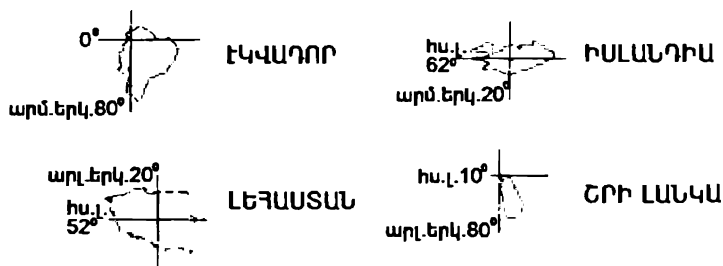
Չգված տարածք

Կղզիախմբային տարածք

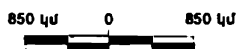

Կոմպակտ տարածք

Կղզային տարածք

----- Պետության ցամաքային սահման
 ————— Պետության ափագիծ

Նկ. 2. Պետական տարածքի ձևի (զծագրության) նմուշներ

Բայց ծովային երկրներն ունեն նաև այնպիսի տարածքներ, որոնք չլինելով պետական տարածք, պետությանը *պատկանում են տնտեսապես*: Դա տվյալ պետության տարածքի անմիջական շարունակությունը կազմող աքվատորիայի 200 մղոնանոց շերտն է, այսպես կոչված *տնտեսական գոտին*: *Պետությունն այդ շերտի նկատմամբ գերիշխանություն չունի, բայց ունի ջրի և հատակի ռեսուրսներն օգտագործելու, խողովակազոծելու և կարելու անցկացնելու բացառական իրավունք*:

Տնտեսական գոտու նշանակությունը շատ մեծ է: Հաճախ դրա մակերեսը գերազանցում է պետության ցամաքային տարածքը և կտրուկ մեծացնում պետության *ռեսուրսային ներուժը*:

Հայտնի է այսպիսի դեպք: 1988թ. ճապոնիայի կառավարությունը հատուկ նիստ նվիրեց խաղաղ օվկիանոսում ընկած իր մի փոքր, անմարդաբնակ ու չօգտագործվող կղզու ճակատագրի քննարկմանը: Կղզու հատակային մասը ջրի ազդեցությամբ քայքայվելով, նմանվել էր գինու գավաթի ոտքին: Կղզու փլուզման վտանգ էր ստեղծվել: Որպեսզի հատակը ամրացվի և կանխվի կղզու անհետացումը, հսկայական միջոցներ էին պահանջվում (30մլրդ իեն): Արդյո՞ք այդպիսի մեծ ծախսերն արդարացված էին: Պարզվում է, այո: Հեռավոր անմարդաբնակ կղզու պահպանումով ճապոնիան պահպանեց 400 հազ. քվմ մակերեսով ծովային տնտեսական գոտին, որն ավելին է, քան նրա ցամաքային պետական տարածքը:

Տարածքի քանակական բնութագրիչներից ոչ պակաս, գուցե և ավելի կարևոր են տարածքի *որակական հատկանիշները*: Այդ հատկանիշներով է որոշվում պետության, նրա զբաղեցրած տարածքի բնառեսուրսային ներուժը: Բոլորովին տարբեր բնառեսուրսային ներուժ կարող են ունենալ տարածքի նույն քանակական ցուցանիշներ ունեցող պետությունները, եթե տարբեր են նրանց *կլիմայական պայմանները, հողածածկն ու բուսաձածկը, ջրային պաշարները, ընդերքի հարստությունները*: Մոտավորապես նույն չափի տարածքներ ունեն, օրինակ, Սաուդյան Արաբիան ու Դանիային պատկանող Գրենլանդիա կղզին, Մոնղոլիան ու Իրանը, Չեխիան ու Հորդանանը: Բայց աշխարհագրության նույնիսկ դպրոցական դասագրքերից է հայտնի, թե ինչքան տարբեր են այդ երկրների բնակչության կյանքի ու արտադրական գործունեության բնական պայմանները, այլ կերպ ասած՝ *տարածքների բնառեսուրսային ներուժը, հետևապես և երկրի զարգացման ու հզորացման բնական նախադրյալները*:

Հետևությունը միանշանակ է՝ որևէ երկիր-պետության տեղը և դիրքը աշխարհում ու տարածաշրջանում, նրա աշխարհաքաղաքական կշիռը

որոշվում է ոչ միայն տարածքի չափերով, գծագրությամբ ու աշխարհագրական դիրքով, այլ նաև որակով, բնառեսուրսային ներուժով:

4.2

ՊԵՏԱԿԱՆ ՍԱՀՄԱՆ: ՎԵՐՊԵՏԱԿԱՆ ՍԱՀՄԱՆ

Ինչպես ասվեց, երկիր-պետության քաղաքաաշխարհագրական կարևոր բնութագրիչներից է նաև *պետական սահմանը*:

Հայտնի է, որ *«սահման» կատեգորիան ընդունվում է որպես փիլիսոփայական և համագիտական հիմնարար կատեգորիա*: Այն դրսևորվում է մատերիայի շարժման բոլոր ձևերում, ինչպես նյութական աշխարհում, այնպես էլ մարդկային գործունեության ու հասարակական հարաբերությունների ոլորտներում, մտածողության ու գիտական ճանաչողության մեջ: Հայտնի է Հեգելի այն միտքը, որ «...միայն սահմաններում և շնորհիվ իր սահմանների ինչ-որ բան այն է, ինչ-որ նա կա»:

Հայտնի է, որ «սահմանների» ուսումնասիրությամբ զբաղվում են տարբեր գիտություններ՝ աշխարհագրական, հասարակական, տեխնիկական, որոնց փոխազդեցության ու փոխթափանցման հատվածում ձևավորվել է *«լիմնոլոգիա»* (լատ. limes – սահման բառից) գիտական ուղղությունը: Երկար ժամանակ *աշխարհագրական լիմնոլոգիան* կենտրոնացած էր սահմանների նկարագրության վրա, ուշադրության չարժանացնելով նրանց ձևավորման և էվոլյուցիայի տեսական հարցերը: Անցյալ դարի կեսերին, երբ համաաշխարհային պատերազմների արդյունքում մասսայաբար փոփոխվում էին պետական տարածքներն ու սահմանները, ակտիվացան աշխարհագրական սահմաններին նվիրված ուսումնասիրությունները և բարձրացավ դրանց տեսական մակարդակը:

Աշխարհագրական սահմանի միջոցով է, որ հնարավոր է լինում ներկայացնել Երկրի աշխարհագրական թաղանթի դիսկրետ, այսինքն տրոհված, տարածական առանձին միավորներից բաղկացած ամբողջական պատկերը, առանձնացնել աշխարհագրական գոտիները, գոնաները, տարբեր բովանդակության ու մեծության *երկրահամակարգերը*:

Հասարակական կյանքում նույնպես «սահմանը» դրսևորվում է ամենուրեք՝ հասարակության տարածքային կազմակերպման ոլորտներում (տնտեսության, քաղաքականության, հոգևոր-մշակութային և այլն), դրանց մակարդակներում (աշխարհաքաղաքական

նեգիտման, պետությունների, վարչաքաղաքական միավորների, տնտեսական շրջանների ու ենթաշրջանների և այլն)¹:

«Սահման» կատեգորիային առաջնային դեր է հատկացվում քաղաքական աշխարհագրության մեջ: Անվիճելի փաստ է, որ համամոլորակային, տարածաշրջանային, լոկալ ընդգրկում ունեցող բոլոր տեսակի տնտեսական, էկոլոգիական, քաղաքակրթական, էթնիկական, միջպետական ու ազգամիջյան հիմնախնդիրներն այսպես թե այնպես հանգում են հին սահմանների վերանայման ու նոր սահմանների հաստատման հիմնախնդրին:

Վերլուծելով մարդկությանը համակած ներքին հակասությունները, հակամարտությունները, մոլորակի տարբեր շրջաններում ընթացող բացահայտ ու թաքնված պատերազմները, մասնագետները հանգում են այն հետևությանը, որ **այդ բոլորը, ի վերջո խտացված է սահմանների հիմնախնդրի մեջ:** Չէ՞ որ սահմաններն են կանխորոշում մարդկային հասարակության քաղաքաաշխարհագրական կառուցվածքը, նրա բազմաբնույթ ու բազմաշերտ գործունեության տարածքային կազմակերպումը, ամեն մի ժողովրդի գոյատևման, ինքնաճանաչման ու պետականորեն դրսևորման պայմանները, հարևան ժողովուրդների ու պետությունների փոխհարաբերությունների ներկան ու ապագան:

Մասնագետները միակարծիք են նաև այն հարցում, որ սահմանների հիմնախնդիրը նոր սրություն է ձեռք բերում՝ կապված հասարակական կյանքի ներկայումս ծավալվող գլոբալիզացիայի երևույթի հետ: **Գլոբալիզացիան օբյեկտիվորեն նվազեցնում է երկրներին տարանջատող պետական սահմանների նշանակությունը:** Վերջիններս դառնում են թափանցիկ և ինչ-որ իմաստով նույնիսկ ձևական: Այդպիսին են, օրինակ՝ Եվրամիության անդամ 25 պետությունների սահմանները:

Սյուս կողմից, մեծանում է հակագլոբալիստական շարժման ակտիվությունը: Այդ շարժումը նպատակ ունի չեզոքացնել կամ մեղմել այն վտանգը, որ գլոբալացման արդյունքում կախվում է փոքր ու միջին ազգային պետությունների և դրանց ժողովրդի ազգային-մշակութային ինքնության պահպանման վրա:

Նոր միջազգային իրադրությունը քաղաքաաշխարհագրական լիմոլոգիայի առջև նույնպես նոր խնդիրներ դրեց: Դա վերաբերում էր

¹ Մանրամասն տե՛ս Լ. Վալեսյան, Աշխարհագրական սահմանները և տարածքը որպես գիտական կատեգորիա: Դրսևորումը բնության մեջ և հասարակական կյանքում: Գիտ. աշխատությունների ժողովածու «Материалы конференции, посвященной 70-летию географического факультета ЕГУ». Изд-во Ереванского университета, Е., 2005, с. 209-218

հատկապես կուտակված հարուստ փաստական նյութի գիտական ընդհանրացմանը և տեսական իմաստավորմանը: Մշակվեցին քաղաքական սահմանների աշխարհագրական հետազոտության մի քանի տեսական մոտեցումներ: Առանձնացվում են մասնավորապես պատմաքարտեզագրական, կլասիֆիկացիոն (դասակարգաբանական), գործառույթային, իհարկե նաև աշխարհաքաղաքական մոտեցումները¹:

Հետաքրքիր աշխատանքներ հայտնվեցին մասնավորապես **քաղաքական սահմանների դասակարգման** բնագավառում: Առաջարկվեցին տարբեր սկզբունքներ, բայց լայն տարածում ստացան հետևյալ չորսը՝ ըստ ձևաբանական հատկանիշների, ծագումնաբանական (գեներտիկական) հատկանիշների, ըստ իրավական վիճակի և ըստ գործառույթների:

1.Ըստ ձևաբանական հատկանիշի առանձնացվում են.

ա) երկրաչափական սահմաններ, երբ դրանք քարտեզի վրա գծված են քանոնով, առանց հաշվի առնելու տարածքի ֆիզիկական պայմանները: Երկրաչափական սահմանների տարատեսակ են աստղաբաշխական սահմանները, որոնք անցնում են միջօրեականներով ու զուգահեռականներով: Երկրաչափական սահմանները շատ են հատկապես Աֆրիկայում (Եգիպտոս - Սուդան, Լիբիա - Չադ, Ալժիր-Մալի և այլն) և Հյուսիսային Ամերիկայում (ԱՄՆ - Կանադա):

բ) Բնական սահմաններ. դրանք համընկնում են գետերի, լեռնաշղթաների և ռելիեֆի այլ ձևերի բնական սահմանագծին:

2.Ըստ ծագումնաբանական հատկանիշի տարբերվում են.

ա) սահմաններ, որոնք ձևավորվել են մինչև տարածքի բնակեցումն ու յուրացումը: Դրանք մեծ մասամբ համընկնում են երկրաչափական սահմանների հետ: Դրանց անցկացումը մեծ բարդությունների հետ կապված չի եղել և լուրջ բախումներ չի առաջացրել:

բ) Վրադիր սահմաններ՝ անցկացվել են արդեն յուրացված ու խիտ բնակեցված տարածքով, որի տրոհումն ու տարաբաժանումը կատարվել են լուրջ բախումների հետևանքով և անցել են հիվանդագին: Այդպիսիք են ներկայիս պետությունների ճնշող մեծամասնության սահմանները: Սրանց հետ է կապված նաև ներկայիս սահմանային վեճերի մեծ մասը:

գ) Ռելիկտային (մնացորդային) սահմաններ: Դրանք պատմա-

¹Աշխարհագրական սահմանների տեսական մոտեցումների հանգամանալի վերլուծությունը տվել է Վ.Ա.Կոլտովը իր արդեն հիշատակված «Геополитика и политическая география» (Ն.Ս.Միրոնենկոյի համահեղինակությամբ) գրքում: М., 2002, էջ 301-302

կանորեն ժառանգված սահմաններ են, որոնք եղել են նախկին, այժմ վերացած ցեղային միությունների կամ այլ պետական կազմավորումների միջև: Այդպիսիք են, օրինակ, Լատինական Ամերիկայի երկրների, ինչպես նաև Եվրոպայի ու Ասիայի երկրներից շատերի ներկայիս սահմանները:

3. Ըստ իրավական վիճակի առանձնացվում են.

ա) Միջազգային իրավունքով ճանաչված սահմաններ: Այս կարգավիճակն ունեն աշխարհի պետությունների գերակշիռ մեծամասնության սահմանները: Այդ սահմաններն են պատկերվում աշխարհի քաղաքական քարտեզներում:

բ) Ֆիկտիվ, շինծու սահմաններ: Սա այն դեպքն է, երբ պետական սահմանն ունի միջազգային ճանաչում, ամրագրված է իրավական փաստաթղթում ու քարտեզի վրա, բայց գոյություն չունի իրականում: Այդպիսին է օրինակ, Իսրայել պետության 1947թ. ՄԱԿ-ի կողմից հաստատված սահմանը:

գ) Իրականում գոյություն ունեցող, բայց միջազգային իրավունքով չճանաչված սահմաններ: Դրանք ինքնահռչակ, դե ֆակտո գոյություն ունեցող քաղաքական-տարածքային կազմավորումների սահմաններն են: Այդպիսին են, օրինակ, Կիպրոսի թուրքական Զանրապետության, Տալվանի Զանրապետության, Աբխազիայի Զանրապետության, Լեռնային Ղարաբաղի Զանրապետության և մի քանի այլ նմանատիպ կազմավորումների սահմանները:

4. Ըստ գործառույթների առանձնացվում են.

ա) Անջրպետող (արգելափակող) սահմաններ: Դրանց հիմնական գործառույթն է թույլ չտալ տնտեսական, մշակութային և այլ ազատ շփումներ հարևան պետությունների միջև: Այդպիսին էին ԽՍՀՄ պետական սահմանները («երկաթյա վարագույր»): Այդպիսին են թուրքիայի ու Ադրբեջանի սահմանները Զայաստանի հետ, Աբխազիայի ու Զարափային Օսեթիայի սահմանները Վրաստանի հետ:

բ) Կոնտակտային (շփման) սահմաններ: Դրանք այսպես կոչված «բաց» սահմաններ են, որոնք հատելու համար հարևան պետության քաղաքացիներից հատուկ թույլտվություն չի պահանջվում: Այդպիսին են, օրինակ, Եվրամիության ներքին սահմանները:

գ) Ձտող սահմաններ. Ձտման գործառույթն ունեն այն պետությունների սահմանները, որոնք մուտքի ու ելքի թույլտվություն տալիս են ոչ բոլոր ապրանքներին (կատարում են գտում): Արգելվում են, օրինակ, շների, այլ կենդանիների, բույսերի ու դրանց սերմերի, սննդի որոշ տեսակների ազատ ներմուծումն ու արտահանումը:

Աշխարհագրական լիմոլոգիայի համար ավանդական է համարվում սահմանների ուսումնասիրությունը տվյալ պետության և նրա հարևանի, այսինքն լոկալ մակարդակով:

Ջարգացման ներկա փուլում հատուկ կարևորություն է ստանում պետական սահմանների ուսումնասիրությունը գեոպոլիտիկական մակարդակով: *Յետազոտողներն այդ երևույթը բացատրում են մի կողմից համաաշխարհային տնտեսական հարաբերությունների զարգացման ու բարդացման հարաճուն տեմպերով, կյանքի ինտերնացիոնալացումով ու մշակույթի ունիֆիկացումով, մյուս կողմից՝ ազգային ու տարածաշրջանային ինքնագիտակցության աճով, այսինքն հակադիր ուղղվածություն ունեցող, բայց դիալեկտիկական միասնության մեջ գտնվող երևույթներով:* Իսկ դրանք երևույթներ են, որոնք ուղղակի ազդեցություն են ունենում ոչ միայն պետական սահմանների, այլև բոլոր տիպերի (պետական, վարչական, էթնիկական, կրոնադավանական, տնտեսաաշխարհագրական, ազգագրական) ու մակարդակների (պետությունների, նրանց տնտեսական, ռազմաքաղաքական և այլ տիպի միջազգային միավորումների) սահմանների ձևավորման վրա:

Սինչ այդ հարցի քննարկմանն անցնելը հստակեցնենք «պետական սահման» հասկացության բովանդակությունը: *Պետական սահմանը պետական տարածքը եզրավորող գիծն է երկրի մակերեսին և այդ գծով անցնող՝ երկրի մակերեսին ուղղահայաց երևակայական հարթությունը դեպի մթնոլորտ (25 կմ բարձրությամբ) և երկրի խորքը:*

Ինչպես պետական տարածքը, այնպես էլ պետական սահմանը կարող է լինել *ցամաքային, օդային և ջրային:*

Ուշադրություն դարձրեք աշխարհի քաղաքական քարտեզին: Այն բազմաթիվ կարճ ու երկար, գալարուն և ուղղագիծ սահմանագծերով տարանջատված տարածքների մի վիթխարի խճապատկեր է, որն իր բարդությամբ հանդերձ, հստակ պատկերացում է տալիս ներկայիս քաղաքական բաժանման մասին: Այդ վիճակը ստեղծվել է ոչ միանգամից և ոչ պատահականորեն: Դա մարդկության բազմադարյան զարգացման արդյունք է: Արդյունք է արյունահեղ պատերազմների ու խաղաղ բանակցությունների, ժողովուրդների կամավոր տեղաշարժերի ու բռնագաղթերի, էթնիկական ու կրոնական հակամարտությունների ու միությունների, հին պետությունների կործանման ու նորերի ծնունդի: *Եվ ամեն մի այդպիսի իրադարձություն անխուսափելիորեն իր հետ բերել է պետական սահմանների փոփոխություն:*

Աշխարհը վերաբաժանելու և պետական սահմանները վերա-

գծելու ձգտումը երկու համաշխարհային պատերազմների պատճառ է դարձել: Շատ ավելի շատ են եղել տեղական նշանակության մեծ ու փոքր պատերազմները: Գիտնականները հաշվել են, որ մարդկության ամբողջ պատմության ընթացքում դրանց թիվը կազմել է առնվազն 15 հազ, որոնց մեծ մասը ավարտվել է պետական սահմանների փոփոխությամբ:

Այդ փաստը նույնպես վկայում է, որ նախկինում սահմանային փոփոխությունները ընթանում էին գրեթե բացառապես ուժի դիրքերից, միշտ հաղթում էր ուժեղը և «արդարացի» էր ուժեղը՝ «հաղթողին չեն դատում» հայտնի սկզբունքով: Ներկայումս էլ աշխարհի իրադրության վրա ազդող գլխավոր գործոնը ուժն է, բայց ոչ միայն ռազմական, այլ նաև տնտեսական, ֆինանսական, հոգևոր-մշակութային: Դետևապես միշտ չէ, որ միջազգային ասպարեզում ուժերի հարաբերակցությունը որոշողը ռազմական ուժն է: Ավելի մեծ նշանակություն են ստանում մյուս գործոնները: Դրանք ազդում են ավելի դանդաղ, փոփոխությունը կատարվում է աստիճանաբար ու խաղաղ ճանապարհով, առանց ռազմական բախումների ու արյունահեղության:

Վերջին ժամանակներս ավելի ու ավելի հզոր ուժի է վերածվում միջազգային իրավունքը:

Միջազգային իրավունքը պետությունների փոխհարաբերությունները կարգավորող իրավաբանական սկզբունքների ու նորմերի ամբողջությունն է: Այդ սկզբունքներն ու նորմերը ստեղծվում են պետությունների միջև կնքվող համաձայնագրերով (երկկողմ կամ բազմակողմ):

Միջազգային իրավունքի հիմնական սկզբունքներն են՝ պետական իշխանության հարգումը, պետությունների խաղաղ գոյակցությունը, միջազգային պարտավորությունների կատարումը, ազգերի իրավահավասարության ու ինքնորոշման իրավունքը, վիճելի հարցերի խաղաղ լուծումը, ուժ չգործադրելը (տե՛ս սխեման): Այս սկզբունքները ամրագրված են Միավորված Ազգերի Կազմակերպության (ՄԱԿ) Կանոնադրությունում:

Անկախ նրանից, թե ինչպիսիք են պետական սահմանների փոփոխության դրդապատճառը և եղանակները, ի վերջո հասնում է այն պահը, երբ փոփոխությունը պետք է ձևակերպվի պաշտոնապես՝ երկկողմ, հաճախ նաև բազմակողմ պայմանագրի միջոցով: Երբ սկզբունքային փոխհամաձայնությունը ձեռք է բերվել, սկսվում է դրա *իրականացման գործընթացը*: Այն կատարվում է երկու փուլով:

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ՅԻՄՆԱԿԱՆ ՍԿԶՐՈՒՆՔՆԵՐԸ

Պետական ինքնիշխանու- թյան հարգում	Միջազգային պարտավորու- թյունների կատարում	Վիճելի հարցերի խաղաղ լուծում	
Պետությունների խաղաղ գոյակցություն	Ազգերի իրավահավասա- րության և ինքնորոշման իրավունք	Ուժի չգործադրում	

Առաջին փուլում կատարվում է սահմանի դելիմիտացիա (լատ. delimitatio-«սահմանել» բառից), այսինքն՝ տեքստային նկարագրությամբ և դրան կցվող փոքրամասշտաբ քարտեզով որոշվում է սահմանի ընդհանուր ուղղությունը: Սովորաբար սահմանների դելիմիտացիայի մասին համաձայնագիրը և քարտեզը համարվում են պետությունների միջև կնքվող պայմանագրի բաղկացուցիչ մաս:

Դելիմիտացիայի հիման վրա կատարվում է **երկրորդ փուլը՝ սահմանի դեմարկացիա** (լատ. demarcatio- անջատում, տարաբաժանում): Սա աշխատանքի այն փուլն է, երբ երկու կողմերի մասնագետներից (զինվորականներ, աշխարհագետներ, քարտեզագիրներ և այլն) բաղկացած հանձնախումբը **տեղանքում ճշտում է սահմանագիծը, տեղադրվում են պետական սահմանանշանները և որոշվում են դրանց ճշգրիտ աշխարհագրական կոորդինատները**: Այնուհետև կատարվում է սահմանաչերտի մանրամասն տեղագրական կամ աերոհանույթ, և կազմվում է խոշորամասշտաբ քարտեզ (հատակագիծ), որի պաշտոնապես հաստատված ու կնքված օրինակները պահվում են շահագրգիռ կողմերի համապատասխան նախարարություններում:

Նոր՝ ժամանակակից քաղաքական աշխարհագրությունը ելնում է այն մեթոդաբանական դրույթից, որ այժմ **ձևավորվել է քաղաքական սահմանների համաշխարհային համակարգ և կոնկրետ, ցանկացած տիպի ու մակարդակի սահմանի ուսումնասիրությունը պետք է կատարվի այդ համակարգի հաշվառմամբ և դրա կազմում**:

Քաղաքական սահմանների համաշխարհային համակարգի մասին տեսության համաձայն առանձնանում են սահմանների հետևյալ մակարդակները.

տեղական

շրջանային (պետության ներսում)

պետական

մակրոշրջանային (վերպետական)

համամոլորակային:

Դժվար չէ նկատել, որ ընդհանրացված ձևով այդ մակարդակները երեքն են՝ *ներպետական, պետական և վերպետական*:

Սահմանների համաշխարհային համակարգերին նվիրված տեսություններից մեկի, օրինակ, ֆրանսիացի աշխարհագետ ու դիվանագետ *Մ. Ֆուլշի* տեսության համաձայն պետական սահմանների տեսակը ձևավորվում է կախված այն բանից, թե պետությունը ինչ խմբի է պատկանում: Ըստ նրա, այդ *խմբերը երեքն են՝ համաշխարհային տերություններ («կայսրություններ»), կայացած («նորմալ») ինքնիշխան պետություններ և կայացող պետություններ*: Վերջին խմբի մեջ նա միավորում է այն պետությունները, որտեղ թույլ է արտահայտված համազգային քաղաքական նույնականությունը, առկա են ներքին հակասություններ և կենտրոնական իշխանությանը չենթարկվող տարածքներ:

Ըստ այդմ էլ Ֆուլշեն առանձնացնում է սահմաններ, որոնք բաժանում են՝

1. «կայսրությունները» և «նորմալ» պետությունները,
2. «կայսրությունները» և կայացող պետությունները,
3. «նորմալ» պետությունները միմյանցից,
4. «նորմալ» և կայացող պետությունները,
5. կայացող պետությունները միմյանցից:

Ֆուլշի տեսության համաձայն պետական սահմանի տեսակով, որը կախված է անմիջական հարևանի «տեսակից», պայմանավորված է պետության սահմանամերձ տարածքի սոցիալտնտեսական, քաղաքական ու ռազմաստրատեգիական իրադրությունը, որը չի կարող իր ազդեցությունը չունենալ ամբողջ պետության վրա:

Համառոտակի վերլուծենք համամոլորակային սահմանների երեք ընդհանրացված մակարդակների գլխավոր առանձնահատկությունները:

Համամոլորակային կամ նույնն է, թե վերպետական մակարդակը գործ ունի պետական սահմանները շրջանցող, դրանց հետ հաշվի չնստող երևույթների հետ: Հայտնի է, որ այդպիսի երևույթներ են ապրանքների, կապիտալի, ինֆորմացիայի, մարդկանց, բնական միջավայրն աղտոտող քիմիական տարրերի անդրսահմանային հոսքերը, որոնք հասարակության տնտեսական գործունեության ինտերնացիոնալացման արդյունք են: Այդպիսին է նաև տարբեր բնույթի միջազգային կազմակերպությունների իրավասությունների ընդլայ-

նումը և երկիր-պետությունների վրա նրանց ազդեցության մեծացումը: Մասնագետներն այդ երևույթների անխուսափելի աճը բացատրում են աշխատանքի միջազգային բաժանման անընդհատ խորացման, կոմունիկացիաների և կապի միջոցների հարաճուն զարգացման օբյեկտիվ բնույթով: Արդյունքում *նվազում է պետական սահմանների նշանակությունը: Դրանք փոխում են իրենց գործառույթները, դառնում են ավելի «թափանցիկ ու մատչելի» և աստիճանաբար կորցնում են իրենց բաժանարար գործառույթը:*

Այս տեսակետի ծայրահեղ տարատեսակն այն է, որ մարդկության զարգացման հիշյալ միտումը ի վերջո պետք է հանգեցնի ազգային պետությունների և պետական սահմանների վերացմանը:

Այլ մասնագետներ համարում են, որ *հասարակական կյանքի ինտերնացիոնալացումը չի կարող ստեղծել աշխարհի առանց ներքին սահմանների*, այլ հակառակը՝ այդ պրոցեսը հետևանք է այն բանի, որ աշխարհը բաժանված է *հարաբերականորեն անկախ* հատվածների՝ ինքնիշխան պետությունների: Դրանցից յուրաքանչյուրն ունի իր սեփական օրենքները, արտադրական մասնագիտացումը, ներքին կյանքի կազմակերպման յուրահատկությունները, զարգացման ներուժը, որոնցով տարբերվում է մյուսներից: Իսկ կյանքի ինտերնացիոնալացումը, հատուկ շարժումներն ու հոսանքները (կապիտալի, ապրանքների, ինֆորմացիայի, միգրանտների և այլն) տեղի են ունենում, երբ կա *«պոտենցիալների տարբերություն»*: Հետևությունն այն է, որ *պետական սահմաններով առանձնացված տարածքային միավորները հասարակական կյանքի զարգացման անհրաժեշտ պայմանն են*: Այլ հարց է, թե ի՞նչ հատկանիշներով են առանձնացված տարածքային միավորները, ի՞նչ սկզբունքով են դրանք սահմանազատվել և ի՞նչ գործառույթներ են իրականացնում:

Այս հարցերի վերլուծությունը վերաբերում է արդեն *սահմանների համաշխարհային համակարգերի հաջորդ մակարդակին՝ պետական սահմաններին*:

Արդեն ասել ենք, որ պետական սահմանը պետական տարածքի հետ միասին աշխարհի քաղաքական տարաբաժանման ամենատարածված առանցքային բաղադրիչն է: Սահմաններն իրավական (դե յուրե) ձևակերպում ունեցող ռեալ իրողություններ են: Դրանք միաժամանակ արտահայտում են յուրաքանչյուր սահմանագծված տարածքում բնակվող մարդկանց *քաղաքական, ազային, սոցիալտնտեսական, մշակութային, դավանական նույնականությունը*:

Այդ նույնականությունը կարող է դրսևորվել երկակի: Մի դեպ-

քում, երբ բնակչության արդեն ձևավորված նույնականության հիման վրա գոյանում է երկիր-պետություն իր որոշակի սահմաններով: Մյուս դեպքում այլ, ինչ-ինչ հանգամանքներում գոյանում է ինքնիշխան երկիր-պետություն նախօրոք կանխագծված սահմաններով, հետո միայն, ժամանակի ընթացքում ձևավորվում է այդտեղ բնակվող մարդկանց նույնականությունը, որն ավելի հասունանալով, կարող է վերածվել աշխարհաքաղաքական հզոր գործոնի: Երկրորդ դեպքին է վերաբերում Հյուսիսային ու Հարավային Ամերիկաների և Աֆրիկայի ազգային պետությունների մեծ մասի ձևավորումը 19-20-րդ դարերում:

Ուսումնասիրողներից շատերի կարծիքով նկարագրված երևույթը *խթանում է ժողովրդի ազգային ինքնագիտակցությունը, որը հեշտությամբ կարող է վերածվել ազգայնականության*: Վերջինս իր հերթին արագացնում է բնակչության քաղաքական, համապետական, ազգային, մշակութային նույնականության զգացումի հասունացումը:

Տարածված է այն գնահատականը, որ քաղաքական աշխարհագրության դիրքերից տրվում է ազգայնականություն կոչվող երևույթին: *Ղա հետևյալն է՝ ազգայնականությունը ուղղվում է դեպի ներս, որպեսզի միավորի ազգը, և դեպի դուրս, որպեսզի անջատի ազգը և նրա տարածքը հարևան ժողովուրդներից*:

Այդ եղանակով ազգային պետության ստեղծման դասական օրինակ համարվում է Ֆրանսիան: Հետազոտողները համարում են, որ Ֆրանսիան հզոր եվրոպական տերություն դարձավ այն ժամանակ, երբ նրա տարածքը բնակեցրած բրետոնցիները, էլզասցիները, կատալոնցիները, բասկերը, ֆլամանդացիները և մյուս էթնիկական խմբերը սկսեցին *իրենք իրենց զգալ ֆրանսիացիներ*: Եվ դա տեղի է ունեցել ընդամենը 1870-ական թվականներին¹:

Նորագույն ժամանակների նմանատիպ օրինակ կարող են ծառայել նախկին ԽՍՀՄ որոշ միութենական հանրապետություններ: Տիպիկ օրինակ է մեր արևելյան հարևանը, որը որպես Ադրբեջան անունով անկախ պետություն ձևավորվեց Անդրկովկասի արևելյան այն տարածքներում, որոնք բնակեցված էին եկվոր թուրքալեզու և տեղաբնիկ ազգություններով (լեզգիներ, ավարներ, ուդիներ, հայեր, թաթեր, թալիշներ, քրդեր, թաթարներ և այլն):

ԽՍՀՄ կազմում միութենական հանրապետության կարգավիճակ ստացած Ադրբեջանը յուրովի օգտագործելով Խորհրդային

¹ Տե՛ս В.А.Колосов, հիշատակված աշխատությունը, էջ 323

Միության կոմունիստական կուսակցության ազգային քաղաքականության հիմնադրույթները, կարողացավ բորբոքել ադրբեջանական ազգայնականությունը և հասնել նախկին բազմազգ, ինչպես խորհրդային պաշտոնական ելույթներում էր հնչում, «ինտերնացիոնալ հանրապետության» համատարած ադրբեջանականացման: Մարդահամարից մարդահամար փոխվում էր բնակչության ազգային կազմը հոգուտ «ադրբեջանցիների», և դա ներկայացվում էր որպես «ադրբեջանական ազգի կոնսոլիդացման» վառ օրինակ: Բոլոր օրինական ու հակաօրինական, խաղաղ ու բռնի միջոցներով ստիպում էին մյուս ազգություններին ու էթնիկական խմբերին «իրենց զգալ ադրբեջանցիներ»: Երբ դա չէր հաջողվում, կիրառում էին էթնիկական զտման, քաղաքական ու ազգային նույնականությունը չընդունողներին հետապնդելու և արտաքսելու քաղաքականություն:

Անցնելով *սահմանների համաշխարհային համակարգերի հաջորդ՝ ներպետական մակարդակին*, հարկ է ընդգծել, որ դրանք նույնպես բնակչության մոտ նույնականացման զգացմունքներ բորբոքող հզոր գործոն են, առավել ևս երբ գումարվում են կրոնական, դավանաբանական ու տարածաշրջանային (մեր պայմաններում հայրենակցական միությունների ծնով) շարժումներին: Այստեղ ևս էական նշանակություն է ստանում սահմանների իրավական վիճակը, այսինքն դրանք ձևակերպված են օրենսդրորեն, գոյություն ունեն դե յուրե, թե՞ ընդամենը սահմաններ են դե ֆակտո: Հայտնի է, որ օրենսդրորեն կարգավորվում ու պաշտոնական ձևակերպում ստանում են *վարչական սահմանները*, որոնք կարող են ունենալ տարբեր մակարդակներ: Օրինակ, մեզանում առկա է երկու մակարդակ (մարզ, համայնք), Ֆրանսիայում՝ հինգ: Բայց կան նաև կրոնական, դավանաբանական, մշակութային, լեզվական, էթնիկական սահմաններ, որոնք իրավական ձևակերպում չունենալով հանդերձ, գոյություն ունեն դե ֆակտո և որոնց ներսում ձևավորվել է բնակչության համապատասխան նույնականացման (կրոնական, մշակութային, էթնիկական և այլն) զգացմունք: Եվ եթե այդ զգացմունքը հակասում, առավել ևս հակադրվում է նույնականացման պաշտոնական, պետական ուղղվածությանը, ապա դառնում է պետական սահմանների գործառույթների, սահմանամերձ շրջանների և ամբողջ պետության ներքին իրադրության վրա ազդող և նույնիսկ նրա տարածքային ամբողջականությունը վտանգող լուրջ գործոն:

Հայտնի են այս պնդումը հաստատող բազմաթիվ ժամանակակից օրինակներ: Նշենք թեկուզ Ղրիմի ռուս բնակչության տրամադրությունները Ուկրաինայում, բասկերի շարժումը Իսպանիայում,

քրդական շարժումը Թուրքիայում, հյուսիսային իռանդացիները՝ Մեծ Բրիտանիայում, Կոսովոյի ալբանացիներինը ու մահմեդականցված սերբերինը Սերբիայում, Քվեբեկ նահանգի ֆրանսիախոս բնակչությանը Կանադայում: Այդպիսին է նաև, հետխորհրդային տարածքում ազգային-էթնիկական նույնականացման հիման վրա Աբխազական, Մերձդնեպրյան, Հարավօսեթական, Լեռնային Ղարաբաղի քաղաքական պետական կազմավորումների ինքնահռչակումը, որը նշանակում է Վրաստանի, Մոլդովայի ու Ադրբեջանի *բնակչության նույնականացման պաշտոնական տեսակետի մերժում*: Իսկ դա հանգեցրել է վերջիններիս պետական սահմանների դե ֆակտո փոփոխության, որը լուրջ քաղաքական անկայունություն է ստեղծել ոչ միայն այդ պետություններում, այլև ամբողջ տարածաշրջանում:

Քաղաքաաշխարհագրական տեսության ուշադրության կենտրոնում գտնվող հարցերի շարքում առանձնահատուկ հետաքրքրություն է ներկայացնում *քաղաքական սահմանների համաշխարհային համակարգի զարգացման հեռանկարը*: Այդ հետաքրքրությունը բացատրվում է համակարգի զարգացման օրինաչափությունների ու միտումների բացահայտման ոչ միայն գիտաճանաչողական, այլև նաև *ապագայի որոշման գործնական, կիրառական նշանակությամբ*:

Քաղաքական սահմանների համաշխարհային համակարգի, նրանց ֆունկցիաների զարգացման միտումների մասին արդեն ասվել է: Համարվում է, որ վերջին տասնամյակներում աշխարհի տարբեր երկրներում կատարված ուսումնասիրությունները կարողացել են ապահովել երևույթի գիտական ճանաչողության բավարար մակարդակ և գիտագործնական ուղղվածություն: Մշակված են քաղաքական սահմանների համաշխարհային համակարգի զարգացման և դրանց ֆունկցիաների փոփոխությունների տարբեր հնարավոր սցենարներ՝ կախված այդ զարգացումն ու ֆունկցիաները կանխորոշող հասարակական զարգացումների ընթացքից:

Տարբերում են *3 տիպի սցենարներ՝ նեոլիբերալ (նեոազատական), ռեալիստական (իրատեսական) և պեսիմիստական (հոռետեսական)*¹:

Նեոլիբերալ սցենարը նախատեսում է բոլոր տեսակի քաղաքական սահմանների միանման, մեկ ուղղությամբ զարգացում: Այդ ուղղությունը սահմանների *տարանջատող ֆունկցիայի թուլացումը և միավորող, ինտեգրող ֆունկցիայի ուժեղացումն է*:

¹ В.А.Колосов, Н.С.Мироненко, նշված աշխատությունը, էջ 372

Ենթադրվում է, որ տնտեսության ինտերնացիոնալացումն ու ազատականացումը, որ սցենարի հեղինակների համոզմամբ համալել է աշխարհը, նոր տեխնոլոգիաների ու կոմունիկացիաների բուռն զարգացումը, ինչպես նաև համամոլորակային պրոբլեմների (էկոլոգիական, էներգետիկական և այլն) սրման վտանգի գիտակցումը անխուսափելի են դարձնում միջազգային համագործակցության խորացումը: Իսկ դա, ենթադրվում է, որ *հող պետք է նախապատրաստի խաղաղ ճանապարհով, բանակցությունների միջոցով սահմանային վեճերի լուծման և բնակչության պետական, ազգային, մշակութային, տեղական նույնականացման զգացմունքների հաշտեցման համար:*

Ռեալիստական սցենարը առավել հավանական է համարում միջազգային հարաբերությունների զարգացման այն տարբերակը, երբ տարածքային սահմանային վեճեր ունեցող հարևան պետությունները ելնելով իրենց էգոիստական շահերից, պետք է նախընտրեն ոչ թե հակասությունների սրումը, որը կարող է հանգեցնել զինված բախումների, այլ բանակցային գործընթացի ծավալումն ու խորացումը: Այլ կերպ ասած, տվյալ դեպքում այն համոզմունքն է գործում, որ տարածքի պատկանելիության հետ կապված վեճերի լուծումը *խաղաղ բանակցությունների ու փոխզիջումների միջոցով* ապահովում է սահմանամերձ գոտիների բարգավաճում և բնակչության բարեկեցության աճ, որ *տնտեսական գործունը կլինի ավելի ուժեղ, քան բնակչության «տարածքային նույնականության» զգացմունքը, այսինքն էնոցիոնալ (զգացմունքային) գործունը:*

Շատ մասնագետներ աչքի առաջ ունենալով հետխորհրդային երկրների փորձը և Հարավսլավիայի վերջին իրադարձությունը՝ կապված Կոսովոյի հետ, *այս սցենարը համարում են ոչ իրատեսական ու դժվար իրագործելի* այն պատճառով, որ տարածքը որպես ռեսուրս, որպես բնական հարստությունների կրող և երկրի աշխարհագրական դիրքի վրա ազդող հզոր գործոն, էնոցիոնալ գործոնի հետ մեկտեղ պահպանում է իր գործնական կարևորությունը և առաջիկայում էլ շարունակելու է առաջատար դեր խաղալ քաղաքական սահմանների համաշխարհային համակարգի զարգացման գործում:

Պեսիմիստական սցենարի համաձայն քաղաքական սահմանների համաշխարհային համակարգի ապագան կանխորոշող գլխավոր ուժը *ներկա բազմազգ պետությունների կազմալուծումն է, որը տեղի է ունենում էթնիկական սկզբունքով:* Բանն այն է, որ ներկայումս աշխարհում հաշվվող առնվազն 5000 տեղաբնիկ ժողովուրդները, որոնց մի զգալի մասը պահպանել է իր տարածման արեալները,

բնակվում է առավելագույնը 200 պետությունների քաղաքական սահմաններում: Քիչ չեն նաև այն տեղաբնիկ ժողովուրդները, որոնք այժմ գտնվելով այլ պետության կազմում, պահպանել են նաև իրենց էթնիկական, ազգային ու տարածքային նույնականությունը: Իսկ ամեն մի այդպիսի ժողովուրդ պետական տարածքի տրոհման ու քաղաքական սահմանների վերածնունդն վտանգ է իրենից ներկայացնում¹:

Պետիմիստական սցենարի հեղինակները *առավել հավանական են համարում այնպիսի զարգացումը, երբ միջազգային իրավունքի երկու հայտնի՝ ազգերի ինքնորոշման և պետական տարածքի ամբողջականության պահպանման սկզբունքները կշարունակվեն դիտվել որպես համազոր սկզբունքներ, իսկ իրական կյանքում մոր ուժով կորստույթի առաջինը՝ ազգերի ինքնորոշման իրավունքը*: Այդ հետևությունը հաստատող փաստարկ են համարում այն, որ աշխարհում ոչ թե մարում, այլ ավելի սրվում են ազգայնական ու շովինիստական տրամադրությունները: Ըստ որում դա նկատվում է հատկապես բազմազգ պետություններում և առաջին հերթին գլխավոր (տիտուլային) ազգի մոտ, որն իրեն նույնականացնում է պետության հետ: Համարում են, որ հենց դրա հետևանք է ազգային փոքրամասնությունների ազգայնական տրամադրությունների խորացումը:

Բացի այդ, կուտակվում են *մորանոր փաստեր, որոնք վկայում են ազգերի ինքնորոշման իրավունքի ամրապնդման միջազգային միտումների զարգացման և միջազգային հանրային կարծիքի՝ հոգուտ այդ իրավունքի փոփոխության մասին*: Դա հաստատող վերջին իրադարձություններից շեշտվում են հատկապես Արևելյան Թիմորի անկախացումը Ինդոնեզիայից, որ տեղի ունեցավ հանրաքվեի միջոցով, Սուդանում ինքնորոշում պահանջող ազգությունների զինված պայքարի և կենտրոնական իշխանության հետ ռազմական բախումների դադարեցման և առաջիկայում հանրաքվեի միջոցով հիմնախնդրի լուծման մասին համաձայնագրի ստորագրումը, Սերբիայի կազմում գտնվող Կոսովոյի քաղաքական կարգավիճակը հանրաքվեի միջոցով որոշելու հարցի շուրջ տարվող բանակցությունները (Կոսովոյի մահմեդականություն դավանող բնակչությունը,

¹ Քննարկելով այս հարցը նախկին ԽՍՀՄ տարածքի օրինակով, ուսումնասիրողներն այն հետևությանն են հանգել, որ պետական տարածքի մասնատման վտանգը հատկապես մեծ է բարձր զարգացած և թույլ զարգացած երկրները բաժանող, ինչպես նաև մուսուլմանական ու քրիստոնեական երկրները բաժանող սահմաններին հարող տարածքներում: Տե՛ս, Косоов В.А., Трейвиш А.И., Этнические ареалы современной России: сравнительный анализ риска национальных конфликтов. "Полис" 1996, N2

որը մեծամասնություն է կազմում, պահանջում է անկախություն Սերբիայից միջազգային հանրության կողմից իր ինքնորոշման իրավունքը ճանաչելու միջոցով):

Գլխավոր հետևությունն այն է, որ տեսանելի ապագայում էլ պետական տարածքների ու սահմանների խնդիրը մնալու է մարդկային հասարակության քաղաքական տարածքային կազմակերպման և միջազգային քաղաքականության հանգուցային ու սուր հարցերի շարքում:

4.3 ՔԱՂԱՔԱՍՇԵԱՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ԴԻՐՔ

40

Քաղաքաաշխարհագրական դիրքը ամեն մի աշխարհագրական օբյեկտի անհրաժեշտ հատկանիշը հանդիսացող աշխարհագրական դիրքի տարատեսակն է: Նրա նշանակությունը մեծ է հատկապես քաղաքական տարածքային կազմավորումների, մասնավորապես երկիր-պետությունների համար:

Քաղաքաաշխարհագրական դիրքը աշխարհագրական օբյեկտի դիրքն է իրենից դուրս գտնվող քաղաքական տարածքային օբյեկտների նկատմամբ, որոնք սովորաբար պատկերվում են աշխարհի քաղաքական քարտեզում:

Քաղաքաաշխարհագրական դիրք հասկացության մեջ է մտնում նաև *ռազմաստրատեգիական դիրք տարատեսակը*: Այստեղ գլխավորը համարվում է օբյեկտի դիրքը ռազմական խմբավորումների ու միությունների, ռազմական հենակետերի ու հնարավոր ռազմական գործողությունների վայրերի նկատմամբ:

Աշխարհագրական դիրքի գրեթե բոլոր տեսակների համար ընդհանուր է և առանձնահատուկ նշանակություն ունի այն հանգամանքը, *թե օբյեկտը ի՞նչ դիրք ունի բաց ծովերի ու մայրցամաքի նկատմամբ:*

Եիշտ է, օվկիանոսը և մայրցամաքը ֆիզիկաաշխարհագրական օբյեկտներ են, բայց քանի որ շատ մեծ է դրանց տնտեսական և ռազմաստրատեգիական նշանակությունը, հավասար չափով հանդես են գալիս որպես *տնտեսաաշխարհագրական և քաղաքաաշխարհագրական օբյեկտներ*:

Աշխարհի մոտ 200 պետություններից ծովային սահման ունեն 160-ը: Մնացած 40-ը *ներմայրցամաքային* երկրներ են, այսինքն դեպի ծով ելք չունեն, Համաշխարհային օվկիանոս դուրս բերող ծովափից անջատված են այլ պետական տարածքներով: Դա, իհարկե,

այդ երկրների համար շատ անհարմարություններ է ստեղծում: Նրանք զուրկ են մնում համաշխարհային ծովային հաղորդակցության միջոցներից և չեն կարող ուղղակիորեն օգտվել Համաշխարհային օվկիանոսի ռեսուրսներից:

Միջազգային իրավունքի նորմերով ներմայրցամաքային պետությունները ծովային պետությունների հետ համահավասար իրավունք ունեն օգտվելու դեպի ծով տանող ելքից, նրանք կարող են տարանցիկ կապ հաստատել տրանսպորտի բոլոր միջոցներով: Բայց այդ իրավունքը պրակտիկայում կիրառելու համար հարկ է լինում շատ դժվարություններ հաղթահարել: Առաջին հերթին պետք է լինում կնքել երկկողմ կամ տարածաշրջանային բազմակողմ պայմանագրեր: Որտեղ շարադրված են լինում ավագածին տիրապետող պետության տարածքով ուղևորների և բեռների փոխադրումների, նավահանգիստներից օգտվելու պայմանները՝ Անհրաժեշտ է լինում նաև տարանցիկ տրանսպորտային կապի համար մեծ գին վճարել: Այդ գինը շատ ավելի է մեծանում կախված ծովափի հեռավորությունից ու նաև այն հանգամանքից, թե տարանցիկ ճանապարհը կտրում է մեկ, թե՞ մի քանի պետությունների տարածք:

Տարանցիկ փոխադրումների դժվարությունները միայն ֆինանսական չեն: Շատ հաճախ ծովափնյա պետությունն իր նպաստավոր աշխարհագրական դիրքն օգտագործում է հարևան մայրցամաքային երկրների վրա տնտեսական և քաղաքական ճնշում գործադրելու համար:

Դրա վառ օրինակը Թուրքիայի և Արդեբջանի քաղաքականությունն է Հայաստանի Հանրապետության նկատմամբ, վերջինիս տրանսպորտային շրջափակումը:

Միջազգային իրավական նորմերի համաձայն Հայաստանը կարող է համապատասխան վճարով օգտվել հարևան երկրների նավահանգիստներից ու ճանապարհներից: Բայց դա հնարավոր է վերջիններիս բարի ցանկության և միջպետական համաձայնության դեպքում միայն, որոնք առայժմ առկա են հարևան Վրաստանի և Իրանի դեպքում:

Քաղաքաաշխարհագրական (ինչպես և տնտեսաաշխարհագրական) **դիրքը անփոփոխ չէ**, ժամանակի ընթացքում այն կարող է եական փոփոխություններ կրել:

Ինչպես աշխարհագրական դիրքի մյուս տարատեսակները, այնպես էլ քաղաքաաշխարհագրական դիրքը **քննարկվում է 3 մակարդակով՝ մակրո, մեզո և միկրո**: Դիրքի մակարդակից կախված

փոխվում է դրա **բովանդակությունը և կոնկրետ նշանակությունը:**

Այդ հարցերը բննարկենք մեր հարևան թուրքիայի օրինակով:

Աշխարհի քաղաքական քարտեզի թուուցիկ զննումն էլ ցույց է տալիս, որ Թրքիա գնդի այն տարածաշրջանում, որն ընդգրկում է Եվրոպան, Հարավ-Արևմտյան Ասիան ու Հյուսիսային Աֆրիկան և որոնց շփման հատվածում գտվում է թուրքիան, **գոյություն ունի պետությունների ամենամեծ կուտակումը: Դա թուրքիայի քաղաքաաշխարհագրական մակրոդիրքի գլխավոր առանձնահատկությունն է:**

Սյուս առանձնահատկությունն այն է, որ այստեղ են գտնվում աշխարհի գլխավոր քաղաքական բևեռներից 2-ը՝ Արևմտյան Եվրոպան և Ռուսաստանի Դաշնությունը: Սյուս բևեռները, հատկապես ԱՄՆ-ը և մասամբ Չինաստանն ու ճապոնիան, բավական հեռու գտնվելով հանդերձ, չեն թաքցնում այս տարածաշրջանում իրենց տնտեսական և քաղաքական շահերը: Դրանով պայմանավորված էլ այդտեղ՝ թուրքիայում և նրա անմիջական հարևանությամբ **բախվում են համաշխարհային գլխավոր տեղությունների շահերը:**

Մեզոդիրքի դեպքում հաշվի է առնվում օբյեկտի դիրքը տարածաշրջանում, ինչպես նաև պետությունների տարբեր հերթի հարևանությունը՝ անմիջական (դա կոչենք առաջին հերթի հարևանություն), միջնորդված (երկրորդ հերթի) և այլն: Թուրքիան, ինչպես ասվեց, տարածաշրջանի նկատմամբ կենտրոնական դիրք է գրավում: Դրա ցամաքային անմիջական հարևանները 8-ն են՝ Սիրիան, Իրաքը, Իրանը, Ադրբեջանը (էքսկլավային Նախիջևանի միջոցով), Հայաստանը, Վրաստանը, Բուլղարիան և Հունաստանը: Ծովային հարևաններն են՝ Հունաստանը, Կիպրոսը, Սիրիան, Լիբանանը, Իսրայելը, Եգիպտոսը, Բուլղարիան, Ռումինիան, Ուկրաինան, Ռուսաստանը, Վրաստանը:

Այս պետությունների տարածքները պատմական տարբեր ժամանակաշրջաններում ամբողջությամբ կամ մասամբ գտնվել են Օսմանյան կայսրության կազմում, թուրքական լծի տակ, որը թոթափել են միայն 19-րդ դարում կամ 20-րդ դ. սկզբին:

Թուրքական տիրապետության տարիներն այդ ժողովուրդների համար եղել են դժնդակ և խոր հետք են թողել նրանց պատմական հիշողության մեջ: Մնացել են չլուծված հարցեր, դրանց թվում նաև տարածքային վիճելի հարցեր, որոնք հաճախ խոչընդոտում են նրանց հարաբերությունների զարգացմանը թուրքիայի հետ:

Թուրքիայի մեզոդիրքի համար բնորոշ է նաև այն, որ նրա թե՛ անմիջական, թե՛ միջնորդված հարևանները պատկանում են երկու տարբեր քաղաքակրթությունների՝ եվրոպական (քրիստոնեական) և

խլամական: Արևմուտքում, հյուսիսում և հյուսիս-արևելքում եվրոպական քաղաքակրթությանը հետևող երկրներն են, հարավում և հարավ-արևելքում՝ իսլամական (բացառությամբ Իսրայելի):

Թուրքիայի վիճակը այս իմաստով երկակի է: Բնակչության ճնշող մեծամասնությունը հետևում է իսլամին, ուստի ժողովրդի հոգևոր-մշակութային ավանդույթներով այն հարում է Հարավ-Արևմտյան և Կենտրոնական Ասիային: Մյուս կողմից, դեռևս 20-ական թվականներին Թուրքական Հանրապետությունը հայտարարել է կրոնի անջատումը պետությունից, կանգնել է աշխարհիկ պետություն ստեղծելու ուղու վրա և նպաստում է եվրոպական քաղաքակրթության արմատավորմանը: Նա վարում է արևմտամետ քաղաքականություն և ձգտում է ըստ ամենայնի ամրապնդել ու զարգացնել իր տնտեսական, մշակութային ու քաղաքական կապերը Արևմուտքի հետ: Արևմուտքն էլ, իր հերթին, ձգտում է Թուրքիային օգտագործել մահմեդական աշխարհի վրա իր ազդեցությունն ուժեղացնելու համար: Թուրքիան Արևմտյան երկրների ռազմական կազմակերպության՝ ՆԱՏՕ-ի անդամ է և համառորեն պայքարում է նաև եվրամիության անդամ դառնալու համար:

Աշխարհագրական դիրքի մեզոմակարդակին վերաբերող երևույթ է նաև այն, որ ԽՍՀՄ-ի և սոցիալիստական ճամբարի փլուզումից հետո **Թուրքիայի նախածնունդամբ ստեղծվեց Սևծովյան ավազանի տնտեսական համագործակցություն կազմակերպությունը:** Այդ նոր կազմակերպության անդամներ դարձան, Թուրքիայից բացի, նաև Հունաստանը, Բուլղարիան, Ռումինիան, Մոլդովան, Ուկրաինան, Ռուսաստանը, Վրաստանը, Հայաստանը և Ադրբեյջանը: Մի քանիսը ևս անդամ դառնալու հայտ են ներկայացրել:

Եվ վերջապես, երրորդ՝ **միկրոդիրքը:** Այս դեպքում հաշվի են առնվում անմիջական հարևանություն ունեցող օբյեկտների հետ պետական սահմանի կոնկրետ հատվածների, ինչպես նաև ներքին շրջանների առանձնահատկությունները:

Կրկին ունենալով Թուրքիայի օրինակը, կարող ենք նկատել, որ երկրի հարևանությունն իր տարբեր անմիջական հարևանների հետ տարբեր հիմնախնդիրներ է ծնում: Օրինակ՝ Հայաստանի, Հունաստանի, մասամբ նաև Սիրիայի և Բուլղարիայի հետ հարաբերություններում մեծ բաժին ունեն **պատմությունից ժառանգություն մնացած վեճերը** (Հայաստանի հետ հարաբերություններում՝ Մեծ եղեռնի ճանաչման և Արևմտյան Հայաստանի խնդիրը, մյուսների հետ՝ սահմանային և այլ բնույթի հարցեր): Սիրիայի և Իրաքի հետ հարաբե-

րություններում հատուկ նշանակություն ունի *Տիգրիս և Եփրատ գետերի ջրային ռեսուրսների օգտագործման հիմնախնդիրը, Իրաքի (ինչպես նաև Սիրիայի ու Իրանի) հետ՝ նաև քուրդ ժողովրդի ազգային ազատագրական պայքարի հիմնախնդիրը*:

Թուրքիան թեև առաջիններից մեկն էր, որ ճանաչեց Հայաստանի Հանրապետությունը, բայց մինչև այժմ նրա հետ դիվանագիտական հարաբերություններ չի հաստատել և փակ է պահում ցամաքային սահմանը:

Թուրքիայի քաղաքաաշխարհագրական *միկրոդիրքով է թելադրվում նաև Բոսֆոր և Դարդանել նեղուցների օգտագործման ոչ հասարակ հարցը*: Այդ նեղուցները Սևծովյան ավազանի երկրների ճանապարհին մի փական են, որի բանալին գտնվում է Թուրքիայի ձեռքին՝ դրանից բխող բոլոր տնտեսաաշխարհագրական ու քաղաքաաշխարհագրական հետևանքներով (այդ մասին մանրամասն տե՛ս գլուխ 7.4):

Ինչ վերաբերում է միկրոդիրքի՝ ներքին շրջաններին վերաբերող մասին, ապա բնորոշ է հետևյալը: Թուրքիայի եվրոպական տարածքի և ընդհանրապես Սիջերկրականին հարող շրջաններում, ի տարբերություն արևելյան ու հարավարևելյան շրջանների, ավելի մեծ է արևմտյան քաղաքակրթության ազդեցությունը, նկատելի է արդյունաբերական զարգացման ավելի բարձր մակարդակ, առկա են եվրոպայի հետ սերտ կապեր: Երկրի մյուս, հետամնաց շրջաններում ավելի նկատելի է Արևելքի ազդեցությունը: Այդ ամենին գումարվում է քուրդ ժողովրդի արդեն տասնամյակներ տևող ազգային ազատագրական պայքարը, որը նպատակ ունի ստեղծելու անկախ քրդական պետություն: *Այդ պատճառով էլ հարավ-արևելքը Թուրքիայի քաղաքաաշխարհագրական միկրոդիրքի ամենախոցելի կողմն է*:

Ինչպես հետևում է վերը շարադրվածից, *Քաղաքաաշխարհագրական դիրքը պետության զարգացման հզոր գործոն է: Այն, եթե նպաստավոր է, կարող է լրջորեն խթանել զարգացումը, իսկ եթե աննպաստ է՝ ստեղծել լրացուցիչ դժվարություններ*:

Ըստ էության, պետության քաղաքաաշխարհագրական դիրքի նշանակության գնահատականին է վերաբերում ֆրանսիացի հայտնի փիլիսոփա Շառլ Մոնտեսքյոյի այն միտքը, թե *փոքր ազգերը (պետությունները) կործանվել են արտաքին ուժերի ճնշումից, իսկ խոշորները՝ ներքին հակասություններից*:

Այդուհանդերձ չպետք է կարծել, թե աշխարհագրական դիրքի նշանակությունը բացարձակ է: Իրականում աշխարհագրական դիրք

ըը լուկ պայման է, նախադրյալ: Այն պոտենցիալ գործոն է, որից **պետք է օգտվել կարողանալ:** Բավականին շատ են այն դեպքերը, երբ միանման դիրք ունեցող երկրները գտնվում են զարգացման ու բարգավաճման տարբեր մակարդակների վրա:

Վերևում խիստ աննպաստ գնահատեցինք աշխարհի դեպի բաց ծով ելք չունեցող մոտ 40 երկրների աշխարհաքաղաքական դիրքը: Բայց դրանց շարքում են այնպիսի բարձր զարգացած ու բարգավաճ երկրներ, ինչպիսիք են, օրինակ, Ավստրիան, Շվեյցարիան, Չեխիան, Լյուքսեմբուրգը, որոնց առաջընթացն ապահովող ներքին և արտաքին գործոնները շատ ավելի ուժեղ են, քան ոչ նպաստավոր համարվող ներքին և արտաքին դիրքը: Միաժամանակ բազմաթիվ են աշխարհի տարբեր մասերում գերազանց դիրք ունեցող, բայց թույլ ու հետամնաց երկրները:

Աննպաստ աշխարհագրական դիրքի **բացասական ազդեցությունը կարելի է մեղմել խելացի ու ճկուն ներքին և արտաքին քաղաքականությամբ**, խողովրդի մտավոր ու հոգևոր, ինչպես նաև տարածքի բնատեսուրսային ներուժի բաղադրիչները ճիշտ օգտագործելու միջոցով:

4.4 ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄ: ՎԱՐՉԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄ

3 հ.

Ամեն մի երկիր-պետություն իր ներքին հասարակական կյանքը կազմակերպում է նաև տարածքայնորեն: Պետության ընդհանուր տարածքը, ինչպես արդեն նշել ենք, բաղկացած է ոչ միայն տեսանելի դաշտերից, լեռներից, լճերից, գետերից, գյուղերից ու քաղաքներից, այլ նաև **վարչական կամ վարչաքաղաքական տարածքային միավորներից, որոնք սահմանվում են պետականորեն և պատկերվում են քարտեզի վրա:** Այլ կերպ ասած, **պետության տարածքը բաժանվում է տարբեր կարգավիճակ ունեցող մասերի, որոնց ամբողջությունն էլ կազմում է նրա տարածքային կառուցվածքը:**

Օրինական հարց է ծագում, ինչու՞ են միասնական պետական տարածքը պարտադիր կարգով տրոհում տարածամասերի և ձևավորում պետության քաղաքաաշխարհագրական կառուցվածքը: Պատասխանը միակն է՝ **պետական գործունեության ընթացքում երկրի ներքին տարածքային աշխարհագրական առանձնահատկություններն ըստ ամենայնի հաշվի առնելու, հասարակական կյանքը կազ-**

մակերպելու և կառավարելու համար:

Այդ բաժանման համապատասխան կատարվում է իշխանության և կառավարման մարմինների բաշխում, կազմակերպվում է պետական հարկերի, վիճակագրական տեղեկատվության հավաքումը, իսկ ժողովրդավարական երկրներում՝ նաև պետական կառավարման ու ինքնակառավարման ղեկավար մարմինների ընտրությունները:

Հասարակության ամենափոքր բջիջը ընտանիքն է (ծուխը): Դրանք միավորված են համայնքի, բնակավայրի (գյուղի, քաղաքի) մեջ: Իսկ բնակավայրերի թիվը շատ մեծ է: Անհնար է դրանց և պետության կենտրոնի միջև անմիջական մշտական կապ պահպանել, ապահովել դրանց ուղղակի կառավարումը: Այդ պատճառով էլ դրանք խմբավորում են և ստեղծում տարածքային միավորներ: Յուրաքանչյուր տարածքային միավոր համախմբում է բնակավայրերի որոշակի քանակություն:

Տարածքային միավորը կապող օղակ է մի կողմից բնակավայրերի ու համայնքների և մյուս կողմից կենտրոնական պետական իշխանության միջև:

Պետության տարածքային բաժանման հարցերը մշտապես քաղաքական բնույթ ունեն, քանի որ այդ բաժանումով է ի վերջո որոշվում, ***թե իշխանության և պետական կառավարման ի՞նչ մակարդակներ, ենթադասություն է հաստատվում և դրանք ինչպես են տեղաբաշխվում երկիր-պետության ներսում:***

Զկա որևէ պետություն, որ չունենա իր քաղաքաաշխարհագրական կառուցվածքը, բաժանված չլինի տարածքային միավորների: Այդ միավորների թիվը կարող է տարբեր լինել: Ներկայումս ամենամեծ թիվը Ֆրանսիայում է 96՝ (ղեկարտամենտ) և Ռուսաստանում՝ 89 (հանրապետություն, երկրամաս, մարզ կամ օկրուգ անուններով): Աշխարհի պետությունների մեծ մասում տարածքային բաժանման միավորների թիվը տատանվում է 10-ից 50-ի միջև, որը ***համարվում է օպտիմալ:***

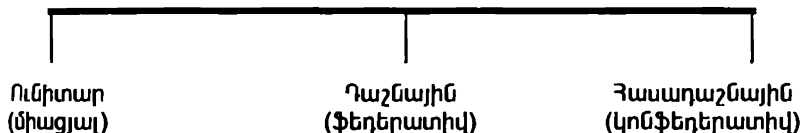
Ընդհանրապես պետք է ի նկատի ունենանք, որ պետության քաղաքաաշխարհագրական կառուցվածքում նույնպես մշտապես առկա է ներքին հակասությունը, այնպիսի հակասությունը, որը հատուկ է մարդկային հասարակության քաղաքաաշխարհագրական կառուցվածքի նաև համամոլորակային մակարդակին: Այդ դեպքում ևս զուգահեռ ընթանում են տրոհման, դիֆերենցման, նոր պետությունների առաջացման և նաև միավորման, ինտեգրման, պետությունների խմբավորումների առաջացման երևույթները: Ինչպես համամոլո-

րակային, այնպես էլ առանձին երկիր-պետության մակարդակով, կախված կոնկրետ քաղաքական, տնտեսական ու էթնոմշակութային իրադրությունից, տիրապետող կարող է լինել *միավորման կամ տրոհման միտումը*:

Պատմական զարգացման արդի փուլում նույնպես աշխարհի շատ երկրներում «...բնորոշ հիմնախնդրի է վերածվել *ռեգիոնալիզմը*՝ անջատողականության «կրտսեր եղբայրը»։ Վարչական միավորները ավելի մեծ ինքնավարության են ձգտում, այնտեղ ձևավորվում է ռեգիոնալ բյուրոկրատիան, սեփական լիդերներ են հայտնվում, դրանց կենտրոնները վերածվում են քաղաքական ակտիվության կենտրոնների, տարածքային միավորի բնակչությունը սկսում է ռեգիոնալ նույնականությունը գերադասել համազգային նույնականությունից»¹: Ինչպես ցույց է տալիս համաշխարհային փորձը, ռեգիոնալիզմը բնորոշ է հատկապես բազմազգ պետություններին:

(*Պետություններն ըստ տարածքային կազմակերպման լինում են ունիտար (միացյալ), դաշնային (ֆեդերատիվ) և համադաշնային (կոնֆեդերատիվ)*):

ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՏԻՊԵՐՆ ԸՍՏ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ

Ունիտար (միացյալ) կոչվում է այն պետությունը, որի ամբողջ տարածքում գործում են կենտրոնացված պետական իշխանություն և կառավարման մարմինների միասնական համակարգ, առկա է մեկ միասնական սահմանադրություն: Դրան համապատասխան էլ երկիրը բաժանվում է նույն կարգավիճակն ունեցող *տարածամասերի, և ըստ այդմ էլ ձևավորվում է պետության տարածքային կառուցվածքը*:

Ունիտար պետության ներքին տարածական բաժանումը ընդունված է անվանել *վարչատարածքային բաժանում, իսկ այդ բաժանման միավորները՝ վարչատարածքային միավորներ*:

Աշխարհի երկրների ճնշող մեծամասնությունն ունիտար պետություններ են: Այդպիսիք են, օրինակ, Ֆրանսիան, Լեհաստանը, Բելա-

¹ Р.Ф. Туровский. Политическая география, М-Смоленск.1999, с.170.

ռուսը, ճապոնիան, Իրանը, Թուրքիան, Լիտվան, Չայաստանը:

Ունիտար պետությունների տարածքային կազմակերպումը թեև հենվում է միևնույն՝ վերը նշված սկզբունքների վրա, այնուամենայնիվ պետությունից պետություն նույնությամբ չի կրկնվում: Տարբեր պետությունների վարչատարածքային բաժանումները *տարբեր են թե՛ բաժանման աստիճանների թվով, թե՛ միավորների մեծությամբ ու ստորադասական կարգավիճակով և թե՛ կառավարման որոշ առանձնահատկություններով:*

Չայաստանի Չանրապետության վարչատարածքային կառուցվածքը, ինչպես հայտնի է, երկաստիճան է՝ վարչական մարզ և մարզին ենթակա համայնքներ (քաղաք, գյուղ): Առաջին կարգի միավորները 11-ն են (10 մարզ և մարզային կարգավիճակով մայրաքաղաք Երևան): Մինչդեռ, օրինակ, Ֆրանսիայում այդ կառուցվածքը 5-աստիճան է: Այստեղ ամենաբարձր աստիճանի միավորը ռեգիոնն է: Նրան ստորադաս է դեպարտամենտը (թվով 96), որը համարվում է հիմնական միավոր: Դեպարտամենտը բաժանված է օկրուգների, օկրուգը՝ կանտոնների: Ամենաստորին միավորը կոմունան է: Այդպիսիք 36.5 հազ. են:

Տարբեր են նաև վարչատարածքային միավորների կառավարման ձևերը: Պետությունների մեծ մասում այդ միավորները, անկախ նրանց ենթակարգային մակարդակից, կառավարվում են ընտրովի ներկայացուցչական մարմինների կողմից:

Որոշ երկրներում տեղական ընտրովի մարմիններ չկան և յուրաքանչյուր միավորի սահմաններում իշխանությունն իրականացվում է վերադասի նշանակած պաշտոնյայի (չինովնիկի) կողմից: Կան նաև դեպքեր, երբ առկա են թե՛ մեկ, թե՛ մյուս ձևը:

Ներկայումս մեր հանրապետությունում տեղական կառավարման խառը ձևն է. *մարզերի ղեկավար մարմինները մարզպետի գլխավորությամբ նշանակովի են, իսկ համայնքների ղեկավարները՝ ընտրովի:*

(Դաշնային (Ֆեդերատիվ) պետությունը՝ տարբերություն ունի տար պետության, սահմանափակ պետական անկախություն ունեցող քաղաքական տարածքային կազմավորումների միություն է՝ դաշնություն:

Դաշնության ամեն մի անդամի տարածքում համապետական օրենքներից ու իշխանության մարմիններից բացի գործում են սեփական, տեղական օրենքներ ու իշխանության մարմիններ, առանձին դեպքերում՝ նաև սեփական սահմանադրություն:

Դաշնային պետությունների օրինակ են՝ Ռուսաստանի Դաշնությունը, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները, Ավստրիական Չանրապե-

տությունը, Հնդկական Հանրապետությունը, Գերմանիայի Դաշնային Հանրապետությունը, Բրազիլիայի Դաշնային Հանրապետությունը, Կանադան, Շվեյցարիան: Դաշնային պետությունների թիվն աշխարհում ավելի քան 2 տասնյակ է:

Դաշնային պետության առաջին աստիճանի տարածքային միավորները պետական կառավարման սուբյեկտներ են, այսինքն մասնակցում են պետության կառավարմանը և կարող են ազդել դրա վրա:

Դաշնային պետությունների տարածքային բաժանումն ընդունված է անվանել *քաղաքական տարածքային բաժանում, իսկ բաժանման միավորները՝ քաղաքական տարածքային միավորներ:*

Քաղաքական տարածքային միավորը, իր հերթին, բաժանվում է վարչատարածքային միավորների: Դա նշանակում է, որ դաշնային պետությունների *առաջին՝ ամենաբարձր աստիճանի բաժանումը քաղաքական բաժանում է, իսկ դրանից ցածր աստիճանի բաժանումները՝ վարչական:*

Դաշնային պետություններն ունիտար պետություններից տարբերվում են նաև պետական *կառավարման առանձնահատկություններով*: Օրինակ, օրենսդիր բարձրագույն մարմինը՝ պառլամենտը սովորաբար բաղկացած է երկու պալատից: Դրանցից մեկը՝ *ստորին պալատը*, կազմվում է ժողովրդի կողմից ուղղակիորեն ընտրված պատգամավորներից և ներկայացնում է ամբողջ հասարակության ու պետության շահերը: Մյուս՝ *վերին պալատի* պատգամավորները նույնպես ընտրվում են համաժողովրդական քվեարկությամբ, բայց ըստ դաշնության սուբյեկտների, և ներկայացնում են նրանց շահերը: Յուրաքանչյուր սուբյեկտ ունի որոշակի թվով պատգամավորներ: Դրանով վերին պալատը ապահովում է այդ սուբյեկտների ներկայացուցչությունը՝ երկրի պառլամենտում: Օրինակ, Ռուսաստանի պառլամենտի վերին պալատը Դաշնության խորհուրդն է, ԱՄՆ-ում՝ Սենատը, Գերմանիայում՝ Բունդեսրատը:

Պետությունների ներքին տարածքային բաժանման միավորների քանակի, ինչպես և կոնկրետ սահմանների որոշման ժամանակ հաշվի են առնվում տարաբնույթ գործոններ: *Բազմազգ պետություններում* (Հնդկաստան, Ռուսաստան և այլն) *կարևորը էթնոմշակութային գործոնն է՝ ազգերի տարածման արեալները*: Կարևոր գործոններ են համարվում նաև *բնակչության խտությունը և բնատարածքի յուրացվածությունը, տնտեսության ընդհանրապես և դրա առանձին ճյուղերի տեղաբաշխումը, բնական պայմանները, բնակչության կրոնական կազմը*:

Տարածված է այն թյուր կարծիքը, թե բոլոր դաշնային պետու-

թյունները բազմազգ պետություններ են և դրանց քաղաքական-տարածքային բաժանման հիմքում ընկած է ազգային-էթնիկական սկզբունքը: Իրոք, այդպիսի դաշնային պետություններ կան, օրինակ՝ Ռուսաստանը, Չնդկաստանը, Շվեյցարիան, Բելգիան, Նիգերիան: Դրանց դաշնային սուբյեկտների սահմանները մեծապես հաշվի են առնում ազգային-էթնիկական տարածքները, կամ ուղղակի համընկնում են դրանց հետ:

Այդուհանդերձ, ներկայիս դաշնային պետությունների մեծ մասը բազմազգ պետություններ չեն, և ազգային-էթնիկական սահմաններ գոյություն չունեն: Այդ պետությունները ձևավորվել են որպես դաշնային պետություններ *իրենց պատմական և աշխարհագրական առանձնահատկությունների շնորհիվ*: Օրինակ, Գերմանիան 19-րդ դարում ձևավորվեց որպես միասնական պետություն մինչ այդ անջատ-անջատ գոյություն ունեցող գերմանական անկախ իշխանությունների ու թագավորությունների միավորման միջոցով: Միավորվելով, դրանք իրենց բոլոր իրավունքները չէր, որ հանձնեցին նորաստեղծ կենտրոնական իշխանությանը, և տեղի ունեցավ պետական իշխանության բաժանում կառավարման կենտրոնական մարմինների և տեղական մարմինների միջև: Ձևավորվեց Գերմանիայի դաշնային պետությունը, որի *սուբյեկտները՝ դաշնային հողերը* (դրանք 16-ն են), հիմնականում գերմանական նախկին մանր իշխանություններն ու թագավորություններն են (Բավարիա, Սաքսոնիա, Թյուրինգիա, Շլեզվինգ Յոլշտեյն և այլն):

Յուրահատուկ է ԱՄՆ-ի, Ավստրալիայի, Կանադայի, Բրազիլիայի, Արգենտինայի, Մեքսիկայի և մի քանի այլ երկրների դաշնային պետություններ լինելու պատճառը:

Դրանք Նոր աշխարհի այն տարածքներն են, որոնց յուրացումն ու տնտեսական զարգացումն սկսվեց եվրոպացիների այստեղ հաստատվելուց հետո: Գաղութակալ պետությունները՝ Անգլիան, Իսպանիան, Ֆրանսիան, Պորտուգալիան, նվաճած ընդարձակ տարածությունները կառավարելու համար սկզբնական շրջանում դրանք բաժանում էին զինվորական հրամանատարների միջև:

Անկախության նախօրյակին դրանց տարածքներն արդեն բաժանված էին զինվորական կառավարիչների միջև, ունեին իրենց որոշակի սահմանները և, ըստ էության, կիսաանկախ տարածքային կազմավորումներ էին: Դրանք էլ հիմք ծառայեցին ԱՄՆ-ի, Ավստրալիայի, Բրազիլիայի, Արգենտինայի, Մեքսիկայի ներկայիս նահանգների, Կանադայի պրովինցիաների և մյուս դաշնային սուբյեկտների

առանձնացման համար:

Հետաքրքրական է *Միացյալ Արաբական Էմիրաթներ* կոչվող դաշնային պետության օրինակը:

Դրա տարածքը՝ ընկած Օմանի և Պարսից ծոցերի ափին, նախկինում պատկանել է արաբական մանր ցեղերի, որոնք զբաղվում էին խաշնարածությամբ ու ձկնորսությամբ: 19-րդ դարում ծովափ է թափանցում Մեծ Բրիտանիան, որն աստիճանաբար ամրապնդվելով, տեղի ցեղապետերին (էմիրներին) պարտադրում է պայմանագրեր, որոնք Մեծ Բրիտանիային շատ լայն իրավունքներ էին տրամադրում: Երկիրը ըստ էության վերածվում է *բրիտանական պրոտեկտորատի* և մնում է այդպիսին մինչև 1970թ., երբ Բրիտանիայի զինված ուժերը հեռացան Պարսից ծոցից: Այդ ժամանակ էլ արաբական էմիրությունները որոշեցին միավորվել դաշնային պետության մեջ:

Միավորվեցին 7 էմիրություններ, որոնցից յուրաքանչյուրը ըստ կառավարման ձևի *բացարձակ միապետություն է և պահպանում է բավական լայն անկախություն*: Պետական իշխանության բարձրագույն մարմինը Գերագույն խորհուրդն է՝ բաղկացած էմիրությունների կառավարիչներից: Նրանք իրենց կազմից *ընտրում են պետության պրեզիդենտ*:

Դաշնային պետությունը որպես հասարակական կյանքի տարածքային կազմակերպման ձև հիմնականում ծագել է 19-րդ դարում և տարածում է ստացել 20-րդ դարում: Այն *ըստ էության, ի հակադրություն ռեգիոնալիզմի, ժողովուրդների համախմբման, ինտեգրման, միասնացման ձև է, որը դիմացել է ժամանակի փորձությանը*:

Ընդհանրապես ինտեգրումը համամոլորակային և տարածաշրջանային մակարդակներում, ինչպես նշել ենք, ներկայումս միջազգային կյանքի զարգացման տիրապետող ուղղություն է: Այն սոցիալ-տնտեսական ու մշակութային զարգացման նոր խնդիրներ ծնելու հետ միասին, *լավագույն միջոց է թշնամանքի ու հակամարտությունների սաստկացումը կանխելու, ինչպես նաև արտաքին վտանգի դեմ պայքարելու համար*: Բայց պարզվում է, որ դա հնարավոր է և սպասվող արդյունքը տալիս է միայն այն դեպքում, *եթե ժողովուրդների ու պետությունների ինտեգրումը կատարվում է օրինաչափորեն, պատմական անհրաժեշտությունից ելնելով, իրավահավասարության ու կամավորության սկզբունքով*: Հակառակ դեպքում ինտեգրումը ձախողվում է սկզբից և եթե, *ռեգիոնալիզմը վերածվում է սեպարատիզմի* իր հետ բերելով հակամարտության խորացում ու ողբերգություն:

Վատագույնը կատարվեց, օրինակ, 20-րդ դարում ծնված երկու

դաշնային պետությունների՝ Հարավսլավիայի և Խորհրդային Միության հետ: Երկու դաշնություններն էլ փլուզվեցին միանգամից (ՀՍԴՀ-ն՝ 1991թ. կեսերին, ԽՍՀՄ-ը՝ 1991թ. վերջին): Ավելին, այդ փլուզումը ուղեկցվեց ազգային թշնամանքի ուժեղացմամբ և տնտեսական ու մշակութային կապերի խզումով: Մի շարք դեպքերում բանը հասավ զինված բախումների ու ռազմական ուժի կիրառման: Օրինակ, Հարավսլավիայում բախումներ տեղի ունեցան սերբերի ու սլովենների, սերբերի ու խորվաթների, մի կողմից սլավոն մուսուլմանների, մյուս կողմից սերբերի ու խորվաթների միջև:

ԽՍՀՄ տարածքում զինված բախումները հատկապես սուր բնույթ կրեցին մերձդնեստրյան ռուսների ու մոլդովացիների, ռուսների ու չեչենների, օսերի ու ինգուշների, օսերի ու վրացիների, աբխազների ու վրացիների, Լեռնային Ղարաբաղի հայերի ու ադրբեջանցիների միջև:

Միակ դեպքը Եվրոպայում, երբ ռազմական բախումներ չեղան, դա Չեխոսլովակիայի բաժանումն էր երկու՝ Չեխիա և Սլովակիա ինքնիշխան պետությունների:

Հիշյալ հակասությունների ու արյունալի բախումների պատճառը այն չէր, որ ժողովուրդները չեն ընդունում ինտեգրման գաղափարը, այլ այն, որ ԽՍՀՄ-ում և ՀՍԴՀ-ում ինտեգրումը ներդրվում էր վերևից, արագացվում էր արհեստականորեն, հաճախ ճնշման ու հետապնդումների միջոցով, ոչ թե կամավոր, այլ ստիպողական: *Ժողովուրդների ու հանրապետությունների միասնացման օբյեկտիվ ու առաջադիմական գործընթացը անհարկի քաղաքականացվում էր, ծառայեցվում էր պետական գաղափարախոսության՝ կոմունիզմի, ինչպես նաև դաշնությունում կամ բազմազգ միութենական հանրապետությունում գերակշռող «գլխավոր» (տիտուլային) ազգի շահերին:*

Պետությունների ու ժողովուրդների ինտեգրման պետական ձև է նաև *համադաշնությունը՝ կոնֆեդերացիան* (լատ. confederatio- պայմանագրով կապել, միավորել բառից):

(*Համադաշնությունը անկախ պետությունների միություն է: Պետությունները միավորվում են որոշ գործողություններ համաձայնեցնելու, կոորդինացնելու համար միայն, օրինակ, արտաքին քաղաքականությունը, երկրի պաշտպանությունը, բանկային-դրամական համակարգը: Ի տարբերություն դաշնության, համադաշնության մեջ միավորումը տեղի է ունենում ոչ թե՝ միասնական (դաշնային) սահմանադրության հիման վրա, այլ երկկողմ կամ բազմակողմ պայմանագրերի միջոցով՝ Սովորաբար համադաշնությունում չկա միասնա-*

կան պետական տարածք և միասնական քաղաքացիություն: *Դրա անդամները ոչ միայն պետական կառավարման, այլև միջազգային իրավունքի սուբյեկտներ են, այսինքն՝ իրավունք ունեն անմիջականորեն մասնակցելու միջազգային քաղաքական կյանքին:*

Համարվում է, որ պետության վարչաքաղաքական կառուցվածքը շատ պահպանողական է և եթե կատարվում է դրա ռեֆորմ, ավանդական սահմանների զգալի մասը մնում է անփոփոխ: Այդուհանդերձ, ամեն մի երկիր ժամանակ առ ժամանակ ստիպված է լինում կատարել տարածքի վարչաքաղաքական վերաբաժանում: Դա պայմանավորված է հասարակական կյանքում տեղի ունեցող օրինաչափ, անխուսափելի փոփոխություններով, որոնց հետ ժամանակի ընթացքում հակասության մեջ է մտնում երկրի գործող վարչաքաղաքական կառուցվածքը:

Մասնագետներն առանձնացնում են *հասարակական կյանքում տեղի ունեցող փոփոխությունների չորս խումբ*, որոնք խորացնում են այդ հակասությունը և անխուսափելի են դարձնում վարչաքաղաքական կառուցվածքի նորացումը:

Այդ խմբերն են՝

ա) օբյեկտիվորեն ձևավորվող *տնտեսական շրջանների ուրբանիզացիան*, որը հանգեցնում է նոր քաղաքների առաջացմանը և հինների հզորացմանը, դրա հետ մեկտեղ՝ գյուղական տարաբնակեցման, արտադրական ու սոցիալական ենթակառուցվածքի տարածքային փոփոխությունների:

բ) *տեխնոլոգիական առաջընթացը և տնտեսության կառուցվածքային փոփոխությունները*, որոնք ուրբանիզացիայի հետ գտնվելով սերտ կապի մեջ, նոր թափ են հաղորդում բնակչության և ամբողջ տնտեսության ու նրա ճյուղերի տարածքային կառուցվածքի ներքին տեղաշարժերին:

Այդ գործընթացների վրա հատկապես մեծ է տրանսպորտի ու կապի միջոցների (երկաթուղային հաղորդակցության դերի փոփոխություն, ավտոմոբիլացում, կապի զարգացում), սոցիալական ենթակառուցվածքային օբյեկտների (կրթական, առողջապահական, մշակութային հիմնարկների, առևտրական կետերի ցանցի փոփոխության) տարածական վերաբաշխման օբյեկտիվ գործընթացների ազդեցությունը:

Բնակչության տարաբնակեցման և տնտեսության տարածքային կառուցվածքի վերը նկարագրված տեղաշարժերի ընդհանրական արդյունքը լինում է այն, որ ավելի ցցուն և որոշիչ է դառնում հասա-

րակության տարածքային կառուցվածքի «կենտրոն-ծայրամաս» տիպը: Դա նշանակում է, որ աճում է վարչաքաղաքական տարածքային միավորի կենտրոնի տնտեսական, սոցիալական, կրթական, մշակութային դերը ի հաշիվ ծայրամասային տարածքների դերի թուլացման, որը հանգեցնում է սոցիալիզացիայի և ի վերջո, ինչու՞ չէ, նաև քաղաքական հետևանքների¹:

զ) նախորդ կետերում նկարագրված տեղաշարժերն իրենց ազդեցությունն են ունենում նաև բնակչության ինքնագիտակցության և նույնականության զգացմունքի փոփոխության վրա: Հայտնի է, որ բնակչության նույնականության զգացմունքը, հատկապես եթե խոսքը վերաբերում է տարածքային և եթնիկական նույնականությանը, շատ դանդաղ է ենթարկվում փոփոխությունների², այդուհանդերձ, կյանքը, հասարակական զարգացումն իր ճշգրտումները մտցնում է նաև այս ոլորտում:

դ) բնակչության սոցիալական խնդիրների լուծման գործում պետության դերի վերանայումն ու ճշգրտումը, հասարակական կյանքի ոլորտների ֆինանսավորման աղբյուրների ու մեխանիզմների փոփոխությունը:

Հասարակական կյանքում տեղի ունեցող փոփոխությունների այս խումբը առնչվում է ոչ այնքան վարչական սահմանների վերանայման, ինչքան պետական կառավարման և տեղական ինքնակառավարման մարմինների իրավասությունների վերաբաշխման հետ:

Դժվար չէ նկատել, որ պետական ու տեղական ինքնակառավարման մարմինների միջև իրավունքների ու պարտականությունների վերաբաշխումն ի վերջո նույնանում է պետական կառավարման կենտրոնացման կամ ապակենտրոնացման հետ:

Թեև համաշխարհային զարգացման տիրապետող միտումը կառավարման ժողովրդավարական, ազատական սկզբունքների տարածումն ու խորացումն է, որը ենթադրում է պետական կառավարման ապակենտրոնացում, այնուամենայնիվ շատ երկրներում նկատվում է ապակենտրոնացման ու կենտրոնացման (կառավարման

¹ Տարբեր երկրների փորձը ցույց է տալիս, որ նշված տեղաշարժերի քաղաքական հետևանքները կարող են դրսևորվել պետական ու տեղական իշխանությունների նկատմամբ բնակչության վերաբերմունքի փոփոխության և հատկապես ընտրությունների արդյունքների մեջ:

² Գաղտնիք չէ, որ նույնիսկ մեր ունիտար և մոնոէթնիկ Հայաստանի Հանրապետությունում չափազանց կայուն են բնակչության նույնականացումը, օրինակ, «Ապարան», «Շիրակ», «Զավախք», «Ղարաբաղ», «Ձանգեզուր» պատմաաշխարհագրական տարածքների հետ և շարունակում է իր հետքը թողնել հասարակության տրամադրությունների վրա:

տարբեր ոլորտներում ու մակարդակներում) զուգահեռ զարգացում: Ժողովրդավարության խոր ավանդույթներ ունեցող երկրներում կառավարման ապակենտրոնացումը հիմնականում իրականացվում է տեղական հարկերի հավաքագրման ու եկամուտի բաշխման, կրթության ու առողջապահության, քաղաքային տնտեսության, ջրամատակարարման, ջրա ու աղբահեռացման, տեղական տրանսպորտի աշխատանքի կազմակերպման և հողօգտագործման, տեղական իշխանությունների ձևավորման ոլորտներում: Այդ ամենը կատարվում է վարչաքաղաքական տարածքային միավորների ստորին մակարդակներում:

Դրան զուգընթաց, բարձր մակարդակներում *տիրապետող է պետական կառավարման կենտրոնացման միտումը*, երբ ընդլայնվում են կենտրոնական իշխանության իրավունքները: Օրինակ, հետխորհրդային տարածքի գրեթե բոլոր նոր անկախացած պետություններում վարչաքաղաքական բաժանման առաջին կարգի միավորների (Հայաստանի Հանրապետությունում՝ վարչական մարզերի) ղեկավարները նշանակվում են վերևից և ոչ թե ընտրվում են տեղի բնակչության կողմից: Ռուսաստանի Դաշնությունում սկզբում այդ պաշտոնները ընտրովի էին, ավելի ուշ երկրի վարչաքաղաքական բաժանման հիերարխիայում ստեղծվեց նոր՝ լրացուցիչ աստիճան: *Երկիրը բաժանվեց ութ վարչաքաղաքական օկրուգների, որոնց ղեկավարները նշանակվում են Դաշնության պրեզիդենտի կողմից:* Այնուհետև մարզերի ու երկրամասերի ղեկավարների պաշտոնը նույնպես դարձավ նշանակովի:

Եվրոպական երկրներում, որտեղ անցյալ դարի 60-ական թվականներից սկսած իրականացվեցին վարչաքաղաքական բաժանման մի շարք ռեֆորմներ, ակնհայտ է մեկ ընդհանուր միտում ևս: *Դա բաժանման միավորների խոշորացումը, թվի կրճատումն է ինչպես ամենաստորին, այնպես էլ ամենավերին մակարդակներում:* Ամենաստորին մակարդակի միավորների՝ կոմունաների (համապատասխանում է մեր համայնքներին) խոշորացման և փոքրերի վերացման շնորհիվ նրանց թիվը կրճատվեց, օրինակ, Ֆինլանդիայում 600-ից 327-ի, Արևմտյան Գերմանիայում՝ 24.5 հազ-ից 8.5 հազ-ի, Բելգիայում՝ 2500-ից 596-ի, Դանիայում՝ 1400-ից 275-ի:

Որոշակի փոփոխություններ կատարվեցին այդ երկրների վարչաքաղաքական բաժանման ամենավերին մակարդակում ևս, միավորների թիվը նույնպես կրճատվեց, բայց շատ ավելի համեստ չափերով: Ավարտելով պետության տարածքային կազմակերպմանը և

վարչաքաղաքական բաժանմանը վերաբերող տեսական ու գործնական հարցերի քննարկումը, ներկայացնենք *համաշխարհային պրակտիկայում ընդունված այն հիմնական սկզբունքները, որոնք դրվում են վարչատարածքային վերափոխումների հիմքում*։

- *Վարչատարածքային միավորի տարածքային միասնականություն*, որը բացառում է նրա տարբեր մասերի իրարից անջատ լինելը,
- *կոմպակտություն* (հավաք գծագրություն ունեցող տարածք),
- *համաչափություն*. յուրաքանչյուր վարչական միավորի բաղադրամասերի թիվը պետք է տեղավորվի «լավագույնի սահմաններում», իսկ մակերեսի, բնակչության թվի ու տնտեսական ներուժի տարբերությունները պետք է հնարավորինս փոքր լինեն, միաժամանակ պետք է հաշվի առնվի տարածքի յուրացվածության աստիճանը և բնակչության խտությունը,
ժառանգականություն. հնարավորին չափ պետք է պահպանվեն արդեն կայացած, օբյեկտիվ սահմանները, որը հնարավորություն է տալիս պահպանել ենթակառուցվածքը (հատկապես կոմունիկացիաների համակարգը),
- *համապատասխանություն ազգաբնակչության նույնականության զգացմունքին*. դա նշանակում է հաշվի նստել պատմական և մշակութային ավանդույթների հետ։ Այդ սկզբունքին հակասող, արհեստական սահմանային փոփոխությունները մերժվելով բնակչության կողմից, կարող են խախտել սոցիալական կայունությունը։ Այլ կերպ ասած, վարչական սահմանների ամեն մի փոփոխություն արդյունավետ կարող է լինել, եթե կատարվել է ժողովրդավարական մեթոդներով, ընդհուպ մինչև բնակչության «ինքնաշրջանացման» միջոցով,
«կրիտիկական զանգվածի» անհրաժեշտություն. դա նշանակում է, որ վարչաքաղաքական բաժանման ամեն մի միավոր պետք է այնպիսի ներուժ ունենա, այնքան «իզոր» լինի, որ ապահովի տեղական ինքնակառավարման համար անհրաժեշտ բազա և սոցիալական ծառայությունների բավարար տեսականի,
փոխլրացում. այս սկզբունքի իմաստն այն է, որ վարչատարածքային միավորի սահմաններում պահպանվի որոշակի համամասնություն, համաչափություն հարուստ ու աղքատ, զարգացած ու թերզարգացած տարածքների միջև։ Դա կապահովի սոցիալական արդարություն և կբարձրացնի տնտեսության պաշտ-

պանվածությունը հնարավոր ճգնաժամերից,

Ճկունություն և հարմարվողականություն. հնարավորություն է տալիս համեմատաբար հեշտ հարմարվել հասարակական կյանքում տեղի ունեցող փոփոխություններին, ինչպիսիք են, օրինակ, տնտեսության մեջ, տեխնոլոգիաներում, բնակչության տարաբնակեցման, սպառման ծավալի ու կառուցվածքի, ինչպես նաև այդ երևույթների տեղաբաշխման մեջ կատարվող տեղաշարժերը¹:

Թվարկված սկզբունքների կիրառման արդյունավետությունը կախված է այն բանից, թե ինչպիսի՞ն է առաջարկվող փոփոխությունների **գիտական հիմնավորումը**, ի՞նչ մակարդակով ու խորությամբ են վերլուծված ու գնահատված վարչաքաղաքական բաժանման ռեֆորմի առաջարկվող տարբերակներից յուրաքանչյուրի իրականացման **հնարավոր հետևանքները**:

Առաջարկվող բարեփոխումների գիտական հիմնավորման **աշխարհագրական բաղադրիչը հենվում է տարածքի ներկա վիճակի և ռեֆորմի ակնկալվող արդյունքների համալիր ուսումնասիրության վրա**: Այդ ուսումնասիրության արդյունքում պարզաբանվում են մասնավորապես հետևյալ հանգուցային հարցերը.

- վարչատարածքային ռեֆորմի առաջարկվող տարբերակը ինչպե՞ս է համաձայնեցվում պետական կառավարման գերատեսչական բաժանման ցանցի հետ: Պետության գերատեսչական բաժանման օրինակներ են զինվորական օկրուգները, երկաթուղային ու ավտոմոբիլային տրանսպորտի, էլեկտրացանցերի, գազամատակարարման և մի քանի այլ բնագավառների կառավարման տարածքային միավորները, որոնց սահմանները որպես կանոն վարչական սահմանների հետ չեն համընկնում, ինչպե՞ս են հաշվի առնվում երկրի ճյուղային և ինտեգրալ շրջանացման օբյեկտիվորեն ձևավորված տարածքային միավորները, տարբեր մակարդակների գեոհամակարգերը (բնահասարակական և հասարակական) ու դրանց սահմանները, ի՞նչ նշանակություն է տրվում տարածքի գլխավոր քաղաքի (քաղաքների, տնտեսական կենտրոնների) ձգողականությանը, առաջին հերթին աշխատանքային ռեսուրսների օգտագործման և բնակչության «ճոճանակային» տեղաշարժերի առումով, ինչքանո՞վ են հաշվի առնվում բնակչության տարաբնակեցման,

¹ Տե՛ս, В.А.Колосов, Н.С. Мироненко. Геополитика и политическая география. М., 2002.

գբադվածության, շրջանային արտադրական մասնագիտացման տարածքային տարբերությունները:

Ինքնատիճության հասկանալի է, որ թվարկված հարցերը ելակետային նշանակություն ունեն նաև մեր հանրապետության վարչաքաղաքական կառուցվածքի հնարավոր ապագա փոփոխությունների համար (այդ մասին մանրամասն տե՛ս գլուխ 11.2):

4.5 ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔ

6 հ

Պատմությանը հայտնի չէ առանց մայրաքաղաքի որևէ պետություն: Մայրաքաղաքը պետության *մայր քաղաքն է*, գերագույն իշխանության ու կառավարման մարմինների նստավայրը, երկրի *գլխավոր քաղաքական կազմակերպիչ կենտրոնը*: Այն մեծ մասամբ՝ նաև խոշորագույն տնտեսական, ֆինանսական ու մշակութային կենտրոնն է: *Մայրաքաղաքը եզակի դեր է կատարում պետության հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտներում՝ տնտեսական, հոգևոր-մշակութային, քաղաքական:*

Կան պետություններ, որոնք իրենց գոյության հարյուրամյակների ընթացքում երբեք չեն փոխել մայրաքաղաքը: Այդպիսի «հավերժ» մայրաքաղաքներ են, օրինակ, Կահիրեն, Լոնդոնը, Բաղդադը, Փարիզը, Ղոնդը: Բայց ավելի շատ են այն պետությունները, որոնք փոխել են իրենց մայրաքաղաքը, իսկ դրանց մի մասն էլ՝ ոչ մեկ անգամ:

Ինչու՞ է այդպես լինում, ինչու՞ է պետությունը հրաժարվում իր հին մայրաքաղաքից և ընտրում նորը, ի՞նչն է պատճառը, որ տասնյակ ու հարյուրավոր քաղաքների շարքում մայրաքաղաք լինելու պատիվը բաժին է ընկնում հենց այդ մեկին, ի՞նչ հարաբերություններ են հաստատվում մայրաքաղաքի և երկրի մյուս կենտրոնների ու ծայրամասերի միջև: *Այս բոլոր հարցերն ուղղակիորեն կապվում են պետության տարածքային կազմակերպման հիմնախնդրի հետ և ունեն կարևոր գիտական ու գործնական նշանակություն:*

Մայրաքաղաքի ընտրությունը կարևոր քաղաքական հարց է: Դա առանձնահատուկ նշանակություն է ձեռք բերում դաշնային տարածքային կառուցվածք ունեցող պետության համար: Չէ՞ որ դրանով է որոշվում այն խնդիրը, թե մայրաքաղաքը և դրա հետ էլ կենտրոնական իշխանության ու կառավարման մարմինները դաշնության ո՞ր սուբյեկտի տարածքում պետք է գտնվեն:

Պետության մայրաքաղաքի տեղադիրքի խնդիրը սովորաբար քննարկվում է երկու առումով.

1) Ի՞նչ դիրք ունի ամբողջ պետական տարածքի, ներքին և արտաքին հաղորդակցության ուղիների նկատմամբ, ինչքանո՞վ է հարմար մատչելիությունը և երկրի ամբողջ տարածքում կառավարումն ապահովելու տեսանկյունից:

2) Ի՞նչ դիրք ունի երկրի խոշորագույն կենտրոնների, ինչպես նաև դաշնության սուբյեկտների նկատմամբ (եթե պետությունը դաշնային է) և ինչպե՞ս է ապահովում մայրաքաղաքային գործառույթների կատարումը:

Միշտ էլ պետության *մայրաքաղաքի համար գլխավորը եղել և մնում է կենտրոնաձիգ, համախմբող գործառույթը*: Դա է պատճառը, որ մայրաքաղաքն ամենից հաճախ հիմնվել է ազգի և պետության ձևավորման պատմական կորիզում: Դրա վառ օրինակներն են՝ Փարիզը, Լոնդոնը, Մոսկվան: Հին դարերում այդպիսիք են եղել Կահիրեն, հայոց մայրաքաղաքները Արարատյան դաշտում:

Քաղաքական քարտեզի վրա ուշադրություն դարձրեք ծովափնյա պետություններին և գրանց մայրաքաղաքների աշխարհագրական դիրքին: Դրանք մեծ մասամբ, հատկապես՝ Եվրոպայում, Աֆրիկայում և Լատինական Ամերիկայում, ընկած են ոչ թե պետական տարածքի խորքում, այլ ծովափին կամ դրա մոտակայքում, այսինքն՝ ունեն *եզրային դիրք*: Այդպիսիք են, օրինակ, Լոնդոնը (Մեծ Բրիտանիա), Ստոկհոլմը (Շվեդիա), Յելսինկին (Ֆինլանդիա), Ռիգան (Լատվիա), Ամստերդամը (Հոլանդիա), Լիսաբոնը (Պորտուգալիա) և մի քանի ուրիշները Եվրոպայում:

Եզրային դիրք ունեցող մայրաքաղաքներն առավել շատ են Աֆրիկայում և Լատինական Ամերիկայում: Թվարկենք դրանցից մի քանիսը. Մապուտու (Մոզամբիկ), Լուանդա (Անգոլա), Աքրա (Գանա), Դակար (Սենեգալ), Ալժիր (Ալժիր), Նուակշոր (Մավրիտանիա), Ռաբաթ (Մարոկկո)՝ այդ բոլորը Աֆրիկայում: Լատինական Ամերիկայում են՝ Մոնտեվիդեոն (Ուրուգվայ), Բուենոս Այրեսը (Արգենտինա), Լիման (Պերու), Ջորջթաունը (Գայանա), Հավանան (Կուբա):

Դժվար չէ նկատել, որ դրանք եվրոպական գաղութացման, որ սկսվել է ծովափից, շնորհիվ յուրացված և հետագայում պետական անկախության հասած երկրներն են: Դրանց տնտեսությունը այսօր էլ մեծապես կախված է արտաքին առևտրից, որը կատարվում է ծովային նավահանգիստների միջոցով: Այդ երկրների մայրաքաղաքները միաժամանակ խոշոր նավահանգիստներ են: Իսկ նախկինում դրանք վճռական դեր են խաղացել Եվրոպայի վերաբնակիչներին ընդունելու և դեպի խորքային շրջանները ճանապարհելու գործում:

Մի շարք երկրներում մայրաքաղաքի ընտրության հարցում վճռական նշանակություն է ունեցել *պատմական ավանդույթը*։ Այդ առումով հետաքրքրական է Ռոմի օրինակը։ Պատմությունից հայտնի է, որ հին և վաղ միջնադարում Ռոմը եղել է աշխարհակալ պետություններից մեկի՝ Ռոմեական կայսրության մայրաքաղաքը։ Կայսրության կործանումից հետո (5-րդ դար) Ապենինյան թերակղզին հայտնվում է նվաճողների տիրապետության տակ, ապա և բաժանվում տասնյակ մանր իշխանությունների։ Ռոմը կորցնում է իր նախկին նշանակությունն ու շուքը։ Բայց երբ 19-րդ դարի վերջերին ստեղծվում է իտալական միասնական ազգային պետությունը, ապա՝ հանրաքվեի միջոցով Ռոմը միացվում է այդ պետությանը և անմիջապես հռչակվում նորաստեղծ Իտալական թագավորության մայրաքաղաք։ Եվ դա այն դեպքում, երբ այդ պահին Իտալիայում կային ավելի խոշոր և տնտեսապես հզոր ու բարգավաճ քաղաքներ։

Պատմական ավանդույթը կարևոր նշանակություն է ունեցել նաև այն ժամանակ, երբ Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաք է ընտրվել Կոստանդնուպոլիսը (1453թ.), որը մինչ այդ, ավելի քան 1100 տարի Բյուզանդական և Ռոմեական կայսրությունների մայրաքաղաքն է եղել։

Գլխավորապես նմանատիպ պատճառներով Ավստրիայի մայրաքաղաք դարձել է Վիեննան՝ նախկին Ավստրա-Յունգարական կայսրության մայրաքաղաքը, Իրաքի մայրաքաղաք՝ Բաղդատը։ Օրինակները շատ են։

Պատմական ավանդույթը դեր խաղաց նաև Ռուսաստանի դեպքում, երբ որոշվեց մայրաքաղաքի կարգավիճակը 1918թ. վերադարձնել Մոսկվային, որն իր ժամանակին այն զիջել էր նոր կառուցված Պետերբուրգին։

Այդուհանդերձ, *պետության մայրաքաղաքի ընտրությունը բարդ խնդիր է։ Դրա վրա ազդող գործոնները շատ են ու հակասական։ Եվ ամեն մի կոնկրետ դեպքում հաշվի առնվող գործոններն էլ կոնկրետ են։*

Չաճախ են այն դեպքերը, երբ մայրաքաղաքի ընտրության հարցը դարձել է պետության ներքին քաղաքական ուժերի սուր պայքարի առարկա։

Չետաքրքիր են Շվեյցարիայի և Ավստրալիայի օրինակները։

Չայտնի է, որ Շվեյցարիան դաշնային հանրապետություն է (թեև պաշտոնական անվանումը «Շվեյցարական Չամադաշնություն» է)։ Պետության պատմությունն սկսվում է 1291թ., երբ գերմանական երեք կիսաանկախ իշխանություններ Չաբսբուրգների գերիշխանության դեմ

համատեղ պայքարելու համար կնքեցին «Միություն հավերժ ժամանակներով»: Ավելի ուշ այդ միությանը միացան՝ կամավոր կամ ստիպողական, նոր տարածքներ, որոնց բնակչությունը խոսում էր գերմաներեն, ֆրանսերեն, իտալերեն կամ ռետոռոմաներեն: 1848թ. ընդունվեց նոր սահմանադրություն: Շվեյցարիան մի քանի տասնյակ *կիսաանկախ իշխանությունների (կանտոնների) միությունից վերածվեց դաշնային պետության՝ բաղկացած երեք գլխավոր՝ գերմանախոս, ֆրանսախոս և իտալախոս հատվածներից* (ռետոռոմաներեն խոսողների թիվը քիչ է՝ բնակչության 1%, և աստիճանաբար պակասում է)¹:

Հատկանշական է, որ այդ հատվածներն իրարից տարբերվում են ոչ միայն ազգային լեզվով, այլև կրոնով. գերմանախոս բնակչությունը հետևում է բողոքականությանը, մինչդեռ ֆրանսախոսներն ու իտալախոսները կաթոլիկներ են:

Պետության մայրաքաղաքի ընտրության ժամանակ երկրի տարբեր հատվածների միջև մրցակցություն սկսվեց, որը կարող էր վերածվել հակամարտության: Բանակցությունների արդյունքում կանգ առան *Բեռն քաղաքի* վրա, որն ընկած է գերմանախոս և ֆրանսախոս հատվածների սահմանագլխին, ունի տրանսպորտա-աշխարհագրական հարմար դիրք և հավասարապես մատչելի է դաշնային տարածքի բոլոր մասերի համար:

Արժանի է հատուկ ուշադրության նաև այն, որ մայրաքաղաքային գործառույթները կենտրոնացված չեն միայն պաշտոնական մայրաքաղաք Բեռնում: Դրանք ապակենտրոնացված են. պետական իշխանության ու կառավարման մարմինների մի մասը՝ ամբողջ նախարարություններ ու դաշնային գերատեսչություններ գտնվում են այլ քաղաքներում՝ Ցյուրիխում, Ժնևում, Լոզանում, որոնք երկրի գլխավոր տնտեսական, ֆինանսական ու մշակութային կենտրոններն են:

Հիշատակության արժանի է նախկին բրիտանական գաղութ *Ալստրալիայի* մայրաքաղաքի ընտրության օրինակը: Հայտնի է, որ այստեղ առաջին բնակավայրը հիմնել են անգլիացիները 1788թ. Սիդնեյի ծովախորշում և բնակեցրել Մեծ Բրիտանիայից աքսորված քրեական հանցագործներով: Այդ վիճակը բավական երկար է տևել:

Բնակչության կամավոր ներգաղթը մեծացել է հատկապես 19-րդ դարի վերջերից՝ ոսկու հարուստ հանքավայրերի հայտնագործման հետ կապված:

¹ Շվեյցարիա անունը ծագել է առաջին երեք կանտոններից մեկի՝ Շվիցի անունից:

Ավստրալիայի միասնական պետության կազմավորումը տեղի է ունեցել 1901թ., երբ մայրցամաքի 6 գաղութները միավորվել և ստեղծել են *Ավստրալիական Միությունը կոչվող պետությունը* (սկզբում այն ունեցել է Մեծ Բրիտանիայի դոմինյոնի կարգավիճակ, իսկ լիովին անկախացել է 1931թ.): Այդ ժամանակ էլ ծագել է պետության մայրաքաղաքի ընտրության հարցը:

Մայրաքաղաքի դերին հավակնում էին երկրի աչքի ընկնող տնտեսական կենտրոնները: Թվում էր, որ դրանցից մեկին էլ կվստահվի միասնական պետության մայրաքաղաք դառնալու պատիվը: *Գլխավոր մրցակիցները Սիդնեյ և Մելբուռն նավահանգստային քաղաքներն էին:* Սակայն որոշվեց (դարձյալ փոխհամաձայնության սկզբունքով) *մայրաքաղաքը հիմնել ո՛չ մեկում և ո՛չ էլ մյուսում, այլ դրանց միջև գտնվող Կանբերա ոչ մեծ բնակավայրում:*

Պետությունների մայրաքաղաքների մեծ մասի համար բնորոշ է այն, որ դրանք երկրի վարչաքաղաքական բաժանման ցանցում *ունեն իրենց սեփական կարգավիճակը և ենթակա չեն այդ բաժանման որևէ միավորի:* Մայրաքաղաքը հարակից շրջանով սովորաբար առանձնացվում է որպես պետության վարչաքաղաքական բաժանման ինքնուրույն միավոր և ուղղակիորեն ենթակա է կենտրոնական իշխանությանը: Այդպես է նաև մեզանում. *Երևանն ունի վարչական մարզի կարգավիճակ:*

Հին մայրաքաղաքից հրաժարվելու և մայրաքաղաքային գործառույթները նորին հանձնելու դեպքերը մեծաթիվ են ոչ միայն պատմական զարգացման նախորդ ժամանակաշրջաններում, այլև մեր օրերում:

Հին մայրաքաղաքից հրաժարվելու և նորը ընտրելու պատճառները կոնկրետ են և կախված են կոնկրետ պետության առաջ կանգնած հատուկ խնդիրներից: Բայց նաև նկատվում է մի ընդհանուր օրինաչափություն: Ուշադիր զննեք «Պետությունների մայրաքաղաքների փոփոխությունները» քարտեզը (էջ 102-103): Քարտեզի վրա սլաքներով ցույց է տրված, թե ամեն մի պետության մայրաքաղաքը որտեղից ուր է տեղափոխվել:

Նշենք *20-րդ դարի առավել աչքի ընկնող փոփոխությունները:* Հնդկաստանում մայրաքաղաքը Կալկաթայից տեղափոխվել է Դելի (1912թ.), Ռուսաստանում՝ Պետրոգրադից Մոսկվա (1918թ.), Թուրքիայում՝ Ստամբուլից Անկարա (1923թ.), Ուկրաինայում՝ Խարկովից Կիև (1936թ.), Բրազիլիայում՝ Ռիո դե Ժանեյրոյից Բրազիլիա (1960-ական թվականներ), Նիգերիայում՝ Լագոսից Աբուջա (1991թ.), Տանզանիայում՝ Դար էս Սալամից Դոդոմա (1993թ.), Ղազախստանում՝

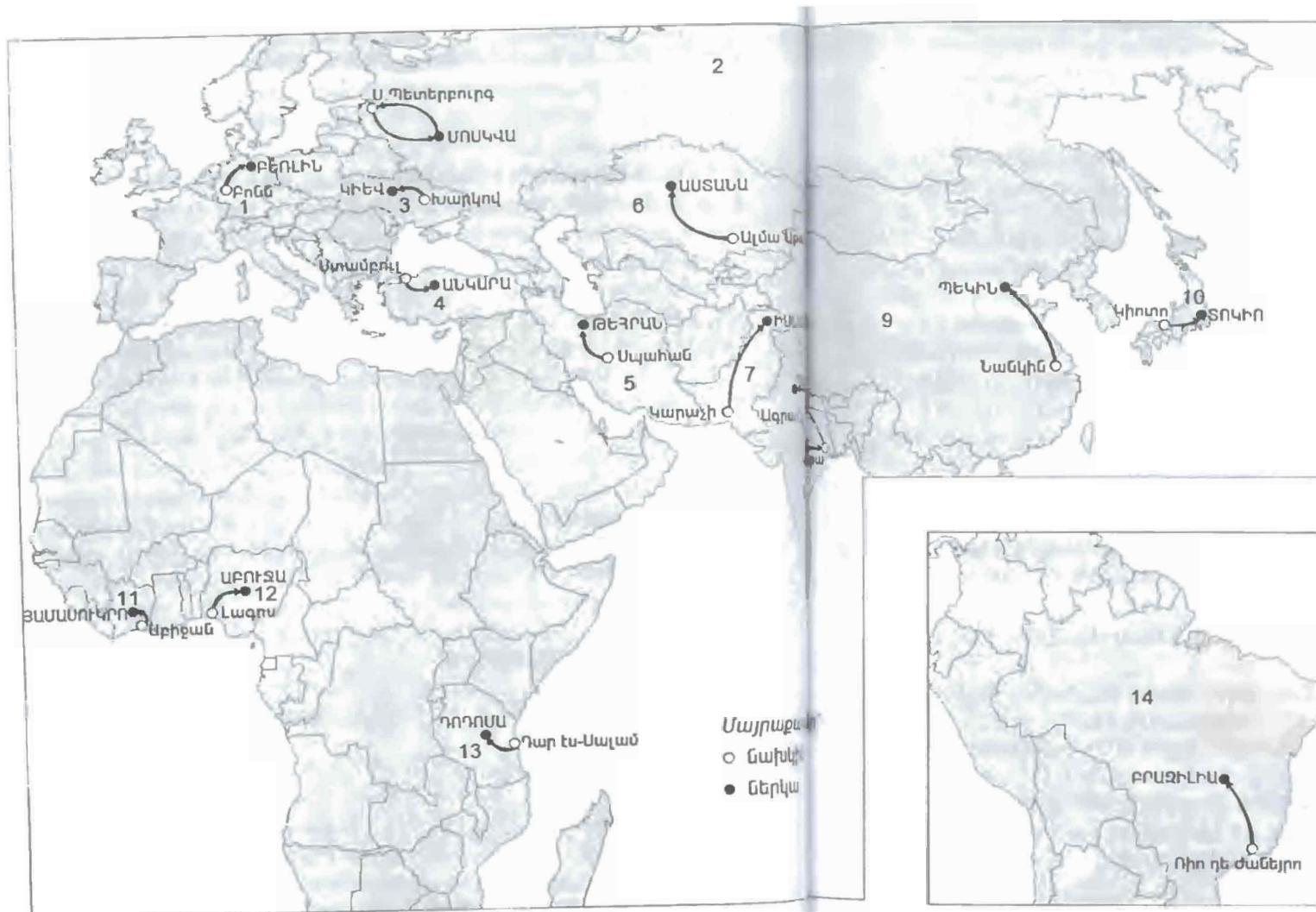
Ալմա Աթայից Աստանա¹ (1998թ.) և այլն:

Դժվար չէ նկատել, որ մեծամասնություն են կազմում այն դեպքերը, երբ մայրաքաղաքը եզրային աշխարհագրական դիրք ունեցող կենտրոնից փոխադրվել է երկրի խորքը: Սովորաբար դրա նպատակը եղել է երկրի միասնության ամրապնդումը և հաղորդակցության հեշտացումը կենտրոնի և ծայրամասերի միջև: Առանձին դեպքերում դա կատարվել է նաև նոր տարածքների ու բնական ռեսուրսների յուրացումը խթանելու նպատակով: Վերջին պատճառը գլխավոր է եղել, օրինակ՝ Բրազիլիա պետության նոր մայրաքաղաքի կառուցման վայրը որոշելիս: Նոր մայրաքաղաքը կառուցվել է երկրի կենտրոնական հատվածում, ավելի մոտ Ամազոն գետի ավազանին, որի հարուստ ու բազմազան ռեսուրսների յուրացումը պետության գլխավոր նպատակներից է:

ԻՆՔՆԱՍՏՈՒԳՄԱՆ ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Որո՞նք են երկիր-պետության քաղաքաաշխարհագրական գլխավոր բնութագրիչները:
2. Տվե՛ք պետական տարածքի սահմանումը: Ֆիզիկաաշխարհագրական առումով ինչպիսի՞ մասերից է այն բաղկացած:
3. Ինչպիսի՞ քաղաքաաշխարհագրական, ռազմաստրատեգիական ու տնտեսական նշանակություն ունեն պետական տարածքի չափերը: Ցու՛յց տվեք օրինակներով:
4. Ինչպե՞ս են պետությունները դասակարգվում ըստ տարածքի մեծության: Հայաստանի Հանրապետությունը դասակարգման ո՞ր խմբի մեջ է մտնում:
5. Պետական ո՞ր տարածքներն են կոչվում էքսկլավային և անկլավային:
6. Ի՞նչ է տնտեսական գոտին, ո՞րն է պետության համար դրա նշանակությունը: Տնտեսական գոտու իրավական կարգավիճակն ինչո՞վ է տարբերվում պետական տարածքի կարգավիճակից:
7. Ի՞նչ է սահմանը ընդհանրապես, աշխարհագրական սահմանը մասնավորապես: Ինչպե՞ս է կոչվում աշխարհագրական սահմաններն ուսումնասիրող գիտական ուղղությունը:
8. Ինչու՞մ է կայանում սահմանի քաղաքաաշխարհագրական նշանակությունը:

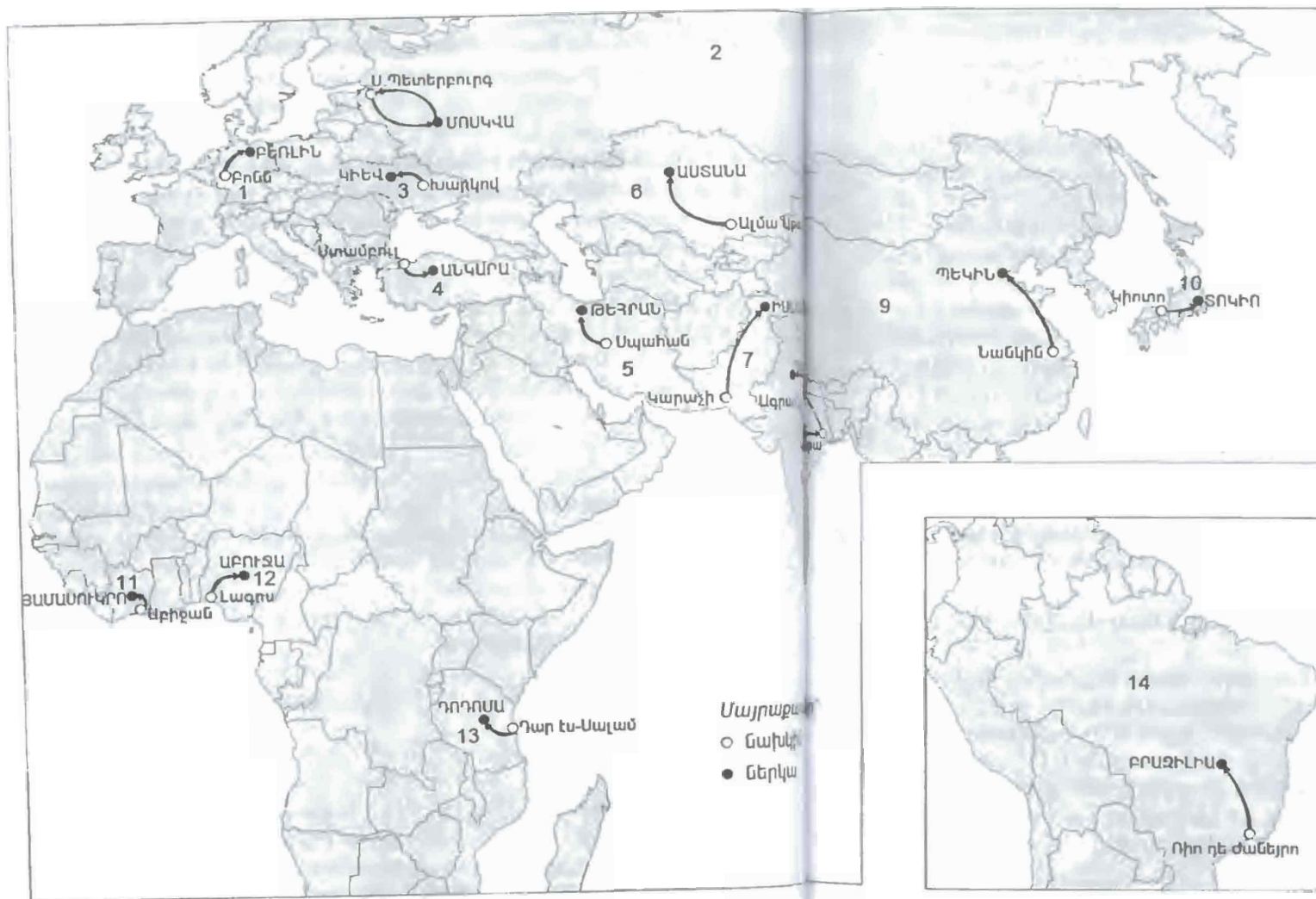
¹ Աստանան նախկինում կոչվել է Ցելինոգրադ, ապա Ակմոլա:

Քարտեզում թվերով արտահայտված են պետությունները՝

1. ԳԵՐՄԱՆԻԱ
2. ՌՈՒՍԱՍՏԱՆ
3. ՈՒԿՐԱԻՆԱ
4. ԹՈՒՐԶԻԱ
5. ԻՐԱՆ
6. ՂԱԶԱԽՍՏԱՆ
7. ՊԱԿԻՍՏԱՆ
8. ՀՆԴԱՍՏԱՆ
9. ՉԻՆԱՍՏԱՆ
10. ՃԱՊՈՆԻԱ
11. ԿՈՏ ԴՆԿՈՒԱՐ
12. ՆԻԳԵՐԻԱ
13. ՏԱՆՁԱՆԻԱ
14. ԲՐԱԶԻԼԻԱ

Նկ. 3. Պետությունների նախնիների փոփոխություններ

Քարտեզում թվերով արտահայտված են պետությունները՝

1. ԳԵՐՄԱՆԻԱ
2. ՌՈՒՍԱՍՏԱՆ
3. ՈՒԿՐԱԻՆԱ
4. ԹՈՒՐԶԻԱ
5. ԻՐԱՆ
6. ՂԱԶԱԽԱՍՏԱՆ
7. ՊԱԿԻՍՏԱՆ
8. ՀՆԴԱՍՏԱՆ
9. ՉԻՆԱՍՏԱՆ
10. ՃԱՊՈՆԻԱ
11. ԿՈՏ ԴՒՎՈՒԱՐ
12. ՆԻԳԵՐԻԱ
13. ՏԱՆԶԱՆԻԱ
14. ԲՐԱԶԻԼԻԱ

Նկ. 3. Պետությունների միգրանտների փոփոխություններ

9. Ի՞նչ է քաղաքական սահմանը: Ի՞նչ հատկանիշների հիման վրա է կատարվում քաղաքական սահմանների դասակարգում: Թվարկե՛ք և բնութագրե՛ք:
10. Ինչպիսի՞ սահմաններ են առանձնացվում ըստ՝
ա) իրավական վիճակի,
բ) գործառույթների:
11. Ի՞նչ է պետական սահմանը: Տվե՛ք սահմանումը: Ինչքանո՞վ է այն արտահայտում մարդկանց քաղաքական ու ազգային նույնականությունը:
12. Ի՞նչ է սահմանի դելիմիտացիան, դեմարկացիան:
13. Քաղաքական սահմանների համաշխարհային համակարգի տեսության համաձայն որո՞նք են դրանց մակարդակները և բաղադրիչները:
14. Որո՞նք են քաղաքական սահմանների համաշխարհային համակարգի հնարավոր զարգացման և ֆունկցիաների փոփոխությունների 3 հիմնական սցենարները: Թվարկե՛ք և մեկնաբանե՛ք:
15. Քաղաքական սահմանները ինչպե՞ս կարող են ազդել ազգային նույնականության զգացմունքի ձևավորման վրա: Բերե՛ք օրինակներ:
16. Ի՞նչ է քաղաքաշխարհագրական դիրքը: Տվե՛ք սահմանումը և գնահատե՛ք նրա նաշանակությունը երկրի զարգացման համար:
17. Փորձե՛ք վերլուծել և գնահատել Թուրքիայի և Ղազախստանի քաղաքաշխարհագրական դիրքը 3 մակարդակներով՝ մակրո, մեզո և միկրո:
18. Ի՞նչ է հասարակության տարածքային կազմակերպումը: Ո՞րն է դրա իմաստը և նպատակը:
19. Պետություններն ըստ տարածքային կազմակերպման ի՞նչ տիպերի են բաժանվում: Բնութագրե՛ք յուրաքանչյուր տիպը:
20. Ինչու՞ պետության տարածքային բաժանումը բազմաստիճան է: Ո՞րն է պետությունների քաղաքական բաժանման (միավորների) և վարչատարածքային բաժանման (միավորների) տարբերությունը:
21. Ի՞նչ գործոնների հիման վրա են կատարվում պետության ներքին տարածքային բաժանում և տարածքային միավորների սահմանների որոշում:
22. Հասարակական կյանքի ի՞նչ փոփոխություններով է պայմանավորվում պետության վարչաքաղաքական կառուցվածքի նորացումը:
23. Ի՞նչ կապ գոյություն ունի պետության վարչաքաղաքական կառուցվածքի բարեփոխումների և պետական կառավարման կենտրոնացման ու ապակենտրոնացման միտումների միջև: Վերլուծե՛ք օրինակներով:
24. Որո՞նք են համաշխարհային պրակտիկայում ընդունված այն հիմ-

նական սկզբունքները, որոնք դրվում են վարչատարածքային բարեփոխումների հիմքում:

25. Որո՞նք են վարչատարածքային բարեփոխման գիտական հիմնավորման աշխարհագրական բաղադրիչի հանգուցային հարցերը:
26. Ի՞նչ է մայրաքաղաքը պետության համար: Ի՞նչ գործառույթներով է այն տարբերվում մյուս քաղաքներից:
27. Ի՞նչ գործոններով է պայմանավորվում պետության մայրաքաղաքի տեղի ընտրությունը:
28. Ինչո՞վ է բացատրվում այն օրինաչափությունը, որ Ամերիկայի, Ավստրալիայի ու Օվկիանիայի պետությունների մեծ մասում մայրաքաղաքն ունի եզրային (ծովափնյա) դիրք:
29. Պետության վարչաքաղաքական բաժանման միավորների ցանցում մայրաքաղաքին սովորաբար ի՞նչ տեղ է հատկացվում:
30. Պետության մայրաքաղաքների փոփոխման ինչպիսի՞ օրինակներ գիտեք: Փորձե՛ք մեկնաբանել փոփոխման դրդապատճառները:

Արդեն ասվել է, որ քաղաքականությունը հասարակական կյանքի քաղաքական ոլորտի մաս կազմող երևույթ է, *հասարակական հարաբերությունների կարգավորման բուն պրոցեսն է*: Այդ պրոցեսի ամեն մի սուբյեկտ՝ անհատ քաղաքացուց սկսած մինչև պետական բարձրագույն իշխանությունը, իր նպատակն իրականացնում է *որոշակի քաղաքականություն վարելու միջոցով*:

Քաղաքականությունն ունի նաև իր ընդհանրացված գիտական սահմանումը՝ *քաղաքականությունը որոշումների մշակման և գործողությունների համակարգման ու իրականացման ամբողջությունն է*:

Բայց մեզ հետաքրքրում է *պետական քաղաքականությունը, այսինքն՝ պետության նպատակների ու խնդիրների և դրանց հասնելու միջոցների ամբողջությունը*:

Ինչի՞ վրա է հենվում պետական քաղաքականությունը իր նպատակներն ու խնդիրները սահմանելիս և դրանց իրականացման միջոցները ընտրելիս ու կիրառելիս: *Պատասխանը մեկն է՝ պետական քաղաքականությունը հենվում է իշխանության վրա*:

Իշխանությունը պետական քաղաքականության կենտրոնական կարգավորող-վերահսկող հիմքն է, այն վարելու միակ միջոցը: Իշխանությունը և պետական քաղաքականությունն անբաժան են և փոխապայմանավորված: *Առանց իշխանության անհնար է պետական քաղաքականություն վարել, ճիշտ այնպես, ինչպես առանց քաղաքականության իշխանությունը կլինի անիմաստ*: Սա է պատճառը, որ հաճախ քաղաքականություն և իշխանություն հասկացությունները նույնացվում են:

Սովորաբար, առօրյա կյանքում իշխանություն ասելով հասկանում ենք միայն պետական օրենքների, կառավարման մարմինների, վերադաս պաշտոնյայի իշխանություն:

Մինչդեռ *իշխանություն հասկացության բովանդակությունը շատ ավելի լայն է, ընդգրկում ու տարաբնույթ*: Կարող է լինել պետական իշխանություն, հեղինակության իշխանություն, ավանդույթների ու սովորույթների իշխանություն, կրոնի իշխանություն, սնուսիապաշտության իշխանություն և այլն: Օրինակ, անձնական հարաբերություններում և ընկերական միջավայրում իշխանություն ունի ավելի հեղինակավորը, խելոքը, ուժեղը:

Գաղափարի իշխանություն է, երբ համախոհները միավորվելով մեկ գաղափարի շուրջ, ստեղծում են, օրինակ, կուսակցություն և ենթարկվում են դրա ծրագրին ու կանոնադրությանը: Կրոնի իշխանություն է, երբ միլիոնավոր հավատացյալներ ապրում ու գործում են քրիստոնեության, մահմեդականության, բուդդայականության կամ որևէ այլ կրոնի օրենքներով: Վերջապես, *պետական իշխանություն է, երբ քաղաքացիներն ապրում են իրենց երկրի սահմանադրությամբ և մյուս պետական օրենքներով:*

5.1 ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԲՈՎԱՆՂԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՅԻՄՆԱԿԱՆ ՍԿԶԲՈՒՆՔՆԵՐԸ

Իշխանության գործունեության սկզբունքը միասնական է. դա *հրամանատարական գործունեությունն է*, թեև դրսևորման ձևերը տարբեր են՝ հրաման, կարգադրություն, համոզում, ներշնչում և այլն:

Իշխանությունը բազմաբովանդակ է: *Ստանձնացնում են 3 մակարդակ.*

ա) *ամբողջ հասարակության մակարդակ*, երբ իշխանությունը կիրառվում է ամբողջ հասարակության նկատմամբ և ընդգրկում է հասարակության ներսում ընթացող ամենաբարդ սոցիալական ու քաղաքական հարաբերությունները:

բ) *հասարակության առանձին հատվածների՝* քաղաքական ու հասարակական կազմակերպությունների, միությունների, կոլեկտիվների մակարդակ: Օրինակ, բարձրագույն ուսումնական հաստատության գիտամանկավարժական կոլեկտիվի, դպրոցի մանկավարժական կոլեկտիվի, ուսանողական ու աշակերտական կազմակերպության, լուսավորության բնագավառի աշխատողների արհմիության և այլն,

գ) *անհատական մակարդակ*. սա կարող է վերաբերել միջանձնային հարաբերություններին, օրինակ, ընտանիքում, փոքր կոլեկտիվում, ընկերական միջավայրում:

Ուրեմն, *քաղաքականությունը վերաբերում է ինչպես հասարակական խմբերի ու ազգերի, այնպես էլ պետությունների, ամծերի հարաբերություններին ու գործողություններին, որոնք կարգավորվում են իշխանության շնորհիվ:*

Այդ հարաբերություններն ու գործողությունները, ինչպես նաև իշխանությունը իրականացնում են մարդիկ: Մարդն էլ միշտ մնում է մարդ, որը սեփական մտադրությունների, ծրագրերի ու գործողությունների մեջ *առաջնորդվում է ոչ միայն ճշգրիտ հաշվարկներով,*

բանականությամբ ու տրամաբանությամբ, այլև հույզերով, տրամադրությամբ ու սեփական արժեքային համակարգով.

Ինչքան էլ մարդիկ ձգտում են իրենց ընտրած քաղաքականությունը հիմնավորել գիտականորեն, միևնույն է, դա հաջողվում է միայն մասամբ: Քաղաքական գիտելիքներն ու հիմնավորումները չեն կարող լինել ճշգրիտ, ինչպիսին են, օրինակ, մաթեմատիկական կամ բնագիտական գիտելիքներն ու հիմնավորումները: *Քաղաքականության պրոցեսը ճշգրիտ հաշվարկների չի ենթարկվում, այն պատկանում է հավանականային պրոցեսների դասին, որտեղ մեծ է անձնական համոզմունքների ու պարտականությունների, ինչպես նաև պատահականությունների բաժինը:*

Այդ պատճառով էլ *քաղաքականությունը լինելով գիտություն, միաժամանակ մնում է արվեստ: Այն ճշգրիտ հաշվարկների, գիտական կանխատեսման և հույզերի, նուրբ մարդկային հարաբերությունների, տրամադրությունների ու գայթակղությունների մի բարդ զուգորդություն է:*

Դա նշանակում է, որ քաղաքականությունը հնարավորին չափ գլխավոր համարելով բանականը, գիտականորեն հիմնավորվածը, այսինքն՝ *ռացիոնալը* (լատ. rationalis- բանական), չի մերժում *իռացիոնալը, այսինքն այն, ինչ կապված է անհատի խառնվածքի, բնավորության, անձնական հատկանիշների հետ:* Հայտնի են բազմաթիվ դեպքեր, երբ քաղաքական ղեկավարի հուզական, կրակոտ ու ոգեշունչ ճառը, նրա անձնական հեղինակությունը, լիդերային վառ հատկանիշները ոտքի են կանգնեցրել մարդկային զանգվածների և տարել իրենց հետևից: Կամ, միջպետական բանակցությունները պսակվել են հաջողությամբ նաև ղեկավարի անձնական հատկանիշների, բանակցելու, համոզելու և համաձայնեցնելու խրթին արվեստին տիրապետելու շնորհիվ:

Բայց երբեմն ամբողջ քաղաքականությունն իր էությամբ կարող է լինել *իռացիոնալ:* Իռացիոնալ քաղաքականության օրինակներ կարելի է բերել ամեն մի երկրի թե՛ ներքին կյանքից, թե՛ արտաքին հարաբերությունների բնագավառից: Մասնագետների գնահատմամբ այդպիսին էր, օրինակ, գորբաչովյան *վերակառուցման քաղաքականությունը*, որի հիմքում ընկած էին ոչ թե ճշգրիտ հաշվարկները, ներքին և արտաքին իրադրության բազմակողմանի հաշվառումը, հնարավորությունների ճիշտ գնահատումը, այլ *«սոցիալիզմը բարելավված», իսկ ԽՍՀ Միությունը ավելի ամրապնդված տեսնելու սուբյեկտիվ ցանկությունը:* Արդյունքը հայտնի է. սոցիալիզմը որպես համակարգ

այդ տարածքում ընդհանրապես վերացավ, իսկ ԽՍՀՄ-ը ոչ միայն չամրապնդվեց, այլև տրոհվեց 15 առանձին կտորների:

Իռացիոնալ էր նաև *հիտլերյան վերնախավի քաղաքականությունը ֆաշիստական Գերմանիայում*, որը հանգեցրեց Երկրորդ համաշխարհային պատերազմին և Գերմանիայի լիակատար պարտությանը:

Իռացիոնալ քաղաքականությունը ոչ միայն դատապարտված է անհաջողության, այլև կարող է ժողովուրդների ու պետությունների ողբերգության պատճառ դառնալ:

Ուրեմն, քաղաքականության մեջ չափազանց կարևոր է, որ *ճիշտ հարաբերակցություն հաստատվի հնարավորությունների և ցանկությունների ու ծրագրերի, դրանց իրականացման նախադրյալների ու պայմանների միջև*: Հենց սա նկատի ունի այն տարածված թևավոր խոսքը, թե *«քաղաքականությունը հնարավորի արվեստն է»*:

Մարդկության զագացման փորձը ցույց է տալիս, որ ավելի հաճախ իռացիոնալ է լինում «փակ» հասարակության, ոչ ժողովրդավարական՝ տոտալիտար և ավտորիտար պետությունների քաղաքականությունը:

Հասարակությունը իռացիոնալ քաղաքականությունից փրկելու ամենահուսալի միջոցը համարվում է հասարակական ու քաղաքական կյանքի հետևողական դեմոկրատացումը: Դա այն ուղին է, որ հնարավորություն է տալիս *ժողովրդական ավելի լայն զանգվածների մասնակից դարձնել քաղաքականության մշակմանը և իրականացմանը*: Դա ենթադրում է լայն հրապարակայնություն, հասարակական կյանքում ուղղակի ու ազատ ընտրությունների, ժողովրդական հանրաքվեների և հասարակական կարծիքի արտահայտման այլ ձևերի արմատավորում:

Հատուկ քննարկման կարիք ունի *քաղաքականության և բարոյականության հարաբերության հարցը*:

Ինչպես նշել ենք, քաղաքականությունը հասարակական կյանքը կազմակերպելու, կարգավորելու և վերահսկելու ոլորտ է: Բայց չէ՞ որ ճիշտ այդպիսի ոլորտ է նաև *բարոյականությունը*: Դա նույնպես գործ ունի այնպիսի սկզբունքների հետ, որոնք հիմք են ծառայում քաղաքացիների, սոցիալական խմբերի, ժողովուրդների ու պետությունների համատեղ կյանքի կազմակերպման համար:

Բայց կան նաև տարբերություններ: *Քաղաքականության բնագավառում հարաբերությունների կարգավորման սկզբունքները նյութականացվում են իշխանության կառուցվածքների, կառավարման մարմինների, պետական օրենքների, որոշումների, նորմատիվային*

փաստաթղթերի ու պայմանագրերի տեսքով: Մինչդեռ բարոյականության բնագավառում չկան կառավարման կենտրոն, գրված օրենքներ, որոշումներ ու պայմանագրեր: Այստեղ գլխավորը *չգրված օրենքներն են, հասարակական գիտակցության մեջ ամրապնդված բարոյական արժեքները, համոզմունքները, սովորույթները, վարքագիծը, գործելակերպը:*

Հասարակության համար երկրորդական չէ այն հարցը, *թե ինչպե՞ս են գոյակցում քաղաքականությունն ու բարոյականությունը*, համագործակցու՞մ են, լրացնու՞մ են իրար, թե՞ հակասության մեջ են և ժխտում են միմյանց:

Քաղաքականություն-բարոյականություն կապը որոշակի պատմական զարգացում է ապրել:

Եղել է ժամանակ, երբ քաղաքականությունը հակադրել են բարոյականությանը: Տարածված է եղել այն կարծիքը, թե ընդհանրապես քաղաքականությունը չի կարող բարոյական լինել, որ քաղաքական վճիռների հիմքում չեն կարող դրվել բարոյական նորմերը:

17-րդ դարում *տիրապետող դարձավ այն տեսակետը, որ բարոյականությունը ենթակա է պետական շահին. եթե քաղաքականությունը պետական շահ է հետապնդում, ապա այն բարոյական է՝ անկախ կիրառվող միջոցներից:*

Այս տեսակետի հիմնադիրը 16-րդ դարի *իտալացի քաղաքական գործիչ ու պատմաբան Նիկոլո Մաքիավելին է:* Նա պայքարում էր իտալական պետության ստեղծման ու ամրապնդման համար և զարգացնում էր այն միտքը, թե թույլատրելի են (այսինքն՝ բարոյական են) բոլոր հնարավոր միջոցները՝ նույնիսկ բռնությունը, սպանությունը, դավաճանությունը, խաբեությունը, եթե դրանք մոտեցնում են պետական նպատակին: Այդ *սկզբունքի հիմքում ընկած է «նպատակը արդարացնում է միջոցը» կարգախոսը:*

Քաղաքականության մեջ Մաքիավելին մտցրեց *գերագույն պետական շահ* հասկացությունը, որը մինչև վերջերս էլ լայն տարածում ուներ, իսկ տոտալիտար պետություններում տիրապետող սկզբունք էր: Պետականությունը, պետության վեհությունն ու հզորությունը Մաքիավելիի բարձրագույն իդեալն էր: Եվ նա կարծում էր, որ հանուն իդեալի չպետք է խտրություն դնել միջոցների մեջ, չպետք է հաշվի նստել բարոյական նորմերի հետ: *Քաղաքականության մեջ այս ուղղությունը հայտնի դարձավ մաքիավելիզմ անունով:*

Վերջին ժամանակներս (հատկապես երկրորդ Համաշխարհային պատերազմից հետո) քաղաքականություն-բարոյականություն հարա-

բերությունների մեջ էական տեղաշարժեր կատարվեցին: 1948թ. Միավորված ազգերի կազմակերպությունն ընդունեց մի շատ սկզբունքային փաստաթուղթ՝ *Մարդու իրավունքների համընդհանուր դեկլարացիան*, որը ներկայումս ստորագրել են նրա անդամ բոլոր երկրները: *Այդ փաստաթղթի կարևորագույն դրույթն այն է, որ քաղաքականություն-բարոյականություն փոխհարաբերությունների համընդհանուր հիմքը մարդու իրավունքներն են:*

Դա նշանակում է, որ *բարոյականությունը վեր է կանգնած քաղաքականությունից* և իր սկզբունքները պետք է թելադրի նաև քաղաքականությանը, անկախ դրա դրսևորման ձևերից ու մակարդակներից:

Դա նշանակում է, որ *պետական շահի գաղափարը միշտ չէ, որ համատեղելի է ժողովրդավարության հետ, որն ամեն ինչից վեր դասում է օրենքներն ու օրինականությունը:* Վերջապես, դա նշանակում է, որ ամեն մի երկրում, եթե այն հավակնում է լինել ազատ ու ժողովրդավարական, *քաղաքացի - հասարակություն - պետություն հարաբերությունները պետք է կառուցվեն քաղաքացու ազատությունների և իրավունքների գերակայության սկզբունքի վրա:*

Դեռևս շատ են այն երկրները, որտեղ այս սկզբունքը խախտվում է, թեև այդ երկրների ստորագրությունները նույնպես կան Մարդու իրավունքների համընդհանուր դեկլարացիայի տակ:

ՄԱԿ-ը մարդու իրավունքների պահպանությունը մշտական հսկողության տակ է պահում և ամենամյա զեկուցագիր է հրապարակում: Ձեկուցագրում թվարկվում են այն պետությունները, որտեղ ամենից հաճախ խախտվում են մարդու իրավունքները: Վերջին ժամանակներս այդ պետությունների շարքում ամենից հաճախ եղել են Իրաքը, Թուրքիան, Հինաստանը, Չյուսիսային Կորեան, Լիբիան և մի շարք այլ երկրներ:

Ամեն մի պետության քաղաքականություն հետապնդում է երկու նպատակ:

Առաջին՝ երկրի ներսում օրինականության ու կարգուկանոնի ամրապնդում և ժողովրդի կյանքի բարելավում:

Երկրորդ՝ իր միջազգային դրության բարելավում, այնպիսի արտաքին հարաբերությունների հաստատում, որոնք նպաստում են սեփական անվտանգության ամրապնդմանը և ներքին խնդիրների լուծմանը:

Այսպիսով, պետական քաղաքականությունը բաղկացած է *երկու փոխկապակցված ու փոխապայմանավորված ճյուղերից՝ ներքին*

քաղաքականությունից և արտաքին քաղաքականությունից:
Քննարկենք դրանք առանձին-առանձին:

5.2 ՆԵՐՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ներքին քաղաքականությունը պետության՝ որպես հասարակական հաստատության, *այն մտադրությունների ու գործողությունների ամբողջությունն է, որն ուղղված է սոցիալ-քաղաքական կարգերի ամրապնդմանն ու բարեփոխմանը:*

Բազմիցս ընդգծվել է, որ՝ հասարակական կյանքը չափազանց բարդ է ու բազմաբովանդակ, դրանով պայմանավորված էլ բազմաբովանդակ է պետական ներքին քաղաքականությունը: Առանձնացվում են պետական ներքին քաղաքականության և գործողությունների մի քանի *գլխավոր ուղղություններ՝ տնտեսական, ժողովրդագրական, սոցիալ-մշակութային, բնապահպանական:*

Չկա հասարակական կյանքի որևէ բնագավառ, որը դուրս գտնվի պետական քաղաքականության ոլորտից: Բայց կան մի քանիսը, որոնք առանձնահատուկ նշանակություն ունեն և գտնվում են պետության ուշադրության կենտրոնում: Դրանք են՝ սեփականատիրական հարաբերությունների, մակրոտնտեսական հարցերի, կրթության ու գիտության, բնակչության տեղեկատվության ու քարոզչության բնագավառները:

ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ

ԳԼԽԱՎՈՐ

ՈՒՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Տնտեսական քաղաքականություն
Ժողովրդագրական քաղաքականություն
Սոցիալ-մշակութային քաղաքականություն
Բնապահպանական քաղաքականություն

ԲՆԱԳԱՎԱՌՆԵՐ

Սեփականատիրական հարաբերությունների
Մակրոտնտեսական հարցերի
Կրթության և գիտության
Բնակչության տեղեկատվության ու քարոզչության

Հատուկ կարևորություն ունի *սեփականատիրական հարաբերությունների բնագավառը*, քանի որ սեփականատիրության ձևն է

որոշում երկրի սոցիալ-տնտեսական տիպը: 1917թ. հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո Ռուսաստանի գլխավոր հոգսը սեփականատիրության ձևի փոփոխությունն էր: Ազգայնացվեց հողը, ազգայնացվեցին բոլոր բնական հարստությունները, գործարաններն ու ֆաբրիկաները: Դրանք բոլորը *հայտարարվեցին համաժողովրդական սեփականություն* (իրականում դարձան պետական սեփականություն): Կարճ ժամանակում բոլորովին *վերացավ մասնավոր սեփականատիրական ձևը:*

1990-1991 թվականներից ի վեր հետխորհրդային հանրապետություններում իշխանության գլուխ անցած նոր ուժերն իրենց ներքին քաղաքականության գլխավոր խնդիրը համարում են սոցիալիզմից ժառանգություն մնացած սեփականատիրական հարաբերությունների փոփոխությունը: Օրինակ, Հայաստանի Հանրապետությունում ներքին տնտեսական քաղաքականության համար որպես գլխավոր ուղղություն ընտրվեց *տնտեսության ազատականացումը և ազատ շուկայական հարաբերությունների հաստատումը:*

Այդ նպատակին հասնելու համար անհրաժեշտ էր արմատապես փոխել սեփականության ձևը: Սկսվեց հողից՝ գյուղատնտեսության գլխավոր արտադրամիջոցից: Սեփականության իրավունքով հողը հանձնվեց գյուղացուն: Այնուհետև սեփականացումը տարածվեց տնտեսության մյուս ճյուղերի՝ առևտրի, կենցաղսպասարկման, տրանսպորտի ու արդյունաբերության մի շարք ճյուղերի ու ենթաճյուղերի վրա:

Նոր իշխանությունների ներքին տնտեսական քաղաքականությունը հանգեցրեց նրան, որ երկրում նախկին միակ՝ սոցիալիստական սեփականատիրության ձևի փոխարեն *այժմ բազմաձև սեփականատիրություն է:* Երկրի ամբողջ հարստության՝ հողի, մյուս բնական ռեսուրսների, գործարանների, ֆաբրիկաների, շինությունների, տրանսպորտի միջոցների միակ տերը այլևս պետությունը չէ: *Հաստատվել է բազմաձև սեփականատիրություն՝ մասնավոր, կոլեկտիվ, պետական, խառը:*

Դա սկզբունքային քայլ էր այն ճանապարհին, որ պետք է բերեր տնտեսության ազատականացման, այսինքն՝ պետության դերի թուլացման տնտեսական ոլորտում, կենտրոնացված պետական պլանավորման վերացման: Այդ պայմաններում սեփականատերը դարձավ ազատ իր գործողությունների մեջ. կարող է արտադրել և վաճառել այն, ինչ ուզում է և որտեղ ուզում է, եթե, իհարկե, դա դեմ չէ օրենքին:

Պետությունն իր ձեռքում է պահում տնտեսության համապետա-

կան նշանակություն ունեցող ենթաճյուղերը միայն (օրինակ, էլեկտրաէներգետիկան, օդային ու երկաթուղային տրանսպորտը, պաշտպանական նշանակության արտադրությունները):

Պետությունը նաև կարգավորում է, այսպես կոչված, *մակրոտնտեսական հարցերը*: Որոշում է, օրինակ, բնական ռեսուրսների օգտագործման, տնտեսության, ճյուղային համամասնությունների և համապետական նշանակություն ունեցող նման այլ տիպի հիմնախնդիրների լուծման գլխավոր ուղղությունները:

Մակրոտնտեսական խնդիր է նաև տնտեսության շրջանային համամասնությունների կարգավորումը: Պետությունը դրանք կարգավորում է հատուկ՝ *ռեգիոնալ քաղաքականության միջոցով*: Օրինակ, Իտալիայի վերջին տասնամյակների ռեգիոնալ քաղաքականության հիմքում ընկած էր *տնտեսապես հետամնաց հարավային շրջանների արագացված զարգացման ծրագիրը*: Բրազիլիայում գլխավորը համարվում է *Ամազոնիայի բնական ռեսուրսների յուրացումը*: Ռուսաստանն իր ռեգիոնալ քաղաքականության գլխավոր խնդիրը համարում է *Սիբիրի անծայրածիր տարածքների բնակեցումն ու յուրացումը*։)

Հայաստանի Հանրապետության ռեգիոնալ քաղաքականության առաջիկա տարիների գլխավոր ուղղություններ են համարվում աղետի գոտու վերականգնումը, սահմանամերձ ու լեռնային շրջանների տնտեսական հզորացումը, մարզերի համամասնական զարգացումը:

Տնտեսական քաղաքականությունն իրականացնելու համար ստեղծվում են հատուկ պետական գերատեսչություններ: Մի խումբ պետություններում գործում է մեկ պետական գերատեսչություն՝ էկոնոմիկայի նախարարությունը, որն էլ մշակում ու իրականացնում է ամբողջ տնտեսական քաղաքականությունը: Շատ են այն դեպքերը, երբ տնտեսության ոլորտով զբաղվում են մի քանի գերատեսչություններ: Առավել հաճախ հանդիպում են առանձին էներգետիկայի նախարարություն, գյուղատնտեսության նախարարություն, տրանսպորտի նախարարություն, ֆինանսների նախարարություն:

Պետության ներքին քաղաքականության շատ կարևոր ուղղություն է *ժողովրդագրական քաղաքականությունը*:

Դուք տեղյակ եք աշխարհում տիրող ժողովրդագրական իրադրությանը և «ժողովրդագրական պայթյունի» համամոլորակային հիմնախնդրին: Գիտե՞ք նաև, որ տարբեր պետություններ տարբեր ժողովրդագրական քաղաքականություն են վարում՝ կախված այն բանից, թե ի՞նչ նպատակ են հետապնդում՝ բնակչության աճը արագացնելու, թե՞ դանդաղեցնելու:)

Հարուստ ու բազմաբնույթ է պետության *սոցիալ-մշակութային քաղաքականության բովանդակությունը*։ Սրա մեջ են մտնում բնակչության սոցիալական անհավասարության վերացման և սոցիալական ապահովության, ժողովրդական կրթության, մարդու հիմնական, ազատությունների ու իրավունքների, գիտության ու մշակույթի զարգացման հարցերը։)

Այս հարցերի լուծման ուղղություններն ու միջոցները ուղղակիորեն առնչվում են երկրի քաղաքական համակարգի հետ։ Պիցուք, պետությունը որոշում է հասարակական կյանքում բարձրացնել տնտեսության առանձին ոլորտների դերը, նշանակությունը, օրինակ՝ ժողովրդական կրթության, բանակի, գիտության և այլն։ Դա կարելի է անել այդ ոլորտների նկատմամբ հատուկ քաղաքականություն վարելու, դրանց առաջանցիկ զարգացման համար առավել նպաստավոր պայմաններ ստեղծելու միջոցով։ Կարելի է բարձրացնել այդ ոլորտների աշխատողների աշխատավարձը, կիրառել տնտեսական խրախուսման այլ եղանակներ, սահմանել տարբեր տեսակի արտոնություններ կամ խրախուսել բարոյապես՝ շնորհել պատվավոր կոչումներ, տալ պետական պարգևներ և այլն։

Պետության ներքին քաղաքականության կարևոր օբյեկտ է *բնակչության զբաղվածության (գործազրկության) կարգավորումը*։ Տնտեսագետներն ապացուցում են, որ ազատ շուկայական տնտեսության պայմաններում ինչ-որ քանակի գործազուրկների առկայությունը օրինաչափ է, այն ոչ միայն չի արգելակում, այլ նույնիսկ խթանում է հասարակության զարգացումը։ Բայց որոշակի մակարդակից սկսած դա դառնում է վտանգավոր։ Ուստի պետությունը ձգտում է կարգավորել գործազրկության երևույթը և թույլ չտալ դրա անվերահսկելի տարածումը։)

Փորձված եղանակներից մեկն այն է, որ պետությունը կատարում է կապիտալ ներդրումներ և էկոնոմիկայի պետական սեկտորում ստեղծում է նոր աշխատատեղեր։ Կամ, օգնում է կազմակերպելու աշխատողների վերաորակավորում, որի շնորհիվ գործազուրկները նոր մասնագիտություն են յուրացնում և ընդունվում են աշխատանքի։

Ժամանակակից պետություններում մեծ կարևորություն է տրվում *կրթության ու գիտության* բնագավառներում տարվող քաղաքականությանը։)

Երբ 1961թ. Խորհրդային Միությունն առաջին մարդն ուղարկեց տիեզերք, ԱՄՆ-ում տազնապեցին, որ տիեզերագնացության բնագավառում իրենք ետ են մնացել։ Վերլուծելով դրա պատճառները, ամե-

րիկյան քաղաքագետները եկան այն եզրակացության, որ ԽՍՀՄ *առաջ է անցել գլխավորապես ժողովրդական կրթության և գիտական հետազոտությունների կազմակերպման ոլորտում*։ ՍՄԽ մշակեց ու իրականացրեց այդ ոլորտի զարգացման նոր պետական քաղաքականություն և կարճ ժամանակում ոչ միայն վերացրեց գոյություն ունեցող ճեղքվածքը, այլև կարողացավ նկատելի չափով առաջ անցնել։

Կամ մեր հանրապետության օրինակը։ Խորհրդային կարգերի օրոք ակնհայտ էր տոտալիտար պետության ճնշումը ժողովրդական կրթության, որն անվճար էր, և գիտության նկատմամբ։ Դա սահմանափակում էր քաղաքացիների ազատությունը, նրանց միակողմանի կրթություն էր տալիս, ստիպում էր սովորել միայն այն և այն չափով, ինչը ինքը՝ պետությունը անհրաժեշտ էր համարում։ *Բոլոր դպրոցները, բարձրագույն ուսումնական հաստատությունները և գիտահետազոտական կենտրոնները պետական էին, գտնվում էին պետական խիստ հսկողության տակ*։

Այժմ այլ քաղաքականություն է տարվում։ Դա քաղաքացիների կրթության ու դաստիարակության և, ընդհանրապես, *մտավոր գործունեության բնագավառի ազատականացումն է*, պետության անհարկի միջամտության ու ճնշման վերացումը։ Պետական օրենքով թույլատրված է ունենալ տարբեր ձևի ու բովանդակության, այդ թվում՝ մասնավոր (վճարովի) կրթական հաստատություններ, սկսած մանկապարտեզից ու նախակրթարանից, վերջացրած գիմնազիայով, քոլեջով ու համալսարանով։ Բացվել են նաև ոչ պետական հետազոտական կենտրոններ։ Եվ երկրի ամեն մի քաղաքացի ազատ է դրանց մեջ ընտրություն կատարելու։

Միաժամանակ պետք է ի նկատի ունենալ, որ կրթության ու գիտության ազատականացման քաղաքականությունը սպասված արդյունքը տալիս է, եթե զուգակցվում է պետական պատշաճ հովանավորության հետ։

Նոր քաղաքականություն է հաստատվել բնակչության *տեղեկամիություն ու քարոզչության բնագավառում*։

Նախկին խորհրդային տոտալիտար ռեժիմի պայմաններում մարդու այնպիսի իրավունքներ, ինչպիսիք են խոսքի, խղճի, համոզմունքի, տեղեկատվություն ունենալու, ինչպես նաև ժողովների ու հանրահավաքների ազատության իրավունքը, ձևական էր։ Այդ ամենը գտնվում էր պետության ամենախիստ վերահսկողության տակ։ Տեղեկատվության զանգվածային միջոցների, թերթերի, ռադիոյի, հեռուստատեսության նկատմամբ գոյություն ուներ պետական մո-

նուպոլիա և պաշտոնական խիստ գրաքննություն:

Երբ նորանկախ Հայաստանի Հանրապետությունում պաշտոնապես հռչակվեց ազատ ժողովրդավարական հասարակություն կառուցելու նպատակը, տեղեկատվության զանգվածային միջոցները պետական օրենքով դարձան անկախ, վերացավ պետական գրաքննությունը: Այժմ այդ միջոցները ներկայացնում ու տարածում են ոչ միայն պաշտոնական տեսակետը, այլև տարբեր, նույնիսկ դրան հակադիր տեսակետներ ու կարծիքներ: Եվ ամեն մի անհատ ազատ է ընտրություն կատարելու դրանց մեջ կամ ունենալու և տարածելու իր անձնական կարծիքը:

Երկրի ներքին քաղաքականությունը (և պետական քաղաքականությունն ընդհանրապես) *որոշում են պետական կառույցներն ու ինստիտուտները, իշխանության երեք ճյուղերը՝ օրենսդիր, գործադիր և դատական:*

Զափազանց կարևոր է, թե պետական քաղաքականությունն ինչքանով է արտահայտում ժողովրդի կամքը, և ժողովուրդը, հասարակությունը պետական քաղաքականության վրա ազդելու ի՞նչ հնարավորություն ունի: Այդ հնարավորությունը այնքան ավելի մեծ է, ինչքան հասարակությունն ավելի ժողովրդավարական է:

Ժողովրդավարության կարևոր հատկանիշ է *բազմակուսակցությունը*: Կուսակցությունների միջոցով է, որ բնակչության տարբեր սոցիալական խավերն ու խմբերը կարողանում են դրսևորել իրենց կարծիքը և վերաբերմունքը պետական քաղաքականության նկատմամբ:

Տոտալիտար պետություններում, ինչպես արդեն գիտենք, բազմակուսակցությունն ու բազմակարծությունը բացառվում են: Օրինակ, ԽՍՀՄ-ում միակ կուսակցությունը կառավարող կոմունիստական կուսակցությունն էր: Համարվում էր, որ այն արտահայտում է բնակչության բոլոր խավերի, ամբողջ ժողովրդի շահերը: Իրականում, իհարկե, այդպես չէր, այդպես լինել չէր կարող:

Շատ երկրներում ազատ գործող կուսակցությունների թիվը հաշվվում է տասնյակներով ու հարյուրներով: Օրինակ, Իսպանիայում կա 500 կուսակցություն ու քաղաքական կազմակերպություն, Չաիլում՝ 300, Բանգլադեշում՝ 150: Հայաստանի Հանրապետությունում դրանց թիվը մի քանի տասնյակ է:

Բայց այնպես է ստացվել, որ պետությունների մեծ մասում ավանդաբար առաջատար դեր խաղում են 2-3 գլխավոր կուսակցություններ: Օրինակ, ԱՄՆ-ում մի քանի տասնամյակ է, ինչ իշխանության համար պայքարում են ընդամենը *երկու կուսակցություն՝ հանրապետականը և*

դեմոկրատականը, Սեօ Բրիտանիայում՝ պահպանողականը և լեյբորիստականը: Կան նաև այնպիսի պետություններ, օրինակ, Արաբական էմիրությունները, Սաուդյան Արաբիան, Օմանը, որտեղ կուսակցությունների գործունեությունն արգելված է ընդհանրապես:

5.3 ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Արտաքին քաղաքականությունը պետական քաղաքականության մյուս գլխավոր բնագավառն է և ամենասերտ կապի մեջ է գտնվում ներքին քաղաքականության հետ:

Արտաքին քաղաքականությունը պետության այն գործունեությունն է միջազգային ասպարեզում, որն ուղղված է միջազգային իրավունքի այլ սուբյեկտների (պետությունների, կուսակցությունների, միջազգային կազմակերպությունների) հետ հարաբերությունների կարգավորմանը ի շահ սեփական ժողովրդի ու պետության:

Պետության արտաքին քաղաքականությունը ձևավորվում է բազմաթիվ գործոնների ազդեցությամբ: *Տարբերում են ներքին և արտաքին գործոններ:*

Պետության արտաքին քաղաքականությունը ձևավորող *ներքին գործոնները* ի մի վերցրած որոշում են տվյալ պետության տեղն ու դերը արտաքին աշխարհում, *նրա հնարավորությունները:* Ներքին գործոնների շարքում գլխավորներն են՝ երկրի բնական, տնտեսական, գիտատեխնիկական, մշակութային, ռազմական ներուժը, ժողովրդագրական իրավիճակը, սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական ներքին իրադրությունը, տիրող հասարակական տրամադրությունները, ժողովրդի մենթալիտետը¹:

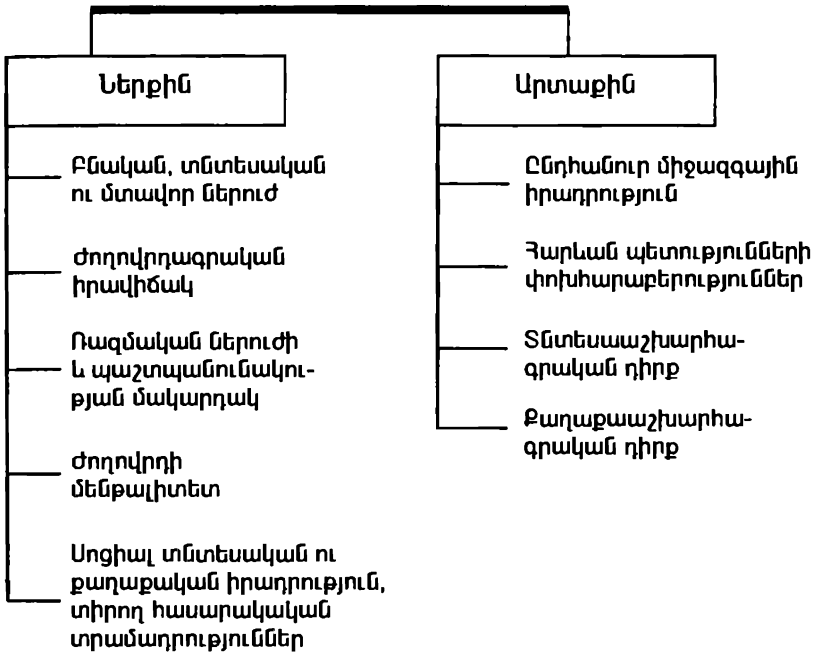
Պետության արտաքին քաղաքականության վրա ազդող *արտաքին գործոնների* շարքում պետք է առանձնացնել հատկապես ընդհանուր միջազգային իրադրությունը աշխարհում և տարածաշրջանում, հարևան պետությունների հետ փոխհարաբերությունները, այլ կերպ ասած՝ *արտաքին ուժերի հարաբերակցությունը, ինչպես նաև երկրի քաղաքաաշխարհագրական ու տնտեսաաշխարհագրական դիրքը:*

ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎՐԱ ԱԶԴՐ

¹ Մենթալիտետ (անգլ. mentality- մտայնություն, մտքի ուղղվածություն բառից) - դա այն է, թե տվյալ ժողովուրդը (կամ ամբողջ ինչպիսի)՝ բարոյահոգեբանական կերտվածք ունի, ինչպիսի՞ն է ինքն իրեն տեսնում ու զնահատում, արժեքային ինչպիսի՞ համակարգ է ընդունում:

ԳՈՐԾՈՆՆԵՐԸ

**Պետության արտաքին քաղաքականության և ներքին քաղաքա-
գործոններ**

կանության միջև կա մի շատ կարևոր, սկզբունքային տարբերություն: Պետությունն իր ներքին քաղաքականության նկատմամբ ունի *մոնոպոլ` մենաշնորհի իրավունք*: Դա պետության ներքին գործն է և թելադրվում է երկրի ներքին պայմաններով, սեփական մտադրություններով: Այդ իմաստով *ներքին քաղաքականությունը միակողմանի գործողություն է*:

Արտաքին քաղաքականությունը չի կարող հենվել միայն ներքին գործոնների վրա: Դրա կախվածությունը արտաքին գործոններից շատ ավելի մեծ է: *Արտաքին քաղաքականությունը* ի տարբերություն ներքին քաղաքականության ոչ թե միակողմանի, այլ *երկկողմանի ու բազմակողմանի գործողություն է, որի ընթացքում անհրաժեշտ է լինում սեփական նպատակները համադրել խաղակիցների (պարտնյորների) շահերի հետ*: Իսկ այդ շահերը ավելի հաճախ հակադրվում են, քան համընկնում: Մյուս կողմից, արտաքին քաղաքակա-

նության բնագավառում *պետությունը պետք է պահպանի միջազգային հարաբերություններում ընդունված որոշակի «խաղի կանոններ»*։

Իսկ ի՞նչ է «միջազգային հարաբերությունները»։ *Միջազգային հարաբերությունները պետությունների և միջազգային ասպարեզում գործող այլ կազմակերպությունների միջև հաստատված կապերի ամբողջությունն է*։ Այդ կապերը շատ բազմազան են՝ տնտեսական, քաղաքական, գաղափարական, մշակութային, ռազմատեխնիկական և այլն։

Պետությունների միջև հարաբերությունները կառուցվում են միջազգային հանրության կողմից ընդունված սկզբունքներով ու իրավական նորմերով, որոնք միասին վերցրած հայտնի են *միջազգային իրավունք անունով*։ Միջազգային իրավունքի նորմերով են որոշվում պետությունների փոխադարձ իրավունքներն ու պարտականությունները և «խաղի կանոնները»։

Ժամանակակից միջազգային իրավունքի հիմնաքարը Միավորված ազգերի կազմակերպության վերը հիշատակված *Մարդու իրավունքների համընդհանուր դեկլարացիան է*։

Մարդու իրավունքների դեկլարացիան որոշում է այն գլխավոր խնդիրները, որոնց իրականացմանը պետք է ձգտեն բոլոր ժողովուրդներն ու պետությունները, ինչպես նաև այն սկզբունքները, որոնցով պետք է առաջնորդվեն պետություններն իրենց թե՛ ներքին և թե՛ արտաքին քաղաքականության մեջ։

Սյուս սկզբունքային փաստաթուղթը, որով կարգավորվում են միջազգային հարաբերությունները, ընդունվել է 1975թ.։ Դա *Եվրոպայի անվտանգության ու համագործակցության խորհրդակցության¹ եզրափակիչ ակտն է*, որը մշակել ու ստորագրել են Եվրոպայի 33 երկրները, ԱՄՆ-ը և Կանադան։ Այդ ակտին միացել են Եվրոպայի՝ հետագայում անկախություն ստացած բոլոր պետությունները, դրանց թվում և Հայաստանի Հանրապետությունը։

Եզրափակիչ ակտի *առանցքային փաստաթուղթը Պետությունների փոխհարաբերությունների սկզբունքների մասին հռչակագիրն է*, որը կարգավորում է պետությունների անվտանգության և համագործակցության հետ առնչվող հարցերը։

Միջազգային իրավունքի հիշյալ փաստաթղթերը ժամանակակից աշխարհի քաղաքակիրթ կազմակերպման գլխավոր փաստաթղթերն են և *պարտադիր են համարվում միջազգային հարաբերութ-*

¹ Այժմ վերանվանված է՝ «Եվրոպայի անվտանգության ու համագործակցության կազմակերպություն (ԵԱՀԿ)»։

յունների ամեն մի սուրբել տի համար: Դրանցում թվարկված են մարդու իրավունքների և հիմնական ազատությունների պաշտպանության, ինչպես նաև միջազգային հարաբերությունների կառուցման սկզբունքները, յորոնց իմացությունը անհրաժեշտ է ոչ միայն քաղաքագետների, այլև ամեն մի գրագետ քաղաքացու համար:

Ծանոթանանք այդ սկզբունքներից մի քանիսին ըստ խմբերի:

- *Անձի տարրական իրավունքներ:* Այս խմբին են վերաբերում մարդկանց իրավահավասարության սկզբունքը, կյանքի ու ազատության իրավունքը, անձի անձեռնմխելիության, պատվի ու բնակարանի անձեռնմխելիության սկզբունքները:

- *Մարդու քաղաքացիական ու քաղաքական իրավունքներ:* Դրանք են քաղաքացիության ու ապաստանի իրավունքը, սեփականության իրավունքը, անուսնության իրավունքը, խղճի ու համոզմունքների իրավունքը, հավասար ու գաղտնի քվեարկության իրավունքը:

- *Սոցիալ-տնտեսական իրավունքներ:* Այս խմբի մեջ միավորվում են աշխատանքի իրավունքը, հավասար աշխատանքի դիմաց հավասար վարձատրության իրավունքը, կրթության, ինչպես նաև հասարակության մշակութային կյանքին մասնակցելու իրավունքը:

Սիջազգային՝ միջպետական, հարաբերությունների կազմակերպման գլխավոր սկզբունքներն են՝

պետությունների իրավահավասարությունը,

իրար նկատմամբ ուժ չգործադրելը,

միջազգային վեճերի խաղաղ լուծումը,

միմյանց ներքին գործերին չմիջամտելը,

մարդու իրավունքները հարգելը,

տարածքային ամբողջականության անձեռնմխելիությունը,

ժողովուրդների իրավահավասարության և ինքնորոշման իրավունքը,

միջազգային իրավունքով նախատեսված պարտականությունների բարեխիղճ կատարումը:

Արտաքին քաղաքականություն վարելու ավանդական և ամենատարածված ձևը դիվանագիտությունն է: *Դիվանագիտություն է կոչվում պետության, կառավարության, հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների այն գործունեությունը, որով իրականացվում են պետության արտաքին քաղաքականության նպատակներն ու խնդիրները:* Դիվանագիտական գործունեության մեջ մտնում է նաև պետության և դրա քաղաքացիների ու կազմակերպությունների շահերի պաշտպանությունը արտասահմանում:

Դիվանագիտական գործունեության տեսակները բազմազան են: Եթե խոսքը *երկկողմանի հարաբերությունների* մասին է, ապա պետությունների միջև պաշտոնական դիվանագիտական հարաբերություններ են հաստատվում, բացվում են դեսպանություններ և այլ ներկայացուցչական հիմնարկներ, կատարվում է դեսպանների փոխանակում: Այդ ամենի միջոցով *երկու պետությունների միջև մշտական և անմիջական կապ է ապահովվում:*

Դիվանագիտական գործունեության առանձին տեսակ է *միջազգային կազմակերպություններին անդամագրվելը և դրանք հետ համագործակցելը:* Սովորաբար այս դեպքում ևս պետությունը տվյալ կազմակերպությանը կից ստեղծում է իր մշտական ներկայացուցչությունը:

Առանձին տեսակ է *մասնակցությունը միջազգային կոնֆերանսներին*, ընդհանրապես միջազգային կոնֆերանսները կարևոր օղակ են միջազգային հարաբերությունների ընդհանուր շղթայում: Դրանք պետությունների, կառավարական ու ոչ կառավարական կազմակերպությունների յուրատեսակ միջազգային հանրաքվեներ են, որտեղ բազմակողմանիորեն քննարկվում է այս կամ այն միջազգային հետաքրքրություն ներկայացնող հարցը, քննարկման մասնակիցները արտահայտում են իրենց կարծիքը, և ընդունվում է որոշում:

Սովորաբար միջազգային կոնֆերանսների որոշումների հեղինակությունը բարձր է լինում և դրանք զգալի ազդեցություն են ունենում պետությունների քաղաքականության վրա: Օրինակ, 1992թ. Ռիո դե Ժանեյրոյում տեղի ունեցավ *բնական միջավայրի պահպանության հարցերին նվիրված միջազգային կոնֆերանս*, որին մասնակցել են աշխարհի 100-ից ավելի պետությունների ու կառավարությունների ղեկավարներ, ՄԱԿ-ի և բազմաթիվ այլ միջազգային կազմակերպությունների ներկայացուցիչներ, գիտնականներ ու փորձագետներ: Կոնֆերանսի ընդունած որոշումները շատ մեծ նշանակություն ունեցան և այժմ էլ շարունակում են ունենալ *համաշխարհային բնապահպանության ու ռացիոնալ բնօգտագործման և այդ բնագավառում միջազգային համագործակցության կատարելագործման համար:*

Դիվանագիտական գործունեության բաղադրիչ մասն են կազմում այսպես կոչված *միջազգային քաղաքավարության ակտերը*: Դրանք առանձին գործողություններ են, որոնք ընդգծում են մի պետության հատուկ բարեկամական, բարիդրացիական վերաբերմունքը մյուս պետության նկատմամբ: Դա արվում է պաշտոնական ներկայացուցիչների հյուրընկալությամբ, պետության քաղաքացիների համար արտոնություններ սահմանելու, տարածված պայմա-

նականություններից հրաժարվելու և նման տիպի այլ միջոցներով: *Դրանք սովորաբար միջազգային իրավունքի նորմերով չեն պահանջվում, այլ կատարվում են պետության բարի ցանկությամբ:*

Դիվանագիտական գործունեության կարևոր տեսակ է համարվում *պետական այցելությունները*: Այդպիսիք են մի պետության ղեկավարի, կառավարության ղեկավարի կամ պաշտոնական պատվիրակության այցը այլ պետություն:

Ինչպես տեսնում ենք, պետության արտաքին քաղաքականության իրականացումը բազմակողմանի բարդ գործողություն է: Հարց է ծագում, պետությունն ու՞մ միջոցով է վարում իր արտաքին քաղաքական գործունեությունը:

Իր արտաքին քաղաքական գործունեությունը վարելու համար պետությունը ստեղծում է *հատուկ մասնագիտական պետական կառույցներ*: Ներկայումս պետությունների մեծ մասում այդպիսի կառույցներից գլխավորը *արտաքին գործերի գերատեսչությունն* է: Մի դեպքում այն կոչվում է արտաքին գործերի նախարարություն, մյուս դեպքում՝ արտաքին հարաբերությունների նախարարություն (օրինակ՝ Ֆրանսիայում), պետական դեպարտամենտ (ԱՄՆ-ում), քաղաքական դեպարտամենտ (Շվեյցարիայում) և այլն:

Պետության արտաքին գործերի գերատեսչության կազմի մեջ մտնում են նաև արտասահմանյան երկրներում գործող դեսպանությունները, հյուպատոսությունները և այլ ներկայացուցչություններ:

Արտաքին գործերի գերատեսչությունից բացի *արտաքին քաղաքականություն իրականացնող մարմիններ են համարվում պետական անվտանգության, հետախուզության ու հակահետախուզության ծառայությունները, ինչպես նաև արտաքին տնտեսական կապեր իրականացնող հատուկ գերատեսչությունները*:

5.4 ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴՊԿՏՐԻՆԱ

Ամեն մի պետություն ինչպես ներքին, այնպես էլ արտաքին քաղաքականություն վարելու համար մշակում է *որոշակի հայեցակարգ, սկզբունք կամ, ինչպես ընդունված է ասել, դոկտրինա*:

Դոկտրինա (լատ. doctrina- ուսմունք) է կոչվում որևէ *համակարգված ուսմունք, հիմնադրույթ, հայեցակարգ, այլ կերպ ասած՝ որոշակի սկզբունքների ամբողջություն*:

Հասարակական կյանքի ամեն մի ոլորտի ու բնագավառի հա-

մար կարող է մշակվել քաղաքական դոկտրինա: Տարբերում են, օրինակ, տնտեսական զարգացման (կամ բարեփոխումների) դոկտրինա, ռազմական դոկտրինա, կրթական դոկտրինա և այլն, իհարկե, նաև **արտաքին քաղաքական դոկտրինա:**

Որևէ պետության արտաքին քաղաքական դոկտրինան նրա կողմից ընդունված **արտաքին քաղաքականության նպատակների ու խնդիրների և դրանց իրականացման մեթոդների մասին հայացքների ու մոտեցումների համակարգն է:** Առանձնացվում է այն գլխավորը, առանցքայինը, որի վրա կառուցվում է պետության արտաքին քաղաքական գործունեությունը:

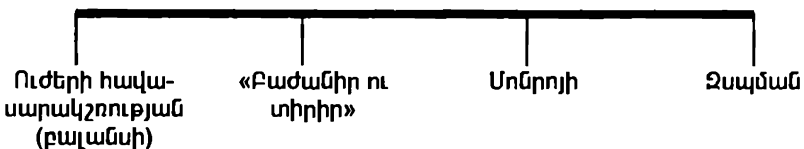
Պետության արտաքին քաղաքական դոկտրինան այնքան ավելի հուսալի է ու արդյունավետ, ինչքան ճիշտ ու համակողմանի են հաշվի առնված ներքին ու արտաքին կոնկրետ գործոնները, դրանց առանձնահատկությունները:

Քանի որ ամեն մի կոնկրետ դեպքում այդ գործոններն ունեն կոնկրետ բովանդակություն, այսինքն՝ յուրահատուկ են, ուրեմն **ամեն մի պետության արտաքին քաղաքական դոկտրինան նույնպես եզակի է և կարող է կիրառելի լինել միայն այդ երկրի համար:** Ըստ որում, այն կարող է փոխվել և՛ ժամանակի ընթացքում, և՛ տարածաշրջանային ընդգրկման առումով:

Այդուհանդերձ, ժողովուրդների պատմական զարգացման ընթացքում ձևավորվել են մի քանի դոկտրինաներ, որոնք առավել ընդհանրական նշանակություն ունեն: Ժամանակակից աշխարհում դրանք ընկալվում են որպես **միջազգային քաղաքականության ունիվերսալ, համընդհանուր դոկտրինաներ:**

Ծանոթանանք դրանցից գլխավորներին (տե՛ս սխեման):

ՀԱՍԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԾԱՆԱԶՈՒՄ ՈՒՆԵՑՈՂ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴՈԿՏՐԻՆԱՆԵՐԸ

1. «Ուժերի հավասարակշռության (բալանսի) դոկտրինա» (Ֆր.

balance- կշեռք):

Ո՞րն է այս դոկտրինայի էությունը, ի՞նչ ուժերի հավասարակշռության մասին է խոսքը:

Արդեն ասվել է, որ արտաքին քաղաքական բնույթի ամեն մի գործողության վրա ազդում են մեծաքանակ ու տարաբնույթ գործոններ: Պետությունների արտաքին հարաբերություններում այդ գործոնների ազդեցությունը մեկ միասնական ուղղվածություն չունի: Սովորաբար տարբեր գործոններ *տարբեր ուղղությամբ են ազդում և հաճախ իրարամերժ են*: Այդ հանգամանքը հաշվի են առնում թե՛ խոշոր տերությունները, որոնք պայքարում են իրենց ազդեցության գոտիները պահպանելու և ընդարձակելու համար, և թե՛ փոքր ու միջին պետությունները, որոնց *գլխավոր հոգսը սեփական անկախությունը և անվտանգությունն ամրապնդելն է*: Օրինակ, ներկայումս ԱՄՆ-ը, Անգլիան Իրանի և Սիրիայի վրա ազդում են այն ուղղությամբ, որ վերջիններս թուլանան, ենթարկվեն իրենց, վարեն Արևմուտքին ձեռնտու քաղաքականություն: Դրան հակառակ, այդ երկրների թուլացումը ձեռնտու չէ Ռուսաստանին, Չինաստանին, որոշ այլ պետությունների, որոնք քաղաքական, տնտեսական և այլ օժանդակություն են ցույց տալիս դրանց: Դա վերջիններիս համար լրացուցիչ հնարավորություն է ստեղծում հավասարակշռել «օժանդակության ուժը» «ճնշման ուժի» հետ, այլ կերպ ասած՝ *իրենց շուրջը ստեղծել արտաքին ուժերի հավասարակշռություն*:

Կամ մի այլ օրինակ: Հարավային Ասիայի խոշորագույն պետությունների՝ Հնդկաստանի և Պակիստանի միջև կա սուր մրցակցություն, ինչպես նաև հակամարտություն՝ *Քաշմիր նահանգի վիճելի տարածքի պատճառով*: ԱՄՆ-ին ձեռնտու չէ կողմերից որևէ մեկի ուժեղացումը: Դա կխախտեր տարածաշրջանում հաստատված ուժերի հավասարակշռությունը: Այդ պատճառով էլ ԱՄՆ իր օգնությունը ուժեղացնում է մեկ Հնդկաստանին, մեկ Պակիստանին և դրանով իսկ *երկու հակամարտող պետություններին հավասարակշռում է*:

Ուժերի հավասարակշռության դոկտրինան այլ երանգ է ստանում, եթե հարցը վերաբերում է համաշխարհային ուժ ներկայացնող հզոր պետությունների և դրանց շուրջը ձևավորված աշխարհի քաղաքական բևեռների փոխհարաբերություններին:

Պատմական զարգացումը ցույց է տալիս, որ *աշխարհը միշտ ունեցել է իր տարբեր քաղաքական բևեռները*, որոնք դեպի իրենց են ձգել պետությունների տարբեր խմբերի: Աշխարհը բաժանված է եղել այդ բևեռների ազդեցության գոտիների: 19-րդ դարում աշխարհի

ամենահզոր քաղաքական բևեռը եղել է Մեծ Բրիտանիան, որը գաղութներ ուներ աշխարհի բոլոր ծայրերում և իր ազդեցությունը տարածել էր երկրագնդի մեծ մասի վրա: Այդ ժամանակ, իրոք, Բրիտանական կայսրության վրա «արևը երբեք մայր չէր մտնում»: Բայց 20-րդ դարի սկզբում արդեն Մեծ Բրիտանիան կորցրեց իր վաղեմի հզորությունը: Հանդես եկան նոր քաղաքական բևեռներ, որոնք պայքար սկսեցին աշխարհի վերաբաժանման համար:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո մի տևական ժամանակ *աշխարհն ընկալվում էր որպես «երկբևեռ»*: Բևեռներից մեկը Արևմուտքն էր՝ ԱՄՆ-ի ղեկավարությամբ, մյուսը՝ սոցիալիստական երկրները՝ ԽՍՀՄ-ի ղեկավարությամբ:

Այդ *ժամանակ կար համաշխարհային երրորդ ուժը և՛ այսպես կոչված չմիացած, չեզոք պետությունները*, որոնք չէին հարում բևեռներից և ոչ մեկին: Համաշխարհային մասշտաբով հաստատվել էր ուժերի որոշակի հավասարակշռություն: Բայց միաժամանակ, հակամարտող կողմերից յուրաքանչյուրը վախենում էր մյուսի հնարավոր հզորացումից և ամեն կերպ ծգտում էր առնվազն պահպանել այդ հավասարակշռությունը կամ, որ ավելի լավ էր իր համար՝ փոխել այն իր օգտին: *Անհաշտ պայքար էր գնում չմիացած պետություններին բաժանելու, իրենց կողմը գրավելու, իրենց ազդեցության տակ գցելու և ուժերի հավասարակշռությունն իրենց օգտին փոխելու համար*:

2. *«Բաժանիր ու տիրիր» դոկտրինա (լատ. divide et impera):* «Ուժերի հավասարակշռության» դոկտրինայի արմատները գնում են պատմության խորքերը և կապված են առաջինը *Հռոմեական կայսրության որդեգրած «բաժանիր ու տիրիր» հայտնի դոկտրինայի հետ*:

Ինչպես հայտնի է, Հին Հռոմը բազմաթիվ ժողովուրդների ու ցեղերի բռնությամբ ստեղծված կոնգլոմերատ էր: Հռոմը կայսրության գոյությանը սպառնացող գլխավոր վտանգը տեսնում էր երկրի ներսում դրանց կամ էլ դրանց ու հարևանների միավորման մեջ, ուստի և ամեն ինչ անում էր, որպեսզի նման միավորում տեղի չունենա: Բաժանում էր (բաժան-բաժան դրանք ավելի թույլ էին) և պահպանում էր իր տիրապետությունը, կամ տիրում էր նոր երկրների ու ժողովուրդների:

Ճիշտ նույն դոկտրինայով էր գործում Բրիտանական կայսրությունը իր մեծաթիվ գաղութների նկատմամբ:

Նորագույն ժամանակներում «բաժանիր ու տիրիր» սկզբունքի կիրառման օրինակ էր Արևմուտքի քաղաքականությունը «սառը պատերազմի» տարիներին ԽՍՀՄ-ի ու սոցիալիստական բլոկի նկատմամբ:

ԽՍՀՄ երկրորդ համաշխարհային պատերազմից դուրս եկավ

հաղթանակած, իր ազդեցությունը հաստատեց Արևելյան Եվրոպայի երկրների և Գերմանիայի արևելյան մասի վրա: Իր ռազմական ներուժով, հատկապես միջուկային զենքի շնորհիվ այն հավասարվեց Արևմուտքին և սպառնում էր ավելի ընդարձակվել ու հզորանալ: Արևելք-Արևմուտք հակամարտությունն ուժեղացավ, սկսվեց «սառը պատերազմը», որի ելքը, ինչպես արդեն ասվել է, պետք է որոշվեր ո՛չ թե *ռազմադաշտում, այլ տնտեսական, գաղափարական ու դիվանագիտական մրցակցության ոլորտում:*

Արևմուտքը մի կողմից ուժեղացրեց ԽՍՀՄ-ի վրա տնտեսական ճնշումը (արտաքին առևտրի սահմանափակում, նոր տեխնոլոգիաների արտահանման արգելում և այլն), մյուս կողմից՝ ակտիվացրեց «Բաժանիր ու տիրիր» սկզբունքի կիրառումը: Ու՞մ պետք է իրարից բաժաներ: Այն ժողովուրդներին, որոնք միավորված էին ԽՍՀՄ ներսում և նրա շուրջը՝ սոցիալիստական բլոկում:

Վիթխարի քարոզչական աշխատանք ծավալվեց Խորհրդային ժողովուրդների ազգայնական ու անջատողական տրամադրություններն ավելի գրգռելու համար: Հատկապես, որ ԽՍՀՄ-ում հաստատված տոտալիտար ռեժիմը այդպիսի տրամադրությունների համար պարարտ հող ստեղծել էր:

Արդյունքում, ինչպես արդեն ասել ենք, սոցիալիստական ճամբարը քայքայվեց, իսկ ԽՍՀՄ-ը «սառը պատերազմում» պարտվեց և ի վերջո փլուզվեց:

Վերջապես, նախկին ԽՍՀՄ ղեկավարության ոչ կառուցողական քաղաքականության օրինակը իր կազմի մեջ մտնող տարածքային քաղաքական սուբյեկտների՝ միութենական հանրապետությունների նկատմամբ: Ակնհայտ էր, որ դրանց մի մասը պայքարում էր հանուն սեփական իրավունքների ընդլայնման, ընդհուպ մինչև պետական անկախության: ԽՍՀՄ կենտրոնական իշխանության կողմից, իհարկե ոչ բացահայտ, բայց ըստ էության «Բաժանիր ու տիրիր» սկզբունքով յուրաքանչյուր միութենական հանրապետությունում խորացվեց թշնամանքը հիմնական (տիտոսլային) ազգի և ազգային փոքրամասնությունների միջև, օրինակ, մերձդնեստրյան շրջանի ռուսների, գազաուզների և մոլդովացիների միջև՝ Մոլդովայում, աբխազների, հարավային օսերի ու վրացիների միջև՝ Վրաստանում, հայերի, լեզգիների, թալիշների, մի կողմից և մյուս կողմից ադրբեջանցիների միջև Ադրբեջանում: Ազգամիջյան բախումներ բորբոքվեցին Սիջինասիական հանրապետություններում:

ԽՍՀՄ ղեկավարության «Բաժանիր ու տիրիր» քաղաքականու-

թյունը հաջողվեց մասամբ միայն: Բաժանեցին ժողովուրդներին, թուլացրին նրանց, բայց իրենց տիրապետությունը պահպանել չկարողացան: **«Բաժանիր ու տիրիր» սկզբունքը գործեց իր առաջին՝ «Բաժանիր» մասով և ծախողվեց երկրորդ՝ «Տիրիր» մասով:**

3. Համընդհանուր ճանաչում ունեցող հաջորդ արտաքին քաղաքական դոկտրինան հայտնի է **Մոնրոյի դոկտրինա** անունով: Ջեյմս Մոնրոյը 19-րդ դարի սկզբում եղել է ԱՄՆ-ի պրեզիդենտը: 1823թ. երկրի կոնգրեսին հղած իր ուղերձում նա հռչակեց **ԱՄՆ արտաքին քաղաքականության նոր սկզբունքը, այն է՝ չմիջամտել եվրոպայի գործերին այն հաշվով, որ եվրոպան էլ չմիջամտի Ամերիկայի գործերին:**

Դա այն ժամանակներն էին, երբ Ամերիկա աշխարհամասում, հատկապես Հարավային Ամերիկայում, թափ էր առել ազատագրական պայքարը ընդդեմ եվրոպական գաղութարարների: Այդ պայքարը պաշտպանություն էր գտնում մինչ այդ արդեն անկախություն նվաճած Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների կողմից:

ԱՄՆ-ի պրեզիդենտի նոր դոկտրինան ուղղված էր եվրոպական գաղութատիրության դեմ, բայց և չէր մոռանում իր երկրի շահերը: **Մոտեցումը պարզ էր՝ եվրոպան եվրոպացիների համար, Ամերիկան՝ ամերիկացիների: Ըստ էության հռչակում էր աշխարհը ազդեցության գոտիների բաժանելու սկզբունքը:**

Ավելի ուշ Մոնրոյի դոկտրինան դարձավ **միջազգային քաղաքականության համընդհանուր սկզբունք, որի էությունը հանգում է հետևյալին՝ «գերտերությունները աշխարհը բաժանում են ազդեցության ոլորտիների, թույլերը համաձայնվում են այդ բաժանմանը» և իրենց արտաքին քաղաքականությունը հարմարացնում են դրան:**

Մոնրոյի դոկտրինան ոչ միայն ծառայեց Ամերիկա աշխարհամասում ԱՄՆ ազդեցության ամրապնդմանը, այլև դրեց 19-20-րդ դդ. Աֆրիկան եվրոպական գերտերությունների ազդեցության ոլորտների բաժանելու հիմքում:

Այժմ այդ դոկտրինան, այսպես թե այնպես, գործում է նաև ԽՍՀՄ նախկին տարածքի նկատմամբ: Արևմուտքը, հասնելով ԽՍՀՄ՝ որպես միասնական պետության քայքայմանը, միաժամանակ ստիպված է ճանաչել Ռուսաստանի հատուկ շահերը նոր անկախացած պետությունների մի մասում և դրանք դիտել որպես Ռուսաստանի ազդեցության ոլորտ:

4. Զսպման դոկտրինա: Այս դոկտրինան մշակվել է ԱՄՆ-ում սառը պատերազմի տարիներին: Դրա էությունն այն է, որ **չպետք է թույլ տալ, որ գործը հասնի պատերազմի, այլ հնարավոր ազդեցորի**

դեմ պետք է ստեղծվի «զսպման, սանձահարման էֆեկտ»: Իսկ դրա գլխավոր միջոցը ռազմական հզորությամբ ու կործանիչ հակահարված տալու **սպառնալիքով** հնարավոր ագրեսորին զսպելն է և նրան ագրեսիվ քայլերից ետ պահելը: **Կարող են կիրառվել նաև տնտեսական ճնշման և այլ մեթոդներ:**

Շատ հետազոտողներ այն կարծիքին են, որ զսպման դոկտրինան օգնել է խուսափելու երրորդ համաշխարհային պատերազմից: Միաժամանակ, որ **ակնհայտ է, զսպման դոկտրինան ԱՄՆ-ի կողմից կիրառվում է աշխարհում իր գերիշխանությունը ամրապնդելու համար:** Այդ նպատակով նա չի բավարարվում «հնարավոր ագրեսորին» սպառնալով, այլ դիմում է **ուղղակի ռազմական ուժ գործադրելուն**, երկիրը օկուպացնելուն և կառավարությունը տապալելուն: Այսպես վարվեց Իրաքի հետ, որտեղ այժմ տապալված իշխանության կողմնակիցները զինված պայքար են մղում ԱՄՆ-ի և նրա դաշնակիցների զորքերի դեմ:

ԱՄՆ-ի կողմից զսպման դոկտրինան իր շահերին ծառայեցնելու օրինակ է նաև Իրանի և Սիրիայի նկատմամբ նրա վարած քաղաքականությունը: Դրա էությունը հանգում է նրան, որ սպառնալիքի ու տարբեր տեսակի տնտեսական, քաղաքական ու հոգեբանական ճնշումներ կիրառելու միջոցով **ստիպել նրանց հրաժարվել անկախ արտաքին քաղաքականությունից և նախապատվությունը տալ ամերիկյան շահերին:**

Շատ քաղաքագետների կարծիքով հիշյալ երկրների և ընդհանրապես Մերձավոր Արևելքի նկատմամբ ԱՄՆ-ի վարած «զսպման քաղաքականությունը» իրականում հետապնդում է ո՛չ թե «ագրեսորի նկատմամբ սանձահարման էֆեկտ» ստեղծելու, այլ աշխարհում իր **անբաժան գերիշխանությունը ամրապնդելու և տարածաշրջանի հարուստ նավթային պաշարների նկատմամբ վերահսկողություն հաստատելու նպատակ:**

ԻՆՔՆԱՍՏՈՒԳԱՆ ՅԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ի՞նչ է քաղաքականությունը: Տվե՛ք ընդհանրացված գիտական սահմանումը:
2. Ի՞նչ է պետական քաղաքականությունը: Ի՞նչի՞ վրա է այն հենվում:
3. Ի՞նչպիսի՞ կապ գոյություն ունի պետական քաղաքականության և իշխանության միջև:
4. Ո՞րն է իշխանության բովանդակությունը: Իշխանության ի՞նչ տե-

սակներ գիտեք:

5. Որո՞նք են իշխանության մակարդակները:
6. Ինչու՞ հնարավոր չէ քաղաքականությունը, նրա գործընթացը ենթարկել ճշգրիտ հաշվարկների: Հիմնավորե՛ք և մեկնաբանե՛ք այն ասույթը, որ «քաղաքականությունը լինելով գիտություն, միաժամանակ մնում է արվեստ»:
7. Ի՞նչ է ռացիոնալ քաղաքականությունը և իռացիոնալ քաղաքականությունը: Ցույց տվե՛ք օրինակներով:
8. Ի՞նչ հարաբերության մեջ են գտնվում քաղաքականությունը և բարոյականությունը:
9. Ի՞նչ է մաքիավելիզմը, եր՞բ է այն ձևավորվել և ո՞րն է նրա էությունը:
10. Ո՞րն է ՄԱԿ-ի ընդունած Մարդու իրավունքի համընդհանուր դեկլարացիայի հիմնական բովանդակությունը, ինչպե՞ս է այն առնչվում քաղաքականություն-բարոյականություն փոխհարաբերությունների հարցին:
11. Որո՞նք են պետական քաղաքականության երկու ոլորտները (ճյուղերը), ի՞նչ փոխհարաբերության մեջ են նրանք գտնվում:
12. Ո՞րն է ներքին քաղաքականության բովանդակությունը:
13. Որո՞նք են նրա գլխավոր ուղղությունները և բնագավառները:
14. Պետության ո՞ր գործունեությունն է կոչվում արտաքին քաղաքականություն: Թվարկե՛ք և բնութագրե՛ք նրա վրա ազդող ներքին և արտաքին գործոնները:
15. Ո՞րն է պետության ներքին քաղաքականության և արտաքին քաղաքականության սկզբունքային տարբերությունը:
16. Ո՞րն է «միջազգային հարաբերություններ» երևույթի բովանդակությունը:
17. Ի՞նչ է միջազգային իրավունքը: Որո՞նք են այն գլխավոր փաստաթղթերը, որոնցով կարգավորվում են միջազգային հարաբերությունները և պարտադիր են համարվում միջազգային հարաբերությունների ամեն մի սուբյեկտի համար:
18. Որո՞նք են պետությունների փոխհարաբերությունների գլխավոր սկզբունքները: Թվարկե՛ք և մեկնաբանե՛ք: Միջազգային իրավունքին վերաբերող ո՞ր փաստաթղթերում են դրանք ամրագրված:
19. Ի՞նչ է դիվանագիտությունը: Որո՞նք են դիվանագիտական գործունեության տեսակները:
20. Ո՞րն է «դոկտրինա» հասկացության բովանդակությունը: Տվե՛ք արտաքին քաղաքական դոկտրինայի սահմանումը:
21. Ինչու՞ յուրաքանչյուր պետության արտաքին քաղաքական դոկտրինան եզակի է և կիրառելի է միայն այդ երկրի համար:

22. Որո՞նք են ժամանակակից աշխարհում միջազգային քաղաքականության ունիվերսալ, համընդհանուր համարվող դոկտրինաները: Թվարկե՛ք և ներկայացրե՛ք յուրաքանչյուրի հիմնական բովանդակությունը:
23. Բերե՛ք «Բաժանիր և տիրիր» և «զսպման» դոկտրինաների կիրառման օրինակներ և վերլուծե՛ք:

ԱՇԽԱՐՀԻ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄՆ ՈՒ ՎԵՐԱԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐԸ

Հիշենք, որ երկրագնդի աշխարհագրական թաղանթի և նրա ամեն մի ոլորտի ու ստորադաս գեոհամակարգի գլխավոր հատկանիշներն են *ամբողջականությունը* և *կառուցվածքայնությունը*։ Դա նշանակում է, որ դրանք բաղկացած են այնպիսի կառուցվածքային միավորներից՝ բաղադրիչներից, որոնք լրացնելով միմյանց, համատեղ ապահովում են յուրաքանչյուրի՝ ինչպես աշխարհագրական թաղանթի, այնպես էլ ամեն մի ստորադաս գեոհամակարգի ամբողջականությունը։

Կառուցվածքայնության շնորհիվ երկրի վրա ընդհանրապես և ամեն մի բնական ոլորտի ու գեոհամակարգի ներսում գոյություն ունի երևույթների, բնական պայմանների, ռեսուրսների *վիթխարի բազմազանությունը*։

Բացառություն չի կազմում նաև մարդուլորտը (սոցիոլորտը)։ Ավելին՝ մարդուլորտի, մարդկային հասարակության կառուցվածքայնությունն ու ներքին բազմազանությունը շատ ավելի խորն են ու խիստ են արտահայտված, քան անկենդան բնության մեջ է։

Հասարակական կյանքի ոլորտներից առավել բաղդությամբ ու ներքին մեծ բազմազանությամբ աչքի է ընկնում քաղաքական ոլորտը։

Ինչպես արդեն նշել ենք, համամոլորակային ընդգրկում ունեցող քաղաքական ոլորտի գլխավոր տարածքային միավորները երկիր-պետություններն են, որոնք տարբերվում են իրարից բազմաթիվ հատկանիշներով ու յուրահատկություններով։

Մարդուլորտի, մարդկային հասարակության պատմական զարգացումը ընթացել է մի կողմից՝ տարբեր ազգերի ու ժողովուրդների *փոխշփումների ուժեղացման ու միասնացման*, մյուս կողմից՝ *ամեն մի ազգի, ժողովրդի, երկիր-պետության ինքնուրույնության ու ինքնատիպության* զարգացման ուղղությամբ։ Դա ի վերջո հանգեցնում է մարդկության ներքին բազմազանության խորացման։ Զարգացման այդ հակադիր, բայց դիալեկտիկական միասնության մեջ գտնվող միտումները գործում են միաժամանակ, բայց տարբեր ուժգնությամբ։ Տարբեր պատմական ժամանակներում և տարբեր պայմաններում ավելի ուժեղ ու ակնհայտ դրսևորվում է մեկը կամ մյուսը։

Համաշխարհային զարգացման արդի փուլում հասարակական

կյանքի տնտեսական և հոգևոր-մշակութային ոլորտներում տիրապետող է փոխշփումների ուժեղացման և ինտեգրման, միասնացման սկզբունքը: Բայց քաղաքական ոլորտի մասին դա *կարելի է ասել որոշակի վերապահումով միայն: Այստեղ դեռևս ուժեղ է մարդկության տրոհման, տարաբաժանման՝ նոր պետությունների գոյացման, ներկայիս մոդայիկ տերմինով ասած «սեպարատիզմի» (անջատողականության) միտումը: Ապացույց՝ վերջին հարյուրամյակների ընթացքում աշխարհի քաղաքական բաժանման հիմնական միավորների՝ երկիր-պետությունների թիվը անկասելի թափով աճում է, անընդհատ փոխվում ու հարստանում է աշխարհի քաղաքական քարտեզը:*

6.1 ԱՇԽԱՐՀԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՄԱՆ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Այժմ, երբ արդեն գիտենք երկիր-պետության՝ որպես աշխարհագրական օբյեկտի, և պետություն-հաստատության՝ որպես հասարակական կյանքի քաղաքական ոլորտի բաղադրիչի, գլխավոր հատկանիշները, կարող ենք կատարել հաջորդ քայլը և վերլուծել *աշխարհի քաղաքական բաժանումը և այդ բաժանման գրաֆիկական մոդելը՝ քաղաքական քարտեզը:*

Աշխարհի քաղաքական բաժանման գլխավոր միավորների՝ երկիր-պետությունների թվի անընդհատ աճի օբյեկտիվ հիմքն այն է, որ ամեն մի ժողովուրդ իր ազատ գոյության և լիարժեք զարգացման լավագույն պայման շարունակում է համարել ազգային անկախությունը, սեփական ազգային պետություն ունենալը: Այդ պատճառով էլ ժողովուրդները չափազանց խանդոտ են մոտենում այն խնդիրներին, որոնք առնչվում են ինքնիշխանության, ազգային անկախության, սեփական պետության ու պետականության հետ:

Ժողովուրդների ազատ ինքնորոշման, ընդհուպ մինչև անկախ պետություն ունենալու իրավունքը, ինչպես արդեն ասել ենք, այժմ ամրագրված է Միավորված Ազգերի Կազմակերպության կողմից և միջազգային ճանաչում գտած կարևորագույն սկզբունք է հանդիսանում: *Սեփական ազգային պետություն ստեղծելու համար տվյալ ժողովուրդը պետք է տնտեսական, հասարակական ու քաղաքական զարգացման որոշակի մակարդակի հասած լինի և կարողանա ապացուցել իր հասուն լինելը: Անհրաժեշտ է նաև, որ դրա համար արտաքին բարենպաստ պայմաններ ևս գոյություն ունենան:*

Նոր պետության ստեղծման կարևոր արտաքին պայման է միջազգային հանրության վերաբերմունքը, եթե նկատի ունենանք, որ ժողովուրդների ազատ ինքնորոշման սկզբունքը հաճախ հակադրվում է արդեն գոյություն ունեցող պետության տարածքային ամբողջականության և սահմանների անձեռնմխելիության սկզբունքին:

Նաև այդ պատճառով է, որ ամեն մի ժողովրդի ազգային պետականության հաստատումը, նոր անկախ պետության ստեղծումը տեղի չի ունենում ինքնաբերաբար և չի կարող ցանկացած պահի իրականանալ:

Ինչպես ասվեց, աշխարհի քաղաքական-տարածքային կառուցվածքը, քաղաքական բաժանումը, նրա փոփոխությունները պատկերվում են քաղաքական քարտեզի՝ այդ երևույթների գրաֆիկական մոդելի միջոցով: Այն *արտացոլում է հասարակական կյանքի քաղաքական ոլորտն իր հիմնական բովանդակությամբ, այն է՝ աշխարհի քաղաքական-տարածքային կառուցվածքից բացի, պետությունների սահմաններն ու տեղաբաշխումը, աշխարհագրական դիրքը, դրանց պետական կառուցվածքը, փոխհարաբերությունները, ընդհանուր միջազգային իրավիճակը:*

Աշխարհի քաղաքական քարտեզի առաջին նմուշները ի հայտ են եկել 15-16-րդ դարերում, երբ նոր նավարկությունների ու աշխարհագրական հայտնագործությունների շնորհիվ հաղթահարվեցին խաղաղ, Ատլանտյան ու Յնդկական օվկիանոսները և եվրոպացիների համար մատչելի դարձան Յյուսիսային ու Հարավային Ամերիկաները, Աֆրիկայի՝ Սահարայից հարավ ընկած շրջանները, Ավստրալիան և Օվկիանիայի կղզիները: Դա այն ժամանակներն էին, երբ հիմնականում ավարտվում էր հայտնի աշխարհի քաղաքական բաժանումը, պատերազմների արդյունքում տեղի ունեցած սահմանային փոփոխությունները սահմանափակվում էին առանձին պետություններով ու տարածաշրջաններով և չէին հանգեցնում համայն աշխարհի քաղաքական վերաբաժանման: Դա պետք է տեղի ունենար ավելի ուշ՝ 20-րդ դարում և այն էլ ոչ մեկ անգամ, որոնց վերլուծությունը կտրվի գրքի հաջորդ բաժիններում:

Բազմազան է քաղաքական քարտեզների թեմատիկան, այնքան բազմազան, ինչքան բազմազան են հասարակական կյանքի քաղաքական ոլորտում կատարվող երևույթները: Աշխարհի ընդհանուր քաղաքական քարտեզներից բացի տարածված են *քաղաքական քարտեզների հատուկ տիպեր* ևս, որոնց միջոցով կարելի է պատկերել քաղաքական ուժերի տեղաբաշխումը աշխարհում և առանձին պետությունների

ներսում, պետությունների տնտեսական, քաղաքական ու ռազմական խնդրավորումները, աշխարհի «թեժ կետերը», զենքի միջազգային առևտուրը, միջազգային տեռորիզմի դրսևորումները, կազմակերպված հանցագործությունների տարածումը, թմրադեղերի առևտուրն ու տարածումը, յուրաքանչյուր երկրի ներսում խորհրդարանական, նախագահական ու տեղական ընտրությունների տարածքային կազմակերպումը:

Ի տարբերություն աշխարհագրական այլ քարտեզների, օրինակ ֆիզիկական, հողերի, կլիմայական, բնակչության, տնտեսական և այլն, *քաղաքական քարտեզի բովանդակությունը շատ շարժուն է, դյուրափոփոխ:*Նա կարող է ցույց տալ աշխարհում ընթացող *քաղաքաշխարհագրական թե՛ քանակական, թե՛ որակական փոփոխությունները:* *Քաղաքական քարտեզի քանակական փոփոխությունները* գծային, սահմանային փոփոխություններ են և կատարվում են առանձին պետությունների տարածքի ընդարձակման կամ կրճատման, պետությունների առկա թվի փոփոխության հետևանքով:

Որակական փոփոխություններ են, երբ գոյանում են նոր պետություններ կամ վերանում են հները, մի պետություն ծուլվում է մյուսին, փոխվում է պետական կառուցվածքը, փոխվում է որևէ տարածքի քաղաքական կարգավիճակը, տեղափոխվում է մայրաքաղաքը:

Նորագույն ժամանակներից վերցնենք 1993թ. օրինակը: Միայն մեկ տարում աշխարհի քաղաքական քարտեզում կատարվեցին թե՛ քանակական և թե՛ որակական շատ էական փոփոխություններ: Ծնվեց նոր՝ Էրիտրեա պետությունը, Բելգիան փոխեց իր պետական կառուցվածքը՝ ունիտար պետությունից դարձավ դաշնություն, Կամբոջան հրաժարվեց կառավարման բացարձակ միապետական ձևից և դարձավ սահմանադրական միապետություն:

Եվ այդպես, աշխարհի քաղաքական քարտեզը որակական ու քանակական փոփոխություններ է կրում գրեթե ամեն տարի:

Աշխարհի քաղաքական քարտեզի գլխավոր օբյեկտները, ինչպես արդեն գիտենք, ինքնիշխան երկիր-պետություններ են և ավելի ցածր քաղաքական կարգավիճակ՝ ինքնավարության տարբեր աստիճաններ ունեցող կիսաանկախ տարածքները:

Այժմ, 21-րդ դարասկզբին աշխարհի քաղաքական քարտեզի հիմնական օբյեկտների թիվը գերազանցում է 220-ը, որից ինքնիշխան պետություններ են գրեթե 200-ը: Եթե ավելացնենք նաև ինքնահռչակ (դե ֆակտո անկախ, բայց միջազգային ճանաչում չունեցող տարածքները), ապա աշխարհի տարածքային քաղաքական կազմավորումների ընդհանուր իրական թիվը կգերազանցի 250-ը:

6.2 ԱՇԽԱՐՀԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻՑ ՄԻՆՉԵՎ 20-ՐԴ ԴԱՐԻ ՍԿԻԶՔԸ

Երկրագնդի վրա առաջին պետական կազմավորումների հայտնվելուց ի վեր աշխարհի քաղաքական բաժանման պատկերը բազմիցս փոփոխվել է: Այն իր ներկա վիճակին հասել է երկարատև պատմական զարգացման արդյունքում:

Սարդկության պատմության առաջին հարյուրամյակներում, ընդհուպ մինչև Աշխարհագրական մեծ հայտնագործությունները աշխարհի քաղաքական և էթնիկական բաժանումը հիմնականում կրկնել է նրա ֆիզիկաաշխարհագրական բաժանման պատկերը: Քաղաքական և էթնիկական բաժանումը պայմանավորող գլխավոր գործոն են ծառայել բնական սահմանագծերը՝ անանցանելի լեռները, անապատները և հատկապես օվկիանոսները, որոնք եղել են երկրագնդի տարբեր մասերի և դրանցում ապրող ժողովուրդների «բաժանարար գծեր» և շատ բանով կանխորոշել են նրանց բաժանվածությունն ու մեկուսացվածությունը: Այժմ ընդունված է ասել, որ նույն այդ ծովերն ու օվկիանոսները, որոնք ժամանակին անմատչելի արգելք են եղել ժողովուրդների փոխշփման ճանապարհին, *«միավորում են այն երկրները, որոնք բաժանում են»*: Այլ կերպ ասած, այժմ ծովային հաղորդակցության արդի տեխնիկական մակարդակի շնորհիվ ծովերն ու օվկիանոսները ոչ թե տարանջատում, այլ միավորում են ժողովուրդներին:

Նախկինում ծովերով ու օվկիանոսներով անջատված մայրցամաքներն ու կղզիները իրարից մեծապես տարբերվել են ոչ միայն տարածքային ընդգրկումով ու բնակեցվածության աստիճանով, այլև զարգացման ու մշակութային բազմազանության մակարդակով: Զարգացման բարձր մակարդակով աչքի են ընկել նախ և առաջ Եվրասիա և Աֆրիկա մայրցամաքների՝ Միջերկրական ծովին հարող շրջանները, ինչպես նաև հարավային Ասիայի համեմատաբար ընդարձակ տարածություններ (Հինդուստան թերակղզի, Չինաստան): Դա այսպես կոչված «Հին աշխարհն է»:

Այդ խմբից դուրս մարդկային քաղաքակրթության առանձին օջախներ գոյություն են ունեցել Ամերիկայում, Ավստրալիայում, Խաղաղ օվկիանոսի կղզիներում, բայց դրանք տնտեսական և քաղաքական զարգացման մակարդակով մեծապես զիջել են «Հին աշխարհին»:

Աշխարհի թվարկած տարածքների մեծ մասի միջև բացակայել են տնտեսական, մշակութային ու քաղաքական կապերը: Ավելին, տարբեր մասերում բնակվող ժողովուրդները գաղափար չեն ունեցել

մյուսների գոյության մասին: Յուրաքանչյուրի համար «հայտնի աշխարհը» սահմանափակվել է իր տարածքով, որից դուրս սկսվում էր Terra incognita-ն՝ Անհայտ երկիրը: Ամենաընդարձակը եղել է հին հույների ու հռոմեացիների վերահսկողության տակ գտնված տարածքը՝ *Օյկումենան*, որը հիմնականում համընկել է «Հին աշխարհի» սահմանների հետ:

Վիճակը արմատապես փոխվել է Աշխարհագրական մեծ հայտնագործություններից հետո, երբ մարդկանց համար ճանաչելի դարձավ ամբողջ աշխարհը և ակտիվացան ժողովուրդների կապերն ու շփումները:

Սասնազենտները կատարել են աշխարհի բաժանման ու վերաբաժանումների պատմական զարգացման պարբերացում: Առանձնացվել են հետևյալ փուլերը:

Այլ Առաջինը Հին ժամանակաշրջանն է (հնագույն ժամանակներից մինչև 5-րդ դարը), երբ ծագել են առաջին պետական կազմավորումները, երբ ձևավորվել, հասել են իրենց ծաղկման գագաթնակետին և կործանվել են Հին աշխարհի խոշորագույն ստրկատիրական պետությունները՝ Եգիպտոսը, Ասորեստանը, Կարթագենը, Մեդիան, Հռոմեական կայսրությունը:

Այդ ժամանակաշրջանին են վերաբերում նաև Հայկական լեռնաշխարհի առաջին պետական կազմավորումների՝ Արարատյան (Ուրարտու) պետության, Արշակունիների հարստության, Տիգրան Մեծի հայկական կայսրության ծնունդը, զարգացումն ու կործանումը:

Կարող ենք ասել, որ այդ ժամանակաշրջանի գլխավոր առանձնահատկությունն այն է, որ *սկիզբ է դրվում աշխարհի քաղաքական-տարածքային բաժանմանը և միջպետական հարաբերություններին*:

Դրան հաջորդում է *Միջնադարյան ժամանակաշրջանը (5-16-րդ դարեր)*, երբ մարդկային հասարակության քաղաքական կազմակերպման գլխավոր ձևը ֆեոդալական պետությունն էր, որի քաղաքական գործառույթները նախորդի համեմատությամբ դարձել էին ավելի բազմազան: Այդ ժամանակաշրջանում է, որ սկսում է ձևավորվել ներքին շուկան, ակտիվանում է արտաքին առևտուրը, ուժեղանում են միջազգային կապերը, ավելի հստակ է դրսևորվում նոր տարածքներ նվաճելու ձգտումը: Ավարտվում է Եվրոպայի, Մերձավոր Արևելքի, Հարավ-Արևելյան Ասիայի բաժանումը պետությունների միջև: Ընդարձակ տարածություններ են զբաղեցնում Բյուզանդիան, Արաբական խալիֆայությունը, Կիևյան Ռուսիան, Ոսկե Հորդան, Մոնղոլական կայսրությունը, Օսմանյան կայսրությունը: Ժամանակա-

շրջանի վերջում տնտեսական ու ռազմական հզորացում են ապրում Պորտուգալիան, Իսպանիան, Անգլիան:

Պատմական զարգացման *Նոր ժամանակաշրջանը (16-րդ դարից մինչև 20-րդ դարի սկիզբը)* սկսվում է Աշխարհագրական մեծ հայտնագործություններով, որոնք ուղեկցվում էին հայտնագործություններ կատարող եվրոպական պետությունների գաղութատիրական զավթումներով՝ էքսպանսիայով:

Աշխարհագրական մեծ հայտնագործությունների սկզբնապատճառն այն էր, որ ամբողջ 15-րդ դարում հատկապես Օսմանյան կայսրության ընդարձակման և Եվրոպայից դեպի Յնդկաստան ու Չինաստան տանող ցամաքային ուղիները նրա կողմից փակվելուց հետո եվրոպական խոշոր երկրներում տիրապետող էր դառնում դեպի այդ երկրները նոր՝ ծովային ուղիներ գտնելու ծգտումը: Հայտնի է, որ դրա իրականացման ընթացքում հայտնագործվում են Նոր աշխարհը (Կոլումբոս), Հասարակածային և Հարավային Աֆրիկան (Վասկո դե Գամա), ավելի ուշ՝ նաև Ավստրալիան, այլ անհայտ երկրներ:

Նոր հայտնագործված երկրները հայտարարվում էին հայտնագործող պետության սեփականություն: Ստեղծվում էին նրա կողմից նշանակված զինվորական իշխանություններ, որոնք և իրականացնում էին նվաճված երկրների կառավարումը:

18-րդ դարի վերջին արդեն ամբողջ Արևմտյան կիսագունդը, Ավստրալիան, Հարավային ու Հարավ-Արևելյան Ասիան, Հարավային Աֆրիկան հայտնագործված և բաժանված էին եվրոպական մի քանի երկրների՝ Անգլիայի, Իսպանիայի, Պորտուգալիայի, Հոլանդիայի միջև: *Աշխարհի քաղաքական քարտեզի գլխավոր բովանդակությունը կազմում էին մետրոպոլիա պետությունները և գաղութները՝*

Այս ժամանակաշրջանը նշանավորվում է նրանով, որ *ավարտվում է աշխարհի բաժանումը:* Հատկանշական է նաև, որ երևան են գալիս տրանսպորտային հաղորդակցության նոր միջոցներ (շոգենավ,

¹ Մետրոպոլիա (իուն. metropolis մայր և քաղաք բառերից) քաղաքական աշխարհագրության մեջ նշանակում է «երկիր-պետություն», որն ունի կախյալ տարածքներ գաղութի, պրոտեկտորատի և այլ կարգավիճակով, որոնք այն կառավարում է:

Գաղութ (colonia – լատ.colon- բնակեցնել բառից) - աշխարհագրության մեջ՝ օտար երկրի (մետրոպոլիայի) իշխանության տակ գտնվող երկիր (տարածք), որը գտրկ է քաղաքական ու տնտեսական ինքնուրույնությունից և ունի կառավարման հատուկ ռեժիմ: Գաղութի տարատեսակն է պրոտեկտորատը (լատ. protector -պաշտպան, հովանավոր բառից): Դա մետրոպոլիայի «հովանավորության» տակ գտնվող կիսաանկախ երկիր է, որի արտաքին քաղաքականության և ներքին կյանքի կարևորագույն հարցերի լուծման իրավունքը ոչ իրավահավասար պայմանագրով տրվում է «հովանավորող» երկրին՝ մետրոպոլիային:

Գաղութատիրությունն իր տարբեր դրսևորումներով լայն տարածում է ունեցել մինչև 20-րդ դարի երկրորդ կեսը:

շոգեքարշ), որոնք նոր թափ են հաղորդում միջազգային առևտրին: Տնտեսական կապերն աստիճանաբար ընդգրկում, պարուրում են ամբողջ երկրագունդը:

Կարևոր իրադարձություններից էր *«աշխարհի բաժանման մասին» Իսպանիայի և Պորտուգալիայի համաձայնագիրը*, կնքված 1494թ. Յոնի պապի միջնորդությամբ: Այդ համաձայնագրով *բաժանման սահման էր հայտարարվում արմ.երկայնության 46⁰ միջօրեականը*, որից դեպի արևելք բոլոր երկրները մտնում էին Պորտուգալիայի ազդեցության ոլորտի, իսկ դեպի արևմուտք՝ Իսպանիայի ազդեցության ոլորտի մեջ:

Թեև այդ բաժանումը կատարվել էր «կուրորեն», որովհետև բաժանման ենթակա տարածքների մեծ մասը դեռևս հայտնագործված չէին, այն կարևոր նշանակություն ունեցավ աշխարհի քաղաքական քարտեզի ձևավորման և մրցակից երկրների կողմից ավելի ուշ կատարված աշխարհագրական հայտնագործությունների ուղղությունների որոշման համար:

Սեկ կարևոր առանձնահատկություն ևս՝ սկսվում են *արդեն բաժանված տարածքների վերաբաժանման առաջին խոշորածավալ փորձերը*:

Դա նկատվում էր հատկապես Եվրոպայում և Ամերիկայում:

Համարվում է, որ Եվրոպայի ժամանակակից պետությունների ձևավորման գործում *շրջադարձային է եղել 1648թ. Վեստֆալյան հաշտությունը*: Այն ամփոփեց Երեսնամյա պատերազմի արդյունքները, մի պատերազմի, որը մղվում էր Եվրոպայի բաժանման համար մի կողմից Գերմանական կայսրության, որը հայտնի էր «Գերմանական ազգի սուրբ Յոհաննեսական կայսրություն» պաշտոնական անունով, և մյուս կողմից՝ Ֆրանսիայի, Շվեդիայի, Գերմանական բողոքական իշխանների ու դրանց դաշնակիցների միջև: *Չևավորվեց Եվրոպայի՝ Նախորդից էապես տարբերվող նոր քաղաքական քարտեզ*:

Այդ քարտեզը նոր քանակական ու որակական փոփոխություններ կրեց 19-րդ դարի ընթացքում, երբ Ֆրանսիական բուրժուական հեղափոխությանը հաջորդած տարիներին նապոլեոնյան բազմամյա պատերազմների հետևանքով այն բազմիցս վերածեց: Դա այն ծայրահեղ անկայուն ժամանակներն էին, երբ գրեթե ամեն տարի ծնվում էին նոր պետություններ, հեցոցություններ և այլ մեծ ու փոքր քաղաքական-տարածքային կազմավորումներ, վերանում էին հները, փոխվում էին նրանց սահմանները:

Հաղթական պատերազմների միջոցով դարասկզբի Արևմտյան

Եվրոպայի մեծ մասի վրա իր գերիշխանությունը հաստատեց Նապոլեոնը: Նվաճված երկրներից մի քանիսը նա ուղղակիորեն միացրեց Ֆրանսիային (Բելգիա, Յուլանդիա, հյուսիս-արևմտյան Գերմանիա): Մյուսները դե ֆակտո զրկվեցին անկախությունից և ընկան Ֆրանսիայից վասալային կախման մեջ: Այդպիսիք էին Իսպանիան, Շվեյցարիան, Նեոպոլիտանյան թագավորությունը: Ստեղծվեցին մի ամբողջ շարք խամաճիկային (մարիոնետային) պետական կազմավորումներ, որոնց գլուխ Նապոլեոնը սովորաբար կարգում էր իր ազգականներին ու մերձավորներին:

Նապոլեոնի պարտությունից, ֆրանսիական կայսրության փլուզումից և Վիենայի կոնգրեսից (1815թ.) հետո Եվրոպայում նոր քաղաքական իրադրություն և պետական սահմաններ հաստատվեցին: Ֆրանսիան վերադարձավ իր նախահեղափոխական սահմաններին, վերականգնվեց Նապոլեոնի վերացրած պետությունների մեծ մասը, Ռուսաստանը էապես ընդարձակեց իր տարածքները արևմուտքում, նկատելիորեն մեղմացավ Գերմանիայի տրոհվածությունը: Նախկին ավելի քան 300 գերմանական պետությունների փոխարեն ձևավորվեցին 38-ը, որոնք միավորվեցին այսպես կոչված Գերմանական Միության մեջ:

Անգլիան, որ Վիենայի կոնգրեսում Ռուսաստանի հետ միասին գլխավոր դերակատարն էր, Եվրոպայում էական տարածքային ձեռքբերումներ չունեցավ, բայց դրա փոխարեն ընդարձակեց ու ամրապնդեց իր գաղութային տիրապետությունները: 19-րդ դարի կեսերին արդեն ձևավորվել էր Բրիտանական կայսրության գլխավոր կորիզը, որը դարի վերջին արդեն իրեն էր միացրել ամբողջ Յնդկաստանը, Ավստրալիան, Կանադան, Նոր Զելանդիան, բազմաթիվ կղզիներ Խաղաղ ու Յնդկական օվկիանոսներում, ընդարձակ տարածություններ Աֆրիկայում: Այդ ժամանակներին է վերաբերում լայն տարածում գտած այն արտահայտությունը, թե «Բրիտանական կայսրության վրա Արևը երբեք մայր չի մտնում»:

Ամերիկայի քաղաքական քարտեզի վերաձևման համար վճռական նշանակություն ունեցավ աշխարհամասի ազատագրումը եվրոպական գաղութային տիրապետությունից, որի արդյունքում նախկին անգլիական, իսպանական, պորտուգալական ու ֆրանսիական գաղութների տեղում ծնվեցին շուրջ երկու տասնյակ նոր անկախ պետություններ:

Դեռևս 18-րդ դարի վերջին քառորդում Յյուսիսային Ամերիկայի թվով 13 անգլիական գաղութների ապստամբության ու միավորման հետևանքով *ստեղծվեց Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ անկախ*

պետությունը: Անկախության դեկլարացիան հռչակվեց 1776թ.: Դրանից հինգ տարի անց միայն Անգլիան պաշտոնապես ճանաչեց նոր անկախ պետության ծնունդը: Բայց այդ ժամանակ արդեն ԱՄՆ իրեն էր միացրել ևս մի քանի գաղութներ և պետության արևմտյան սահմանները հասցրել էր Միսիսիպի գետը:

19-րդ դարից սկսվեց Լատինական Ամերիկայի ազատագրումը, որը մինչ այդ բաժանված էր իսպանական ու պորտուգալական գաղութների միջև: Տարածաշրջանում ոչ ընդարձակ գաղութներ ունեին նաև Անգլիան ու Ֆրանսիան:

Դարասկզբին աշխարհի այս մասում բորբոքված ազգային ազատագրական շարժումները, որոնց վրա մեծ էր ֆրանսիական բուրժուական հեղափոխության ազդեցությունը, քաղաքական և նյութական օժանդակություն էին ստանում ԱՄՆ-ի և Անգլիայի կողմից: Ընդամենը 1-2 տասնամյակի ընթացքում Հարավային ու Կենտրոնական Ամերիկայի իսպանական գաղութների տեղում ստեղծվեցին 16 անկախ պետություններ՝ սկսած Արգենտինայից ծայր հարավում, մինչ Մեքսիկա հյուսիսում: 1822 թվականին անկախություն ստացավ նաև ամենախոշոր պորտուգալական գաղութը՝ Բրազիլիան:

19-րդ դարում ավարտվեց ԱՄՆ կողմից մայրցամաքի արևմտյան շրջանների կոլոնիզացիան և դրա հետ մեկտեղ պետության տարածքային ընդարձակումը մինչև ներկայիս սահմանները: Այսպես Ալեուտյան կղզիների հետ միասին Ռուսաստանից անցավ ԱՄՆ-ին 1867թ., որոնց դիմաց Ռուսաստանին վճարվեց ընդամենը 11մլն ռուբլի ոսկով (7.2 մլն դոլար):

Հարկ է ընդգծել ժամանակաշրջանի մեկ էական յուրահատկություն ևս: *Պա այն է, որ 19-րդ դարի երկրորդ կեսից սկսած տնտեսության բուռն զարգացումը եվրոպայում ուղեկցվում էր ազգային շարժումների ծավալումով ու խորացումով: Ուժեղանում էր ազգային կոնսոլիդացիան և գոյանում էին ազգային պետություններ:* Այդ պրոցեսը զարգանում էր երկու ուղիով: Մեկ ուղին նույն ազգի տարբեր պետությունների մեջ բաժանված մասերի միավորումն էր և *կենտրոնացված ազգային պետությունների ստեղծումը:* Մյուս ուղին բազմազգ պետությունների կազմում գտնվող ազգերի ազատագրումն էր ճնշող ազգի գերիշխանությունից և *սեփական անկախ պետության ստեղծումը:*

Առաջին ուղիով ընթացան գերմանացիները և իտալացիները:

Գերմանական անկախ պետությունների ու իշխանությունների քաղաքական միավորումը Պրուսիայի հեգեմոնիայի ներքո և Գերմանական կայսրության ստեղծումն իր տրամաբանական ավարտին

հասավ 1871թ. Ֆրանսիայի դեմ տարած ռազմական հաղթանակով:

Ինչ վերաբերում է Իտալիային, ապա նրա միավորումը և ազգային կենտրոնացված պետության ձևավորումը ավարտվեց 1860-1870 թթ., երբ իտալական բաժան-բաժան իշխանությունները միավորվեցին առավել հզոր՝ Սարդինիայի թագավորության շուրջը, իսկ 1870թ. նորաստեղծ պետությանը կցվեց նաև Պապի մարզը Յոռոն քաղաքի հետ միասին:

Երկրորդ ուղու զարգացումը՝ ճնշված ժողովուրդների ազգային ազատագրական պայքարը սեփական պետություն ստեղծելու հեռանկարով, նոր թափ առավ հատկապես Ավստրիական և Օսմանյան կայսրություններում:

Ավստրիայի քարտեզում կատարվեցին ոչ էական քանակական փոփոխություններ՝ որոշ տարածքներ անցան նորաստեղծ Գերմանիային և Իտալիային: Ավելի էական էր որակական փոփոխությունը: Հունգարացիները հասան իրենց քաղաքական կարգավիճակի բարձրացմանը, որի արդյունքում 1867թ. Ավստրիա միասնական պետությունը դարձավ «երկմիասնական» և ստացավ Ավստրո-Հունգարական կայսրություն պաշտոնական անվանումը: Հունգարիան Ավստրիայի նման ճանաչվեց որպես *առանձին պետություն*, թեև Ավստրիայի կայսրը հռչակվեց նաև Հունգարիայի կայսր: Ավստրո-Հունգարիայի այս վիճակը պահպանվեց մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմի վերջը:

Շատ ավելի էական փոփոխություններ տեղի ունեցան *այդ ժամանակների ամենաընդարձակ ու ամենաբազմազգ պետությունում՝ Օսմանյան կայսրությունում*:

Օսմանյան պետությունը, որ ստեղծվել էր 14-րդ դարում, իր զարգացման բարձրակետին հասավ 17-րդ դարի վերջերին: Այդ ժամանակ նրա սահմանները տարածվում էին արևմուտքում՝ Ալժիրից մինչև Կարմիր ծով ու Պարսից ծոց՝ արևելքում, և Դոնից ու Դնեպրից՝ հյուսիսում, մինչև Նեղոս գետի միջին հոսանքը հարավում:

Կենտրոնական Եվրոպայում կայսրության սահմանները հասնում էին գրեթե Վիենային ու Կրակովին:

Թուրքական լուծը հաստատվել էր մի քանի տասնյակ ժողովուրդների վրա, թեև նրանց սոցիալ-տնտեսական ու մշակութային զարգացման մակարդակը շատ ավելի բարձր էր, քան զավթիչների մակարդակն էր:

Կայսրության թուլացման նախանշանները ի հայտ են գալիս 17-րդ դարի վերջերին, երբ Օսմանյան լծից մեկը մյուսի հետևից ազատագրվում են Հունգարիան, Սերձագովյան շրջանները, Դրիմը:

Ավելի ուշ, մի կողմից եվրոպական հզոր պետությունների ճնշման տակ, մյուս կողմից՝ ճշված ժողովուրդների ազգային ազատագրական պայքարի ակտիվացման շնորհիվ Թուրքիան զրկվեց իր տիրապետությունների մի զգալի մասից թե՛ Դյուսիսային Աֆրիկայում և թե՛ Բալկաններում: Եվրոպայի քաղաքական քարտեզում հայտնվեցին անկախ Դունաստանը, Սերբիան, Ռումինիան, Բուլղարիան: Զգալի տարածություններ անցան Ավստրո-Յունգարիային (Բոսնիա և Զերցեգովինա) և Ռուսաստանին (Բաթում, Կարս, Արդահան՝ հարակից շրջաններով): Անգլիան ստացավ Կիպրոս կղզին:

19-րդ դարի վերջերին արդեն Օսմանյան կայսրությունը ոչ միայն զրկվել էր իր տարածքների մեծ մասից, այլև կորցրել էր երբեմնի շուքն ու դերը աշխարհում և *ըստ էության վասալային կախման մեջ էր ընկել արևմտյան տերություններից*:

Ինչպես տեսնում ենք, 19-րդ դարի վերջին, 20-րդի սկզբին արդեն ոչ միայն ավարտվել էր աշխարհի բաժանումը և զաղութատիրական համակարգի ձևավորումը, այլև սկսվել էր աշխարհի վերաբաժանումը: *Յատկանշական է, որ դա ուղեկցվում էր աշխարհի երկրների միջպետական հարաբերությունների հետագա սրումով, իսկ ամեն մի վերաբաժանում կատարվում էր պատերազմի միջոցով*:

6.3 ԱՇԽԱՐՀԻ ՎԵՐԱԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐԸ 20-ՐԴ ԴԱՐՈՒՄ: ԱՐԴԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՔԱՐՏԵԶԻ ԶԵՎՎՈՐՈՒՄԸ

Երբ մարդկությունը հրաժեշտ տվեց 19-րդ դարին, աշխարհի տարածքային-քաղաքական բաժանումն, ինչպես ասվել է, արդեն ավարտվել էր: *20-րդ դարի սկզբից սկսած աշխարհի քաղաքական քարտեզի բոլոր փոփոխությունները կատարվում էին աշխարհի վերաբաժանումների միջոցով*:

Աշխարհի վերաբաժանումներն ուղեկցվում էին աշխարհի քաղաքական քարտեզի նաև լուրջ որակական փոփոխություններով: Այդ փոփոխությունները հիմնականում համընկել են *20-րդ դարի չորս խոշորագույն իրադարձությունների՝ Առաջին համաշխարհային պատերազմի, երկրորդ համաշխարհային պատերազմի, գաղութային համակարգի վերացման և սառը պատերազմի հետ*:

6.3.1 ՎԵՐԱԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԱՐԴՅՈՒՆՔՈՒՄ

Առաջին համաշխարհային պատերազմին մասնակցեցին աշխարհի շուրջ չորս տասնյակ երկրներ, ի թիվս դրանց բոլոր խոշոր պետությունները՝ Անգլիան, Ֆրանսիան, Ռուսաստանը, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները, Ճապոնիան, Գերմանիան, Ավստրո-Յունգարիան, Թուրքիան, Չինաստանը:

Առաջին համաշխարհային պատերազմը ծագեց որպես եվրոպական պետությունների նախօրոք ձևավորված խմբավորումների զինված առճակատում (տե՛ս նկ.4, էջ 148):

Դեռևս 19-րդ դարի վերջին ձևավորվել էր *Եռյակ Միությունը* (Գերմանիա, Ավստրո-Յունգարիա, Իտալիա), որի առանցքը Գերմանիայի և Ավստրո-Յունգարիայի միությունն էր (պատերազմի նախօրյակին Իտալիան իր կապերը խզեց Եռյակ Միության հետ և անցավ հակառակ խմբավորման կողմը):

Մյուս խմբավորումը կազմում էր *Անտանտան* (Անգլիա, Ֆրանսիա, Ռուսաստան), որը վերջնականապես ձևավորվեց պատերազմի սկզբից 1-2 տարի առաջ միայն:

Իր ժամանակի աշխարհի այս երկու գլխավոր խմբավորումների շահերը բախվում էին հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտներում, որոնց հիմքում, սակայն, տնտեսական շահերն էին: Այդ շահերը դրսևորվում էին թե բուն եվրոպայում, որտեղ պետությունների հարաբերություններն ուղղակի կապերի բնույթ էին կրում, և թե եվրոպայի սահմաններից դուրս, որտեղ պայքարը գնում էր արդեն գաղութային տիրապետությունների և ազդեցության գոտիների վերաբաշխման համար:

Աշխարհի վերաբաժանման հարցում հատկապես շահագրգռված էին Գերմանիան և Ավստրո-Յունգարիան, որոնք չէին էլ փորձում թաքցնել սեփական ագրեսիվ նպատակները և արագորեն ավելացնում էին իրենց տնտեսական և ռազմական հզորությունը: Նրանք էլ սանձազերծեցին առաջին համաշխարհային պատերազմը:

Երկու խմբավորումների միջև բորբոքված պատերազմը խթան ծառայեց, որ մինչ այդ չեզոք համարվող պետությունների մեծ մասը պաշտոնապես միանա պատերազմող կողմերից մեկին կամ մյուսին: Գերմանիայի և Ավստրո-Յունգարիայի կողմում պատերազմի մեջ մտավ Թուրքիան, քիչ ավելի ուշ՝ նաև Բուլղարիան:

Պատերազմի սկզբից մեկ ամիս անց Անտանտային միացավ Ճապոնիան, այնուհետև հաջորդաբար՝ Իտալիան, Ռումինիան, Ամե-

րիկայի Միացյալ Նահանգները, Հունաստանը: Եղան նաև այնպիսիները, որոնք Գերմանիային պատերազմ հայտարարելով հանդերձ, անմիջական մասնակցություն չունեցան ռազմական գործողություններին: Այդպիսի դիրք գրավեցին Պորտուգալիան, Բրազիլիան և Լատինական Ամերիկայի մի քանի այլ պետություններ:

Պատերազմին մասնակցող յուրաքանչյուր պետություն ընտրություն կատարելով պատերազմող երկու խմբավորումների միջև, հասկանալի է, հետապնդում էր սեփական շահերը և ծգտում էր լուծել սեփական տնտեսական ու ռազմաքաղաքական խնդիրները:

Առաջին համաշխարհային պատերազմն ունեցավ այնպիսի ընդգրկում, որը նախկինում երբևէ չէր հանդիպել (ընդգրկել էր 38 երկիր, գորակոչվել էր 73.5 մլն մարդ բոլոր աշխարհամասերում, զոհվեց 10 մլն մարդ):¹

Որակական փոփոխություններ տեղի ունեցան տնտեսության մեջ: Մեքենաշինությունը, մասնավորապես ռազմական տեխնիկական չորս տարում ավելի շատ փոփոխություն կրեց, քան անցած հարյուրամյակում: Մեծ զարգացում ապրեց ինքնաթիռաշինությունը. սկսվեց ինքնաթիռների զանգվածային արտադրությունը: Եթե պատերազմի սկզբին պատերազմող երկրներում ի մի վերցրած հաշվվում էր 1600 ինքնաթիռ, ապա պատերազմի վերջում՝ 60.000:

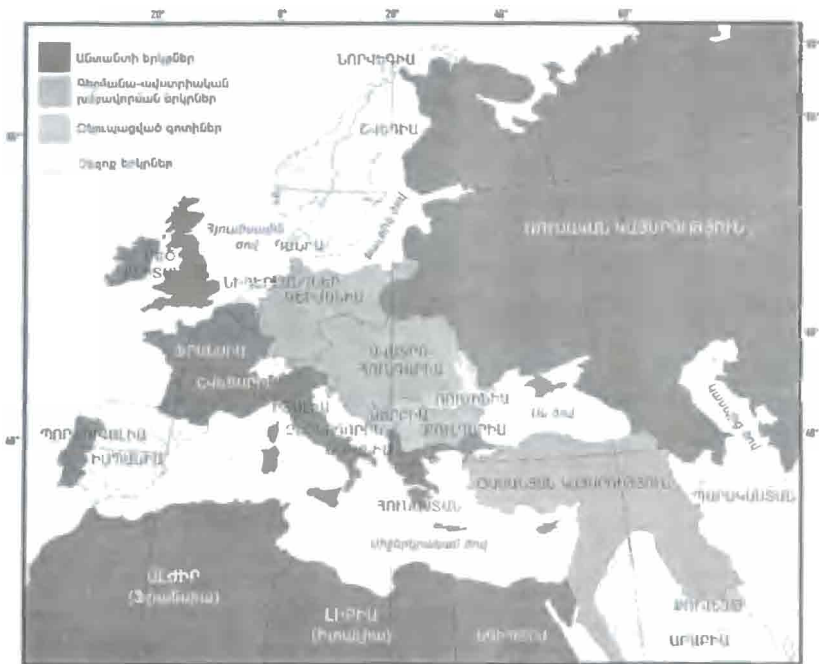
Երկրների տնտեսական կյանքի համար բնորոշ էր այն, որ առաջին անգամ կատարվեց *արդյունաբերության ռազմականացում. այն լիովին ենթարկվեց պատերազմի շահերին*: Դա մեծապես նպաստեց ռազմականատի կարիքների համար աշխատող ճյուղերի զարգացմանը:

Այդուհանդերձ, *պատերազմող բոլոր երկրներում անխտիր նկատվեց արդյունաբերական արտադրանքի ընդհանուր ծավալի կրճատում*², իսկ անմիջական ռազմական գործողությունների շրջաններում մեծագույն ավերվածություններ տեղի ունեցան և խիստ տուժեցին ոչ միայն արդյունաբերությունը, այլև տնտեսության մյուս ճյուղերը: Մեծ չափեր ընդունեցին բնակչության զանգվածային տեղաշարժերը:

Առաջին համաշխարհային պատերազմը, որն ըստ էության մղվում էր *աշխարհի քաղաքական քարտեզի վերաձևման համար*, մարդկության պատմության մեջ ամենազանգվածային ու արյունալի զինված բախումն էր:

Պատերազմն ավարտվեց գերմանա-ավստրիական բլոկի լիակա-

¹ Տե՛ս, Витвер И.А., Историко-географическое введение в экономическую географию зарубежного мира. Географиз. М., 1963 (второе издание)

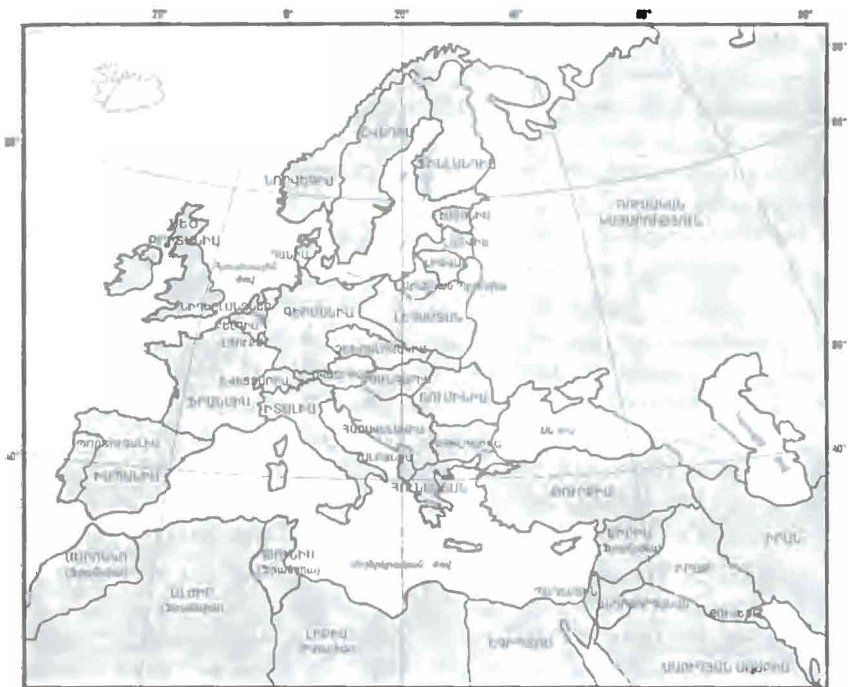

Նկ. 4. Եվրոպայի և Մերձավոր Արևելքի քաղաքական բաժանումը Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին (1914թ.)

տար պարտությամբ: Հաղթող պետությունները ձեռնամուխ եղան աշխարհի վերաբաժանմանը, քաղաքական քարտեզի վերաձևմանը: Տեղի ունեցան մի ամբողջ շարք քանակական ու որակական փոփոխություններ, և նոր, վերածնած քարտեզը այլևս նման չէր նախկին նախապատերազմյան քարտեզին: Ամենամեծ փոփոխությունները կատարվեցին Եվրոպայում և Մերձավոր Արևելքում (տե՛ս նկ. 5):

Աշխարհի քաղաքական քարտեզի փոփոխությունները ընթացում էին 3 ուղղություններով:

Առաջին ուղղությունն այն էր, որ նախորդ՝ 19-րդ դարում ձևավորված համաշխարհային կապիտալիստական (ազատ շուկայական) տնտեսությունը և քաղաքական համակարգը դադարեց համամոլորակային ընդգրկում ունենալուց. երկրագնդի ցամաքի 1/6-ի վրա զարգացման այլ ուղի բռնեցին բոլշևիկյան Ռուսաստանը և նախկին Ռուսաստանի կայսրությունից անջատված նորաստեղծ անկախ պետությունների մի մասը (Ուկրաինա, Բելոռուսիա, Վրաստան, Հայաստան,

Նկ. 5. Եվրոպայի և Մերձավոր Արևելքի քաղաքական բաժանումը Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո (1918թ.)

Ադրբեջան): Ավելի ուշ դրանք բոլորը միավորվելով Ռուսաստանի շուրջը, ստեղծեցին Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միություն (ԽՍՀՄ) կոչվող միասնական պետությունը: Այն սկսեց կառուցել բոլորովին նոր, բոլորից արձատապես տարբերվող՝ սոցիալիստական հասարակարգ: **Դա նոր դրակ ու բովանդակություն հաղորդեց աշխարհի քաղաքական քարտեզին** և սկիզբ դրեց գաղափարական հիմքի վրա համաշխարհային ընդգրկում ունեցող հակամարտ բլոկների (կապիտալիստական և սոցիալիստական) ձևավորմանը:

Երկրորդ ուղղությունը բազմազգ կայսրությունների փլուզումը և դրանց տեղում մեծաթիվ անկախ պետությունների ստեղծումն էր: Պատմության բեմից վերացան Ավստրո-Հունգարական, Օսմանյան և Ռուսաստանյան կայսրությունները: Դրանց տարածքներում ծնվեցին

շուրջ մեկ տասնյակ ինքնիշխան ազգային պետություններ¹: Պատերազմում պարտված Ավստրո-Հունգարիան հաղթանակած Անտանտայի թելադրանքով տրոհվեց ազգային անկախ պետությունների: Անջատվեցին Ավստրիան և Հունգարիան: Ծնվեցին Լեհաստան, Հարավսլավիա և Չեխոսլովակիա ինքնիշխան ազգային պետությունները: Կայսրության մնացյալ տարածքներն անցան Ռուսիային ու Իտալիային:

Ռուսաստանից անջատվեցին Ֆինլանդիան, Լեհաստանը, Լիտվան, Լատվիան, Էստոնիան:

Օսմանյան կայսրության ընդարձակ տարածքի մի մասում ձևավորվեց Թուրքիա պետությունը, մյուս մասերում ստեղծվեցին մի շարք արաբական կիսաանկախ պետություններ, որոնց ժամանակավոր կառավարման իրավունքը՝ *մանդատը*, տրվեց Ֆրանսիային ու Մեծ Բրիտանիային: Վերջիններս պարտավորվում էին առաջիկա տարիների ընթացքում նախապատրաստել նրանց լրիվ անկախացումը: Այդ եղանակով ավելի ուշ անկախացան Իրաքը, Եգիպտոսը, Սիրիան, Լիբանանը, Հորդանանը, Սաուդյան Արաբիան:

Երրորդ ուղղություն. Պատերազմի արդյունքում աշխարհի քաղաքական քարտեզում կատարված փոփոխությունների երրորդ ուղղությունը առկա պետությունների սահմանային փոփոխություններն էին: Դրա արդյունքում պետությունների մի մասն ունեցավ տարածքային խական կորուստներ, մյուսները՝ նկատելի ձեռքբերումներ: Տարածքային մեծ կորուստներ ունեցավ հատկապես Գերմանիան՝ 70.5 հազ.կմ² (նախապատերազմյան տարածքի 13%): Ֆրանսիան վերստացավ Էլզաս և Լոթարինգիա մարզերը, որոնք Գերմանիան զավթել էր 1871թ. գերմանա-ֆրանսիական պատերազմի արդյունքում: Արևելյան սահմանի ուղղությամբ ընդարձակ տարածություններ, որտեղ գերակշռում էր լեհ բնակչությունը, անցան Լեհաստանին: Արևելյան Պրուսիան Լեհաստանին հանձնված ցամաքային լայն միջանցքով անջատվեց Գերմանիայի հիմնական տարածքից:

Համեմատաբար ոչ ընդարձակ տարածքներ անցան Բելգիային, Լիտվային ու Չեխոսլովակիային: Գերմանիան զրկվեց նաև իր բոլոր գաղութներից, որոնք գտնվում էին Աֆրիկայում, Արևելյան Ասիայում և Խաղաղ Օվկիանոսի կղզիներում:

¹ Պատերազմի արդյունքներն իրենց միջազգային իրավական ձևակերպումը ստացան հաղթող և պարտված կողմերի միջև կնքված մի շարք պայմանագրերով: Այդ պայմանագրերը և դրանց արդյունքում կատարված փոփոխությունները հետագայում ստացան Վերսալյան համալսրդ անվանումը: Վերսալը Փարիզի արվարձանն է, որտեղ նույնպես 1918-1920թթ. ընթանում էին կողմերի բանակցությունները: Դրանց ընթացքում էլ ի մի բերվեցին Առաջին համաշխարհային պատերազմի արդյունքները և ամրագրվեց աշխարհի նոր քաղաքական բաժանումը:

Ավստրո-Յունգարիայի փլուզման արդյունքում տարածքային լուրջ կորուստներ ունեցան ինչպես Ավստրիան, այնպես էլ Յունգարիան: Ավստրիայի տարածքը կրճատվեց շուրջ 3 ու կես, իսկ Յունգարիայինը՝ 3 անգամ: Անջատված տարածքները հանձնվեցին Չեխոսլովակիային (Չեխիա, Սորավիա, Սիլեզիա), Հարավսլավիային (Բոսնիա, Հերցեգովինիա, Խորվաթիա, Սլովենիա), Ռումինիային (Տրանսիլվանիա, Բուկովինա, Բեսարաբիա), Իտալիային (Ալպերում և Ադրիատիկ ծովին հարող շրջանում)¹:

Տարածքային կորուստներ ունեցավ նաև Բուլղարիան: Այն հոգուտ Յունաստանի զրկվեց Արևմտյան Թրակիա մարզից և դրա հետ մեկտեղ դեպի Էգեյան ծով ունեցած ելքից, որ ձեռք էր բերել 1912թ. Բալկանյան պատերազմում Թուրքիայի դեմ տարած հաղթանակի շնորհիվ:

Ինչ վերաբերում է Ռուսաստանյան կայսրությանը, ապա քաղաքական քարտեզում նրա հետ կապված փոփոխություններն ուրույն ընթացք ունեցան: 1918թ., ինչպես արդեն ասվեց, անկախացան Ուկրաինան, Բելոռուսը, Վրաստանը, Հայաստանը, Ադրբեջանը: Լիակատար անկախություն ձեռք բերեցին մինչ այդ կիսաանկախ Ֆինլանդիան ու Լեհաստանը: Բուն Ռուսաստանը հռչակվեց Ֆեդերատիվ Խորհրդային Հանրապետություն, որտեղ ոչ ուս բնակչության գերակշռություն ունեցող տարածքներում ստեղծվեցին կիսաանկախ ազգային քաղաքական տարածքային միավորներ: Այդպիսիք էին. օրինակ, Թաթարական, Բաշկիրական, Ղազախական, Ուզբեկական, Ղրիմի, Կիրգիզական, Ղաղստանի, Յակուտական ինքնավար հանրապետությունները, ինչպես նաև բավականին մեծ թիվ կազմող ինքնավար մարզերն ու ինքնավար օկրուգները (Կոմի, Բուրյաթ-մոնղոլական, Կարաչաեվո-Չերկեսական և այլն): Ավելի ուշ, 1922թ., ինչպես նշվեց վերևում, Ռուսական կայսրությունից անջատված և անկախություն նվաճած պետություններից մի քանիսը հատուկ միջպետական պայմանագրով միավորվեցին Ռուսաստանի Ֆեդերատիվ Հանրապետության շուրջը և ստեղծեցին *նոր տիպի միութենական պետություն՝ ԽՍՀՄ*²:

Բալկաններում և Մերձավոր Արևելքում քաղաքաաշխարհագրական կարևոր փոփոխություններ էին նախատեսվում Սևրի հաշտութ-

¹ Իտալիան հավակնում էր ավելի ընդարձակ տարածքների, մասնավորապես Ադրիատիկայի ափերին, Էգեյան ծովի կղզիներին և Փոքր Ասիա թերակղզու ափերի մի մասին: Սակայն իրադրությունների հետագա զարգացումը ստիպեց նրան հրաժարվել այդ հավակնությունից:
² Հավելենք, որ ԽՍՀՄ շուրջ 7 տասնամյակ տևած գոյության ընթացքում այդ Միությունը միջազգային հանրության շրջաններում զնախատվում էր որպես կայսրություն:

յան պայմանագրով: *Սևրի պայմանագիրը, որ մտնում էր Վերսալյան համակարգի մեջ, ստորագրվեց Թուրքիայի սուլթանական կառավարության և պատերազմում հաղթանակած դաշնակից պետությունների (Մեծ Բրիտանիա, Ֆրանսիա և մյուսներ, դրանց թվում և Ղայսաստան) միջև Փարիզի արվարձան Սեր քաղաքում 1920թ. օգոստոսի 10-ին:*

Թուրքիան հրաժարվում էր արաբական երկրների նկատմամբ իր բոլոր հավակնություններից, Իտալիային էին անցնում Էգեյան ծովի կղզիների մի մասը, Ղուևաստանին՝ Արևելյան Թրակիան, Փոքր Ասիա թերակղզու ծովափնյա շրջանը՝ Իզմիր նավահանգստով: Բոսֆոր ու Դարդանել նեղուցները Մարմարա ծովի հետ միասին ապառազմականացվում և դրվում էին միջազգային հատուկ հանձնաժողովի հսկողության տակ:

Թուրքիան ճանաչում էր Ղայաստանը որպես անկախ պետություն, որին հանձնվում էր Արևմտյան Ղայաստանը երզրումի, Տրապիզոնի, Վանի, Բիթլիսի վիլայեթներով: Ղայաստանը ելք էր ստանում դեպի Սև ծով: Թուրքիայի հետ նրա սահմանները վերջնականապես որոշելու էր ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ Վ. Վիլսոնը որպես միջնորդ: Նա 1920թ. նոյեմբերին ստորագրեց այդ սահմանները որոշող փաստաթուղթը, որը սահմանում էր Ղայաստանի Դանրապետության 161 հազ.քառ. կմ պետական տարածքը, որից 90 հազ.քառ. կմ Արևմտյան Ղայաստանից:

Թուրքիայից անջատվում էր նաև Զրդստանը, որի սահմանները որոշելու էր անգլո-ֆրանս-իտալական հանձնաժողովը:

Սևրի պայմանագիրը չճանաչեց Խորհրդային Ռուսաստանը: Օգտվելով այդ հանգամանքից և Թուրքիայի բաժանման հարցում Անտանտայի ներսում ծագած հակասություններից, Անկարա քաղաքում ստեղծված կառավարությունը, որը գլխավորում էր հակաանտանտային շարժումը և հակադրվում էր սուլթանական կառավարությանը, չընդունեց Սևրի պայմանագիրը, իսկ սուլթանը չհամարձակվեց վավերացնել այն¹:

Դետազայում Քենալական Թուրքիան հենվելով նաև Խորհրդային Ռուսաստանի տնտեսական ու ռազմական օգնության վրա, կարողացավ Անտանտի երկրների դեմ տանել մի քանի ռազմական հաղթանակներ և *Սևրի պայմանագիրը հայտարարել չեղյալ:* Նրան հաջողվեց Ղայաստանի հաշվին ձեռք բերել նույնիսկ նոր տարածքներ և իր սահմանները շարժել դեպի արևելք:

¹ Թուրքիայի բաժանման դեմ ուղղված ազգային շարժումը, որը գլխավորում էր գեներալ Մուստաֆա-Քենալ փաշան (հետագայում Աթաթուրք-թուրքերի հայր), հայտնի դարձավ նաև «քենալական շարժում» անունով:

6.3.2 ՎԵՐԱԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐ ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԵՎ ԳԱՂՈՒԹԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՓԼՈՒԶՄԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆՔՈՒՄ

Առաջին համաշխարհային պատերազմի արդյունքում տեղի ունեցած ուժերի վերադասավորումը և քաղաքական քարտեզի վերագծումը չվերացրին աշխարհում առկա հակասությունները և չկարողացան ապահովել երկարատև խաղաղություն: Վերսալյան հաշտության պայմանագրից ընդամենը մի քանի տարի անց Գերմանիան հրաժարվեց իրեն պարտադրված սահմանափակումներից և բռնեց տնտեսության ռազմականացման ուղին:

1929-1933թթ. համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամը ցնցեց ամբողջ կապիտալիստական աշխարհը և սրեց միջպետական հակասությունները: Զևավորվեցին *պատերազմական վտանգի երկու գլխավոր օջախները՝ Գերմանիան* Եվրոպայում և *ճապոնիան* Չեռավոր Արևելքում: *Տեղի էր ունենում աշխարհի նոր վերաբաժանման նախապատրաստություն* 30-ական թվականների կեսերին արդեն կատարվեցին պատերազմի միջոցով այդ վերաբաժանման առաջին փորձերը. ճապոնիան Չինաստանից զավթեց Մանջուրիան և ստեղծեց «Մանչժոուզո» ֆիկտիվ պետությունը, Իտալիան օկուպացրեց Եթովպիան և իրեն միացրեց Ալբանիան, Գերմանիան իրեն միացրեց Ավստրիան (անշլույզ) և մասնատեց Չեխոսլովակիան:

Ստեղծվեցին պետությունների նոր ռազմաքաղաքական խմբավորումներ:

Առաջինը ձևավորվեց ֆաշիստական Իտալիայի, Գերմանիայի և ճապոնիայի խմբավորումը, որին միացան Բուլղարիան, Հունգարիան, Ռումինիան, Ֆինլանդիան, Թուրքիան:

Երկրորդ խմբավորումը կազմված էր Մեծ Բրիտանիայից, Ֆրանսիայից, ԱՄՆ-ից, Կանադայից, Ավստրալիայից և ավելի քան հինգ տասնյակ փոքր պետություններից (տե՛ս նկ. 6, էջ 155):

Ակնհայտ էր դառնում այդ խմբավորումների բախման և նոր համաշխարհային պատերազմի անխուսափելիությունը:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը սկսվեց 1939թ. սեպտեմբերի 1-ին դարձյալ Եվրոպայում Գերմանիայի հարձակումով Լեհաստանի վրա: Երկու օր անց Անգլիան և Ֆրանսիան պատերազմ հայտարարեցին Գերմանիային: Շուտով պատերազմի հորձանուտի մեջ ներքաշվեցին նորանոր պետություններ բոլոր աշխարհամասերից: 1941 թ. հունիսին Գերմանիան հարձակվեց նաև ԽՍՀՄ վրա:

Նկ. 6. Եվրոպայի քաղաքական բաժանումը Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին (1939թ.)

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը թե՛ տարածքային և թե՛ մարդկային ու նյութական ռեսուրսների ընդգրկումով բազմիցս գերազանցեց առաջին համաշխարհային պատերազմը (72 երկիր): Ավերվեցին ու ոչնչացան հազարավոր գյուղեր ու քաղաքներ: Հարյուր հազարներով էին հաշվվում զաղթականներն ու անօթևան մնացածները:

Ի՞նչ փոփոխություններ տեղի ունեցան աշխարհի քաղաքական քարտեզում:

Պատերազմի սկզբնական շրջանում տարածական մեծ ձեռքբերումներ ունեցավ Գերմանա-ճապոնա-իտալական խմբավորումը: Գերմանիան նվաճեց Լեհաստանը, Նորվեգիան, Ղանիան, Նիդերլանդները, Բելգիան, Ֆրանսիայի մեծ մասը, Հարավսլավիան, Հունաստանը, Խորհրդային Միության Եվրոպական տարածքը մինչև Մոսկվա, Վոլգա և Հյուսիսային Կովկաս:

Ճապոնիան ջախջախիչ հարված հասցրեց ԱՄՆ-ի, Անգլիայի և Նիդերլանդների խաղաղօվկիանոսյան տիրույթներին ու ռազմածովային հենակետերին: Սանջուրիայից բացի օկուպացրեց Հինաստանի մեծ մասը, Հնդկաչին թերակղզին, Ինդոնեզիան, Ֆիլիպինները,

Նկ. 7. Եվրոպայի քաղաքական բաժանումը Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո (1945թ.)

Բիրման (Մյանմա), Սալայգիան, Սինգապուրը, մի շարք կղզիներ Զնդկական ու Խաղաղ օվկիանոսներում:

Հյուսիսային Աֆրիկայում ընդարձակ տարածքներ հայտնվեցին իտալա-գերմանական զորքերի հսկողության տակ:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմում բեկումնային եղան խորհրդային զորքերի հաղթանակները (Ստալինգրադի, Կուրսկի ճակատամարտեր) գերմանական արևելյան ռազմաճակատում, որոնց արդյունքում սկսվեց հիտլերյան կոալիցիայի նվաճած տարածքների ազատագրումը: Խորհրդային զորքերի նշված և մյուս հաղթանակների, ինչպես նաև Արևմտյան տերությունների ռազմական գործողությունների ակտիվացման և Եվրոպայում երկրորդ ճակատի բացման շնորհիվ 1944թ. վերջերին արդեն Գերմանիայի կողմից բոլոր նվաճված տարածքները ազատագրվել էին և ռազմական գործողությունները տեղափոխվել Գերմանիայի սահմաններից ներս: 1945թ. մայիսի սկզբին Գերմանիան մայրաքաղաք Բեռլինի անկումից հետո *դադարեցրեց դիմադրությունը և ստորագրեց անվերապահ կապիտուլյա-*

ցիայի ակտը: Իտալիան իրեն պարտված էր ճանաչել ու դուրս էր եկել պատերազմից դեռևս 1943թ. սեպտեմբերին:

Այդուհանդերձ, երկրորդ համաշխարհային պատերազմը ավարտված չէր: Այն շարունակվում էր Յեռավոր Արևելքում, որտեղ ճապոնիան դեռևս լուրջ դիմադրություն էր ցույց տալիս: Ճապոնիան դադարեցրեց դիմադրությունը, ստորագրեց անվերապահ կապիտուլյացիայի ակտը, և պատերազմը ավարտվեց այն բանից հետո, երբ օգոստոսի սկզբին ճապոնիայի Ֆիլոսոֆիա ու Նագասակի քաղաքների վրա պայթեցին ամերիկյան առաջին ատոմային ռումբերը, իսկ խորհրդային զորքերը ազատագրեցին Մանջուրիան:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի արդյունքներն իրավական ձևակերպում ստացան հաղթող երեք տերությունների՝ ԽՍՀՄ, ԱՄՆ և Մեծ Բրիտանիայի ղեկավարների Դրիմի (1945թ փետրվար) և Պոտսդամի (1945 թ. հուլիս-օգոստոս) կոնֆերանսներում: Ամենամեծ տարածքային փոփոխությունները վերաբերում էին Գերմանիային և Խորհրդային Միությանը (տե՛ս նկ. 7):

Նախ Գերմանիայի մասին: Նրա արևելքում զգալի տարածքներ ստացավ Լեհաստանը, Արևելյան Պրուսիայի մեծ մասը Բյունդսբերգ (այժմ Կալինինգրադ) կենտրոնով հանձնվեց Խորհրդային Միությանը: Այնտեղ ստեղծվեց Կալինինգրադի մարզը, որը մտավ ՌՍՖՍՀ կազմի մեջ: Գերմանիան իր նոր սահմաններում հաղթող տերությունների կամքով բաժանվեց **4 մասի՝ ամերիկյան, անգլիական, ֆրանսիական և խորհրդային օկուպացիոն գոտիների: Բեռլինը ստացավ գոտիներից անկախ հատուկ կարգավիճակ, բաժանվեց նույն 4 պետությունների միջև:** Որոշ ժամանակ անց արևմտյան 3 օկուպացիոն գոտիները ԱՄՆ-ի, Անգլիայի և Ֆրանսիայի փոխադարձ համաձայնությամբ միավորվեցին, և ստեղծվեց **Գերմանիայի Դաշնային Հանրապետությունը (Արևմտյան Գերմանիա) Բոն մայրաքաղաքով:** Դրան հաջորդեց խորհրդային օկուպացիոն գոտում **Գերմանական Դեմոկրատական Հանրապետության (Արևելյան Գերմանիա) ստեղծումը:** Նրա մայրաքաղաքը դարձավ Արևելյան Բեռլինը, որը հատուկ կառուցված պատով առանձնացվեց Արևմտյան Բեռլինից:

Արևմտյան Եվրոպայի կենտրոնում նախկին միասնական Գերմանիայի տեղում հայտնվեցին գերմանական երկու պետություններ:

Խորհրդային Միությունն արդեն հիշատակված Արևելյան Պրուսիայից բացի Ֆինլանդիայի հաշվին իր սահմանը տեղաշարժեց դեպի հյուսիս-արևմուտք, իրեն միացնելով նոր տարածքներ Կարելական պարանոցում, Լենինգրադի շրջանում և Մուրմանսկի երկաթուղու երկայնքով: Խորհրդային Միությանը միացվեցին նաև Արևմտյան Բելո-

ռուսիան, Արևմտյան Ուկրաինան և Բեսարաբիան ուկրաինացիներով բնակեցված Յյուսիսային Բուկովինայի հետ միասին: Մերձբալթյան երեք հանրապետությունները՝ Լիտվան, Լատվիան և Էստոնիան մտան ԽՍՀՄ կազմի մեջ՝ ստանալով միութենական հանրապետությունների կարգավիճակ: Վերջապես Չեռավոր Արևելքում ճապոնիան ստիպված եղավ վերադարձնել Չարավային Սախալինը և Կուրիլյան կղզիները, որոնք նա գրավել էր Ռուսաստանից 1904թ. պատերազմում:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի արդյունքում աշխարհի քաղաքական քարտեզի կարևոր որակական փոփոխությունը պետք է համարել այն, որ խորհրդային զորքերի կողմից գերմանական օկուպացիայից ազատագրված Արևելյան Եվրոպայի պետությունները (Լեհաստան, Չեխոսլովակիա, Յունգարիա, Ռումինիա, Բուլղարիա, Չարավսլավիա, Ալբանիա), ինչպես նաև Չինաստանը, Յյուսիսային Կորեան, Վիետնամը, Մոնղոլիան Ասիայում և Կուբան Ամերիկայում բռնեցին սոցիալիստական զարգացման ուղին: ***Չևավորվեց համաշխարհային սոցիալիստական համակարգը:***

Գրքի նախորդ բաժնում, հետևելով աշխարհի քաղաքական տարածքային բաժանման ու վերաբաժանումների դարեր տևած պրոցեսին, մենք տեսանք, որ դրա գլխավոր բովանդակությունը, հատկապես Աշխարհագրական մեծ հայտնագործություններին հաջորդող ժամանակաշրջանում, ***ընդհուպ մինչև 20-րդ դարը աշխարհի մի քանի խոշոր տերությունների պայքարն էր նոր հայտնագործված երկրների գաղութացման համար:***

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին ***աշխարհի բաժանումն այդ տերությունների՝ մետրոպոլիաների, և գաղութների միջև ուներ հետևյալ պատկերը:***

Երկրագնդի շուրջ 135 մլն քվմ ցամաքային տարածությունից (չհաշված Անտարկտիդան) 16.5 մլն քվմ (12%) կազմում էր աշխարհի 6 առավել հզոր պետությունների (Մեծ Բրիտանիա, Ռուսաստան, ԱՄՆ, Ֆրանսիա, Գերմանիա, Ճապոնիա), ***այսինքն գլխավոր գաղութակալ երկրների՝ մետրոպոլիաների բուն տարածքը:*** Թվարկված գլխավոր մետրոպոլիաներն իրենց գաղութների հետ միասին զբաղեցնում էին 82.5 մլն քվմ տարածք, որը հավասար էր երկրագնդի ցամաքի 61%: Շուրջ 7.4% (10 մլն քվմ) բաժին էր ընկնում մյուս, ավելի փոքր մետրոպոլիաներին իրենց գաղութների հետ միասին (Բելգիա, Նիդերլանդներ, Իտալիա և մի քանի ուրիշներ):

Կիսագաղութ էին համարվում Պարսկաստանը, Չինաստանը և Թուրքիան, որոնց ընդհանուր տարածքը հավասար էր 14.7 մլն քվմ

(10.9%): Մնացած երկրներին, որոնք ոչ մետրոպոլիա էին (չունեին գաղութային տիրապետություններ) և ոչ էլ գաղութ կամ կիսագաղութ, զբաղեցնում էին երկրի բնակելի ցամաքային մակերեսի ընդամենը 20%-ից քիչ ավելին՝ 28 մլն քկմ:

Ինչպես տեսնում ենք, մարդկության քաղաքական-տարածքային կազմակերպման բազմադարյան փոփոխությունների արդյունքում *աշխարհը թևակոխել էր 20-րդ դար մի վիճակով, երբ նրա քաղաքական-տարածքային կառուցվածքում ամենամեծը գաղութային համակարգն էր*, ամենամեծը ոչ միայն զբաղեցրած տարածքով, այլև բնակչության թվով (աշխարհի բնակչության գրեթե 2/3): Եվ դա այն դեպքում, երբ դրան նախորդող տասնամյակներում արդեն այդ համակարգի քայքայման և զբաղեցրած տարածքի կրճատման ուղղությամբ առաջին եական քայլերը կատարված էին: Դրանք սկսվել էին Արևմտյան կիսագնդից, որտեղ, ինչպես արդեն նշել ենք, Գյուսիսային և Դարավային Ամերիկաների ներկայիս հիմնական պետություններին հաջողվել էր ազատվել եվրոպացիների գաղութային լծից, ձեռք բերել քաղաքական անկախություն և կանգնել ինքնուրույն զարգացման ուղու վրա: ԱՄՆ-ի անկախացմանը հաջորդեց 19-րդ դարի առաջին քառորդում տեղի ունեցած Իսպանիայի ու Պորտուգալիայի տիրապետությունից 18 պետությունների քաղաքական անկախացումը, իսկ Կանադան ստացավ դոմինիոնի կարգավիճակ:

Այդուհանդերձ, գաղութատիրական համակարգի վերջնական փլուզումը տեղի ունեցավ 20-րդ դարում, երկու համաշխարհային պատերազմների արդյունքում: Հատկապես երկրորդ պատերազմի հետ կապված նոր վերելք ապրեց *ճնշված ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժումը*: Դա նշանակում էր գաղութային համակարգի ճգնաժամի հետագա խորացում:

Դեռևս պատերազմի ընթացքում պետական անկախություն ձեռք բերեցին Սիրիան ու Լիբանանը: Պատերազմի ավարտից երկու տարի անց անկախացավ բրիտանական խոշորագույն գաղութը՝ Հնդկաստանը: Դրան հաջորդեց Ասիայի մյուս գաղութների, կիսագաղութների ու կախյալ երկրների անկախացումը:

Գաղութային համակարգի լիակատար քայքայումը ավարտվեց 60-70-ական թվականներին, երբ պետական անկախություն ձեռք բերեցին 50-ից ավելի երկրներ Աֆրիկայում ու Կենտրոնական Ամերիկայում, և բոլոր գաղութատեր մետրոպոլիաները (Մեծ Բրիտանիա, Ֆրանսիա, ԱՄՆ, Բելգիա, Նիդերլանդներ, Պորտուգալիա) զրկվեցին

իրենց գլխավոր գաղութներից ու կախյալ երկրներից¹:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի կարևոր քաղաքական արդյունքներից է նաև այն, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո ստեղծված Ազգերի լիգայի փոխարեն, որն այնպես էլ միջազգային հանրության հույսերը չարդարացրեց, ստեղծվեց միջազգային նոր կառույց՝ *Միավորված Ազգերի Կազմակերպությունը (ՄԱԿ):* ՄԱԿ-ի հիմնադիր պետությունների կողմից ընդունված կանոնադրությունը նրա համար սահմանել է *հետևյալ չորս նպատակները՝*

- պահպանել միջազգային խաղաղությունն ու անվտանգությունը,
- զարգացնել բարեկամական հարաբերությունները ազգերի միջև,
- համագործակցել միջազգային հիմնախնդիրները լուծելու և մարդու իրավունքները պահպանելու հարցերում,
- լինել ազգերի գործողությունների ներդաշնակեցման համաշխարհային կենտրոն:

6.3.3 ՎԵՐԱԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐ ՍԱՌԸ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԱՐԴՅՈՒՆՔՈՒՄ: ԱՇԽԱՐՀԻ ԱՐԴԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՔԱՐՏԵԶԻ ԶԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո թվում էր, թե ստեղծվել են բոլոր նախադրյալները, որպեսզի մարդկությունն ապրի ու զարգանա առանց պատերազմների, համընդհանուր խաղաղության և ժողովուրդների համերաշխության պայմաններում: Սակայն շատ շուտով ակնհայտ դարձավ, որ *մարդկության զարգացումը ընթանում է ոչ թե համագործակցության ու բարեկամության ամրապնդման, այլ շահերի բախման ու հակասությունների խորացման ու սրման ուղղությամբ:*

Ի տարբերություն Առաջին համաշխարհային պատերազմին հաջորդած տարիների, այս դեպքում պետությունների տարբեր խմբավորումների առճակատումը և միջազգային լարվածության ուժեղացումը բերեց ոչ թե նոր համաշխարհային պատերազմի, այլ մի այնպիսի վիճակի, որն ստացավ *«սառը պատերազմ»* անվանումը: *Պա բացահայտ առճակատում էր երկու տնտեսակարգերի՝ կապիտալիստականի և*

¹ Աշխարհի խոշորագույն գաղութակալ երկրի՝ Մեծ Բրիտանիային, հաջողվեց իր նախկին դոմինյոնների, գաղութների ու կախյալ տարածքների մի մասին (շուրջ 50 երկիր) համախմբել ու ստեղծել միջպետական միավորում՝ «Ազգերի Բրիտանական համագործակցություն» (հետագայում «Համագործակցություն») պաշտոնական անունով:

սոցիալիստականի միջև¹:

«Սառը պատերազմի» գաղափարախոսության հիմքում, որը մշակվեց Արևմուտքում, ընկած էր սոցիալիստական հասարակարգի վերացումը *ոչ թե «տաք պատերազմի»՝ ուղղակի ռազմական գործողությունների միջոցով, այլ տնտեսական, գաղափարական, քաղաքական ու հոգեբանական ճնշման համապարփակ մեթոդներով:*

Դրան հակառակ, սոցիալիստական համակարգը կազմող երկրների արտաքին քաղաքականության հիմքում ընկած էր *սոցիալիստական հեղափոխության արտահանումը և հասարակական զարգացման խորհրդային մոդելի պարտադրումը աշխարհի ժողովուրդներին:*

Սկսվեց սպառազինությունների, զենքի նոր տեսակների և ռազմական նպատակներով կատարվող գիտատեխնիկական մշակումների ու ծրագրերի աննախադեպ մրցավազք:

Աստիճանաբար ակնհայտ էր դառնում, որ *երկու հասարակական համակարգերի պայքարի թե՛ տնտեսական, թե՛ գաղափարական ճակատներում ուժերն անհավասար են, և սոցիալիստական համակարգը աստիճանաբար իր դիրքերը զիջում է:*

Սառը պատերազմի նախաձեռնողները և գլխավոր դերակատարներն էին Արևմուտքի զարգացած երկրները Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների գլխավորությամբ: Գլխավոր պայքարը գնում էր տնտեսության ոլորտում: Եվ աստիճանաբար պարզ էր դառնում, որ երկու համակարգերի անզիջում *տնտեսական պայքարում հաղթում է կապիտալիստական, մասնավոր սեփականատիրության վրա հենվող ազատ շուկայական հասարակարգը*, որը ի տարբերություն խորհրդային Միությունում և մյուս սոցիալիստական երկրներում հաստատված քաղաքական կարգերի ու կառավարման ձևի, ավելի ազատական է ու ժողովրդավարական:

Սառը պատերազմն ավարտվեց 1980-ական թվականների վերջին, 1990-ական թվականների սկզբին խորհրդային Միության և համաշխարհային սոցիալիստական համակարգի պարտությամբ: Դրա արդյունքում տեղի ունեցավ աշխարհի քաղաքական նոր վերաբաժանում: 1990թ. վերամիավորվեց Գերմանիան, ԽՍՀՄ-ից անկախացան երեք մերձբալթյան հանրապետությունները՝ Էստոնիան, Լատվիան ու Լիտվիան: Դրան հաջորդեց այն, որ աշխարհի քաղաքական

¹ Ընդունված է սառը պատերազմի սկիզբը համարել Մեծ Բրիտանիայի Նախկին պրեմիեր-մինիստր Չերչիլի ԱՄՆ Ֆուլտոն քաղաքում 1946թ. մարտի 5-ին արտասանած ճառը: Այն ըստ էության կոչ էր միավորել Արևմուտքի ուժերը խորհրդային Միության դեմ և կանխել պատերազմից հետո սկիզբ առած աշխարհի քաղաքական զարգացումները:

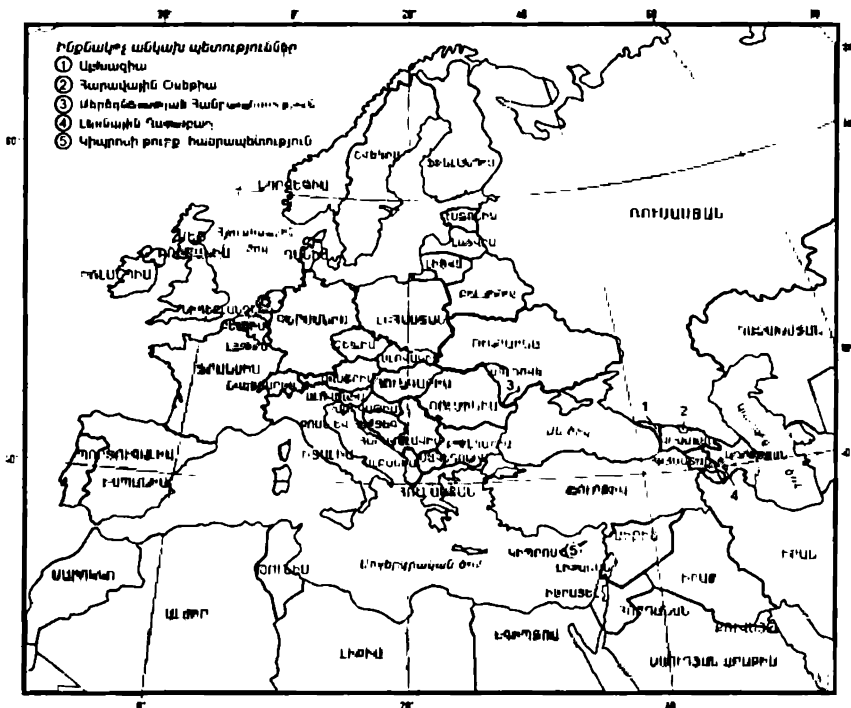
քարտեզից վերացան տարբեր կիսաանկախ պետություններից կազմված Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միությունը (ԽՍՀՄ) և Հարավսլավիայի Սոցիալիստական Դաշնային (Ֆեդերատիվ) հանրապետությունը (ՀՍՖՀ): 1991թ. ընթացքում պետական անկախություն ձեռք բերեցին ԽՍՀՄ մյուս 12 հանրապետությունները ևս, ՀՍՖՀ կազմից դուրս եկան և անկախացան Խորվաթիան, Սլովենիան և Մակեդոնիան, իսկ մեկ տարի անց՝ նաև Բոսնիան և Հերցեգովինան: Եվ վերջապես 1993թ-ին Չեխոսլովակիան տրոհվեց երկու՝ Չեխիա և Սլովակիա ինքնիշխան պետությունների: 20-րդ դարի վերջերին անկախ պետության կարգավիճակ ստացան նաև մի քանի երկրներ Աֆրիկայում (Նամիբիան անջատվեց ՀԱՀ-ից, Էրիթրեան՝ Եթովպիայից) և Ասիայում (Արևելյան Թիմոր՝ Ինդոնեզիայից, Պալաու՝ Մեկրոնեզիայի կղզիախմբից):

Աշխարհի քաղաքական քարտեզը ստացավ ներկայիս տեսքը (նկ. 8-ը պատկերում է Եվրոպայի և Մերձավոր Արևելքի արդի քաղաքական բաժանումը):

* * *

Ի մի բերելով աշխարհի քաղաքական բաժանման ու վերաբաժանումների մասին ասվածը, կարող ենք առանձնացնել աշխարհի քաղաքական քարտեզի ձևավորման չորս հիմնական փուլեր:

Առաջին փուլում ավարտվեց աշխարհի քաղաքական բաժանումը, որը նոր թափ էր առել Աշխատհագրական մեծ հայտնագործությունների շնորհիվ: Այդ հայտնագործությունները, հայտնի է, որ կատարեցին եվրոպական առաջատար տերությունները, որոնք էլ իրար մեջ բաժանեցին բոլոր նոր հայտնագործված տարածքները: Հարստանալով ու հզորանալով այդ տարածքների ու դրանց ժողովուրդների շահագործման ու հարստահարման շնորհիվ, նրանք իրենց քաղաքական ու տնտեսական գերիշխանությունը հաստատեցին մնացած աշխարհի վրա: *Ավարտվեց աշխարհի բաժանումը* Եվրոպական տերությունների (Մեծ Բրիտանիա, Ֆրանսիա, Իսպանիա, Պորտուգալիա, Իտալիա, Գերմանիա, Բելգիա, Նիդերլանդներ), ինչպես նաև Ռուսաստանի, ԱՄՆ-ի ու ճապոնիայի միջև:

Նկ. 8. Եվրոպայի և Մերձավոր Արևելքի արդի քաղաքական բաժանումը (2005թ.)

Ստացվեց այնպես, որ 20-րդ դարի սկզբին աշխարհը բաժանված էր մի կողմից թվարկված տերությունների՝ մետրոպոլիաների, և մյուս կողմից՝ գաղութների, կիսագաղութային ու կախյալ վիճակում հայտնված երկրների միջև:

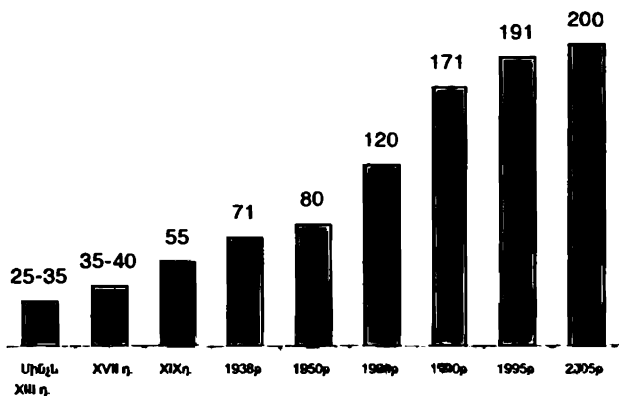
Աշխարհի քաղաքական քարտեզի ձևավորման հաջորդ՝ **երկրորդ փուլը** առանձնանում է արդեն **բաժանված աշխարհի առաջին վերաբաժանումով**: Դա ինչպես արդեն ասվել է, կատարվեց Առաջին համաշխարհային պատերազմի արդյունքում:

Երրորդ փուլը համընկավ համաշխարհային երկրորդ պատերազմի և դրան հաջորդած գաղութատիրական համակարգի վերջնական փլուզման հետ:

Չորրորդ փուլը նշանավորվեց «սառը պատերազմի» ավարտով և աշխարհի քաղաքական քարտեզի ներկայիս գծագրության ու բովան-

դակության ձևավորումով, որով և ամրագրվեց աշխարհի արդի, միջազգային ճանաչում գտած քաղաքական բաժանումը:

Որպես ամփոփում ընդգծենք այն ուշագրավ փաստը, որ հասարակական կյանքի քաղաքական ոլորտի տարածքային կառուցվածքի առանցքային միավորների՝ երկիր-պետությունների թվի աճը ընթացել է հարաճուն արագությամբ (գծ.3) և դրա համեմատ էլ մեծացել է նրանց տարածքային կազմակերպման ու պետական կառուցվածքի, պետական կարգի ու քաղաքական ռեժիմի բազմազանությունը:

ԳՃ. 3 Աշխարհի երկիր-պետությունների թվի աճը

Եթե երկիր-պետությունների գոյության առաջին հազարամյակներում դրանց թիվը հաշվվում էր միավորներով, մեր թվարկության XIIIդ. առավելագույնը հասավ 40-ի, դրան հաջորդած շուրջ երկուսուկես հարյուրամյակում ավելացավ ևս 40-ով, այսինքն կրկնապատկվեց, ապա միայն 20-րդ դ. ընթացքում քառապատկվեց, դարավերջին հասնելով 200-ի:

Շատ ավելի դինամիկ են պետությունների բովանդակային հատկանիշներն ու բնութագրիչները՝ պետական կառուցվածքը, քաղաքական ռեժիմը, վարչակարգը, որոնց փոփոխություններն իրենց հետ բերում են բազմազանության խորացում և պետությունների տարբերությունների մեծացում:

ԻՆՔԼԱՍՏՈՒԳՄԱՆ ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Որո՞նք են մարդու լորտի, մարդկային հասարակության տարածքային կառուցվածքի զարգացման գլխավոր միտումները:
2. Ինչպիսի՞ն է հասարակական կյանքի քաղաքական ոլորտի տարածքային բաժանման բովանդակությունը: Ո՞րն է դրա գրաֆիկական մոդելը:
3. Ո՞րն է քաղաքական քարտեզի գլխավոր բովանդակությունը:
4. Ե՞րբ և ինչի՞ շնորհիվ է աշխարհը ընկալվել արդի իմաստով որպես մեկ ամբողջություն, և սկսվել է նրա քաղաքական բաժանումը:
5. Ո՞ր ժամանակներին է վերաբերում աշխարհի առաջին քաղաքական բաժանումը:
6. Գիտական պարբերացման համապատասխան աշխարհի քաղաքական բաժանման ու վերաբաժանումների ի՞նչ ժամանակաշրջաններ են առանձնացվում:
7. Առանձնացրե՛ք և վերլուծե՛ք աշխարհի քաղաքական բաժանման ու վերաբաժանումների Նոր ժամանակաշրջանի կարևորագույն իրադարձությունները:
8. Ե՞րբ է կնքվել Աշխարհի բաժանման մասին Իսպանիայի ու Պորտուգալիայի համաձայնագիրը: Ո՞րն է դրա էությունը, ինչպե՞ս էր անցնում բաժանման գիծը:
9. Ի՞նչ փոփոխություններ կրեց Եվրոպայի քաղաքական քարտեզը նապոլեոնյան պատերազմների արդյունքում:
10. Որո՞նք էին աշխարհի քաղաքական քարտեզի այն փոփոխությունները, որ տեղի ունեցան գաղութատիրության տարածման և Ամերիկա աշխարհամասում դրա վերացման հետևանքով:
11. Ի՞նչ հանգամանքներում էին հասունանում աշխարհի քաղաքական քարտեզի 20-րդ դարի փոփոխությունները:
12. Աշխարհի ո՞ր պետությունների ռազմաքաղաքական խմբավորումների միջև սկսվեց Առաջին համաշխարհային պատերազմը:
13. Առաջին համաշխարհային պատերազմի արդյունքում ի՞նչ հիմնական ուղղություններով ընթացան աշխարհի քաղաքական քարտեզի փոփոխությունները: Թվարկե՛ք այդ ուղղությունները և բնութագրե՛ք յուրաքանչյուրի էությունը:
14. Քաղաքական քարտեզի ի՞նչ փոփոխություններ էին նախատեսվում Սևրի պայմանագրով: Ինչո՞ւ նախատեսված փոփոխությունները կյանքի չկոչվեցին:
15. Ի՞նչ պայմաններում էր հասունանում Առաջին համաշխարհային

պատերազմի արդյունքում հաստատված աշխարհի քաղաքական բաժանման վերաբաժանումը:

16. Ինչպե՞ս ընթացավ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը: Դրա արդյունքում ի՞նչ փոփոխություններ կատարվեցին աշխարհի քաղաքական բաժանման մեջ:
17. Վերլուծե՛ք Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի արդյունքում կատարված սահմանային փոփոխությունները և ձևավորված քաղաքական քարտեզը:
18. Ո՞րն է մետրոպոլիա, գաղութ և դոմինիոն երկրների քաղաքական կարգավիճակի տարբերությունը: Թվարկե՛ք յուրաքանչյուրից առավել նշանավորները: 20-րդ դարի սկզբին աշխարհը ինչպե՞ս է բաժանված եղել դրանց միջև:
19. Ե՞րբ և ինչպե՞ս ավարտվեց գաղութային համակարգի լիակատար քայքայումը: Արդյունքում ի՞նչ փոփոխություններ կատարվեցին աշխարհի քաղաքական քարտեզում:
20. Ի՞նչ է «սառը պատերազմը»: Ե՞րբ և ի՞նչ պայմաններում այն սկսվեց: Ո՞րն է նրա բովանդակությունը:
21. Ովքե՞ր էին «սառը պատերազմ » վարող կողմերը: Ինչո՞վ այն ավարտվեց և ինչպե՞ս ձևավորվեց աշխարհի քաղաքական քարտեզի արդի պատկերը:
22. Ամփոփելով աշխարհի քաղաքական բաժանման ու վերաբաժանումների պատմությունը, թվարկե՛ք և բնութագրե՛ք նրա չորս փուլերը:
23. Ինչպե՞ս է աճել հասարակական կյանքի քաղաքական ոլորտի տարածքային կառուցվածքի առանցքային միավորների՝ երկիր-պետությունների թիվը: Դրանով պայմանավորված՝ ինչպե՞ս են փոխվել քաղաքական ոլորտի տարածքային կազմակերպումը և պետականության հատկանիշները:

ԵՐԿԻՐ ՍՈԼՈՐԱԿԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ՄԱԿՐՈԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ
ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ

7.1 ԱՇԽԱՐՀԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ (ԳԵՈՊՈԼԻՏԻԿԱ)
ԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՂՈՒԹՅԱՆ ՉԵՎԱԿՈՐՄԱՆ
ՆԱԽԱԴՐՅԱԼՆԵՐԸ

Ինչպես տեսանք գրքի նախորդ բաժիններում, հասարակական կյանքի քաղաքական ոլորտի տարածքային կազմակերպումն իրականացվում է 3 մակարդակներով (տե՛ս Գլ.2)՝ միկրոաշխարհագրական (միավորներն առանձնացվում են երկիր-պետության ներսում), մեզոաշխարհագրական (միավորներն են երկիր-պետությունները) և մակրոաշխարհագրական, երբ որպես տարածքային միավորներ են հանդես գալիս պետությունների տնտեսական, էքոնոմիկային, քաղաքական կամ ռազմաստրատեգիական միավորումները (միությունները) իրենց սահմաններով (Գլ.4), որոնք *վերպետական են*

Մարդկության տարածքային կազմակերպման առանցքային միավորների՝ ինքնիշխան պետությունների թվի անշեղ աճը անցած հազարամյակների ընթացքում ապացույցն է այն բանի, որ ավելի դինամիկ զարգացում է ունեցել տարածքային կազմակերպման մեզոմակարդակը, հետևապես *տիրապետող է եղել մարդկության տարաբաժանման միտումը*: Դրա հետ մեկտեղ մեզ ավելի մոտ ժամանակներում ավելի հաճախակի են դառնում այնպիսի դեպքերը, երբ տարբեր պետություններ ունենալով շահերի ընդհանրություն, միավորվում են, կազմում երկկողմ կամ բազմակողմ տարածաշրջանային միավորումներ: Դա նշանակում է, որ *տարաբաժանմանը զուգընթաց տեղի է ունենում նաև մերձեցում, համախմբում, միասնացում*:

Պետությունների միավորման ու համախմբման գործընթացը ավելի ինտենսիվ է դարձել 19-20-րդ դարերում, ընդգրկելով աշխարհի ինքնիշխան պետությունների մեծ մասը: Այդ երևույթը ներկայումս ընդունել է համընդհանուր բնույթ և դարձել է *գլոբալացման՝ համաաշխարհայնացման կարևորագույն բաղադրիչը*:

Մարդկության տարածքային կազմակերպման այս երկու հակադիր՝ տրոհման-տարանջատման և միասնացման-գլոբալացման ուղ-

ղությունների համատեղ զարգացումն իր հետ բերում է մարդկության, երկրագնդի համընդհանուր աշխարհաքաղաքական կառուցվածքի, հետևապես և աշխարհակարգի մշտական փոփոխություններ:

Գլոբալացումը չէր կարող չառաջացնել և իրոք առաջացրեց հասարակական կյանքի քաղաքական տարածքային կառուցվածքի էական տեղաշարժեր հատկապես մակրոաշխարհագրական մակարդակում:

Ինչպես նշել ենք, աշխարհի *մակրոաշխարհագրական մակարդակի տարածքային կառուցվածքը ի տարբերություն քաղաքաաշխարհագրական կառուցվածքի* (պետություններ և դրանցից ցած գտնվող ենթակարգային միավորներ) ընդունված է *անվանել աշխարհաքաղաքական (գեոպոլիտիկական) կառուցվածք:*

Ընդունելով երևույթն արտահայտող «աշխարհաքաղաքական կառուցվածք» տերմինի պայմանականությունը, ծանոթանա՞նք երևույթի հիմնական առանձնահատկություններին:

Աշխարհաքաղաքական կառուցվածքում առանձնացնում են *երկու մակարդակի միավորներ՝ աշխարհաքաղաքական տարածաշրջան (ռեգիոն) և աշխարհառազմավարական (գեոստրատեգիական) շրջան:*

Աշխարհաքաղաքական տարածաշրջանը (ռեգիոնը) հասարակական կյանքի քաղաքական-տարածքային կառուցվածքում *երկիր-պետությունից բարձր մակարդակի միավորն է:* Այդպիսի տարածաշրջաններ ձևավորվում են տարբեր սկզբունքներով և պետությունների տարբեր հատկանիշների հաշվառմամբ: Աշխարհի ներկայիս բաժանումը աշխարհաքաղաքական տարածաշրջանների հենվում է *տարբեր հատկանիշների վրա:* Դրանցից ընդգծենք մի քանի առավել կարևորները:

Առաջին. առկայությունը խոշոր և տևական քաղաքական հիմնախնդրի, որի նկատմամբ միևնույն կամ նման մոտեցումը կարող է միավորել տարբեր պետությունների: Որպես նման հիմքի վրա ձևավորված աշխարհաքաղաքական տարածաշրջանի օրինակ սովորաբար նշվում է *արաբական երկրների համագործակցությունը, որը հակադրվում է Իսրայել պետությանը:*

Երկրորդ. առկայությունը ընդհանուր երկարաժամկետ շահերի, որոնք պայմանավորված են միմյանց հետ հարևան լինելու հանգամանքով: Հարևան պետությունների շահերը կարող են համընկնել, երբ անհրաժեշտ է, օրինակ, տնտեսական ներուժի միավորում, օգտակար հանածոների հանքավայրերի համատեղ շահագործում

(Պարսից ծոցի կամ Կասպից ծովի ավազաններ), օդային ավազանի ու ներքին ծովերի աղտոտման դեմ համատեղ պայքար, հարևան երկրների բնակչության պատկանելիությունն նույն էթնոսին, համատեղ պաշտպանության կազմակերպման անհրաժեշտություն:

Երրորդ. մշակութային, էթնիկական, ռասայական, լեզվական մոտիկություն և պատմական զարգացման առանձնահատկությունների ընդհանրություն:

Չորրորդ. տնտեսաաշխարհագրական (տրանսպորտաաշխարհագրական) դիրքի ընդհանրություն, փոխադարձ տնտեսական կապերի բարձր ակտիվություն:

Հասարակական կյանքի *քաղաքական-տարածքային կառուցվածքի ամենաբարձր մակարդակի միավորը աշխարհառազմավարական շրջանն է:* Այն տարբեր աշխարհաքաղաքական ռեգիոններ միավորելով հանդերձ, միշտ չէ, որ մեկ տարածքային միասնություն է կազմում: Նրա մասը կազմող աշխարհաքաղաքական ռեգիոնները կարող են սահմանակից չլինել և գտնվել միմյանցից ֆիզիկական մեծ հեռավորության վրա:

Շատ հետազոտողներ համարում են, որ *աշխարհաքաղաքական ռեգիոնի և աշխարհաստրատեգիական շրջանի տարբերակումը խիստ պայմանական է*, ավելի էական են նրանց ընդհանուր, քան տարբերիչ գծերը: *Ընդհանուր է համարվում նրանց զխավոր հատկանիշը՝ պատկանելիությունը երկիր մոլորակի աշխարհաքաղաքական (գեոպոլիտիկական) համակարգին:*

Երկիր մոլորակի *աշխարհաքաղաքական կառուցվածքով զբաղվում է քաղաքական աշխարհագրության աշխարհաքաղաքականություն (գեոպոլիտիկա) կոչվող ուղղությունը (ենթաճյուղը):*¹ Իսկ քանի որ աշխարհաքաղաքական միավորները ձևավորվում են պետությունների միավորումից, աշխարհաքաղաքականության ուշադրության կենտրոնում են գտնվում պետությունների արտաքին քաղաքականությունը ձևավորող գործոնները, վերը թվարկված այն սկզբունքներն ու հատկանիշները, որոնք հիմք են ծառայում տարբեր պետությունների միավորման, աշխարհաքաղաքական ռեգիոն ու աշխարհառազմավարական շրջան, այսինքն *աշխարհի կառուցված-*

¹ Կա նաև այնպիսի կարծիք, որ աշխարհաքաղաքականությունը ձևավորվել ու զարգանում է որպես գիտության ինքնուրույն ճյուղ, գտնվելով քաղաքական աշխարհագրության հետ սերտ համագործակցության մեջ, բայց ոչ նրա կազմում. Հետաքրքրական է գիտության այդ ուղղության դասական Հաուսհոֆների ձևակերպումը՝ «Քաղաքական աշխարհագրությունը քննարկում է պետությունը տարածական տեսանկյունից, իսկ աշխարհաքաղաքականությունը քննարկում է տարածությունը պետության տեսանկյունից»:

քային նոր՝ մակրոաշխարհագրական մակարդակ ձևավորելու համար:

Հայտնի է, որ աշխարհի քաղաքական կառուցվածքի ներկա տերմինաբանությամբ գեոպոլիտիկական (աշխարհաքաղաքական) մակարդակի մասին պատկերացումների ու դատողությունների ակունքները առկա են հին հունական գիտական մտքում: *Ի սկզբանե այդ պատկերացումների ու դատողությունների հիմքում եղել են ժողովուրդների ու պետությունների տնտեսական ու քաղաքական զարգացման գործում ֆիզիկաաշխարհագրական գործոններին վճռական նշանակություն վերագրելը¹:*

Ընդունված է գեոպոլիտիկայի նախապատմությունը սկսել անտիկ աշխարհի խոշորագույն մտածողներից, որոնք ժողովուրդների ու պետությունների զարգացման տարբերությունները բացատրել են նրանց աշխարհագրական դիրքով, կլիմայով և այլ բնական պայմաններով (Հիպոկրատ, Արիստոտել, Պլատոն, Հերոդոտ, Ցիցերոն, Ստրաբոն): Օրինակ, Ստրաբոնը աշխարհը բաժանելով քառանկյունիների և կենտրոնում դնելով բնակեցված աշխարհը՝ Եվրոպան, Լիբիան (Հյուսիսային Աֆրիկա) և Հարավային Ասիան, զարգացրել է այն միտքը, որ չբնակեցված տարածքները «... որևէ քաղաքական նպատակի չեն ծառայում, ...մանավանդ եթե դրանք կղզիներ են, որոնց բնակիչները չեն կարող ո՛չ խանգարել մեզ և ո՛չ էլ օգնել իրենց առևտրով»:

Ինչպես իրավացիորեն նշում է Յու.Տիխոնրավովը, «Այդ դատողություններն արդեն կարելի է գեոպոլիտիկական կոչել բառի ժամանակակից իմաստով²»:

Հին հույների ու հռոմեացիների՝ մարդկության պատմական զարգացման վրա աշխարհագրական գործոնների ազդեցությանը հատուկ կարևորություն տալու գիծը առկա է միջնադարում նույնպես: Դա նկատվել է հատկապես արաբ մտածողների, քաղաքական գործիչների ու աշխարհագետ-ճանապարհորդների աշխատություններում:

Հասարակական կյանքի աշխարհագրական գործոնի դերի մասին հայեցակետը իր գիտական ձևակերպումն ստացավ ուշ միջնադարում և նոր ժամանակաշրջանում: Ձևավորված *աշխարհագրա-*

¹ Հասարակական զարգացման վրա ֆիզիկաաշխարհագրական գործոնների դերը մեկնաբանող հատուկ փոխառաջական ուսմունքի («աշխարհագրական դետերմինիզմի») մասին տեղեկված է հարուստ, այդ թվում ուսումնական գրականություն: Տվյալ շարադրանքը շեշտը դնում է բնական պայմաններ-հասարակական կյանքի քաղաքական ոլորտ կապի վրա:

² Ю.В.Тихонравов. Геополитика. М., 1998, էջ 60

կան դետերմինիզմ ուսմունքի համաձայն, ինչպես հայտնի է, մարդկային գործունեությունն ամբողջությամբ և իր բոլոր առանձին դրսևորումներով, դրանց թվում և քաղաքական կազմակերպման ձևերի տարբերություններով, պայմանավորված է աշխարհագրական գործոններով:

16-րդ դարից սկսած և հատկապես 18-19-րդ դարերում ստեղծվեցին մեծաթիվ մենագրություններ, որոնք տարբեր տեսանկյուններից ու տարբեր գիտական խորությամբ վերլուծում էին աշխարհագրական միջավայրի, նրա առանձին բաղադրիչների և հասարակության զարգացման, դրա կազմում նաև քաղաքական զարգացման, կապերն ու փոխազդեցությունները:

Առանձնանում է, մասնավորապես *Ֆրանսիացի քաղաքական գործիչ ու մտածող ժան Բոդենը*, որն իր գլխավոր՝ «Պատմության ուսումնասիրության ոլորին մեթոդը» (1566թ.) աշխատության մեջ փորձում էր բացահայտել ժողովրդի, պետության, *նրա քաղաքականության և բնական միջավայրի կապը*: Հատկապես կարևորելով կլիման, Բոդենը նրա ազդեցությամբ էր հիմնավորում հյուսիսի ժողովրդների ֆիզիկական առավելությունը հարավի ժողովուրդների, և լեռնցիների առավելությունը հարթավայրերի (հովիտների) բնակիչների նկատմամբ: Նա զարգացնում էր այն միտքը, որ *պետական գործիչներն իրենց վարչարարական և օրինաստեղծ գործունեության ընթացքում պետք է հաշվի առնեն ոչ միայն սոցիալական, այլև կլիմայական պայմանները*: Նրա համոզմամբ ինքնիշխան պետության հզորությունը և զարգացումը *ուղիղ կախման մեջ են* գտնվում նրա բնական միջավայրի պայմաններից ու հարստություններից:

Այս ոլորտում խոշոր առաջընթաց քայլ էր դարձյալ *Ֆրանսիացի, փիլիսոփա Շառլ Լուի Մոնտեսքյոի* (1689-1755թթ.) գործունեությունը: Նա հատուկ ուսումնասիրություն նվիրեց Հին Հռոմեական պետությանը, որտեղ վերլուծեց դրա ծաղկման ու կործանման հանգամանքները և եկավ այն եզրակացության, որ *Հին Հռոմի կործանման գլխավոր պատճառներից են եղել պետության աշխարհագրական դիրքը և սահմանների չափազանց մեծ ձգվածությունը, որոնք խանգարել են պետության համախմբմանն ու իշխանության կենտրոնացմանը*:

Մի այլ աշխատության մեջ («Օրենքների ոգու մասին», 1748թ.) Մոնտեսքյոն քննարկում է *պետության կառավարման ձևի վրա աշխարհագրական գործոնների ազդեցությունը*: Հատկապես մեծ նշանակություն նա տալիս էր *կլիմայական գործոնին*, համարելով, որ

շոգ կլիման ծնունդ է ծուլություն և կրքեր, սպանում է քաղաքացիական քաջությունն ու արիությունը, բռնակալական կառավարման պատճառ է դառնում: Նա առաջիններից էր, որ կլիման համարում էր երկրի պետական կառուցվածքի ու քաղաքական բնույթի վճռորոշ գործոն և այդ առումով Եվրոպան հակադրում էր Ասիային: Նրա կարևոր դրույթներից մեկն այն էր, որ *պետության օրենքները պարտադիր կերպով պետք է համապատասխանեն բնական միջավայրի առանձնահատկություններին*:

Աշխարհագրական դետերմինիզմի հետագա զարգացումն իր արտահայտությունը գտավ գերմանացի ականավոր աշխարհագետ *Կառլ Ռիտտերի* (1779-1859) ուսումնասիրություններում: Նա իր գլխավոր՝ «Երկրագիտություն» բազմահատոր աշխատության մեջ նկարագրում է երկրագնդի և նրա տարբեր մասերի աշխարհագրական պայմանները (հեղինակի կենդանության օրոք լույս են տեսել Ասիային ու Աֆրիկային նվիրված 19 հատորներ), շեշտը դնելով այդ պայմանների և մարդկային քաղաքակրթությունների ու մշակույթների միջև եղած կապերի բացահայտման վրա: Նա ծագում էր ապացուցել, որ *ժողովուրդների ու պետությունների պատմական ճակատագրի որոշիչը աշխարհագրական պայմաններն են, բնական միջավայրը*:

Աշխարհագրական դետերմինիզմի գաղափարները 19-րդ դարի վերջերին Եվրոպայում դառնում են տիրապետող: Եվ պատահական չէ, որ այդպիսի մթնոլորտում ձևավորվեցին այն տեսական դրույթներն ու գաղափարները, որոնք պետք է դառնային նոր ծնվող գիտության՝ քաղաքական աշխարհագրության և դրա կազմում էլ աշխարհաքաղաքականության անկյունաքարերը:

Դրանց ձևավորման ու հղկման գործում վճռական դերակատարություն ունեցավ գերմանացի ականավոր մտածող, հռչակավոր Դեյդեիլեբերգի համալսարանի շրջանավարտ, հետագայում *Լեյպցիգի համալսարանի աշխարհագրության պրոֆեսոր Ֆրիդրիխ Ռատցելը* (1844-1904): Սկսած 1874 թվականից մեկը մյուսի հետևից նա լույս է ընծայում մի շարք մենագրություններ, որտեղ քննարկում է *աշխարհագրական գործոնի, մասնավորապես բնատարածքի տարբեր հատկանիշների ազդեցությունը ժողովրդի ճակատագրի, պետության առկա վիճակի և զարգացման հեռանկարի վրա*¹:

¹ Այդ մենագրություններից գերմանական գիտական և քաղաքական մտքի վրա հատկապես մեծ ազդեցություն թողեցին «Հյուսիսամերիկյան քաղաքների ու քաղաքակրթությունների

Այդ մենագրություններում հեղինակը հիմնավորում և զարգացնում էր մի շարք տեսակետներ, որոնց ամբողջությունը հայտնի դարձավ *«Ռատցելյան ուսմունք»* անունով:

Ռատցելյան ուսմունքի առանցքային դրույթներից մեկը վերաբերում է երկրագնդի, *մարդկության քաղաքաաշխարհագրական բաժանման առանցքային միավորի՝ երկիր-պետության էությանը*։ Ռատցելը զարգացնում էր այն միտքը, որ *պետությունը ոչ այլ ինչ է, քան «կենդանի օրգանիզմ, որը մշտապես պայքարում է իր գոյության համար»*։ Դժվար չէ նկատել, որ դա նշանակում էր կենդանական և բուսական աշխարհի օրինաչափությունների տարածում սոցիալական ոլորտի վրա, մի մոտեցում, որը *«սոցիալ-դարվինիզմի»* տեսքով լայն տարածում ուներ 19-րդ դարի վերջերի եվրոպայում:

Խորացնելով իր այդ տեսակետը, Ֆ.Ռատցելը համզեց այն հետևության, որ *պետության ճակատագրի վրա ազդող աշխարհագրական գործոններից առաջնայինը նրա զբաղեցրած տարածքի մեծությունն է*։ Նրա համոզմամբ տարածությունը ամենակարևոր քաղաքաաշխարհագրական գործոնն է: «Տարածությունը» սոսկ բնատարածք չէ, որը զբաղեցնում է պետությունը և որը նրա հզորության ատրիբուտներից է, *տարածությունը քաղաքական ուժ է*։ Այստեղից էլ ամեն մի *ժողովրդի ու պետության համար «տարածքի զգացողության» կարևորությունը*, որին առանցքային տեղ էր հատկացնում Ռատցելը:

Ֆիզիկական տարածքի չափերից բացի Ֆ.Ռատցելը հատուկ նշանակություն է տալիս նրա *«որակին»՝ մակերևութին, հողածածկին, բուսածածկին, ջրագրությանը*։ «Ժողովրդագիտություն» աշխատության մեջ նա գրում է. «Մարդկությունը ինչքան էլ ձգտի դեպի տիեզերական բարձունքները, նրա ոտքերը շփվում են հողին... Դրանով է ամենից առաջ պայմանավորվում նրա գոյության աշխարհագրական պայմանների ըննարկման անհրաժեշտությունը¹»։ «Պետությունը այնպիսի օրգանիզմ է, - շարունակում է Ռատցելը, - որն անհրաժեշտաբար կապված է իր հողին, ուստի պետք է ուսումնասիրվի աշխարհագրական տեսանկյունից: Ինչպես ցույց են տալիս ազգագրությունն ու պատմությունը, պետությունները զարգանում են

քարտեզները», «Գյուսիսային Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները», «Անտրոպոաշխարհագրություն», «Ժողովրդագիտություն», «Ծովը որպես ժողովուրդների հզորության աղբյուր», «Պետությունների տարածական աճի օրենքների մասին», «Երկիրը և կյանքը» և վերջապես նախորդ գլուխներում հիշատակված «Քաղաքական աշխարհագրությունը»:

¹ Ратцель Ф. Народоведение, т. I, М., 1893, с.3

տարածական հիմքի վրա, ավելի ու ավելի հարմարվելով և ծուլվելով նրան, ստանալով նրանից ավելի ու ավելի շատ էներգիա: Այդպիսով, *պետությունները հանդես են գալիս որպես տարածական երևույթներ, որոնք ոգեկոչվում ու կառավարվում են այդ տարածքով, ուստի և դրանք պետք է նկարագրի, համեմատի, չափագրի աշխարհագրությունը: Պետությունը գտնվելով կյանքին հատուկ երևույթների շարքում, հանդես է գալիս որպես այդ երևույթների բարձրակետ* (ընդգծումը մերն է, Ա. Վ., Լ.Վ.):

Ռատցելի այս թեզիսից բխող գործնական հետևությունն այն էր, որ *պետության տարածքային զավթումները, «կենսատարածքի ընդարձակումը» բնական երևույթ է, ամեն մի կենդանի օրգանիզմի գոյության անհրաժեշտ պայմանը:*

Ռատցելն ի մի բերելով երկիր-պետության մասին իր տեսական դրույթները, «Պետությունների տարածական աճի օրենքների մասին» աշխատության մեջ ձևակերպում է 7 «*օրենքներ*», որոնց համաձայն էլ ամեն մի ժողովուրդ պետք է իրականացնի իր «բարձրագույն կոչումը», այն է՝ *«ընդարձակել իր կենսատարածքը» և «բարելավել իր աշխարհագրական դիրքը»:*

Ռատցելի այս, ինչպես և մյուս տեսական կառույցները նպատակաուղղված էին, նրա կարծիքով, Գերմանիայի համար կենսական նշանակություն ունեցող քաղաքական խնդիրների լուծմանը: Նա այն համոզման էր, որ *Գերմանիան, որպես պետություն, որպես ազգային-հոգեբանական, տնտեսական ու տարածքային-քաղաքական միասնական օրգանիզմ, դեռևս չի հասել իր բնական աշխարհա-*

¹ Պետությունների տարածական աճի այդ 7 «օրենքներն» են.

(Յու. Տիխոնրավովի շարադրանքով).

պետության տարածքը ընդարձակվում է ժողովրդի մշակույթի զարգացման հետ մեկտեղ, պետության տարածական աճը ուղեկցվում է զարգացման այլ ցուցանիշներով ևս, ինչպիսիք են գաղափարները, առևտուրը, արտադրությունը, քարոզչությունը, ակտիվության բարձրացումը գործունեության տարբեր ոլորտներում, պետության մեծացումը տեղի է ունենում ավելի փոքր պետություններ իրեն միացնելով և կլանելով.

սահմանը պետության ծայրամասային օրգանն է և որպես այդպիսին վկայում է նրա աճի, ուժի կամ թուլության և օրգանիզմում կատարվող փոփոխությունների մասին, պետությունն աճի ընթացքում ձգտում է իր մեջ ներառել ֆիզիկական շրջապատի առավել արժեքավոր տարրերը՝ ծովափերը, գետավազանները, հարթավայրերը, ռեսուրսներով հարուստ շրջանները.

պետության տարածքային աճի խթանը, ազդակը գալիս է դրսից և դա շնորհիվ հարևան տարածքների քաղաքակրթական մակարդակների ելևէջների.

թույլ ազգերի միաձուլման և կլանվելու միտումը խորանալով ու ճյուղավորվելով, մի պետությունից փոխանցվում է մյուսին և խթանում է պետական տարածքի ավելի նշանակալի ընդարձակումը:

գրական սահմաններին, ձեռք չի բերել այն «կենսատարածքը», որն անհրաժեշտ է նրա բնականոն զարգացման և եվրասիա մայրցամաքում ու աշխարհում արժանավոր տեղ գրավելու համար:

Պատահական չէ, որ Ռատցելի շատ տեսական դրույթներ իրենց զարգացումն ստանալով նրա շատ աշակերտների ու հետևորդների աշխատություններում, ձևավորեցին այն հիմքը, որի վրա բարձրացավ գեոպոլիտիկայի և մասնավորապես նրա գերմանական դպրոցի շենքը և որից սնվում էր գերմանական ֆաշիզմի արտաքին նվաճողական քաղաքականությունը: Եվ այդ պայմաններում բնական էր, որ մի շարք հետազոտողներ **ռատցելյան ուսմունքը որակեցին որպես «հմայերիալիզմի կատեխիզիս»¹:**

7.2 ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ՈՒ ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԵՐԸ

Աշխարհագրական դետերմինիզմը և քաղաքական աշխարհագրության գաղափարները, ինչպես ասվեց, լայն տարածում գտան 19-20-րդ դարերի սահմանագլխին: Դրանք զարգացան և վերացվեցին գրական տեսությունների ու հայեցակարգերի համակարգի հետազոտողների մի քանի սերունդների համատեղ ուժերով: Գիտական տեսությունների ու հայեցակարգերի այդ համակարգը աշխարհաքաղաքականություն-գեոպոլիտիկա անունով այսօր տիրապետող դիրք է գրավում ոչ միայն **քաղաքական աշխարհագրության, այլ նաև քաղաքագիտության և գործնական քաղաքականության** բնագավառներում:

Այդ երեք բնագավառների սահմանագծում և առաջին հերթին դրանցից առաջինի՝ քաղաքական աշխարհագրության կազմում ձևավորվեց աշխարհաքաղաքականությունը, անկախ այն բանից, թե գիտական տեսությունների ու հայեցակարգերի այդ համակարգը ընկալվում է որպես առանձին ուղղություն քաղաքական աշխարհագրության կազմում, թե գիտության առանձին ճյուղ: Այսպես թե այնպես, այն ձևավորվեց հիմնականում **ռատցելյան ուսմունքի** հետևորդների աշխատություններում: Նրանք հպարտությամբ նշում էին, որ իրենք **Ռատցելի աշակերտներն են և իրենց ուսուցչի ուսմունքը զարգացնում են աշխարհում առկա նոր իրողությունների և զարգացման նոր միտումների հաշվառմամբ:** Դա համընկավ այն ժամանակա-

¹ Կատեխիզիս է կոչվում քրիստոնեական դավանանքի համառոտ շարադրանքը հարց ու պատասխանի ձևով:

շրջանի հետ, երբ արդեն ակնհայտ էր դարձել, որ հիմնականում ավարտվել են աշխարհագրական հայտնագործությունները, հետևապես և աշխարհի բաժանումը:

Միջազգային տրանսպորտային հաղորդակցության ու առևտրի զարգացման շնորհիվ աշխարհը սկսել էր ընկալվել որպես *մեկ ամբողջություն՝ համամշտրակային սուպերհամակարգ*: Եթե աշխարհը իրոք միասնական համակարգ է, ուրեմն պետք է ունենա ամեն մի համակարգին հատուկ պարտադիր հատկանիշները՝ *ներքին կազմակերպվածություն ու կառուցվածքայնություն*: Գիտնականներն սկսեցին զբաղվել աշխարհի - համակարգի այդ հատկանիշների բացահայտմամբ և ուսումնասիրությամբ:

Այդ ժամանակ արդեն բոլորի կողմից ընդունվում էր, որ աշխարհի քաղաքական բաժանման, այսինքն կառուցվածքայնության *հիմնական միավորները երկիր-պետություններն են*, որոնց ներսում էլ կազմակերպվում է հասարակական կյանքը: Նոր իրադրությունը պահանջում էր երկիր-պետության կազմակերպվածության ու կառուցվածքայնության ուսումնասիրությունը կատարել բազմակողմանիորեն ու խորությամբ, *հաշվի առնելով յուրաքանչյուրի յուրահատուկ պայմանները, բայց և չսահմանափակվել «երկիր-պետություն» կառուցվածքային միավորով*:

Աշխարհում ստեղծված նոր իրադրությունը պահանջում էր հասարակական կյանքի կազմակերպվածության ու կառուցվածքայնության ուսումնասիրությունը *կատարել նաև համամշտրակային ընդգրկումով, հաշվի առնելով երկիր-պետությունների փոխհարաբերությունները, համաաշխարհային տնտեսության միասնական լինելը*, այլ կերպ ասած՝ ամբողջ մարդկությունը, միասնական աշխարհի սուպերհամակարգը և դրանում ընթացող բազմաբնույթ հասարակական երևույթները: Աշխարհում ստեղծված նոր իրադրության ազդեցության տակ ծնվում էին *բնական պայմաններ - պետության արտաքին քաղաքականություն կապերի ու առնչությունների նոր մեկնաբանություններ*: Ճշգրտվում էր նախկին մոտեցումը, ըստ որի երկիր-պետությունը ընկալվում էր որպես մի վերկենսաբանական օրգանիզմ, որը գոյատևելու համար պետք է ունենա «բնական սահմաններ և կենսատարածք»: Ավելի ակնհայտ էր դառնում, որ պետությունների և նրանց փոխհարաբերությունների զարգացման տարածական, աշխարհագրական ցուցանիշներն իրենց բովանդակությամբ ու դրսևորումներով *բազմապլանային են և պահանջում են ավելի խոր ու բազմակողմանի վերլուծություն*:

Այս ամենի հիման վրա աշխարհաքաղաքականությունը (գեոպոլիտիկան) ձևավորվեց որպես միջազգային հարաբերությունների տեսության հիմնական հասկացություն: Այդ հասկացությունն է, որն օգնում է բնութագրելու և գնահատելու «...լուկալ, ռեզիոնալ, մայրցամաքային և համամուլորակային միջազգային գործընթացների վրա պետությունների կամ պետությունների բլոկների դիրքի տարածքային ու տարածական առանձնահատկությունների ազդեցության տեղն ու կոնկրետ-պատմական ձևերը»¹:

Աշխարհաքաղաքականության հիմնադիրների առաջին շարքում է գտնվում ազգությամբ շվեդ, իրավաբան, պետական իրավունքի մասնագետ, Գյոտեբորգի և Ուպսալայի համալսարանների պատմության ու քաղաքական գիտությունների *պրոֆեսոր Յուխան Ռուդոլֆ Չելենը*: Նա լայն հասարակայնությանը հայտնի է առաջին հերթին որպես *գեոպոլիտիկա* տերմինի և «Պետությունը որպես կենսածն» հոչակ ձեռք բերած աշխատության հեղինակ²:

Յու. Չելենը լինելով *ընդգծված գերմանոֆիլ*, սոցիոլոգիայում ու քաղաքագիտության մեջ զարգացնում էր գերմանական «օրգանիզիզմը», ըստ որի պետությունը կենդանի օրգանիզմ է և ենթակա է աճի ու զարգացման կենսաբանական օրենքին: Նա *մերժում էր պետության ու հասարակության նկատմամբ մեխանիստական մոտեցումը*: Իր դատողությունների մեջ նա ավելի հեռուն էր գնում, համարելով, որ պետությունները նույնպես, ինչպես մարդիկ, «*զգացող և մտածող էակներ*» են, *հետևապես նրանց էությունից է բխում «գոյության պայքարը*»: Նրանք նույնպես, ինչպես ամեն մի կենդանի էակ, «*ծնվում են, հասակ առնում, թառամում ու մահանում*»:

Չարգացնելով իր ուսուցչի՝ Ռաուցելի տեսակետը, որ *բնատարածքը, որտեղ գտնվում է պետությունը, վերջինիս ինտեգրալ բաղադրիչն է* և նրա հետ կազմում է մեկ օրգանական միասնություն, Չելենը հանգեց այն հետևության, որ այդպիսի *ինտեգրալ բաղադրիչներ են նաև մշակույթը, ազգաբնակչությունը, տնտեսությունը, կառավարման ձևը և մի քանի այլ* տարրեր: Նա համոզված էր, որ երկիր-պետությունը որպես միասնական օրգանիզմ բաղկացած է *5 ոլորտներից* և պետք է քննարկվի ու բնութագրվի դրանցից յուրաքան-

¹ Политология Энциклопедический словарь. Изд-во Моск. коммерческого у-та, М., 1993, с.58.

² Կառլ Զաուսիոֆերը Չելենի այդ աշխատությունը որակել է որպես մի ստեղծագործություն «... որտեղ գեոպոլիտիկայի տեսությունը զարգացել է առավել հստակ տեսքով » (Զաուսիոֆերի մասին մանրամասն տե՛ս ստորև):

չյուրի տեսանկյունից, այսինքն պետությունը որպես՝
աշխարհագրական տարածություն,
ժողովուրդ,
տնտեսություն,
հասարակություն,
կառավարում:

Չեչենի մշակած այս հայեցակարգը հիմք ծառայեց աշխարհա-
քաղաքականության գլխավոր հիմնարար դրույթի *վերանայման* հա-
մար: Նախկին «աշխարհագրական միջավայր-արտաքին քաղաքա-
կանություն» դրույթին փոխարինելու եկավ «աշխարհագրական մի-
ջավայր-մարդ, ժողովուրդ-արտաքին քաղաքականություն» դրույթը:

Հիմնվելով 20-րդ դարի սկզբի Գերմանիայի օրինակի վրա, Չե-
չենը հատուկ քննարկման նյութ է դարձնում խոշոր տերությունների
և փոքր պետությունների (ու ժողովուրդների) փոխհարաբերություն-
ների ու նրանց ապագայի խնդիրը: Նա զարգացնում էր այն միտքը,
որ փոքր երկրներն իրենց աշխարհագրական դիրքի պատճառով
դատապարտված են մեծ տերություններին ենթակա լինելու վիճա-
կին, իսկ *վերջիններս, դարձյալ «աշխարհագրական ծակատագրի»*
*բերումով «պարտավոր են» միավորել առաջիններին աշխարհա-
գրական ու տնտեսական «խոշոր համալիրների» մեջ:* Չեչենն արդեն
ծնավորված համալիրներ էր համարում ԱՄՆ, Բրիտանական կայս-
րությունը, Ռուսական կայսրությունը, որոնք այդպիսին դարձել են
XVIII-XIX դարերում: Ինչ վերաբերում էր Գերմանիային, ապա ըստ
Չեչենի, նրա *պատմական խնդիրն էր նմանատիպ «համալիր» ստեղ-
ծել Եվրոպայում, միավորելով Արևմտյան, Կենտրոնական ու Արևել-
յան Եվրոպայի մեծ ու փոքր պետությունները:*

Գալով Եվրոպայի ներկա իրադրությանը, կարող ենք փաստել,
որ Չեչենի շուրջ մեկ դար առաջ կատարած *կանխատեսումը* իրա-
կանացավ այն մասով, ինչը վերաբերում էր Եվրոպայի միավորմանը
«խոշոր համալիրի մեջ» (*կատարվեց Եվրամիության ու Եվրա-
խորհրդի տեսքով*), բայց *ձախողվեց Գերմանիայի վճռորոշ աշխար-
հաքաղաքական դերի մասով* (կամ իրականացավ մասնակիորեն):

Գերմանիայի աշխարհաքաղաքական դերի գնահատման հար-
ցում Չեչենն ավելի հեռու էր գնում: Նա Գերմանիայի հովանու ներքո
ստեղծվելիք *Միացյալ Եվրոպայի* մեջ ներառում էր այն ընդարձակ
տարածքը, որն ընկած է Ատլանտյան օվկիանոսի ու Պարսից ծոցի և
Բալթիկ ու Ադրիատիկ ծովերի միջև: Այս գաղափարի վրա կառուցվեց
այսպես կոչված «Միջին (կենտրոնական) Եվրոպայի հայեցակարգը»,

ըստ որի Եվրոպա պետք է համարվի նաև Մերձավոր Արևելքը:

Զելենի և նրա համախոհների համոզմամբ այդ տարածքն իրենից ներկայացնում է մի հզոր *«հնտեգրալ քաղաքական-տնտեսական կազմավորում»*, որի կենտրոնն է Գերմանիան, իսկ առանցքը՝ «Բեռլին-Բաղդադ գիծը»: Հատուկ ընդգծվում է այն միտքը, որ այդ կազմավորման *հիմքը պետք է ծառայի ոչ թե ազգերի ու էթնոսների ընդհանրությունը, այլ տարածքի «աշխարհագրական ճակատագրի» ընդհանրությունը:*

Նոր ծևավորվող գեոպոլիտիկական հայեցակարգերի շարքում հատուկ տեղ է պատկանում *«Ժովային ուժի» հայեցակարգին*, որի հեղինակ է համարվում *ամերիկացի պատմաբան, նավատորմի ադմիրալ Ալֆրեդ Մեխենը (1840-1914)*: Հակառակ Ռատցելի և մի շարք այլ հետազոտողների, որոնք պետության համար գլխավոր առավելություն համարում էին նրա *մայրցամաքային կենտրոնական դիրքը, Մեխենը առավելությունը տալիս էր ծովային դիրքին*: Նա փորձում էր հիմնավորել, որ խոշոր, «համաշխարհային» տերություն կարող է դառնալ այն պետությունը, որն ունի հարմարավետ ծովային (օվկիանոսային) դիրք՝ ներառյալ ավագծի ձգվածությունն ու գծագրությունը: Ըստ Մեխենի, *ծովային դիրքը կանխորոշում է նաև ժողովրդի «բնավորությունը», իսկ այդ երկուսը միասին՝ պետության «ծովային ուժը*»: Վերլուծելով հին դարերում Կարթագենի և նորագույն ժամանակներում Բրիտանական կայսրության օրինակները, նա այն հետևության էր հանգում, որ *«ծովային ուժը» քաղաքակրթության հատուկ տիպ է, որը լավագույնն է ու առավել արդյունավետը համաշխարհային տիրապետություն հաստատելու համար*:

Զարգացնելով իր այդ տեսակետը, Մեխենը դեռևս անցյալ դարասկզբին հենց ԱՄՆ-ի համար էր կանխատեսում *«համամոլորակային ճակատագիր»*, որի *հանաձայն այն պետք է դառնա աշխարհի առաջատար ծովային տերությունը և ուղղորդի համաշխարհային զարգացումը*: Մի կանխատեսում, որն իրականացավ դարավերջին միայն, երկրորդ համաշխարհային պատերազմից և հատկապես «սառը» պատերազմից հետո:

Մեխենը համարում էր, որ Ամերիկայի և ընդհանրապես «ծովային քաղաքակրթության» համար *գլխավոր վտանգ* հանդիսանում են *Եվրասիայի ցամաքային տերությունները և առաջին հերթին Ռուսաստանը, Չինաստանը, ինչպես նաև Գերմանիան («Միջին Եվրոպան»)*:

Զննարկելով քաղաքական աշխարհագրության և մասնավորապես աշխարհաքաղաքականության, որպես գիտական ուղղության

ծնավորման ընթացքը, չենք կարող շրջանցել անվանի աշխարհագետ, «անտրոպոգեոգրաֆիայի» («մարդու աշխարհագրության») ֆրանսիական դպրոցի հիմնադիր **Պոլ Վիդալ դե լա Բլաշին** (1845-1918):

Աշխարհագրական գիտության, մասնավորապես մարդ-բնություն փոխազդեցության, մարդու արտադրական գործունեության ու կենսածնի վրա աշխարհագրական միջավայրի ազդեցության ուսումնասիրության ոլորտում նրա դերի ու գիտատեսական ներդրումների մասին մեր մասնագիտական ընթերցողը ծանոթ է այլ դասընթացներից¹: Համեմատաբար թույլ են լուսաբանված նրա մոտեցումները քաղաքաաշխարհագրական հարցերին:

Վիդալ Բլաշը նույնպես գեոպոլիտիկայի հարցերում ընդունում էր Ռատցելի գաղափարների ազդեցությունն իր վրա, բայց և *մի սկզբունքային հարցում հակադրվում էր նրան և առաջ էր քաշում իր տեխական տեսակետը*: Արդեն նշել ենք, որ Ռատցելը վճռական նշանակություն տալիս էր պետության տարածքի մեծությանը, աշխարհագրական դիրքին, ռելիեֆին ու հողածածկույթին, «տարածության զգացողությանը»: Վիդալ Բլաշը չմերժելով դրանց կարևորությունը, *իր հայեցակարգի կենտրոնում դնում էր մարդուն, բնակչությունը, համարելով, որ պետության զարգացման համար բնական միջավայրից բացի մարդը նույնպես վճռական «աշխարհագրական գործոն է, որը սակայն գործում է ո՛չ թե այդ միջավայրից կտրված, մեկուսացված, այլ նրա հետ համաձայնեցված, այսինքն բնական միասնական համալիրի կազմում»*:

Մերժելով Ռատցելի կողմից բնական գործոնի դերի գերազնահատումը, *Վիդալ Բլաշը հանգեց «պոսիբիլիզմի»* (լատ. possibilism— հնարավոր բառից) *աշխարհաքաղաքական հայեցակարգին*: Այդ հայեցակարգի համաձայն *պետության զարգացումն ունի երկու բաղադրիչ՝ տարածական և ժամանակային*: Եթե տարածականը (աշխարհագրականը) պայմանավորված է բնական պայմաններով, ապա ժամանակայինը (պատմականը)՝ մարդով, բնակչությամբ, որը «նախաձեռնության կրողն է»: *Բնական պայմանները լոկ հնարավորություն են, որոնք կարող են իրողության վերածվել տվյալ տարածքը բնակեցնող մարդկանց միջոցով միայն*: Նա զարգացնում էր այն դրույթը, որ տարածքի *«աշխարհագրական անհատականությունը»* արդյունք է այդ տարածքում բնակվող մարդկանց, ծնավոր-

¹ Տես Լ.Վալեսյան, Աշխարհագրական գիտությունների մեթոդաբանական և տեսական հիմունքներ, Ե., 2004, Գլուխ 1.

ված հանրության, համայնքի կողմից բնության ընծեռած *հնարավորությունների օգտագործման*: Ի վերջո, ըստ Վիդալ Բլաշի, տարածքի «աշխարհագրական անհատականության» շնորհիվ է, որ ստեղծվել են քաղաքակրթական «բջիջներ», «օջախներ»: Վերջիններիս միավորման, փոխազդեցությունների, ընդօրինակման արդյունքում էլ ձևավորվել են ներկայիս հայտնի քաղաքակրթությունները:

Վիդալ Բլաշը նույնպես չէր ժխտում մարդկությանը մեկ համաշխարհային պետության մեջ միավորելու հնարավորությունը: Բայց եթե Ռատցելը դրա միակ ուղին համարում էր հզոր տերություններից որևէ մեկի տարածքային ընդարձակումը պատերազմների ու տնտեսական (առևտրական) էքսպանսիայի միջոցով, ապա Վիդալ Բլաշը դա պայմանավորում էր հաղորդակցության զարգացման, տարբեր քաղաքակրթությունների փոխազդեցությունների խորացման ու ներթափանցման գործընթացով, որը հեռավոր ապագայում կարող է բերել *«աշխարհի քաղաքացի» լինելու գիտակցության ու զգացողության հաղթանակին*:

Աշխարհի տարածքային մակրոկառուցվածքի ուսումնասիրության մեջ հատկապես խորացան ականավոր քաղաքաաշխարհագետներ անգլիացի *Ֆելֆորդ Մաքինդերը* (1861-1947) և գերմանացի *Կառլ Ֆաուստիները* (1869-1946):

Գնահատելով Մաքինդերի ավանդը գեոպոլիտիկայի ձևավորման գործում, ժամանակակից ռուս աշխարհագետ, պրոֆ. Ն.Ս.Միրոնենկոն նշում է. «Մաքինդերի տեսությունը աշխարհաքաղաքական մտքի զարմանալի հարատևող նվաճում է: Թեև այդ տեսությունն առաջին անգամ շարադրվել է 1904թ., այն այժմ էլ շարունակում է գեոպոլիտիկայի շուրջ ծավալվող բանավեճերի ուղեկիցը լինել¹»:

Մաքինդերը մի տևական ժամանակ եղել է անգլիական աշխարհագրության առաջատար դեմքը: Նա հիմնադիրն է Օքսֆորդյան աշխարհագրական դպրոցի, եղել է Լոնդոնի տնտեսագիտության բարձրագույն դպրոցի դիրեկտոր, ղեկավարել է Բրիտանական կայսրության տարբեր պետական հիմնարկներ և արտաքին քաղաքականության ոլորտում համարվել է հեղինակություն, 1910-1925թթ. եղել է համայնքների պալատի անդամ: Նա մասնակցել է Վերսալյան պայմանագրի նախապատրաստմանը, որի հիմնական աշխարհաքաղաքական գաղափարը հենվում է նրա հայեցակետի վրա, իսկ 1919-1920թթ. զբաղեցրել է Անտանտայի կողմից օկուպացված Ուկրաին-

¹ В.А.Колосов, Н.С.Мироненко, Геополитика и политическая география, М., 2002, с.52.

նայի գերագույն կոմիսարի պաշտոնը:

Մաքինդերին ընդունում են որպես տաղանդավոր նորարար և Անգլիայի 19-րդ դարի նոր աշխարհագրության առաջամարտիկ: Միահամուռ գնահատականն այն է, որ Մաքինդերի գործունեության *գլխավոր նպատակը և ուղղությունը եղել է պետությունների արտաքին քաղաքականության մեջ «պատճառականության» փոխադարձ կապի բացահայտումը:*

Մաքինդերի տեսության հիմնական գաղափարը շարադրված է *«Պատմության աշխարհագրական առանցքը» զեկուցման մեջ*, ու նա ներկայացրեց Մեծ Բրիտանիայի թագավորական աշխարհագրական ընկերությանը 1904թ.¹:

Ավելի ուշ (1919թ.) նա իր այդ գաղափարը հանգամանորեն ներկայացրեց *«Դեմոկրատական իդեալները և իրականությունը»* (Democratic Ideals and Reality: A study in the Politics of Reconstruction. London, 1919) հիմնարար աշխատության մեջ: Աշխարհը դիտարկելով որպես համաձուլորակային մասշտաբի մի *ներկիակ քաղաքական համակարգ, նա զարգացնում էր այն դրույթը, որ դրա ներսում տեղի ունեցող ցանկացած հասարակական պայթյուն ո՛չ թե տարածվում է այդ համակարգից դուրս, այլ իր պատասխան արձագանքն է գտնում համակարգի ներսում, աշխարհի թեկուզ մյուս ծայրում:*

Նա առաջիններից մեկն էր, որ կարևորեց «համաձուլորակային (գլոբալ) մտածողությունը» քաղաքական աշխարհագրության մեջ և համաշխարհային երևույթները փորձեց քննարկել *վերպետական, նույնն է, թե մակրոաշխարհագրական մակարդակով:* Որպես այդ մոտեցման արդյունք նա տվեց *աշխարհի իր սեփական տարածական մոդելը*, հիմնավորելով ներքին կառուցվածքը և առանձնացնելով վերպետական ֆունկցիոնալ միավորները: (Փակագծում նշենք, որ ժամանակի ընթացքում աշխարհակարգի փոփոխությունների համեմատ և սեփական մոտեցումների քննադատական վերանայման հետևանքով Մաքինդերի այդ մոդելը կրել է որոշակի փոփոխություններ, արտացոլելով կոնկրետ ժամանակի կոնկրետ աշխարհաքաղաքական իրադրությունը):

Մաքինդերը ելակետային աշխարհաքաղաքական դրույթ է համարում այն, որ *համաշխարհային պատմությունը պետք է դիտարկել որպես օվկիանոսային և մայրցամաքային տերությունների հակամարտություն, որտեղ ուժերի հավասարակշռությունը փոխվում է հո-*

¹ Հատկանշական է, որ Հաուսհոֆերը այդ զեկուցումը որակեց որպես համաշխարհային քաղաքականության «մի քանի ելում սեղմված վիթխարի բացատրություն»:

գուտ մեկ կամ մյուս ուժային կենտրոնի։ Աշխարհագրական մեծ հայտնագործությունների ժամանակաշրջանը, որը նա անվանեց «Կոլումբոսյան դար», առանձնանում է նրանով, որ տեղի ունեցավ *«Եվրոպական տարածքի» ընդարձակում և հաստատվեց եվրոպական ծովային տերությունների համաշխարհային տիրապետությունը*։ Հիշատակվում է եվրոպացիների կողմից նոր մայրցամաքների հայտնագործումը և Ամերիկաների, Հարավային Ասիայի ու Ավստրալիայի գաղութացումը։

Մաքիմդերի բոլոր դատողությունների ու տեսական կառույցների հիմքում ընկած էր իր *հայրենիքի՝ Բրիտանական կայսրության պետական շահը*։ 20-րդ դարի սկզբի աշխարհաքաղաքական իրավիճակը նա քննարկում էր Մեծ Բրիտանիայի և Ռուսաստանի փոխհարաբերությունների տեսանկյունից, համարելով դրանք *համամոլորակային հակամարտության գլխավոր օբյեկտներ*։ Մեծ Բրիտանիայի և ընդհանրապես օվկիանոսային տերությունների համար մեծագույն վտանգ նա համարում էր մայրցամաքային տերությունների՝ Ռուսաստանի և Գերմանիայի հնարավոր միավորումը։

Ուղղամարական առումով նա աշխարհի պետությունները բաժանում էր, ինչպես ասվեց, օվկիանոսային (ծովային) և մայրցամաքային տերությունների։ Նույն այդ տրամաբանությամբ նա աշխարհը տրոհում էր երկու աշխարհաքաղաքական կիսագնդերի (ռեգիոնների)՝ *օվկիանոսային և մայրցամաքային*, իսկ աշխարհի «մայրցամաքային կեսում» առանձնացնում էր նրա կենտրոնական հատվածը, որը հետագայում ստացավ *«տարածքային միջուկ» (Heartland)* անվանումը, իսկ տեսությունը կոչվեց *Հարտլանդի տեսություն*։

Մի տևական պատմական ժամանակաշրջան աշխարհի գլխավոր ուժային կենտրոնը մինչև Եվրոպայի ծովային տերությունների աննախադեպ հզորացումը և աշխարհի մեծ մասում նրանց տիրապետության հաստատումը, եղել է Կենտրոնական Ասիան, որտեղից 13-րդ դարից սկսած մոնղոլներն իրենց իշխանությունը տարածել են Ասիայի և Եվրոպայի զգալի մասի վրա։ Եվ դա, ըստ Մաքիմդերի, *շնորհիվ հեծելազորի շարժունակության*։ Նա այն հետևությունն է անում, որ *մերծօվկիանոսյան և մայրցամաքային երկրների ուժային հարաբերակցությունը կախված է տեխնոլոգիայի և առաջին հերթին տրանսպորտային տեխնոլոգիայի մակարդակից*։ Տրանսպորտային տեխնոլոգիան, ըստ նրա ի վիճակի է փոխել երկրի «տարածության ֆիզիկական հատկանիշները», հետևապես և փոխել նրա յուրացման հնարավորությունները։

19-րդ դարի կեսերից սկսած ցամաքային տրանսպորտի բուռն զարգացումը և հատկապես տրանսմայրցամաքային երթուղիներն ուժերի հավասարակշռությունը կրկին փոխում են հոգուտ մայրցամաքային տերությունների, այսինքն «տարածքային միջուկի»:

Մայրցամաքային (ըստ էության՝ ցամաքային ճանապարհների տիրապետության) կիսագնդի սահմանները նա անցկացնում էր *մերձ-օվկիանոսային այն շերտով, որից այն կողմ ընկած տարածքները ծովային տերությունների նավերի համար հասանելի լինել չեն կարող*:

Մաքինդերը մայրցամաքային գեոպոլիտիկական ռեգիոնի տարածքային միջուկի՝ Չարտլանդի սահմանների մեջ ընդգրկում էր Ռուսաստանի մեծ մասը, Մոնղոլիան, Տիբեթը, Արևելյան ու Կենտրոնական Եվրոպան, Փոքր Ասիան, Հայաստանը:

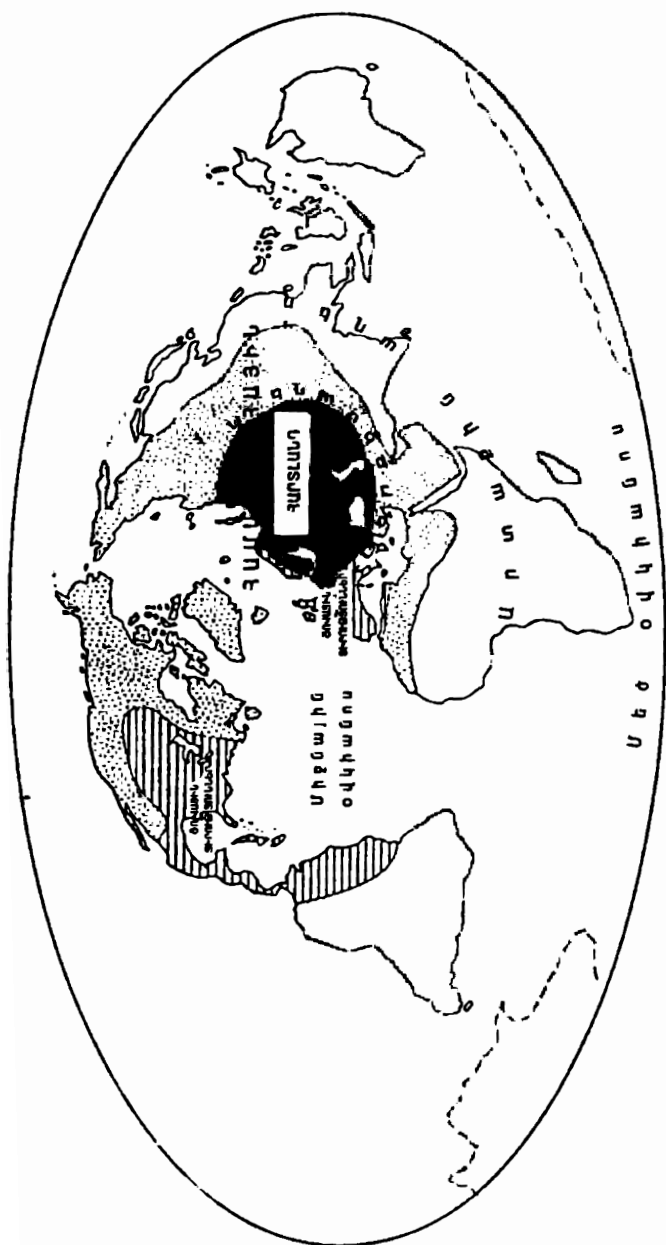
Նրա գնահատմամբ *աշխարհի կենտրոնը Եվրասիա մայրցամաքն է*, իսկ նրա կենտրոնը՝ *Չարտլանդն է («աշխարհի սիրտը»)*, այսինքն այն առավել հարմար աշխարհագրական պլացդարմը, որտեղից կարելի է վերահսկել ամբողջ աշխարհը:

Զխորանալով մանրամասների մեջ, նշենք, որ Մաքինդերի Աշխարհաքաղաքական մոդելի համաձայն (նկ. 9) Չարտլանդի հարակից ցամաքային տարածքները՝ բաղկացած Եվրոպայի ու Ասիայի մնացած մասերից և Աֆրիկայից, նույն Չարտլանդի հետ միասին կազմում են *Համաշխարհային օվկիանոսով շրջապատված այն Համաշխարհային կղզին*, որն անհրաժեշտորեն դառնալու է Երկրի վրա մարդկության տեղաբաշխման գլխավոր վայրը: Հետևապես, *այն պետությունը, որը Համաշխարհային կղզու վրա կգբադեցնի «Չարտլանդը», կունենա տիրապետող դիրք և կտիրի ամբողջ աշխարհը*, - եզրակացնում էր Մաքինդերը:

Այդ դիրքը զբաղեցնող տարածքներն են, որ նույնացվում են *«պատմության աշխարհագրական առանցքի» հետ*: Նա աշխարհը բաժանում է երեք համակենտրոն շրջանների: Առաջինը Չարտլանդն է, երկրորդը՝ Եվրասիա մայրցամաքի ծայրամասը՝ Չարտլանդը շրջապատող ծովափային գոտին և երրորդը՝ մայրցամաքը գոտեվորող արտաքին տարածքները:

Աշխարհի աշխարհաքաղաքական-տարածքային կազմակերպման մաքինդերյան բանաձևը հանգում էր հետևյալին¹

¹ Mackinder H. Democratic Ideals and Reality. N. Y., 1962, էջ 113

Նկ. 9. Դ.Սաքինյանի աշխարհագրական մոդելը

- *ով կառավարում է Արևելյան Եվրոպան, նա կառավարում է Չարտլանդը,*
- *ով կառավարում է Չարտլանդը, նա կառավարում է Չամաշխարհային օվկիանոսը,*
- *ով կառավարում է Չամաշխարհային օվկիանոսը, նա կառավարում է աշխարհը:*

Այժմ Ռուսաստանում գործող «Աշխարհաքաղաքական պրոբլեմների ակադեմիայի» իսկական անդամ Ն.Ա. Նարտովի գնահատմամբ Մաքսիմորեի մշակած աշխարհաքաղաքական հայեցակարգը հանգում է հետևյալ պոստուլատներին՝ կանխադրույթներին.

- աշխարհագրական գործոնները պատմական պրոցեսի ընթացքի վրա ներգործում են ուղղակիորեն,
- աշխարհագրական դիրքը շատ բանով որոշում է պետության պոտենցիալ ուժը կամ թուլությունը,
- տեխնիկական առաջընթացը փոխում է պետությունների աշխարհագրական «բնակության միջավայրը» և դրականորեն կամ բացասականորեն ազդում նրա պոտենցիալ հզորության վրա,
- համամոլորակային քաղաքական պրոցեսների կենտրոնը Եվրասիան է¹:

Չետագոտողները որոշակի կապ են տեսնում *Չարտլանդի տեսության և Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո ի հայտ եկած և ներկայումս անընդհատ ընդլայնվող Յուրսիս-ատլանտյան բլոկի (ՆԱՏՕ) և նրա հետ մեկտեղ՝ Եվրամիության միջև:* Տրամաբանությունն այն է, որ Արևմտյան երկրները ստեղծելով այս բլոկը, ըստ էության նպատակ էին դնում հավասարակշռություն *ստեղծել Արևմուտքի և Չարտլանդում տիրապետող դիրք գրավող ԽՍՀՄ-ի ռազմաստրատեգիական ուժերի միջև և ի վերջո չեզոքացնել վերջինիս սպառնալիքը:*

Ավարտելով Մաքսիմորեի աշխարհաքաղաքական հայեցակարգի վերլուծությունը, հարկ է մեկ անգամ էլ ընդգծ¹ լ, որ գործնական քաղաքականության ոլորտում այն ամբողջությամբ նվիրված էր Եվրոպայում և աշխարհում Մեծ Բրիտանիայի շահերի պաշտպանությանը: *Մաքսիմորեի համար առանցքային էր Ռուսաստանի (ԽՍՀՄ-ի) և Գերմանիայի կապերի սերտացման և միասնական բլոկի ստեղծման հնա-*

¹ St'u, H.A.Нартов, Геополитика, Единство Издательство политической литературы, М., 2003, էջ 64

րավորության բացառումը: Նա ելնում էր այն դրույթից, որ այդպիսի բլոկը վերը հիշատակված բանաձևի համաձայն Հարտլանդում կարող է դառնալ տիրապետող և կչեզոքացնի Անգլիայի տիրապետող դիրքը Հարտլանդը եզրավորող, ինչպես նաև մայրցամաքի նկատմամբ արտաքին դիրք գրավող շրջաններում: Ուստի անհրաժեշտ է բլոկը միջոցներով **խանգարել վերջիններիս միավորմանը** և դրանց մրցակցության պրոցեսում պաշտպանել թույլին ընդդեմ ուժեղի¹:

Գեոպոլիտիկայի ձևավորման գործում, ինչպես ասվեց, շատ մեծ է նաև **ականավոր աշխարհագետ, գերմանացի պրոֆեսոր, գինվորական գեներալ ու պետական գործիչ Կարլ Հաուսհոֆերի** դերը: Սկզբնական շրջանում նա սերտ կապերի մեջ է եղել նացիստական վերնախավի հետ, սակայն հետագայում չլիսելով նացիոնալ-սոցիալիզմի գաղափարները, ենթարկվել է հալածանքների, մեկուսացվել է Դախաուի համակենտրոնացման ճամբարում և ի վերջո ինքնասպան եղել: Նշենք, որ մինչ այդ, պատերազմի ավարտից ընդամենը մի քանի օր առաջ ֆաշիստները գնդակահարել էին նրա որդուն, որը նույնպես գբաղվում էր գեոպոլիտիկայով և կիսում էր հոր հայացքները:

Հաուսհոֆերի աշխարհաքաղաքական հայացքների ձևավորման համար ելակետային է համարվում Ռատցելի և նրա հետևորդների մշակած այն դրույթը, որ **ամեն մի երկիր իր ազգային-պետական զարգացման համար բավարար տարածության կարիք ունի և այդ տարածությունը նա կարող է ձեռք բերել միայն էքսպանսիայի՝ տարածքանվաճման միջոցով:** Այդ տեսանկյունից էլ գնահատվում էր այն փաստը, որ Գերմանիան պարտվելով Առաջին Համաշխարհային պատերազմում և ենթարկվելով Վերսալյան հաշտությանը վերածնված Եվրոպայի քարտեզին, ստիպված եղավ զիջել իր ինչպես պետական, այնպես էլ ազդեցության ոլորտում գտնվող տարածքները և դրանով իսկ **զրկվել «զարգացման անհրաժեշտ պայմաններից»:**

¹ Արժե հիշատակել նաև հետևյալ փաստը. Մաքիմդերի տեսությունը Մեծ Բրիտանիայի պաշտոնական շրջանակներում անվերապահ հավանության չէր արժանանում: Շատերը ուղղակիորեն չէին հավատում նրա դրույթների իրականացման հնարավորությանը: Բայց դրան հակառակ, Մաքիմդերի տեսությունը լայն ընդունելություն գտավ Գերմանիայում, որտեղ սկսեցին այն մեկնաբանել ու օգտագործել արդեն ի շահ Գերմանիայի. Շատ հետազոտողների գնահատմամբ այն «... ըստ էության Կարլ Հաուսհոֆերի հիմնադրած գեոպոլիտիկայի նշանավոր Սյունիսենյան դպրոցի համար ծառայեց որպես տեսական անկյունաքարերից մեկը» (Ю.В.Тихомиров. *Հիշատակված աշխատությունը*, էջ 127):

Մաքիմդերի տեսությունը համընդհանուր հավանության արժանացավ նաև ԱՄՆ-ի արտաքին քաղաքականության ոլորտում և գիտական շրջանակներում. Արդեն առաջացած՝ 83 տարեկան հասակում Մաքիմդերին շնորհվում է Ամերիկյան աշխարհագրական ընկերության հատուկ պարգևը, իսկ ԱՄՆ-ի դեսպանը 1944թ. ապրիլին հանդիսավոր պայմաններում այն հանձնելիս հայտարարում է. «Մաքիմդերը հանդիսանում է ստեղծողը այն գիտության, որը ուրիշները (նկատի ունի գերմանացիներին) տարածում են որպես գեոպոլիտիկա»:

Խորացնելով երկիր-պետության զարգացման համար ընդարձակ տարածքների հատուկ նշանակության դրույթը, նա հանգեց *Մեծ տարածքների գաղափարին*, ըստ որի համամոլորակային աշխարհաքաղաքական մակրոկառուցվածքները ձևավորվում են *համաշխարհային տեղությունների երկայնակի (գուգահեռականի) կամ լայնակի (միջօրեականի) ուղղությամբ կատարվող «տարածական էքսպանսիայի ծնով»*:

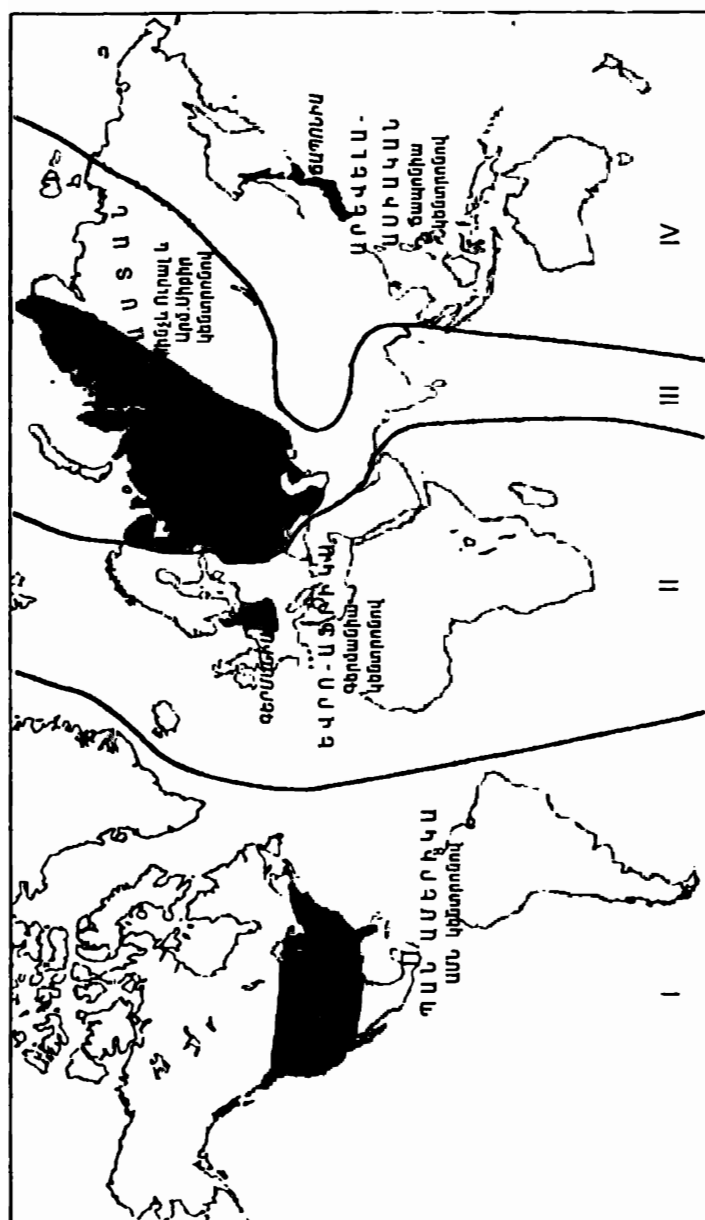
Անտիկ աշխարհում այդպիսի Մեծ տարածք է եղել եվրոպական լեռների և աֆրիկյան անապատների մեջ սեղմված Միջերկրածովյան շրջանը, որը ձգվում էր երկայնակի՝ արևելք-արևմուտք ուղղությամբ: *Մեծ տարածքի երկայնակի ուղղվածությունը ամրապնդվել է հաջորդ դարերում, երբ էքսպանսիա էին իրականացնում փյունիկացիները, հելենները, հռոմեացիները, արաբները*: Այս միտումն իր գագաթնակետին հասավ Աշխարհագրական մեծ հայտնագործությունների ժամանակաշրջանում, երբ հատուկ թափ առավ Պորտուգալիայի, Իսպանիայի ու Մեծ Բրիտանիայի երկայնակի ուղղության էքսպանսիան այլ աշխարհամասերում:

Հաուսիոֆերը եվրասիայի հյուսիսային հատվածում երկայնակի ուղղության էքսպանսիա է համարում Ռուսաստանի տարածքային ընդարձակումը Արևելյան եվրոպայից դեպի Հեռավոր Արևելք ու Խաղաղ օվկիանոս:

Տարածքային էքսպանսիայի (տարածքանվաճման) երկրորդ՝ լայնակի ուղղությունը տիրապետող է դառնում Արևմտյան կիսագնդում, երբ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներն իրենց ազդեցությունը տարածում են Լատինական Ամերիկայի երկրների վրա, այսինքն հյուսիս-հարավ ուղղությամբ (ձևավորվում է Պանամերիկյան բլուրը): Նույնը նկատվում է նաև Հեռավոր Արևելքում, որտեղ ձևավորվում է Արևելասիական բլուրը:

Հաուսիոֆերը տվեց *աշխարհաքաղաքական պանոեզիոնների իր մոդելը*, որի համաձայն Աշխարհը բաժանվում էր 3 միջօրեականային պանոեզիոնների, որոնք էին *Պան Ամերիկան* (կենտրոնը՝ ԱՄՆ), *Եվրո-Աֆրիկան* (կենտրոնը՝ Գերմանիա) և *Արևելասիականը* (կենտրոնը՝ Ճապոնիա):

Շրջանացման մի այլ տարբերակով (տե՛ս.նկ.10) *նա առանձնացնում էր նաև 4-րդ՝ Պան-Ռուսաստան ոեզիոնը*, որը ձգվում էր Նոր երկիր կղզուց մինչև Կովկաս և ապա շարունակվում էր Իրանով ու Հնդկաստանով մինչև Հնդկական օվկիանոս:

Նկ. 10. Կ. Ֆաուստիտի աշխարհագրական պանեգիզմների մոդել

Վերևում մենք ծանոթացանք գեոպոլիտիկայի ամերիկյան ազգային դպրոցի աչքի ընկնող ներկայացուցիչ Սեխսենի գաղափարներին: Պակաս հետաքրքրություն չի ներկայացնում նույն դպրոցի մի այլ ներկայացուցիչ՝ *աշխարհագետ Նիկոլաս Ջոն Սպիկմենը* (1893-1943), որը հիմնադրել և ղեկավարել է Յելի համալսարանի միջազգային հարաբերությունների ինստիտուտը: Նրա աշխարհաքաղաքական տեսական մշակումները կառուցված են «ծովային ուժի» մասին Սեխսենի և Հարտլանդի մասին Սաքինդերի *գաղափարների ինտեգրման վրա*:

Սպիկմենի համար աշխարհագրությունը որպես գիտական գործունեության բնագավառ առանձին հետաքրքրություն չէր ներկայացնում: *Նա աշխարհագրությունը զնահատում էր առաջին հերթին որպես միջազգային քաղաքականության կարևորագույն գործիք, որպես վերլուծական մեթոդ և բանաձևերի համակարգ, որոնք թույլ են տալիս մշակել ու կիրառել առավել արդյունավետ ռազմավարություն*: «Սիջազգային անարխիայի պայմաններում արտաքին քաղաքականությունը պետք է նպատակ ունենա նախ և առաջ բարելավել կամ ծայրահեղ դեպքում պահպանել պետության համեմատական ուժային դիրքերը: Ուժը ի վերջո հաջող պատերազմ մղելու ընդունակությունն է, և աշխարհագրության մեջ են ռազմական և քաղաքական ռազմավարության բանալիները: ...Աշխարհագրությունը պետության արտաքին քաղաքականության ամենահիմնարար գործոնն է այն պատճառով, որ այդ գործոնը ամենահաստատունն ու մշտականն է: Սինիստրները գալիս ու գնում են, մահանում են նույնիսկ դիկտատորները, բայց լեռնային շղթաները անսասան են», - գրում է Սպիկմենը 1942թ. տպագրած իր «America's Strategy in World politics» գրքում¹:

Նրա կարծիքով ամեն մի *պետության աշխարհաքաղաքական հզորությունը* պետք է որոշվի հետևյալ չափանիշներով.

տարածքի մակերևույթ

սահմանների բնույթ

բնակչության քանակ

օգտակար հանածոների առկայություն կամ բացակայություն
տնտեսական և տեխնոլոգիական զարգացում

ֆինանսական հզորություն

էթնիկական միատարրություն

սոցիալական ինտեգրացման մակարդակ

¹ Spykman N. America's Strategy in World politics, Hamden, 1942, էջ 41

քաղաքական կայունություն
ազգային ոգի:

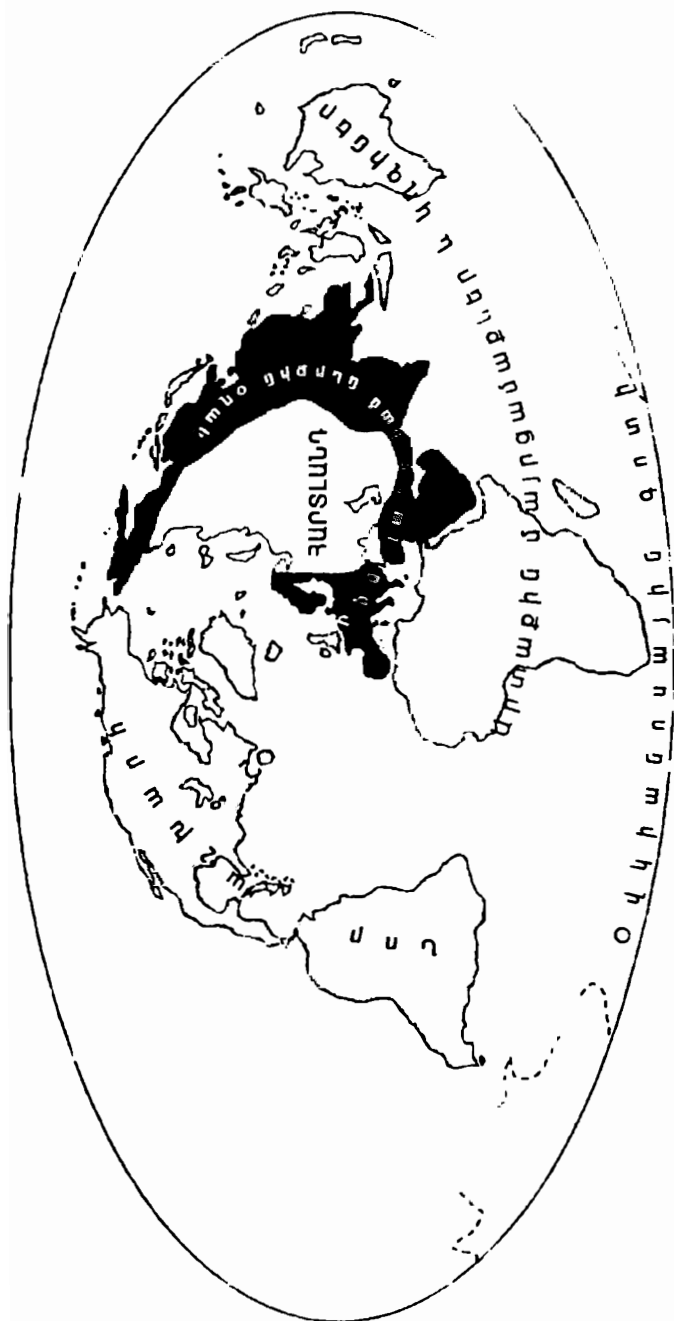
Սպիկմենը այս չափանիշները կարևորելով հանդերձ, ընդունում էր, որ պետությունների մեծ մասի համար դրանց միագումարը չի կարող այնքան բարձր լինել, որ ապահովի նրանց քաղաքական անկախությունը: Նա այն հետևությունն էր անում, որ այդ դեպքում *դրանք պետք է մտնեն ավելի հզոր ընդհանուր միության մեջ*, ստանան այդ միության հովանավորությունը: Իսկ դա նշանակում է, որ հանուն այդ *հովանավորության փոքր, պակաս հզոր պետությունները ստիպված կլինեն հրաժարվել իրենց քաղաքական անկախության, ինքնիշխանության մի մասից*:

Դժվար չէ կռահել, որ Սպիկմենի այս դոկտրինան ոչ այլ ինչ էր, քան մի փորձ տեսականորեն հիմնավորելու ԱՄՆ-ի, որպես այդ չափանիշներին բավարարող հզոր տերության անհամեմատելի մեծ հնարավորությունը՝ *ստեղծելու հզոր «ընդհանուր միություն» իր հովանավորության ներքո*:

Այդ դոկտրինայի հետագա զարգացումն էր նրա մշակած *«Հարտլանդ-Բիմլանդ»* անունն ստացած *աշխարհի գեոպոլիտիկական կառուցվածքի մոդելը*:

Սենք տեսանք, որ Մաքսիմոբեր գեոպոլիտիկական շրջանացման իր սխեմայում վճռական դերը վերագրում էր Եվրասիայի մայրցամաքի քաղաքական կորիզը հանդիսացող Հարտլանդին: Սպիկմենը նույնպես համարում է, որ աշխարհի գեոպոլիտիկական կառուցվածքում կա և ապագայում էլ պետք է լինի այդպիսի քաղաքական կորիզ, որը կարող է վճռական դերակատարություն ունենալ աշխարհակարգի ձևավորման գործում: Բայց, *ի տարբերություն Մաքսիմոբերի, նա այդ դերակատարությունը վերագրում է ոչ թե Հարտլանդին, այլ Բիմլանդին* (rim- աղեղ, շրջանակ բառից):

Ինչպես երևում է նկ.11, Բիմլանդը գոտեվորում է մակինդերյան Հարտլանդը և դրանով իսկ չեզոքացնում այնտեղ գերիշխող և աշխարհի համար վտանգ ներկայացնող մայրցամաքային տերության նվաճողական հնարավորությունները: Հատկապես որ, ըստ Սպիկմենի, Եվրասիա մայրցամաքի կենտրոնական հատվածը՝ *Հարտլանդը չունի զարգացման ու հզորացման այն ռեսուրսները, որպեսզի աշխարհում գերիշխանության հավակնի*: Այդպիսի ներուժ ունի Բիմլանդը, որն իր մեջ ներառում է Արևմտյան ու Կենտրոնական Եվրոպան, Մերձավոր Արևելքը, Իրանը, Աֆղանստանը, Չինաստանը, Արևելյան Սիբիրը, Արաբական, Չնդկական ու Բիրմա-Սիամական թե-

Նկ. 11. Ն.Ս.Սախկյանի աշխարհաքաղաքական մոդելը

րակզգիները: Սա այն գոտին է, որը, ըստ Սպիկմենի, խթանել է Հարտլանդի զարգացումը և առանց որի վերջինս ինքնուրույն աշխարհաքաղաքական դեր կատարել չի կարող: *Այդպիսի դեր կարող է կատարել միայն Ռիմլանդը, որտեղ և գտնվում է համաշխարհային տիրապետության հասնելու բանալին:*

Առաջին հայացքից կարող է անհավատալի թվալ, որ Սպիկմենի մոդելը ամբողջովին *ծառայում էր ԱՄՆ-ի աշխարհաքաղաքական շահերին* և ուղղված էր երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո աշխարհում տիրապետող դիրք գրավելու նրա ձգտումների տեսական հիմնավորմանը: Իսկ իրականում դա այդպես էր: Սպիկմենի մոդելում առանցքային է համարվում այն, *որ աշխարհի գեոպոլիտիկական կառուցվածքում ԱՄՆ-ը խիստ նպաստավոր «կենտրոնական դիրք» ունի ինչպես Հարտլանդի, այնպես էլ Ռիմլանդի նկատմամբ:* ԱՄՆ իր ատլանտյան և խաղաղօվկիանոսյան ափերով ուղղված է դեպի Ռիմլանդը, իսկ հյուսիսային սառուցյալ օվկիանոսով՝ դեպի Հարտլանդը: Նա ուժեղացնելով իր ազդեցությունը Ռիմլանդի վրա (հատկապես Մեծ Բրիտանիայի ու ճապոնիայի միջոցով), կարող է չեզոքացել Հարտլանդում հանգուցային դիրք գրավող ԽՍՀՄ-ին, որը աշխարհի երկրորդ հզորագույն տերությունն էր և ըստ էության *ԱՄՆ-ի միակ աշխարհաքաղաքական մրցակիցը:*

Ձևափոխելով Մաքինդերի վերը հիշատակված բանաձևը, Սպիկմենը այն ձևակերպեց այսպես.

Ով վերահսկում է Ռիմլանդը, վերահսկում է Եվրասիան:

Ով վերահսկում է Եվրասիան, որոշում է «աշխարհի ճակատագիրը»:

Ընդգծենք Սպիկմենի աշխարհաքաղաքական հայեցակարգի մի դրույթ՝ Նա առանձնացնում էր *համաշխարհային հզորության երեք գլխավոր կենտրոններ՝ Գյուսիսամերիկյան ատլանտյան ծովափը, Եվրոպական ծովափը և Եվրասիայի Դեռավոր Արևելքը:* Միաժամանակ հնարավոր էր համարում *Հնդկաստանի վերածվելը* այդպիսի չորրորդ կենտրոնի:

Ամփոփելով Մեխենի «ծովային ուժի», Մաքինդերի «Հարտլանդի» և Սպիկմենի «Ռիմլանդի» մասին հայեցակարգերի շարադրանքը, նշենք, որ նորագույն ժամանակներում (20-րդ դարի վերջ), «Հարտլանդի», «Ռիմլանդի», «ծովային ուժի» ու «ցամաքային ուժի» հակադրության ինքնատիպ մեկնաբանությամբ հանդես եկան ամերիկյան մի շարք հետազոտողներ, որոնց թվում և հայտնի քաղաքագետ *Ջիզմունդ Բժեզինսկին:* Նրանց մշակած հայեցակարգում մեզ համար

առանձնահատուկ հետաքրքրություն ներկայացնում է, իրենց տերմինաբանությամբ *«Հինգ ծովերով եզրավորված ցամաքի» գաղափարը*: Այդ ցամաքը Հարավանդից հարավ ընկած մերձավորարևելյան այն տարածաշրջանն է, որ շրջապատված է Սև, Միջերկրական, Կարմիր, Կասպից ծովերով և Պարսից ծոցով: Դա *երեք մայրցամաքների՝ Ասիայի, Եվրոպայի ու Աֆրիկայի հատման հատվածն է՝* եզրավորված Սևծովյան նեղուցներով, Սուեզի ջրանցքով, Կարմիր ծովով, Ադենի նեղուցով, Պարսից ծոցով ու Կովկասյան լեռնաշղթայով: Ինչպես տեսնում ենք, դա այն տարածքն է, որի կենտրոնական մասում գտնվում են *Հայկական լեռնաշխարհը Միջագետքի հետ միասին*: Բժեզինսկու մակրոշրջանացման սխեմայով այս տարածքը մեկն է ԱՄՆ համար ստրատեգիական նշանակություն ունեցող այն երեք գլխավոր գոտիներից, որոնք շրջապատում են Հարավանդը և նրա միջուկը կազմող Ռուսաստանը: (Սյուս երկու «գլխավոր ստրատեգիական գոտիները» Բժեզինսկին համարում է Արևմտյան Եվրոպան և Խաղաղօվկիանոսյան շրջանը:) Հարավանդը շրջապատող գոտու մեջ նա մտցնում է նաև Իրանը, Աֆղանստանը, Պակիստանը, Հյուսիս-արևմտյան Հնդկաստանը և Հինաստանի արևմտյան շրջանները: Նկատի ունենալով այդ «ստրատեգիական գոտուն» ԱՄՆ դիրքերի աննախադեպ ամրապնդումը, Բժեզինսկին փաստում է, որ «... պատմության մեջ առաջին անգամ ոչ Եվրոպական երկիրը բարձրացավ մինչև ոչ միայն Եվրասիայի, այլև ամբողջ աշխարհի գլխավոր դատավորի մակարդակին»:¹

Մենք ականատեսն ենք այն բանի, թե «Հինգ ծովերով եզրավորված տարածքի» գաղափարը ինչպիսի՞ գործնական դրսևորում է ստանում ԱՄՆ (և նրա եվրոպական դաշնակիցների) արտաքին քաղաքականության մեջ, թե նրանք ինչպիսի՞ նշանակություն են տալիս աշխարհի այս հատվածին և դրանում տեղի ունեցող իրադարձություններին: Հիշենք թեկուզ նրանց, ինչպես նաև Ռուսաստանի, Հինաստանի, Հնդկաստանի *առանձնահատուկ հետաքրքրությունը* Պարսից ծոցի ու Կասպիականի նավթային ռեսուրսների և դրանք աշխարհի այլ շրջանները հասցնող խողովակային տրանսպորտի ու ծովային ուղիների նկատմամբ, Իրաքի, Իրանի, Թուրքիայի, Սիրիայի ու Աֆղանստանի, պաղեստինա-իսրայելյան ու հարավկովկասյան էթնոտարածքային հակամարտությունների, քրդական շարժման և

¹ Збигнев Бжезинский, Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы, М., 2005, 256 с. (Սեծ շախմատային տախտակ: Ամերիկայի առաջնահերթությունը և նրա հրամայականը)

այլ խնդիրների նկատմամբ, որոնք ուղղակիորեն առնչվում են համաշխարհային ու տարածաշրջանային ուժային կենտրոնների մրցակցության և լիդերի տեղի ու դերի որոշման հետ:

Հետազոտողները իրավացիորեն կատարված փաստ են համարում, որ ԱՄՆ ընդարձակում է իր ազդեցության գոտին այսպես կոչված «Մեծ Մերձավոր Արևելքում ընդհուպ մինչև Կովկասյան լեռնաշղթան և Վոլգայի գետաբերանը: Այն հիմնավորվում է Հարավային Կովկասում (Անդրկովկաս) և համեմատաբար ամուր դիրքեր է գրավում Կենտրոնական Ասիայում: Նա ամերիկա-թուրքական վերահսկողություն է հաստատում Կասպիականի շրջանում հիմնական տրանսպորտային ու էներգետիկական օբյեկտների նկատմամբ (ՏՐԱՍԵԿԱ ծրագիր, Բաքու-Ջեյհան նավթամուղ)»¹:

* * *

Քաղաքական աշխարհագրության կլասիկներ դարձած Հելֆորդ Մաքինդերից, Կառլ Հաուսհոֆերից և վերը հիշատակված մյուս գործիչներից բացի, գիտության այդ ճյուղին վերաբերող տեսական մշակումներով զբաղվել են մի շարք այլ հետազոտողներ ևս, որոնք առանձին-առանձին կամ միասնական ջանքերով առաջ են քաշել նոր տեսական դրույթներ և ամբողջ տեսություններ:

Նորագույն ժամանակաշրջանում, մասնավորապես 80-90-ական թվականներին ծնված տեսություններից առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում *«Զորորդ աշխարհի տեսությունը»*:

Հայտնի է, որ մինչև «սառը պատերազմի» ավարտը ընդունված էր աշխարհի պետությունները բաժանել երեք խմբի՝ երեք «աշխարհների»՝ *կապիտալիստական, սոցիալիստական և «երրորդ աշխարհի»*:

«Զորորդ աշխարհի տեսության» հեղինակները, որոնք հիմնականում ճնշված ժողովուրդների ու ազգերի միջավայրից են, *աշխարհի քաղաքական տարածքային բաժանման հիմքում դնում են ոչ թե միջազգային իրավունքի սուբյեկտ հանդիսացող շուրջ 200 պետությունները, այլ այդ պետությունների արմատական բնակիչներ հանդիսացող էթնոսներին, ժողովուրդներին ու ազգերին, որոնց թիվը 5000-ից ավելին է*: Նրանք ելնում են այն փաստից, որ տեղաբնիկ բնակչությունը, որը բազմազգ պետություններում որակվում է որպես

¹ Самвел Оганесян, Давид Петросян. Армения, Европа, Азия: Коридоры и перекрестки / Арм. Центр стратегических и национальных исследований, Е., 2001, էջ 60

«ազգային փոքրամասնություն», «էթնիկական խումբ» և նման տիպի այլ տերմիններով, գտնվում է պետության «գլխավոր» ազգի հետ *ոչ իրավահավասար վիճակում*, լիարժեք չի օգտվում քաղաքական ու քաղաքացիական իրավունքներից և *կանգնած է ծուլման ու վերացման վտանգի առաջ*: Այս տեսության գնահատմամբ աշխարհի *պետությունների ամրագրված ցանցը՝ դա կայսրությունների մի ինքնատիպ ամբողջություն է, որոնք իշխում են ժողովուրդների մեծ մասի վրա և ձգտում են նվազեցնել աշխարհի կենսաբանական և մշակութային բազմազանությունը*: Այդ պետությունների կիրառած մեթոդները ի մի վերցրած պարտադրանքի մի ինքնատիպ համակարգ է՝ *ժողովուրդների պատմությունն ու աշխարհագրությունը ջնջելու համակարգ*:

Ըստ հիշյալ տեսության, պետություններն իրենց ազգային քաղաքականությունը վարում են *չխորշելով նույնիսկ բռնություններից, գենոցիդից, էթնոցիդից ու էկոցիդից*¹: (Փակագծերում նշենք, որ այս գնահատականները կարող են կիրառվել նախկին ԽՍՀՄ-ի, ավելին՝ նրա կազմի որոշ բազմազգ միութենական հանրապետությունների, (միկրոկայսրությունների), օրինակ, Խորհրդային Ադրբեջանի նկատմամբ ևս):

Մեծ Բրիտանիայից, Գերմանիայից, Ֆրանսիայից ու ԱՄՆ-ից բացի *գեոպոլիտիկայի ազգային դպրոցներ* ձևավորվել էին նաև Ռուսաստանում և ճապոնիայում: Սակայն վերջիններիս ազդեցությունը համաշխարհային քաղաքական աշխարհագրության վրա շատ ավելի թույլ է եղել²:

Ի նկատի ունենալով, որ Կովկասյան տարածաշրջանը և մասնավորապես Հայաստանը պատմական զարգացման վերջին երկու հարյուրամյակի ընթացքում գտնվել է և այժմ էլ գտնվում է առավելապես Ռուսաստանի հետաքրքրությունների ու ազդեցության դաշտում, բացի այդ, այստեղ բախվում են այլ գերտերությունների շահերը նույնպես, *հարկ է թելուզ հակիրճ ձևով ծանոթանալ նաև գեոպոլիտիկական ռուսական դպրոցի հիմնական ելակետային դրույթներին*:

Ռուսաստանի աշխարհաքաղաքական դերը Եվրասիա մայրցամաքում նկատելի է դառնում և շարունակում է աճել 16-17-րդ դդ.

¹ Գենցիդ - հուն. ցեղ և սպանել (ոչնչացնել), էթնոցիդ-հուն. ժողովուրդ և սպանել (ոչնչացնել), էկոցիդ - հուն. տուն, հայրենիք (կենսամիջավայր) և սպանել (ոչնչացնել) բառերից:

² Աշխարհաքաղաքականության ազգային դպրոցների հանգամանակի վերլուծությունը ընթերցողը կարող է գտնել В.А.Колосов, Н.С.Мироненко հիշատակված աշխատությունից բացի նաև Ю.В.Тихонравов, Геополитика, М., 1998, Н.А.Нартов, Геополитика, М., 2003, ծավալուն գրքերում:

սկսած, երբ տեղի է ունենում ռուսական հողերի համախմբումը Մոսկվայի շուրջ: Դա սկիզբն էր ռուսական կենտրոնացված պետության ձևավորման ու հետագա ընդարձակման հարավային՝ դեպի Կասպից ծով, և արևելյան՝ դեպի Ուրալ ու Սիբիր ուղղություններով: Պետրոս I-ի իշխանության օրոք Ռուսաստանը ելք է ստանում դեպի Բալթիկ ծով (ավելի ուշ, 18-րդ դարում՝ նաև Սև ծով) և *հզոր ցամաքային պետություն լինելուց բացի ստանում է նաև ծովային տերության կարգավիճակ*: Դա առավելապես ամրապնդվում է հաջորդ դարում, երբ Ռուսական կայսրության սահմանները ընդարձակվում են մինչև Խաղաղ օվկիանոսի ափերը և Ալասկայի միջոցով թափանցում են Զյուսիսային Ամերիկա: Ռուսական կայսրության սահմաններում են հայտնվում նաև Կովկասը Անդրկովկասի հետ միասին և Սիջին Ասիան: Փորձեր են արվում թափանցելու նաև Պարսկաստան և նույնիսկ Զնդկաստան:

Ակնհայտ է դառնում, որ Ռուսաստանը սկսում է առանցքային աշխարհաքաղաքական դիրք գրավել աշխարհի խոշորագույն եվրասիա մայրցամաքում և այն շրջապատող օվկիանոսային տարածքում:

Արտաքին քաղաքական բուռն իրադարձություններն ուղեկցվում են աշխարհաքաղաքական գիտական մտքի նոր զարգացումներով: Ինչպես Սեծ Բրիտանիայում ու Գերմանիայում, մյուս առաջատար երկրներում, *Ռուսաստանում ևս աշխարհաքաղաքական միտքը կենտրոնանում էր աշխարհում սեփական երկրի զբաղեցրած տեղի ու զարգացման հեռանկարների որոշման ու գնահատման վրա*¹:

Ռուսաստանում աշխարհաքաղաքական միտքը հատկապես 19-րդ և 20-րդ դարերում ունեցավ տարբեր հոսանքներ: Դրանք խմբավորվում են երկու գլխավոր ուղղությունների մեջ: Հատկանշական է, որ բոլոր այդ հոսանքները, չնայած սկզբունքային տարբերություններին, գտնվում են *«Արևմուտք-Արևելք» առանցքի վրա և խմբավորվում են ըստ իրենց դիրքորոշման դեպի Արևմուտք կամ Արևելք*:

«Արևմտյան կողմնորոշման» հոսանքների հեղինակները Ռուսաստանի ապագան այս կամ այն ձևով կապում էին *արևմտաեվրոպական մշակույթը, քաղաքական ու բարոյական արժեքները յուրացնելու*, այլ կերպ ասած՝ երկրի *«եվրոպականացման»* և ռուսական ու եվրոպական մշակույթը օրգանապես միավորելու, միաձուլելու հետ:

¹ Ռուսական փիլիսոփայական և գիտական միտքը հատուկ նշանակություն էր տալիս նաև «ռուսաստանյան նույնականության», այսինքն ռուսականին ու Ռուսաստանին հատուկ հատկանիշների ու որակների բացահայտմանը, որոշմանն ու հստակեցմանը:

Երկրորդ ուղղությունը մերժելով «Եվրոպական արժեքները», Ռուսաստանի ապագան կապում էր սլավոնական ժողովուրդների միավորման ու դեպի Արևելք ժալալման և ուժեղացման հետ: Այս ուղղության կենտրոնական հոսանքը հայտնի է *«Պանսլավիզմ»* անունով: Պանսլավիզմի կարկառուն ներկայացուցիչներից *Վ.Ի.Լամանսկին* Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ (1916թ.) լույս ընծայած իր «Три мира Азийско-Европейского материка» («Ասիա-Եվրոպական մայրցամաքի երեք աշխարհները») աշխատության մեջ զարգացնում էր այն գաղափարը, որ *«սլավոնականությունը» ինքնուրույն արժեք է, յուրահատուկ «սկզբունք ու գաղափար»,* որը պետք է ճանաչում գտնի Արևմտյան Եվրոպայում: Նա Եվրասիա ցամաքը բաժանում էր 3 մասի՝ Բուև Եվրոպա (Եվրոպայի ռոմանո-գերմանական մաս), Սիջին աշխարհ (Ռուսական կայսրության և Կենտրոնական ու Արևելյան Եվրոպայի սլավոնական հողեր), Բուև Ասիա (Ռուսաստանից հարավ ընկած տարածքներ):

Ռուսաստանի աշխարհաքաղաքական մտքի պատմության մեջ առանձնահատուկ տեղ է գրավում անվանի աշխարհագետ և վիճակագիր *Վենիամին Պետրովիչ Սեմյոնով Տյան-Շանսկին (1870-1942թթ., հռչակավոր Պյոտր Պետրովիչ Տյան-Շանսկու որդին):* Նրա աշխատությունը, որ լույս տեսավ 1915թ., ռուս իրականության մեջ առաջինն էր, որ ամբողջությամբ նվիրված էր քաղաքական աշխարհագրությանը¹:

Գրքի հիմնական գաղափարներից մեկն այն էր, որ ժխտում էր անգլիական աշխարհագետների շրջանում տարածված տեսակետը աշխարհի քաղաքական բաժանման գլխավոր միավորների՝ ցամաքային պետությունների («ցամաքի») և ծովային պետությունների («ծովի») հավերժ դիմակայության մասին: Հեղինակը զարգացնում էր այն միտքը, որ մարդկության զարգացումը ընթացել է *Երկրի ծովային ու մայրցամաքային մասերի համագործակցության ու փոխլրացման և ոչ թե դիմակայության* ձևով: Դրան համապատասխան էլ նա առանձնացնում էր քաղաքական հզոր տարածքային համակարգերի 3 տիպ, որոնք են՝ *օղակաձև համակարգ, պատառիկներից բաղկացած համակարգ և «ծովից-ծով» համակարգ:*

Որպես օղակաձև համակարգի օրինակ քննարկվում է *Միջերկրածովյան տարածքը:* Ըստ որում, ընդգծվում է, որ այդ տարածքը

¹ В.П.Семенов Тянь-Шанский, О могущественном территориальном владении применительно к России. Очерк политический географии. С. Петербург, 1915г.

ծնավորվել է ոչ թե ֆիզիկաաշխարհագրական, այլ բնապատմական գործոնների շնորհիվ: Սեմյոնով Տյան-Շանսկու կարծիքով այս դեպքում գործել է «Ex oriente lux» «Լույսը (գալիս է) արևելքից» ասույթը: Այսինքն, սկզբում Միջերկրականը և նրա հարակից տարածքները ընդգրկվել են արևելքում ծագած կրոնների ու քաղաքակրթությունների ոլորտը, որին և հաջորդել է քաղաքական տիրապետությունը:

Աշխարհագրական մեծ հայտնագործությունների շնորհիվ ծնավորվել է *երկրորդ` «պատառոհկային» համակարգը*, երբ իսպանացիների ու պորտուգալացիների տիրապետության տակ են հայտնվում օվկիանոսներում ցրված մեծաքանակ կղզիներ և մայրցամաքների հատվածներ:

Քաղաքական հզորության այս տիպի տարածական համակարգեր ստեղծեցին նաև Հոլանդիան ու Ֆրանսիան, սակայն դրանք նույնպես շուտով փլուզվեցին այն պատճառով, որ «Սկզբում հզոր ուժերը ցաք ու ցրիվ եղան, բնակչության էներգիան ի վերջո սպառվեց... և իրենք` մետրոպոլիաները խոր անկում ապրեցին»¹: Բացառություն կազմեց Անգլիան, որը կարողացավ հմտորեն օգտագործել ծովագնացության տեխնիկական նվաճումները (շոգենավերը) և ավելի քան հարյուր տարի պահպանել իր տիրապետությունը աշխարհով մեկ ցրված գաղութների նկատմամբ:

*«Քաղաքական հզորության» երրորդ` «ծովից-ծով» տիպի համակարգը* իր հաստատումը գտավ Ռուսաստանի և ԱՄՆ-ի քաղաքականության ձևով: ԱՄՆ իր տարածքը ընդարձակեց դեպի արևմուտք` Ատլանտյան օվկիանոսից հասնելով հաղաղ օվկիանոս: Ռուսաստանը ծավալվեց արևմուտք-արևելք ուղղությամբ` Բալթիկ ու Սև ծովերից հասնելով հաղաղ օվկիանոս: Սեմյոնով Տյան-Շանսկու գնահատմամբ «ծովից-ծով» համակարգի գլխավոր թերությունն այն է, որ շարժվելով դեպի հանդիպակաց հեռավոր ծովը, պետությունը հեռանում է իր խիտ բնակեցված ու զարգացած շրջաններից և կանգնում է նոր ընդարձակ տարածքներ բնակեցնելու ու յուրացնելու անհրաժեշտության առաջ, որը պահանջում է ուժերի լրացուցիչ լարում:

Ռուսաստանի համար «ծովից ծով» համակարգի վտանգը նա համարում է այն, որ Ասիա մայրցամաքի «դաժան հյուսիսի» և «դեղին ռասայով» (չինացիներով) բնակեցված տարածքների միջև սեղմված Սիբիրի և ծայր արևելքի յուրացումը վիթխարի միջոցներ է

¹ Լույնը, էջ 13

կլանելու, իսկ «դեղին ռասայի» (նկատի ունի Չինաստանը) ակտիվացման դեպքում ռուսական պետության համար հեռավոր ծայրամաս հանդիսացող այդ տարածքները կարող են կտրվել Ռուսաստանից: Այդ վտանգը մեղմացնող միջոց նա համարում է այդ ծայրամասը Ռուսական կայսրության քաղաքական կենտրոնին մոտեցնելը: Մասնավորապես, առաջարկում է Ռուսաստանի մայրաքաղաքը Պետերբուրգից Եկատերինբուրգ տեղափոխելու տարբերակը: Դրա շնորհիվ Սիբիրը և ծայր արևելքը նույնպես կարող են ներգրավվել ռուսական պետության հզորացման գործընթացի մեջ և դառնալ նրա օրգանական մասը:

Խորհրդային տարիներին աշխարհաքաղաքական մտքի զարգացման նկատմամբ նույնպես հաստատվեց կուսակցական ու պետական խստագույն արգելք և ըստ էության որևէ թարմ գաղափար չծնվեց:

Իհարկե, ԽՍՀՄ արտաքին քաղաքականության աշխարհաքաղաքական գիտատեսական սպասարկում գոյություն ուներ, մշակվում էր երկրի «գեոպոլիտիկական կողը», բայց այդ ամենը իրականացվում էր այլ անվան տակ: Համաշխարհային և տարածաշրջանային մակարդակի բոլոր քաղաքաաշխարհագրական հարցերը քննարկվում ու «լուծվում» էին «սոցիալիզմի հաղթարշավի» ապահովման գաղափարախոսության ու գործնական քաղաքականության դիրքերից: Արևմուտքում ձևավորված քաղաքաաշխարհագրական տեսություններն ու հայեցակարգերը խորհրդային հասարակությանն անհայտ էին, իսկ կուսակցական ու պետական կառավարման վերին էշելոններում որակվում էին որպես *հակազիտական ու վնասակար*:

Խորհրդային Միության և սոցիալաիստական ճամբարի փլուզումը նշանակում էր, որ այդ երկրներում փլուզվում է նաև սոցիալիստական գաղափարախոսությունը՝ արտաքին քաղաքականության հիմնական դրույթների ու սկզբունքների հետ միասին:

Բացի այդ, արմատապես փոխվել էր Ռուսաստանի քաղաքաաշխարհագրական իրավիճակը: Կտրուկ նվազել էր նրա տեղը և դերը համաշխարհային կարևորագույն գործընթացներում: Նա կորցրել է գեոստրատեգիական «երկրորդ ուժային կենտրոնի» իր նախկին դիրքերը: 20-րդ դարավերջի հետխորհրդային Ռուսաստանն «...առանձին ուղղություններով գործնականում ետ շարտվեց մինչպետրոսյան ժամանակները, նորից կորցրեց եվրոպական տարածքի դեպի ծով ելքի մեծ մասը, զրկվեց ռեսուրսային բազայի ու ենթակառուցվածքի զգալի մասից: ...Ռուսաստանի առջև ծառացան բնակչության աչքում նոր, շատ դեպքերում արհեստական սահմանների՝

արտաքին քաղաքականության անբաժան տարրը հանդիսացող լեզվի տիմացման որոնման հիմնախնդիրները»:¹

Ռուսաստանի նոր աշխարհաքաղաքական դիրքի ձևավորման գործընթացի վրա ոչ պակաս ազդեցություն ունեցան նաև այնպիսի իրողություններ, ինչպիսիք են «մերձավոր արտասահմանում» ռուսական սփյուռքի ի հայտ գալը (Լատվիա, Ուկրաինա, Ղազախստան, Ղրղզստան), անմիջական հարևանների հետ միջպետական նոր հարաբերությունների ձևավորումը, երկրին ելք ապահովող տրանսպորտային կոմունիկացիաների ցանցի վերափոխումը, այլ գործոններ:

Նոր իրադրությունը նոր լիցք հաղորդեց քաղաքաաշխարհագրական հետազոտությունների զարգացմանը: Դեռևս 80-ական թվականներին հրապարակ էին եկել խորհրդային (ռուսական) աշխարհաքաղաքականության տեսություն մշակելու մասին առաջին զգուշավոր առաջարկությունները, տարբեր մասնագետների (պատմաբաններ, քաղաքագետներ, տնտեսագետներ, աշխարհագետներ) հրապարակումներում փորձեր էին արվում տալ համաշխահային տերությունների գեոստրատեգիայի, նրանց համամոլորակային ու տարածաշրջանային կապերի, վերջիններիս ներսում տնտեսական, քաղաքական ու ռազմական բաղադրիչների վերլուծությունն ու գնահատականը:

Առաջին աշխատությունները, որտեղ սկսեցին լայնորեն օգտագործել «քաղաքաաշխարհագրություն» և «աշխարհաքաղաքականություն» տերմինները, ի հայտ եկան 90-ական թթ. սկզբին, ԽՍՀՄ փլուզումից հետո: Սկսեցին հրապարակվալ քննարկել Ռուսաստանում ևս գիտական այդ դիսցիպլինի զարգացման հեռանկարների հարցերը: Սկզբնական շրջանում գիտական միտքը բացառապես հենվում էր 20-րդ դարի սկզբի գերմանական, անգլո-ամերիկյան ու ռուսական աշխարհաքաղաքական տեսական մտքի նվաճումների վրա: Գլխավոր շեշտը դրվում էր Յարտլանդի և դրա սահմաններում «Ռուսաստանի առանցքային դերի» և դրա «ընձեռած հնարավորությունների» վրա:

Լայն տարածում ստացան ծայրահեղ գաղափարները, որոնք երկրի ապագան տեսնում էին ինչպես եվրոպական՝ «արևմտյան», այնպես էլ ասիական արժեքները մերժելու, դրանց հակադրելու մեջ: Ըստ այդ գաղափարների, որոնք հայտնի են «նացիոնալ-բոլշևիզմ», «ռուս-ազգայնական», «եվրասիականություն» անուններով, Ռու-

¹ Геополитическое положение России: представления и реальность. В.А. Колосов, Арт-Курьер. М., 2000, с.19.

սաստանը «կղզի է» Եվրասիա մայրցամաքում, *ուճի սեփական, մյուսներից տարբեր արժեքային համակարգ և կարող է զարգանալ հենվելով միայն սեփական արժեքային համակարգի վրա:*

Աստիճանաբար ձևավորվեցին ներկայիս 3 սեփական դպրոցները՝

- նեոեվրասիականը
- ազգայնականը
- արևմտամետականը:

1. *Նեոեվրոպական դպրոցը* անցյալ դարի առաջին քառորդում ռուսական էմիգրացիայի շրջաններում տարածում գտած եվրասիականության շարունակականությունն ու զարգացումն էր: Այն հենվում էր այն հայեցակարգի վրա, որ Եվրասիան յուրահատուկ աշխարհաքաղաքական ու պատմամշակութային մեկ ամբողջություն է, որը ձևավորվել է Ռուսական կայսրության (հետագայում ԽՍՀՄ) սահմաններում և տարբերվում է թե՛ արևմուտքում գտնվող Եվրոպայից, թե՛ հարավում գտնվող Ասիայից: Այս դպրոցի ներկայացուցիչները, մասնավորապես նրա հիմնադիր համարվող *Ա. Դուգինը*¹, *նեոեվրասիականության առանցքային հայեցակարգը համարում են Մաքինդեյի, Չաուսսոֆերի և մյուսների աշխարհագրական դետերմինիզմի դրգմատիկ դրույթները*, և շատ մասնագետների կարծիքով գերազնահատում են Չարտլանդի աշխարհագրական դիրքի և բացարձականացում «ծովային ուժի» և «ցամաքային ուժի» հակամարտության նշանակությունը:

Նույն մասնագետների կարծիքով, նեոեվրասիական դպրոցի համար բնորոշ է նաև Ռուսաստանի ապագայի տեսակետից թուրքական և մուսուլմանական գործոնի գերազնահատումը: Եթե եվրասիականությունը Եվրասիայի (Ռուսաստանի, ապա և ԽՍՀՄ սահմաններում) միասնականացումը տեսնում է ռուս ուղղափառության ամրապնդման մեջ, ապա նեոեվրասիականությունը այդպիսի դեր հատկացնում է «սլավոնա-թուրքական և ռուս ուղղափառության ու մահմեդականության միության» մեջ²:

Վերջում նշենք, որ նեոեվրասիական աշխարհաքաղաքական

¹ Տե՛ս А. Дугин, Основы геополитики. Геополитическое будущее России, М., 1997

² Այս տեսակետը գործնական քաղաքականության մեջ դրսևորվում էր բացահայտ թուրքամետության ձևով: «(Թուրքամետությունը նեոեվրասիականներին նույնիսկ հանգեցրեց Լեռնային Ղարաբաղի կոնֆլիկտում մուսուլմանական Ադրբեջանի պաշտպանությանը ընդդեմ Ռուսաստանի պատմական դաշնակից արևելաքրիստոնեական Չայաստանի)» (Геополитическое положение России: представления и реальность. с. 26)

դպրոցի ազդեցությունը Ռուսաստանի քաղաքական դաշտում մեծ է հատկապես ծախքերի և ազգայնական-հայրենասիրական քաղաքական հոսանքների վրա: Որպես այս միտքը հաստատող փաստարկ հիշատակվում են ՌԴԿԿ լիդեր *Գ.Զյուզանովի* «География победы. Основы Российской политики (1998)» և մի շարք այլ կուսակցությունների ներկայացուցիչների աշխատությունները:

Այլ հետազոտողների գնահատմամբ այդ դպրոցի ներկայացուցիչների «մտավոր կառույցներն արխաիկ են»: Նրանց հեղինակները առանց ուսումնասիրելու համաժողովրդակային գործընթացները արտաքին քաղաքականության, համաշխարհային տնտեսության ու աշխարհագրության համատեքստում, առանց կոնկրետ փաստական տվյալների և առանց հակառակ տեսակետների վերլուծության, հենվելով միայն «մտահայեցողական դատողությունների» վրա, փորձում են ձևակերպել «աշխարհում Ռուսաստանի վարքի դոկտրինան»¹:

2. Ռուս ազգայնական աշխարհաքաղաքականության դպրոցի համար գլխավորը Ռուսաստանը շրջակա աշխարհից զատելու, առանձնացնելու, մեկուսացնելու գաղափարն է: Նրա գեոստրատեգիան հենվում է հետևյալ պահանջների վրա՝

ա) ռուսական ազգային պետության ստեղծում, որտեղ տիրապետող է ուղղափառությունը,

բ) վերամիավորում Ուկրաինայի ու Բելոռուսի հետ, Կիևյան Ռուսաստանի ժամանակների սլավոնական աշխարհաքաղաքական տարածության վերականգնում,

գ) Ռուսաստանի հեռացումը Կովկասից ու Կենտրոնական Ասիայից,

դ) կենտրոնացում այնպիսի հիմնախնդիրների վրա, ինչպիսիք են ռուս ժողովրդի ազգային վերածնունդը և դիմակայումը եվրասիականությանն ու կոմունիստներին, որոնք քայքայող, հակազգային ուժեր են:

3. Արևմտամետականության աշխարհաքաղաքական դպրոցի արտաքին քաղաքական առանցքային դրույթը արևմտյան կողմնորոշման գերակայությունն է, որը կարող է ապահովել հարաբերությունների ամրապնդում Արևմտյան պետությունների հետ՝ հանուն նրանցից ակնկալվող տնտեսական օգնության: Համարում են, որ այդ դոկտրինան, որը Ռուսաստանի այդ տարիների արտաքին գործերի նախարարի անունով հայտնի դարձավ որպես *«Կոզիրևյան դոկտրինա»*, շարունակությունն է Մ.Գորբաչովի և ԽՄԽՄ արտաքին գործերի

¹ Նույնը, էջ 29-30:

նախարար Է.Շեվարդնազձեի վարած արտաքին քաղաքականության:

Դիպլոմատիկ և արևմտամետ արտաքին քաղաքականության գնահատականը, որը տվել է արդեն հիշատակված Геополитическое положение России: представления и реальность. (2000թ.) աշխատության հեղինակային կոլեկտիվը. «Մ.Գորբաչովի ղեկավարության վերջին տարիներին ռուսական արտաքին քաղաքականության իդեալիզմը հասավ իր գագաթնակետին, երբ մեր երկիրը բոլոր միջոցներով փորձում էր նվաճել արևմտյան պետությունների վստահությունը»: Եվ դրա արդյունքում «աշխարհի քաղաքական քարտեզում կատարվեցին արմատական փոփոխություններ, և Ռուսաստանը ետ շարժվեց մինչև XVII դարի իր սահմանները»: Գործնականում առանց որևէ պայմանի ու հատուցման նա հեռացավ Կենտրոնական ու Արևելյան Եվրոպայից, համաձայնեց Գերմանիայի միավորմանը: Հրաժարվեց «նախաձեռնող քաղաքականությունից, Արևմուտքի շահերը սկսեց ընկալել որպես սեփական շահեր» և իր դիրքերը զիջեց սեփական շահերի ավանդական շրջաններում՝ Կենտրոնական և Արևելյան Եվրոպայում, Բալկաններում, Սերբալքիկայում, Անդրկովկասում, Կենտրոնական Ասիայում, Հեռավոր Արևելքում:¹

Չի կարելի չհամաձայնել այն կարծիքին, որ «Ռուսաստանյան նոր գեոստրատեգիան նոր միայն ձևավորվում է, բայց դրա տարբերիչ առանձնահատկություններն արդեն որոշակիացել են: Դրանում զուգորդվում են ռուսաստանյան արտաքին քաղաքականության պրագմատիզմը և ավանդականությունը»²: Ձևավորվող աշխարհաքաղաքական մոդելը, որ ստացել է «*կոնսենսուսային*» (փոխհամաձայնություն, միաձայնություն բառից) կամ «համագործակցության աշխարհաքաղաքականություն» անվանումը, իր էությամբ *չափավոր հայրենասիրական է* և իր գլխավոր նպատակը համարում է «ռուսաստանյան պետականության և աշխարհում երկրի դիրքերի ամրապնդումը», միաժամանակ խուսափելով ազգայնականության, նեոեվրասիականության և արևմտամետության ծայրահեղ դրսևորումներից:

Նրա գլխավոր գաղափարը հանգում է հետևյալին: Ինչպես առանձին վերցրած պետությունների, իհարկե նաև Ռուսաստանի պարագայում, այնպես էլ համաշխարհային ընդգրկումով *շեշտը պետք է դրվի ո'չ թե պետությունների ու դրանց կոալիցիաների քաղաքական ու ռազմական ուժի հարաբերակցության փոփոխման,*

¹ Հիշատակված աղբյուրը, էջ 32-33.

² Նույնը, էջ 40.

դրանց հակադրության, այլ փոխկախվածության ու համագործակցության ուժեղացման վրա: Տիրապետող պետք է լինեն ո՛չ թե նախկին՝ «ազդեցության ոլորտներ», «ուժերի հավասարակշռություն», «սատելիտ (կախյալ, կամակատար) երկիր», «բուֆերային պետություն», այլ «շահերի հավասարակշռություն» «փոխշահավետ համագործակցություն», «ինտեգրացիա-դեզինտեգրացիա» հասկացությունները: Այդ դեպքում միայն կարելի է ապահովել ժողովուրդների, պետությունների՝ միջազգային հարաբերությունների սուբյեկտների, համագործակցությունն ու համատեղ զարգացումը:

Հարկ է հատուկ ընդգծել, որ *«համագործակցության աշխարհաքաղաքականություն» հայեցակարգը լիովին համապատասխանում է նաև մեր՝ աշխարհի չափազանց բարդ աշխարհաքաղաքական տարածքում գտնվող անկախ Հայաստանի Հանրապետության ու հայ ժողովրդի ազգային ու պետական շահերին: Այդ հայեցակարգն է, որ դրվելով առանց բացառության բոլոր մեծ ու փոքր պետությունների արտաքին քաղաքականության հիմքում, կարող է կանխել կործանարար ռազմական բախումները և նպաստել նաև մեր՝ Հարավ-Կովկասյան տարածաշրջանի կայունության ամրապնդմանը և ժողովուրդների ու պետությունների բարգավաճմանը:*

7.3 ԳԻԿԼԱՅԻՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ ԵՎ ՀԱՍԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ԼԻԴԵՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԸ

Աշխարհաքաղաքական հիմնական տեսությունների ու հայեցակարգերի շարքում *առանձնանում է աշխարհաքաղաքական ցիկլերի մասին տեսությունը:*

Հայտնի է, որ գիտության մեջ ընդունված է *ցիկլային* համարել երևույթների այնպիսի զարգացումը, որը դրսևորվում է հաջորդական փուլերից (օղակներից) բաղկացած միասնական շղթայի ու շրջապտույտի ձևով:

Դեռևս հին դարերում զարգացման ցիկլայնության մասին առաջին պատկերացումները վերաբերել են բնական երևույթներին (տարվա եղանակներ, կենդանի օրգանիզմներ), ապա տարածվել են հասարակության պատմական զարգացման վրա: Հասարակական երևույթների ցիկլային զարգացման մասին պատկերացումները լայն տարածում են ստացել հատկապես 17-18-րդ դարերում, երբ շատ մտածողներ Արևմտյան Եվրոպայի տնտեսական ու մշակութային վե-

րելքը սկսեցին գնահատել որպես *անտիկ ժամանակաշրջանի վերածնունդ, որը հաջորդում է միջնադարյան ընդհանուր անկմանը*: Տեսություններից մեկի համաձայն, որին հետևում էին ուտոպիստ սոցիալիստները, մարդկությունը անցնում է *զարգացման չորս փուլ՝ «դրախտային» նախնադարյան, վայրենության, բարբարոսության ու քաղաքակրթության*:

Հիշյալ հայեցակարգը իր արտացոլումը գտավ տարբեր բնույթի հասարակական երևույթների ցիկլային զարգացման տեսությունների մեջ: Օրինակ, *անգլիացի հայտնի պատմաբան ու սոցիոլոգ, քաղաքակրթությունների հետազոտող Ա.Թոյնբին (1889-1975)* այդ հայեցակարգի դիրքերից ուսումնասիրելով պատերազմների պատմությունը, առանձնացնում է *«մեծ պատերազմների» 115-120 տարվա ցիկլ և այն տրոհում է հինգ մասի: «Դրանք են՝ պատերազմի նախերգանքը, բուն մեծ պատերազմը, կարճատև դադարը, վերջաբանը (հանգուցալուծում) և համընդհանուր խաղաղությունը»*¹: Իսկ, երբ ռուս հայտնի տնտեսագետ Ն.Դ.Կոնդրատևը հայտնագործեց համաշխարհային տնտեսության զարգացման երկարաժամկետ ցիկլերը (Կոնդրատևյան ցիկլեր), պատմաբանները, աշխարհագետներն ու քաղաքագետները սկսեցին ցիկլեր որոնել նաև *համաշխարհային ընդհանուր քաղաքական զարգացումների պատմության մեջ*:

Ի թիվս այլոց, քննության նյութ դարձավ աշխարհաքաղաքական հատուկ կարևորություն ունեցող *այնպիսի երևույթի ցիկլային փոփոխությունը, ինչպիսին հզոր տերությունների հեգեմոնիան* է: Օրինակ, ժամանակակից հետազոտողներից մեկը 17-20-րդ դարերի ընթացքում աշխարհում հեգեմոնիաների փոփոխության հետևյալ ցիկլերն է առանձնացնում. 1.Նիդերլանդների հեգեմոնիայի (1618-1672թթ.), 2.Բրիտանական հեգեմոնիայի (1792-1896թթ.), 3.Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների հեգեմոնիայի (ժամանակակից, սկսվել է 1914թ.): Յուրաքանչյուր ցիկլ ունի զարգացման *երեք փուլ՝ ա) համաշխարհային պատերազմի, բ) խոշոր տերություններից մեկի հեգեմոնիայի և գ) նրա անկման (հեգեմոնիայի վախճանի)*:

Հեգեմոնիայի ցիկլային փոփոխությունների պատճառների շարքում առանձնացվում է այսպես կոչված *«կայսերական գերլարվածությունը»*, որն աճում է այնպիսի ստրատեգիական ռեսուրսների պակասի հետևանքով, որոնք անհրաժեշտ են գերտերության հեգեմոնիայի և համաշխարհային առավելության պահպանման համար:

¹ St'u A. Toynbee, A Study of History, v. 1-2, London, 1946-1957

Ստրատեգիական ռեսուրսների պակասը ի վերջո հանգեցնում է գերլարվածության այն սահմանագծին, որից այն կողմ սկսվում է կայսրության (գերտերության) հեգեմոնիայի վախճանը:

Տիրապետող է դառնում այն տեսակետը, որ նորագույն ժամանակաշրջանում *աշխարհաքաղաքական ցիկլերը*, ի տարբերություն նախորդ պատմական ժամանակաշրջանների, *ավելի ու ավելի են միաձուլվում աշխարհատնտեսական (գեոէկոնոմիկական) ցիկլերի հետ*: Դրա արդյունքում ցիկլային փոփոխություններ է կրում ամբողջ աշխարհակարգը. արմատապես փոխվում է *մեծ տերությունների ուժային* (ժողովրդագրական, բնառեսուրսային, տնտեսական, ֆինանսական, ռազմական) *հավասարակշռությունը*, լուրջ տեղաշարժեր են կատարվում *համաաշխարհային համակարգի ինստիտուցիոնալ կառուցվածքում* (պետությունների կոալիցիաներ, միջազգային պայմանագրեր ու միություններ, առանցքային նշանակության համաաշխարհային կազմակերպություններ): Իսկ այդ ամենը իր խոր ազդեցությունն է ունենում մարդկային ողջ հասարակության, ամբողջ աշխարհակարգի զարգացման վրա:

Հայտնի են աշխարհաքաղաքական հեգեմոնիաների ցիկլային զարգացումը համաաշխարհային տնտեսության ներսում ընթացող հիմնական պրոցեսների հետ կապելու մի շարք *տեսական մոդելներ*:

Դրանցից է, օրինակ, *անգլիացի աշխարհագետ Պ.Թեյլորի մոդելը*: Նա համարում է, որ որևէ երկիր միջազգային հարաբերությունների համաաշխարհային համակարգում կարող է դառնալ բացարձակ առաջատար, այսինքն հասնել աշխարհաքաղաքական հեգեմոնիայի, *եթե բացարձակ հեգեմոն դիրքի է հասել կյանքի երեք ոլորտներում՝ տնտեսական, քաղաքական, գաղափարական*:

Թեյլորը գլխավորը համարում է տնտեսական ոլորտը, որտեղ պետության արտադրական, առևտրական և ֆինանսական գործունեությունը պետք է լինի ավելի արդյունավետ, քան մրցակից պետություններինն է: Հատուկ կարևորություն է տրվում նաև հեգեմոն պետության կողմից ազատական գաղափարների տարածմանը, որոնք լայն ընդունելություն են գտնում աշխարհի մյուս երկրներում:

Հեգեմոն պետության աստիճանական անկումը սկսվում է այն ժամանակ, երբ այդ պետությունից տարածված ազատական գաղափարները և դրանց վրա հենվող քաղաքականությունը մրցակիցներին թույլ են տալիս յուրացնել տեխնիկական նվաճումներն ու ար-

տաղրության կազմակերպման առաջավոր փորձը և հասնել ավելի բարձր արդյունավետության, քան հեգեմոն պետությունում է:

Շատ հետազոտողներ ուղղակի կապ են տեսնում հասարակական զարգացման աշխարհաքաղաքական և տնտեսական ցիկլերի միջև: Ուշագրավ է *ամերիկյան քաղաքագետներ Ջ.Մոդելսկու և Վ.Թոմպսոնի տեսակետը*: Նրանք համարում են, որ երկարաժամկետ *աշխարհաքաղաքական ցիկլերը ոչ այլ ինչ են, քան աշխարհում «լի-դերության» ցիկլեր*: Այդպիսի ցիկլերի, նույնն է թե, համաշխարհային առաջատարների փոփոխությունը *պարբերաբար փոխում է աշխարհի քաղաքական տարածքային կառուցվածքը* և դրանում պետությունների տեղն ու դերը, նրանց ազդեցության տակ գտնվող աշխարհագրական շրջանները:

Հիշյալ տեսակետի հեղինակները համարում են, որ *տնտեսություն, հետևապես և քաղաքականության ոլորտում համաշխարհային լիդերին որոշող հիմնական գործոններն են՝*

ռազմական հզորությունը,

առաջադեմ տնտեսությունը,

բաց հասարակությունը,

համաշխարհային հիմնախնդիրներին նորամուծություններով արձագանքելու կարողությունը:

Ըստ որում, նորամուծությունների տակ նրանք հասկանում են, ոչ միայն նոր ապրանքների ու արտադրության նոր մեթոդների, այլև սպառման նոր շուկաների և հումքի նոր աղբյուրների, ինչպես նաև բիզնեսի նոր ձևերի հայտնաբերումը:

Համաշխարհային լիդեր է դառնում այն տերությունը, որը հիշյալ գործոնների կիրառման ոլորտում հաղթում է իր մրցակիցներին: Դա նոր լիդերի կայացման փուլն է: Այդ գործոնների թուլացումով սկսվում է անկման փուլը, որը պետք է ավարտին հասցնի լիդերության տվյալ ցիկլը և սկզբնավորի նորը:

Մոդելսկին և Թոմպսոնը վերլուծելով համաշխարհային զարգացումը 16-20-րդ դարերն ընդգրկող ժամանակահատվածում, առանձնացնում են համաշխարհային քաղաքականության զարգացման *հինգ երկարաժամկետ ցիկլեր, յուրաքանչյուր ցիկլի տևողությունը որոշելով մոտավորապես հարյուր տարի*:

Առաջին՝ 16-րդ դարն ընդգրկող ցիկլում համաշխարհային լիդեր եղել է *Պորտուգալիան*, նրան զիջել են (ըստ հերթականության) Իսպանիան, Սեծ Բրիտանիան, Ֆրանսիան:

Երկրորդ ցիկլում (17-րդ դար) եղել են համապատասխանաբար

Նիդերլանդները և Մեծ Բրիտանիան, Ֆրանսիան, Իսպանիան:

Երրորդ ցիկլում (18-րդ դար)՝ *Մեծ Բրիտանիան և Նիդերլանդները*, Ֆրանսիան, Իսպանիան, Ռուսաստանը:

Չորրորդ ցիկլում (19-րդ դար)՝ *Մեծ Բրիտանիան և Ռուսաստանը*, Ֆրանսիան, Նիդերլանդները, Իսպանիան:

Յինգերորդ ցիկլում (20-րդ դար) համաշխարհային լիդերությունը անցնում է *Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներին*, իսկ նրան զիջող մեծ տերությունների կարգավիճակ ունեն Մեծ Բրիտանիան, Ֆրանսիան, Ռուսաստանը, Գերմանիան, Ճապոնիան:

Մարդկության աշխարհաքաղաքական այս կառուցվածքը հիշյալ հեղինակները արձանագրել են անցյալ դարի 80-ական թվականների տվյալների վերլուծության հիման վրա¹:

Վերջին 1-2 տասնամյակների համաշխարհային զարգացման միտումները վկայում են, որ երկրագնդի քաղաքաաշխարհագրական կառուցվածքի արդի ցիկլում ուժեղացել է *ԱՄՆ-ի՝ աշխարհի «լիդերի»* կարգավիճակը, փոխվել է «մյուս մեծ տերությունների» թիվը և իրական հերթականությունը: *Աշխարհի հզորագույն «ութնյակից» բացի «մյուս մեծ տերությունների» շարքը այժմ համալրվում է Չինաստանով ու Շնդկաստանով:*

Լայն տարածում ունի ամերիկացի մի այլ գիտնականի՝ *Ի. Վալերստայնի մոդելը* նույնպես: Այդ մոդելը այլ հետազոտողների կողմից սովորաբար համադրվում է Ն.Կոնդրատևի մշակած համաշխարհային տնտեսության զարգացման ցիկլերի հետ և ներկայացվում է *Կոնդրատև-Վալերստայնի մոդել անունով:*

Մոդելը կառուցված է այն ելակետային դրույթի վրա, որ քաղաքականությունից, հեգեմոն պետություններից և համաշխարհային շուկան կարգավորելու նրանց կարողությունից *անկախ զուտ համաշխարհային տնտեսություն երբևէ գոյություն ունենալ չի կարող:* *Աշխարհաքաղաքականության և աշխարհատնտեսության միջև կապ իրականում կա, բայց դա խիստ արտահայտված ու որոշիչ պատճառահետևանքային կապ չէ:* Առայժմ չի բացահայտված ու հաշվարկված այդ կապի քանակական արտահայտությունը, եթե ընդհանրապես դա կարող է լինել: Բայց և անհնար է չընդունել այդ կապի գոյությունը, անտեսել այն:

Վերլուծելով համաժողովրդակային աշխարհաքաղաքական զար-

¹ Սանրաման տե'ն, Modelsky G., Thompson W., Seapower in Global Politics 1494-1993, 1987; Модельский Дж Томсон У Вольны Кондрагьева Развитие мировой экономики и мировая политика. Вопросы экономики, 1992, N10

գացման ցիկլայնության և համաշխարհային հեգեմոնիաների փոփոխության կապերը, ռուս քաղաքաաշխարհագետ **Վ.Կոլոտովը** հանգում է հետևյալ հետևություններին:

1. Ակնհայտ է, որ գոյություն ունեն համաշխարհային տերությունների (լիդերների) զարգացման (վերելքից մինչև անկում) փակ ցիկլերի տարածաժամանակային մատրիցաներ: Համաշխարհային լիդերը կատարում է «համաշխարհային ոստիկանի» ֆունկցիա, առավելություն ունի աշխարհի ռեսուրսների (բառի լայն իմաստով) բաշխման ու վերաբաշխման հարցում, միաժամանակ կրում է աշխարհում կարգուկանոնի պահպանման վիթխարի բեռը, որը կապված է վերոհիշյալ ռեսուրսների շատ մեծ ծախսերի հետ:

2. Ակնհայտ է նաև, որ աշխարհաքաղաքական պրոցեսները անբաժանելիորեն, թեև ոչ խիստ պատճառահետևանքային բովանդակությամբ կապված են աշխարհատնտեսական պրոցեսների հետ:

3. Ներկայումս համաժողորակային աշխարհաքաղաքական համակարգը կարող է ռադիկալ փոփոխություններ կրել կապված գլոբալիզացիայի հետ, երբ ավելի ակտիվ դերակատարում են ստանձնում վերազգային կորպորացիաները, որոնք «...ինչպես վիրուս թափանցում են ազգային սահմաններից ներս և կանխորոշում են համաշխարհային տնտեսության» որպես միասնական համակարգի զարգացման նոր, այսպես կոչված աշխարհատնտեսական ռազմավարությունները¹:

7.4 ԱՇԽԱՐՀԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՂՈՐԴԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՈՒՂԻՆԵՐԸ

Արդեն ասվել է, որ աշխարհաքաղաքական իրադրությունը քննարկվում է երկու մակարդակով՝ համաշխարհային (համաժողորակային) և տարածաշրջանային:

Համաժողորակային մակարդակի աշխարհաքաղաքական գլխավոր դերակատարները աշխարհի քաղաքական բևեռներն են՝ համաշխարհային նշանակության ուժային կենտրոնները, նույնն է, թե համաշխարհային լիդերը և մյուս մեծ տերությունները: *Տարածաշրջանային* մակարդակում աշխարհի գլխավոր ուժային կենտրոններից բացի առաջնային նշանակություն են ձեռք բերում նաև տա-

¹ В.А.Кожосов, Н.С.Мироненко. Геополитика и политическая география, М., 2002, с.213

րածաշրջանային նշանակության *ուժային կենտրոնները*:

Հայտնի է, որ ուժային կենտրոնների միջև մշտական մրցակցություն գնում է ոչ միայն յուրաքանչյուր մակարդակի ներսում, այլև այդ մակարդակների միջև: Մրցակցող յուրաքանչյուր կողմ ձգտում է ոչ միայն առավելագույնս օգտագործել իր սեփական ներուժը, այլև լիովին օգտվել այն աշխարհագրական գործոններից, որոնք ազդում են աշխարհի ու տարածաշրջանի ընդհանուր աշխարհաքաղաքական իրադրության վրա:

Զնայած միջազգային հաղորդակցության նորագույն միջոցների աննախադեպ զարգացմանն ու տեխնիկական կատարելագործմանը, աշխարհագրական գործոնների շարքում շարունակում են *առանձնահատուկ տեղ գրավել միջազգային հաղորդակցության առկա ուղիները և առաջին հերթին Համաշխարհային օվկիանոսի միջազգային ջրերը միավորող նեղուցներն ու ջրանցքները*: Դրանք հզոր աշխարհաքաղաքական լծակներ են: Տիրապետելով այդ լծակներին, կարելի է փոխել ոչ միայն ընդարձակ տարածաշրջանների, այլև ամբողջ աշխարհի ընդհանուր աշխարհաքաղաքական իրադրությունը:

Միջազգային հաղորդակցության ուղիները բաժանվում են երկու խմբի՝ *համամոլորակային նշանակության և տարածաշրջանային նշանակության*:

Սիջին դարերից սկսած աշխարհի ուժեղներն անհաշտ պայքար են մղել միջազգային հաղորդակցության ուղիներին տիրանալու համար: Այդ պայքարը շարունակվում է նաև այժմ: Թեև ներկայումս ընդհանուր է այն ձգտումը, որպեսզի այդ ուղիների նկատմամբ որևէ առանձին պետություն մենաշնորհ չունենա և *դրանց օգտագործումը կարգավորվի բազմակողմ պայմանագրերի միջոցով՝ միջազգային իրավունքի հիման վրա*:

Միջազգային նշանակության նեղուցներն ու ջրանցքները բավականին շատ են (տե՛ս նկ.12, էջ 212-213): Դրանցից օգտվում են ոչ թե՛ մեկ, այլ բազմաթիվ պետություններ, և օգտագործումն էլ կարգավորվում է միջազգային պայմանագրերով: Առանձնանում են մի քանիսը, որոնցով անցնում են ներկայիս ամենաբանուկ ուղիները և որոնց բաժին է ընկնում համաշխարհային ծովային փոխադրումների գերակշիռ մասը:

Հատկապես մեծ է Պանամայի ու Սուեզի ջրանցքների և Մալակկայի նեղուցի աշխարհաքաղաքական նշանակությունը:

Պանամայի ջրանցք: Հյուսիսային և Հարավային Ամերիկաները իրար միացնող պարանոցի ամենանեղ մասով ջրանցք կառուցելու

գաղափարը ծագել է դեռևս 16-րդ դարում: Սակայն այդ գաղափարը իրականացնելու հնարավորություն ստեղծվեց միայն կապիտալիզմի զարգացման և համաշխարհային տնտեսության ձևավորման շնորհիվ:

Ջրանցքի կառուցումը սկսեցին ֆրանսիացիները 1879թ.: Նրանք հիմնեցին հատուկ ընկերություն, որը, սակայն, ջրանցքի փորման աշխատանքների մի մասը կատարելուց հետո սնանկացավ, և շինարարական աշխատանքները դադարեցին¹: Դրանք վերսկսեց ԱՄՆ 1904թ., որը մինչ այդ ապագա ջրանցքի գոտին անժամկետ օգտագործման իրավունքով ստացել էր նոր անկախացած Պանամա պետությունից: Շինարարությունը տևեց 10 տարի, և 1914թ. առաջին նավն անցավ ջրանցքով:

Ջրանցքի երկարությունը 81.6 կմ է, լայնությունը՝ առնվազն 150 մ: Ջրանցքով կարող են անցնել օվկիանոսային միջին մեծության և փոքր նավերը (մինչև 40 հազ. տ ջրատարողությամբ): Ջրանցքն ունի 6 շլուզ՝ երեքը խաղաղօվկիանոսյան և 3-ը՝ ատլանտյան լանջին: Դրանցով օրական կարող են անցնել մինչև 5 տասնյակ նավ:

Պանամայի տնտեսական և ռազմաքաղաքական նշանակությունը դժվար է գերազնահատել: Այն օվկիանոսային նավերն ազատում է Սազելանի նեղուցով անցնելու կամ Հորն հրվանդանը շրջանցելու անհրաժեշտությունից և հազարավոր կմ-ով կրճատում է ճանապարհը Խաղաղ և Ատլանտյան օվկիանոսների ափերին գտնվող պետությունների միջև: Դրա շնորհիվ արմատապես փոխվել է միջազգային ծովային բեռնափոխադրումների ուղղությունը: Պանամայի ջրանցքով տարեկան անցնում է շուրջ 16 հազ. նավ, որոնք փոխադրում են մինչև 150 մլն տ ամենատարբեր տեսակի բեռներ:

Պանամայի ջրանցքը 16 կմ լայնության ցամաքային շերտով դեռևս գտնվում է ԱՄՆ-ի պաշտպանության նախարարության տնօրինության տակ: Ջրանցքի երկու ծայրերում կառուցված են ամերիկյան ռազմածովային ու ռազմաօդային հենակետեր: Ջրանցքին զուգահեռ, արևմուտք-արևելք ուղղությամբ, անցնում են երկաթգիծ և առաջնակարգ ավտոմոբիլային խճուղի:

¹Ընկերության սնանկացման պատճառ դարձավ կաշառակերությունը, որը լայն տարածում էր գտել ընկերության դեկավար շրջաններում: Ընկերության բաժնետոմսերը գնել էին մոտ 800 հազ մարդ, սակայն դրանց մեծ մասը զրկվեցին իրենց ավանդներից և սնանկացան: Մեծ սկանդալ պայթեց, որը ցնցեց ամբողջ Ֆրանսիան: Սկսվեց դատական պրոցես, սակայն գլխավոր մեղավորները մնացին անպատիժ: «Պանամա» տերմինը դարձավ հասարակ անուն և այժմ էլ օգտագործվում է խոշոր ծավալի խաբեությունների ու անազնիվ գործարքների բնութագրման համար:

Պանամայի ժողովրդի բազմամյա պայքարի շնորհիվ, ի վերջո հաջողվեց վերանայել դեռևս 20-րդ դարի սկզբին կնքված ամերիկա-պանամական պայմանագրերը, և 2000թ. ջրանցքը հանձնվեց Պանամա պետությանը:

Դա բնավ էլ չի նշանակում, թե Պանամայի ջրանցքը ԱՄՆ համար կորցրել է իր ստրատեգիական նշանակությունը: *Պանաման Ամերիկյան պետությունների կազմակերպության անդամ է, որտեղ ԱՄՆ գերակշիռ դիրք ունի:* Այն գտնվում է ԱՄՆ ուժային կենտրոնի ազդեցության ոլորտում և ի վիճակի չէ նրանից անկախ և նրա աշխարհաքաղաքական շահերի դեմ ուղղված քաղաքականություն վարել: Դա նշանակում է, որ *ապագայում էլ Պանամայի ջրանցքը ԱՄՆ ձեռքին մնալու է որպես հզոր աշխարհաքաղաքական գործիք:*

Սուեզի ջրանցք: Սուեզի ջրանցքը կառուցված է Եգիպտոսի տարածքում և միացնում է Միջերկրական ու Կարմիր ծովերը: Դրա շնորհիվ Ատլանտյան օվկիանոսի և Յնդկական օվկիանոսի նավահանգիստների միջև ջրային ճանապարհը, որ առաջ անցնում էր շրջանցելով Աֆրիկա մայրցամաքը, կրճատվել է 8-15 հազ կմ: Խիստ բարելավվել է ջրանցքից օգտվող երկրների տրանսպորտային-աշխարհագրական դիրքը:

Միջերկրական և Կարմիր ծովերն իրար կապող ջրային ուղու նշանակությունը գիտակցել են տակավին 4 հազ. տարի առաջ և կառուցել են Նեղոս-Կարմիր ծով նավարկելի ջրանցքը, որը հայտնի է եղել **Փարավոնների ջրանցք** անունով: Արաբական նվաճումների սկզբում ջրանցքը, որ մինչ այդ քայքայվել էր, վերականգնվել է, բայց 8-րդ դարում փակվել է և լցվել ավազով: Նպատակն այն էր, որ քարավանային առևտուրն այս վայրերում խափանվի և փոխադրվի Արաբական խալիֆայության կենտրոնական շրջանները՝ Միջագետք:

Սուեզի ջրանցքի շինարարությունը նախաձեռնել են ֆրանսիացիները, որոնք վայելում էին Եգիպտոսի կառավարիչի հովանավորությունը: Ստեղծվում է «Սուեզի ջրանցքի համընդհանուր ընկերությունը», որը բաժնետոմսեր է թողարկում Ֆրանսիայում, Եգիպտոսում և այլ երկրներում: Ջրանցքի շինարարությունը Ֆրանսիայի և Իտալիայի ինժեներների նախագծով սկսվում է 1859թ. և ավարտվում է 10 տարում՝ 1869թ.:

Ջրանցքը կառուցվել է Եգիպտոսի միլիոնավոր գյուղացիների ձեռքի աշխատանքով, որոնցից շատերն իրենց գերեզմանը գտել են ջրանցքի գոտու պապակ ավազուտներում, անմարդկային ծանր աշ-

խատանքի և համաճարակների պատճառով¹:

Սուեզի ջրանցքն իր հարմարավետ աշխարհագրական դիրքի շնորհիվ շուտով դարձավ աշխարհի այն կարևորագույն ծովային ուղու կենտրոնական օղակը, որն Արևմտյան Եվրոպան կապում է Մերձավոր ու Միջին Արևելքի նավթաբեր շրջանների, ինչպես նաև Հարավային ու Հարավ-Արևելյան Ասիայի, Ավստրալիայի ու Արևելյան Աֆրիկայի հետ:

Մեծ Բրիտանիան 19-րդ դարի վերջին օկուպացնելով Եգիպտոսը, դարձավ նաև ջրանցքի տերը (ֆրանսիացիների հետ միասին), ստեղծելով իր ռազմական հենակետերը:

Եգիպտոսը ուժեղացնում էր պայքարն անգլիական ռազմական հենակետերը Նեղոսի հովտից հանելու և ջրանցքը վերադարձնելու համար: Այդ պայքարն ավարտվեց նրանով, որ Եգիպտոսը 1956թ. ազգայնացրեց ջրանցքը և դարձավ դրա լիակատար տերը: Մեծ Բրիտանիան, Ֆրանսիան և ԱՄՆ փորձեցին Եգիպտոսի վրա ռազմական ու տնտեսական ճնշում գործադրելու միջոցով *հասնել ջրանցքի «միջազգայնացմանը»*: *Դա կնշանակեր, որ Եգիպտոսի հետ միասին ջրանցքի նկատմամբ հավասար իրավունքներ կստանային նաև Արևմտյան տերությունները*: Սակայն այդ փորձերը ապարդյուն անցան, ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդը քննարկելով այդ հարցը, *ճանաչեց Եգիպտոսի լիակատար իշխանությունը* Սուեզի ջրանցքի նկատմամբ:

Սուեզի ջրանցքով նավարկությունը կարգավորվում է միջազգային պայմանագրով՝ կնքված դեռևս 19-րդ դարի վերջին: Բոլոր երկրները ջրանցքով ազատ նավարկելու իրավունք ունեն, իհարկե, վճարելով համապատասխան տուրք Եգիպտոսին:

Ինչպիսին է Սուեզի ջրանցքի աշխարհագրական բնութագիրը, որի համար այդքան քրտինք ու արյուն է թափվել:

Ջրանցքի երկարությունը 161 կմ է, լայնությունը՝ 120-150մ: Դրա ծայրակետերն են Պորտ Սաիդ (Միջերկրականի ափին) և Սուեզ (Կարմիր ծովի ափին) նավահանգիստները: Ջրանցքի մի ծայրից մյուսը նավը հասնում է 11-12 ժամում: Ի տարբերություն Պանամայի ջրանցքի, Սուեզի ջրանցքը շլուզներ չունի:

Սինչև վերջերս փոխադրվող բեռների ծավալով Սուեզի ջրանցքը միջազգագային ջրանցքների շարքում առաջինն էր: Ամենամեծ ծավալն ունեն նավթաբեռները, որոնք Պարսից ծոցի նավթաբեր շրջաններից հասցվում են Հարավային Եվրոպա ու Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ:

¹ Ջրանցքի բացման առիթով իտալացի հռչակավոր կոմպոզիտոր Ջուզեպպե Վերդին Եգիպտոսի կառավարության պատվերով գրել է իր հայտնի «Աիդա» օպերան:

Պանամայից ու Սուեզից բացի միջազգային են համարվում նաև **Քիլի և Կորնթոսի ջրանցքները**։ Քիլի ջրանցքը կրճատում է ջրային ճանապարհը Բալթիկ և Յուսիսային ծովերի, իսկ Կորնթոսինը (կառուցված համանուն պարանոցում)՝ Էգեյան և Յոնիական ու Ադրիատիկ ծովերի միջև։ Դրանք կառուցվել են նախանցյալ դարի 80-90-ական թվականներին և ազատ են միջազգային նավագնացության համար, թեև նավագնացությունը կարգավորվում է համապատասխանաբար՝ Պերմանիայի և Յունաստանի ազգային օրենսդրությամբ։

Մալակկայի նեղուցը։ Մալակկայի նեղուցն անջատում է Մալակկա թերակղզին Սումատրա կղզուց և միացնում է Յոնիական օվկիանոսի Անդամանյան ծովը Խաղաղ օվկիանոսի ավազանին պատկանող Դարավ-Չինական ծովին։ Նեղուցի երկարությունը մոտ 1000 կմ է, նվազագույն լայնությունը՝ 40 կմ, խորությունը՝ 25 մ։

Նեղուցին հարում են 3 պետություն՝ Ինդոնեզիան, Մալայզիան և Սինգապուրը, որոնք էլ միջազգային պայմանագրով պարտավոր են ապահովել նավարկության անվտանգությունը և շահագործել նավահանգիստները։ Ամենախոշոր նավահանգիստը Սինգապուրն է՝ կառուցված նեղուցի արևելյան ելքի մոտ։

Մեծ է նեղուցի ռազմաստրատեգիական և տնտեսական նշանակությունը։ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ գլխավոր մարտական գործողությունները ճապոնիայի ու Անգլիայի միջև ընթանում էին Մալակկա նեղուցի և Սինգապուրի համար։

Մալակկա նեղուցով անցնում են Եվրոպայի, Դարավ-Արևմտյան ու Դարավային Ասիայի ու Աֆրիկայի երկրները Չինաստանին, ճապոնիային և Արևելյան Ասիայի մյուս երկրներին կապող գլխավոր ծովային ուղիները։ Անցնող նավերի քանակով և բեռների ծավալով Մալակկայի նեղուցն աշխարհում գրավում է երրորդ տեղը, զիջելով միայն Պանամայի ու Սուեզի ջրանցքներին¹։ Ջրանցքի նշանակությունը հատկապես մեծ է ճապոնիայի համար, որն այդ միջազգային ուղիով ստանում է իր ներմուծվող նավթի ավելի քան 2/3-ը։

Աշխարհաքաղաքական հանգուցային դիրք է գրավում նաև **Տիբրալթարի նեղուցը**։ Դժվար չէ նկատել, որ դրա նշանակությունը նույնպես համամոլորակային է։ Այն, ինչ ասվեց Սուեզի ջրանցքի մասին, մեծ չափով վերաբերում է նաև Տիբրալթարի նեղուցին, որով հետևաբանաբար Միջերկրածովյան ավազանի երկրների, մյուս

¹ **Մալակկայի նեղուցը** հայտնի է մի առումով ևս, այն առաջին տեղն է գրավում պատահող նավաբեկումների և ծովահենության դեպքերի քանակով։

բոլոր երկրները Սուեզի ջրանցքից օգտվելու համար պետք է անցնեն Տիբրալթարով:

Տիբրալթարի նեղուցն անցնում է եվրոպայի ծայր հարավ-արևմտյան և Աֆրիկայի հյուսիս-արևմտյան ժայռոտ ափերի միջով, որոնք հնում հայտնի են եղել *Չերկուլեսյան դարպասներ* անունով: Նեղուցի երկարությունը 65 կմ է, լայնությունը՝ 14-44 կմ: Նեղուցին վերահսկում են Անգլիային պատկանող *Տիբրալթար* և Մարոկկոյին պատկանող *Տանժեր նավահանգիստները*:

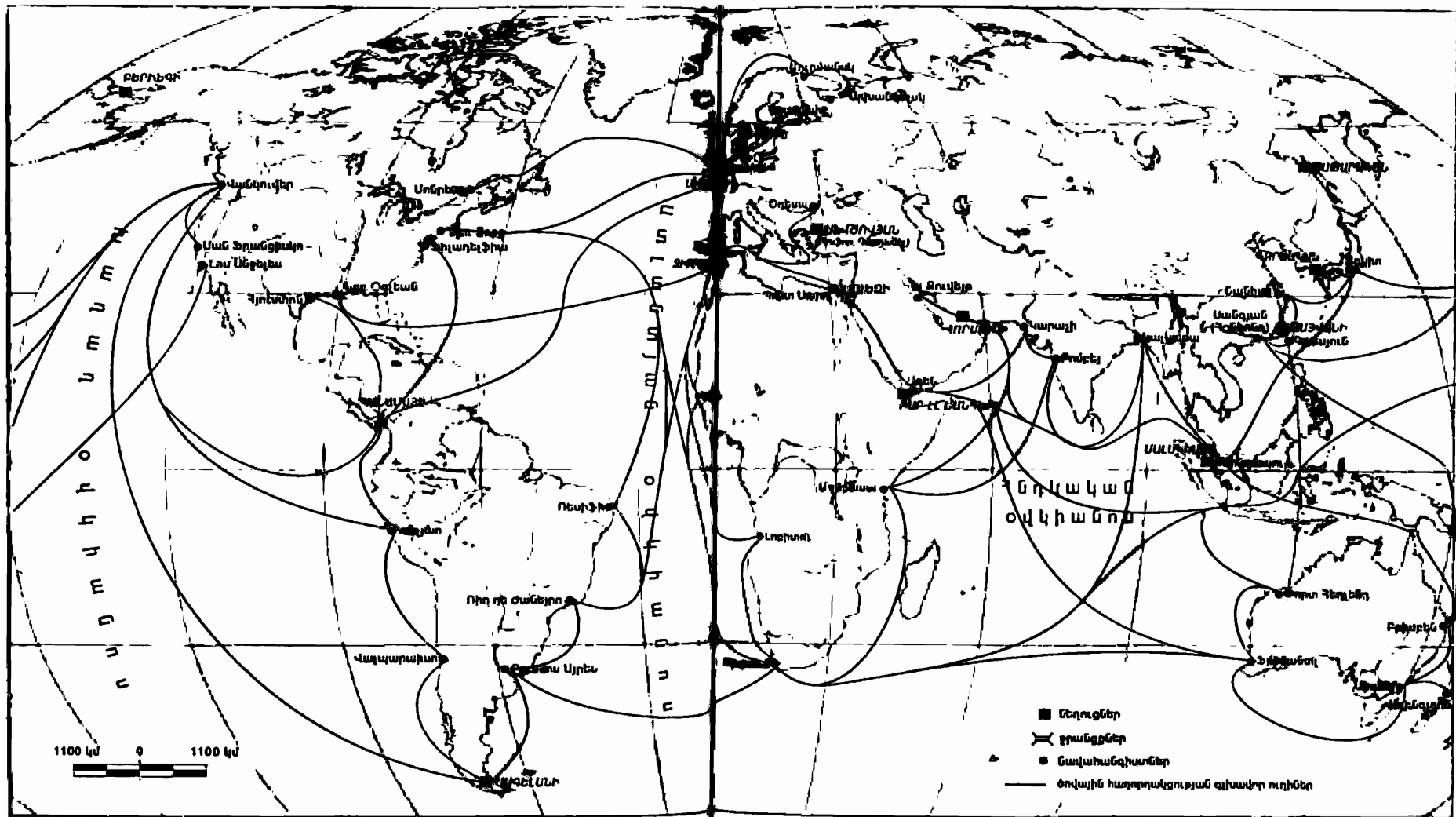
Բավական շատ են *տարածաշրջանային նշանակության նեղուցներն ու ջրանցքները*: Դրանք նույնպես գտնվում են մեծ տերությունների աշխարհաքաղաքական հետաքրքրությունների կենտրոնում և դրանց կարգավիճակը նույնպես որոշվում է միջազգային պայմանագրերով:

Առավել կարևորներն են Սևծովյան ու Բալթյան, Լա Մանշ և Պադե Կալե նեղուցները՝ Ատլանտյան օվկիանոսի ավազանում, Բաբ էլ Մանդեբի և Զորնուզի նեղուցները՝ Չնդկական օվկիանոսում, Բերինգի, Կորեական, Մագելանի, Թայվանի ու Թաթարական նեղուցները՝ Խաղաղ օվկիանոսում:

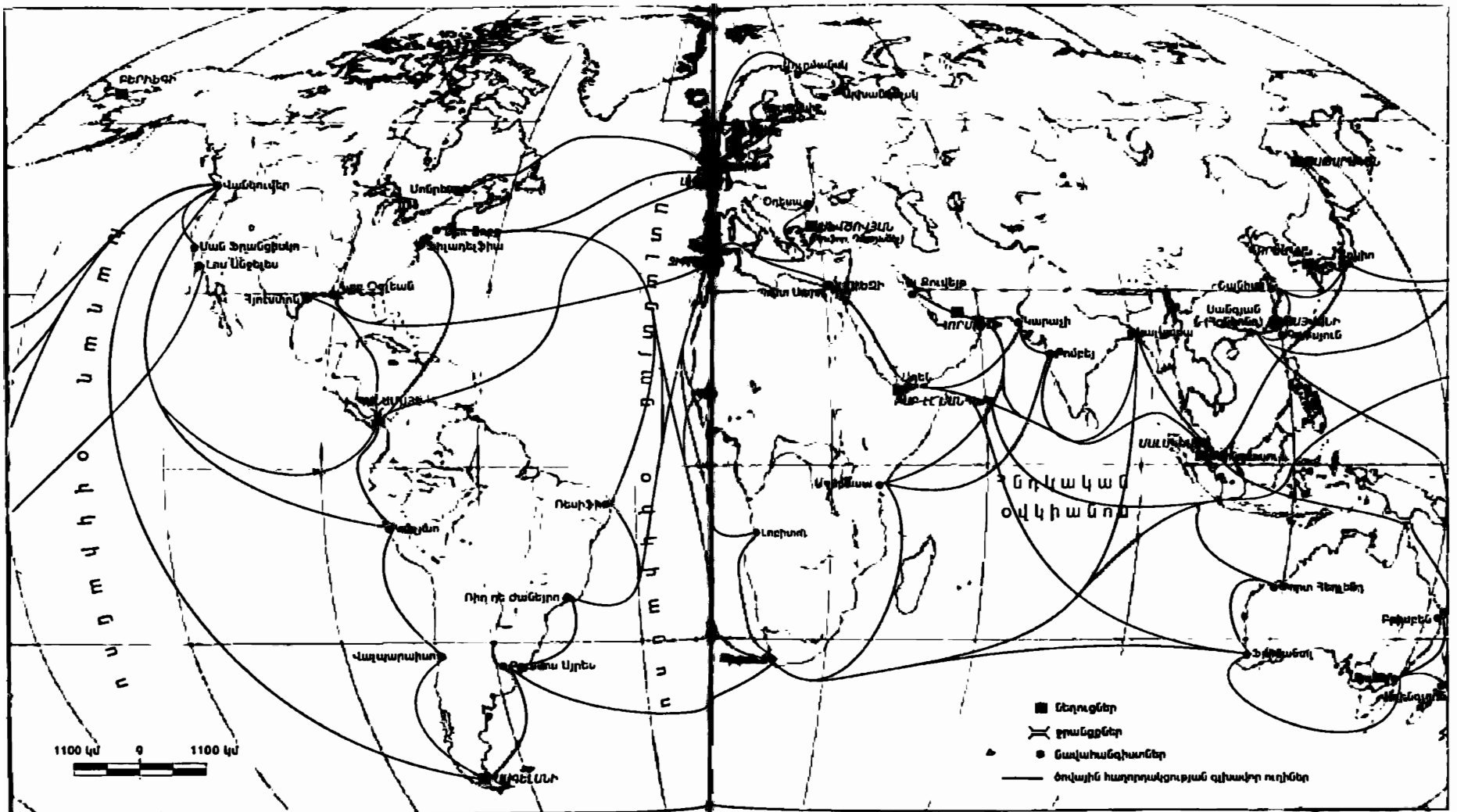
Մեր տարածաշրջանին առավել մոտ են և *մեզ համար ուղղակի հետաքրքրություն ներկայացնում են Բոսֆորը և Դարդանելը*, որոնք Սև ծովի ավազանի երկրները, Զարավային Կովկասը և դրա կազմում էլ Զայաստանի Զանրապետությունը կապում են Միջերկրականին և դրա միջոցով էլ՝ համաշխարհային ծովային ուղիներին: Նեղուցների միջև գտնվում է ոչ մեծ Սարմարա ծովը:

Բոսֆորի նեղուցի երկարությունը 33 կմ է, Դարդանելինը՝ 120 կմ, լայնությունները՝ համապատասխանաբար 0.7 կմ և 1.3 կմ: Նրանց խորությունը նույնպես բավարար է խոշոր օվկիանոսային նավերի համար: Բոսֆորի եվրոպական ափին շատ հարմար դիրք ունի Ոսկեղջյուր հրվանդանը, որի վրա կառուցված է Ստամբուլ քաղաքը: Նեղուցի վրայով կառուցված 1.5 կմ երկարության կամուրջը միացնում է նրա եվրոպական և ասիական ափերը: Նախատեսվում է երկրորդ կամուրջի շինարարությունը:

Դժվար է գերազնահատել Սևծովյան նեղուցների աշխարհաքաղաքական ու աշխարհատնտեսական նշանակությունը Ռուսաստանի, Զարավ-Արևելյան եվրոպայի, Կովկասի և Զարավ-Արևմտյան Ասիայի հյուսիսային մասում գտնվող երկրների համար, որոնք օգտվում են Սև ծովի նավահանգիստներից և այդ նեղուցների միջոցով ելք են ստանում դեպի համաշխարհային օվկիանոս:

Նկ. 12. Ծովային հաղորդակցման համաշխարհային և միջազգային նշանակության նեղուցներն ու ջրանցքները

Նկ. 12. Ծովային հաղորդակցման համաշխարհային և միջազգային նշանակության նեղուցներն ու ջրանցքները

Մեծ է Սև ծովի ու նեղուցների նշանակությունը նաև Հայաստանի Հանրապետության համար, որը անկախացումից հետո հայտնվելով Թուրքիայի ու Ադրբեջանի կողմից իրականացվող տրանսպորտային շրջափակման մեջ, արտաքին աշխարհի հետ իր տնտեսական կապերի հիմնական մասը իրականացնում է Վրաստանի սևծովյան նավահանգիստներ Բաթումի և Փոթիի միջոցով:

Բոսֆոր և Դարդանել նեղուցների միջազգային նշանակությունը առավել աճեց Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո, երբ նեղուցների վրա իշխանություն հաստատելու համար սրվեց մրցակցությունը մի կողմից Անգլիայի ու նրա դաշնակից եվրոպական պետությունների, մյուս կողմից Խորհրդային Ռուսաստանի ու պատերազմում պարտված Թուրքիայի միջև: Վերսալյան հաշտության շրջանակներում նեղուցների կարգավիճակի հարցը նույնպես քննարկման նյութ դարձավ տարբեր մակարդակների բանակցություններում: Նրանց ապագան որոշող առանձին բաժիններ նվիրվեցին մասնավորապես *Սևրի և Լոզանի հաշտության պայմանագրերում*, որոնք ստորագրեցին պատերազմում հաղթանակած Անտանտայի անդամ երկրները և պարտված Թուրքիան:

Սևրի հաշտության պայմանագրով, ինչպես արդեն նշվել է, Թուրքիան զրկվում էր իր բոլոր արաբական տիրապետություններից և Փոքր Ասիայի թերակղզու Միջերկրականին հարող տարածքների և ափամերձ կղզիների մեծ մասից (վերջիններս անցնում էին Հունաստանին ու Իտալիային): Թուրքիան ճանաչում էր Հայաստանը որպես անկախ պետություն, որը ելք էր ստանում դեպի Սև ծով:

Ինչ վերաբերում է Բոսֆոր և Դարդանել նեղուցներին, ապա նախատեսվում էր դրանք հարակից գոտու հետ միասին դնել հատուկ ստեղծվելիք *Նեղուցների միջազգային հանձնաժողովի* հսկողության տակ և ապառազմականացնել (տե՛ս գլ. 6.3.1):

Պայմանագիրը պաշտոնապես չեղյալ հայտարարվեց 1923թ. Լոզանի կոնֆերանսում, որտեղ և կնքվեց հաշտության նոր պայմանագիր: Դա քենալական Թուրքիայի մեծ հաղթանակն էր: Այդ պայմանագրով միջազգային ճանաչում ստացան Թուրքիայի ներկայիս պետական սահմանները և *հաստատվեց Բոսֆոր ու Դարդանել միջազգային նշանակության նեղուցների նոր ռեժիմը*: Այն նկատելիորեն սահմանափակում էր նեղուցների նկատմամբ Արևմտյան տերությունների իրավունքները և ընդլայնում էր Թուրքիայի իրավունքները: Չնայած դրան, նեղուցների ռեժիմի հարցը մեկ անգամ ևս քննարկման առարկա դարձավ *1936թ. Շվեյցարիայի Մոնտրյո քաղաքում* կայացած միջազգային կոնֆերանսում, որին մասնակցեցին

Սեծ Բրիտանիան, Ֆրանսիան, Յունաստանը, Հարավսլավիան, Ճապոնիան, Ավստրալիան և Սևծովյան չորս երկրներ՝ ԽՍՀՄ, Թուրքիան, Բուլղարիան, Ռումինիան: Կոնֆերանսը հրավիրվել էր Թուրքիայի առաջարկով՝ նեղուցների Լոզանի պայմանագրով հաստատված ռեժիմը վերանայելու նպատակով:

Ստորագրված նոր կոնվենցիայի համաձայն Թուրքիան իրավունք էր ստանում վերառազմականացնել նեղուցների գոտին: Բոլոր երկրների առևտրատնտեսական նավերին իրավունք էր վերապահվում խաղաղ, ինչպես նաև պատերազմական պայմաններում օգտվել նեղուցներից: Ոչսևծովյան երկրների ռազմանավերի մուտքը նեղուցներ սահմանափակվում էր ինչպես քանակով ու կարգով, այնպես էլ տոննաժով: Սևծովյան երկրների ռազմանավերը խաղաղ պայմաններում կարող են անցնել նեղուցներով առանց սահմանափակության, բայց թուրքական իշխանությունների նախօրոք գիտությանը: Պատերազմի պայմաններում եթե Թուրքիան չեզոք է, պարտավորվում է թույլ չտալ պատերազմող կողմերի նավերին անցնելու նեղուցներով, իսկ եթե մասնակցում է պատերազմին, իրավունք է ունենում հարցը տնօրինել սեփական հայեցողությամբ:

Համարվում է, որ նեղուցների այս կարգավիճակը նախորդների համեմատությամբ մի քայլ առաջ է սևծովյան երկրների իրավունքը ճանաչելու առումով: Թեև հայտնի է, որ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ Թուրքիան, որ իրեն չեզոք էր հայտարարել, խախտելով կոնվենցիայի պայմանները, թույլ տվեց Գերմանիային ու նրա դաշնակիցներին օգտվելու Դարդանելի ու Բոսֆորի նեղուցներից: Այժմ Թուրքիան քայլեր է անում Սոնտորյոյի կոնվենցիան վերանայելու և նեղուցների ռեժիմը իր օգտին վերափոխելու ուղղությամբ:

Ինչպես տեսանք, միջազգային ծովային տրանսպորտային ուղիները ոչ միայն առանձին տարածաշրջանների, այլև, և առաջին հերթին, ամբողջ մոլորակի քաղաքաշխարհագրական իրադրության վրա ազդող հզոր գործոն են: Դրանք սպասարկում են աշխարհի բոլոր պետություններին, համաշխարհային տնտեսությունն ամբողջությամբ: Բայց և հայտնի է, որ ներկա ժամանակաշրջանում *ավելի արագ տեմպերով աճում է ցամաքային տրանսպորտով կատարվող փոխադրումների ծավալը*, որն այժմ էապես գերազանցում է ծովայինին:

Զնայած դրան, ակնհայտ է, որ տրանսպորտային փոխադրումների այդ տեսակների *տնտեսական նշանակությունը* համարժեք չէ դրանց *աշխարհաքաղաքական նշանակությանը*: Շատ ավելի բարձր է ծովային ուղիների աշխարհաքաղաքական նշանակությունը: Բանն այն

է, որ միջազգային ծովային ուղիները պարուրում են ամբողջ մոլորակը, գրեթե բացառապես անցնում են առանձին պետությունների իրավասությունից դուրս գտնվող միջազգային ջրերով, և կազմում են մեկ միասնական համակարգ, որը գործում է *միջազգային իրավունքով կարգավորվող սկզբունքներով*։ Դա վերաբերում է նաև առանձին ինքնիշխան պետություններին պատկանող ջրանցքներին և նեղուցներին, որոնք ապահովում են միջազգային ծովային ուղիների համամոլորակային միասնականությունը։ Դրանց օգտագործումը նույնպես կարգավորվում է միջազգային իրավունքի նորմերով ու պայմանագրերով։

Ցամաքային ուղիների դեպքում հակառակ պատկերն է։ Միջազգային նշանակության ուղիները *տարանցիկ են*, այսինքն անցնում են ինքնիշխան պետությունների տարածքով։ Նրանց ամբողջականությունը, անընդհատելիությունը կարող է ապահովվել միայն *հարևան պետությունների փոխպայմանավորվածության շնորհիվ*, յուրաքանչյուրին պատկանող սահմանային անցակետերի միջոցով։

Սյուս կարևոր տարբերությունն այն է, որ եթե ծովային ուղիները, ինչպես ասվեց, կազմում են համամոլորակային մեկ ամբողջական ցանց, ապա ցամաքային ուղիների ֆիզիկական միասնությունը կարող է ապահովվել առանձին մայրցամաքի ու կղզիների սահմաններում միայն։ Վերջին ժամանակներս կառուցված ստորջրյա ցամաքային տրանսպորտային թունելները, որոնք գործում են մայրցամաքի և դրան հարող որոշ կղզիների միջև (Սեծ Բրիտանիա - Եվրասիա՝ Լա Մանշի տակով, ճապոնական Յոնայու և Յոկայոդ կղզիներ)¹ ընդհանուր վիճակը չեն փոխում։

Նշենք մի կարևոր տարբերություն ևս։ Եթե միջազգային ծովային ուղիների քաղաքաաշխարհագրական ներուժի ազդեցությունը տարածվում է ամբողջ մոլորակի վրա և օգտագործվում է առաջին հերթին համաշխարհային ուժային կենտրոնների ու «աշխարհի հզորների» կողմից, ապա ցամաքային ուղիների քաղաքաաշխարհագրական ուղղակի ազդեցությունը *սահմանափակվում է մայրցամաքով ու աշխարհաքաղաքական տարածաշրջանով* և օգտագործվում է առաջին հերթին այն պետությունների կողմից, որոնց տարածքը հատում են այդ ուղիները։ Դա չի բացառում այն դեպքերը, երբ միջազգային իրադրության որոշակի պայմաններում միջազգային ցամաքային ուղիները ևս կարող են ձեռք բերել աշխարհաքաղաքական ու աշխարհաստրատեգիական նշանակություն։

Արդի ժամանակներում այդպիսի նշանակություն վերագրվում է

¹ Յոնայու և Յոկայոդ կղզիները միացնող Սեյկան թունելը աշխարհում ամենաերկարն է՝ 54 կմ։

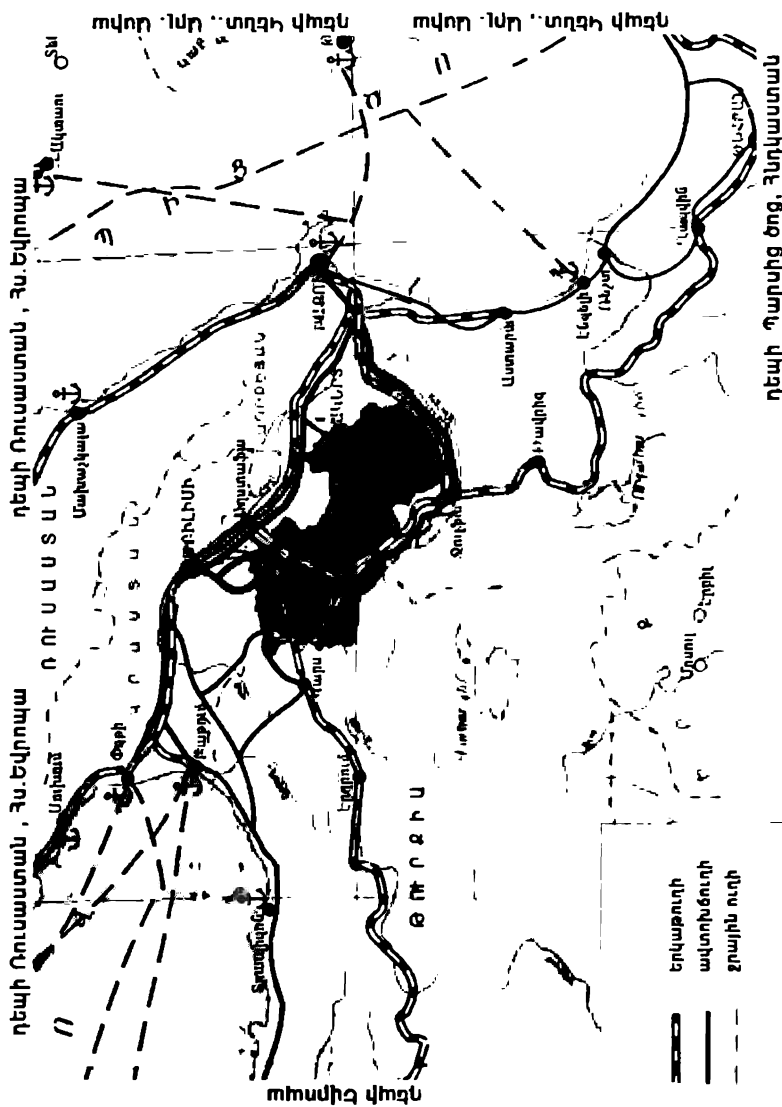
Եվրոպա-Կովկաս-Ասիա («Արևմուտք-Արևելք» կամ ՏՐԱՍԵԿԱ) և Հյուսիսային Եվրոպա - Կովկաս - Հարավային Ասիա («Հյուսիս-Հարավ») միջազգային ցամաքային ճանապարհներին (միջանցքներին), թեև դրանք առանձին հատվածներում համընկնում են ջրային (գետային ու ներքին ծովային) ուղիներին:

Արևմուտք-Արևելք միջանցքը ըստ էության կրկնում է միջնադարյան հռչակավոր «Սետաքսյա ճանապարհի» գաղափարը¹:

Հասարակական կյանքի արդի գլոբալացման և նոր աշխարհակարգի ձևավորման պայմաններում Արևմուտք-Արևելք ու Հյուսիս-Հարավ կապերը աշխարհատնտեսական և աշխարհաքաղաքական նոր նշանակություն են ձեռք բերում: Աշխարհի ուժային կենտրոնների ու վերաբնակային կորպորացիաների կողմից միջազգային ճանապարհների նոր ստեղծվող այդ համակարգը գնահատվում է որպես ոչ միայն տարածաշրջանային, այլև համաշխարհային գործընթացների վրա ազդող հզոր ներուժ ունեցող գործոն: Համաշխարհային ուժային կենտրոնների (Եվրամիություն, Ռուսաստան, ԱՄՆ, Չինաստան, Ճապոնիա, Հնդկաստան) հետ մեկտեղ հատուկ շահագրգռվածություն են դրսևորում տարածաշրջանային մակարդակի առաջատար պետությունները (Թուրքիա, Իրան), իհարկե նաև միջազգային այդ ուղիների հատման խաչմերուկում գտնվող հարավկովկասյան պետությունները (տե՛ս նկ.13):

Թուրքիան և Ադրբեջանը ամեն կերպ ձգտում են Հյուսիս-Հարավ և Արևմուտք - Արևելք տրանսպորտային միջանցքի ներկա, առավել ևս ապագա հնարավորությունները առավելագույնս սեփական շահերին ծառայեցնելու հետ մեկտեղ, մեկուսացնել Հայաստանի Հանրապետությունը և դրա միջոցով ուժեղացնել քաղաքական ու տնտեսական ճնշումը նրա վրա: Նրանք փորձում են հասնել նրան, որ ձևավորվող ճանապարհային ցանցը շրջանցի Հայաստանը, թեև ակնհայտ է, որ դա չի նպաստի կայունության ամրապնդմանը տարածաշրջանում: Պետք է ենթադրել, որ միջազգային հանրության ճնշման տակ Թուրքիայի ու Ադրբեջանի այդ նկրտումները հաջողություն չեն ունենա:

¹ «Սետաքսյա ճանապարհ» է կոչվել Չինաստանը Առաջավոր Ասիայով Եվրոպային կապող առևտրաքարավանային մայրուղին, որը գործել է մ.թ.ա II–մ.թ.XVI դարերում: Սկիզբ առնելով կենտրոնական Չինաստանից, այն անցել է Սամարղանդ, Մերվ, Բաղդադ քաղաքներով և դուրս է եկել միջերկրածովյան Տյուրոս, Անտիոք նավահանգիստները: Սայրուղու հյուսիսային ճյուղավորությունը Հայաստանով (Արաքսի հովիտ, Ջուղա, Նախճավան, Արտաշատ) հասել է Սև ծովի նավահանգիստներ: Սայրուղու գոյության տարբեր ժամանակներում նրա վրա գտնվող հզոր պետությունների միջև (Հռոմ, Պարթևստան, Արաբական խալիֆայություն, Բյուզանդիա, Իրան) սուր պայքար է մղվել ճանապարհը և դրանով կատարվող առևտուրը վերահսկելու համար: Սայրուղին մեծապես նպաստել է Ասիայի ու Եվրոպայի ժողովուրդների տնտեսական ու մշակութային կապերի զարգացմանը: Միջազգային նշանակությունը կորցրել է՝ չդիմանալով ծովագնացության մրցակցությանը:

Նկ. 13 Արմավիր-Երևանի և Երևան-Ջերմուկ տրանսպորտային միջանցքներ

7.5 ԵՐԿԻՐ-ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԲՆԱԿԱՆ ՌԵՍՈՒՐՍՆԵՐՈՎ ԱՊԱՀՈՎՎԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ԱՇԽԱՐՀԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՆ

Աշխարհաքաղաքական իրադրության վրա ազդող գործոնների շարքում, ինչպես ասել ենք առաջնակարգ նշանակություն ունի տնտեսությունը, իսկ տնտեսության համար այդպիսի նշանակություն ունի բնական ռեսուրսներով ապահովվածությունը: Դա վերաբերում է բնական ռեսուրսների ինչպես տեսականում, այնպես էլ յուրաքանչյուր տեսակի պաշարներին:

Ներկայումս երկրի ընդերքից տարեկան կորզվում է ավելի քան 200 տեսակի 100 մլրդ տ հանքային հումք, չհաշված բուսական, կենդանական ու քաղցրահամ ջրի ռեսուրսները: Վերջին 4 տասնամյակում տնտեսության կողմից օգտագործվող միայն օգտակար հանածոների ծավալը ավելի քան եռապատկվել է: Գրեթե նույն արագությամբ աճում է նաև անտառային և մյուս կենսաբանական ռեսուրսների օգտագործումը:

Արդեն մի քանի տասնամյակ է, ինչ վերականգնվող բնական ռեսուրսների տարեկան սպառումն ավելին է, քան դրանց վերարտադրությունը: Դա նշանակում է, որ բնական ռեսուրսներով հասարակության ապահովվածությունը տարեցտարի վատանում է:

Դրան ավելանում է նաև հայտնի այն փաստը, որ երկրագնդի վրա այդ *ռեսուրսները բաշխված են անհավասարաչափ, և տարբեր երկրների ռեսուրսաապահովվածությունը խիստ տարբեր է:*

Այդ պատճառով էլ *բնական ռեսուրսների քանակն ու որակը հաճախ հանդես են գալիս որպես քաղաքական գործոն, ազդում են պետությունների հարաբերությունների վրա և նույնիսկ պատերազմի պատճառ են դառնում:*

Ստացվել է այնպես, որ ստրատեգիական նշանակության հումքի մի քանի տեսակներով ավելի լավ ապահովված են այն երկրները, որտեղ դրանց պահանջարկը մեծ չէ: Եվ հակառակը, ապահովված չեն այն երկրները, որոնք այդ տեսակների ավելի մեծ պահանջ ունեն: Հայտնի է, օրինակ, որ գունավոր մետաղների և՛ արտադրության, և՛ սպառման մեծագույն մասը բաժին է ընկնում Արևմուտքի զարգացած երկրներին: Մինչդեռ այդ մետաղների պաշարները հիմնականում գտնվում են նոր զարգացող երկրներում: Այսպես, զարգացող երկրներում են գտնվում բոքսիտի (ալյումինի հումքի) համաշխար-

հային պաշարների 90%, պղնձի պաշարների 70 %, անագի՝ 82 %:

Հատկանշական է նաև *համաշխարհային քաղաքական կենտրոնների խիստ կախվածությունը մի շարք հանքային ռեսուրսներից*։ Դա ապացուցվում է ստորև բերված աղյուսակով:

Առաջատար զարգացած երկրների կախվածությունը մետաղների ներհունումից

(Ներմուծման բաժինը ներքին սպառման մեջ, %)

	ԱՄՆ	ԵՄՊՈՒՆԻԱ	ԵՎՐԱՍԻՈՒԹՅԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐ
Երկաթաքար	36	99	90
Բոքսիտ	88	100	86
Պղինձ	7	99	99
Արծիճ	85	73	74
Կապար	72	96	92
Մանգան	99	97	99
Նիկել	75	100	98
Կոբալտ	94	98	98

Տնտեսության այդպիսի մեծ կախվածությունն արտաքին շուկայից չի կարող չազդել այդ երկրների արտաքին քաղաքականության վրա: Ե՛վ ԱՄՆ-ը, և՛ Եվրամիության երկրները ձգտում են իրենց *ազդեցության ոլորտում պահել այն տարածաշրջաններն ու երկրները, որոնք հումքային ռեսուրսներ են մատակարարում իրենց*:

Արտաքին քաղաքականության ոլորտում հատկապես մեծ է *Նավթի, բնական գազի և քաղցրահամ ջրի դերը*։

Անհնար է ժամանակակից էկոնոմիկայի զարգացումն առանց էներգակիրների, հատկապես *Նավթի ու գազի*։ Հաշվված է, որ աշխարհում սպառվող վառելիքաէներգետիկ ռեսուրսների ավելի քան 60%-ը բաժին է ընկնում նավթին և բնական գազին (համապատասխանաբար՝ 40% և 20%)։ Ըստ որում, դրանց խոշորագույն սպառողները զարգացած արդյունաբերական երկրներն են։ Այդ երկրներում կենտրոնացած է աշխարհի նավթավերամշակման հզորությունների 70%: Մինչդեռ նավթի ու գազի պաշարների հիմնական մասը գտնվում է այլ երկրներում։ Նավթի 140 մլրդ տ կազմող համաշխարհային պաշարների 65 % կենտրոնացված է Մերձավոր ու Միջին Արևելքում։ Մյուս երկրներից առավել աչքի են ընկնում Վենեսուելան, Մեքսիկան, Ռուսաստանը։ Վերջին տարիներին նավթի խոշոր պաշարներ հայտնաբերվել են Կասպից ծովի հատակում և ցամաքային ծանծաղուտում:

Շատ հետազոտողների կարծիքով նավթն այն գլխավոր առանցքն է, որի շուրջ պտտվում է ներկայիս միջազգային քաղաքականությունը: 1960թ. ստեղծվեց նավթ արտահանող երկրների կազմակերպությունը (ՕՊԵԿ), որի մեջ մտան Սաուդյան Արաբիան, Իրանը, Իրաքը, Քուվեյթը, Միացյալ Արաբական Եմիրությունները, Ալժիրը, Լիբիան, Նիգերիան, Գաբոնը, Ինդոնեզիան, Վենեսուելան, Էկվադորը: Այդ կազմակերպությունը նպատակ դրեց կոորդինացնել անդամ-պետությունների գործողությունները նավթի հանույթի, արտահանման և առևտրի բնագավառում:

Յոթանասունական թվականների սկզբին ՕՊԵԿ-ի երկրները փոխհամաձայնեցված կարգով նավթի գինը բարձրացրին 10 անգամ: Դա նշանակում էր, որ ավարտվեցին այն ժամանակները, երբ արդյունաբերական զարգացած երկրները հետպատերազմյան տարիների իրենց տնտեսական բարեկեցությունը մեծապես կառուցում էին մերձավորարևելյան էժան վառելիքի վրա:

Այս իրադրությունը լուրջ աշխարհաքաղաքական հետևանքներ ունեցավ: Քաղաքագետները դրա հետ են կապում, օրինակ, այն, որ 70-80-ական թվականներին սրվեց աշխարհի ընդհանուր միջազգային իրադրությունը, խորացան ու ծավալվեցին մի շարք տարածաշրջանային հակամարտություններ: Նշենք, թեկուզ, Մերձավոր Արևելքը, Աֆղանստանը, Կենտրոնական Ամերիկան, Աֆրիկյան եղջյուրը: Ուժեղացան լճացման երևույթները ԽՍՀՄ տնտեսական և քաղաքական կյանքում, որոնք նույնպես նպաստեցին նրա վերջնական փլուզմանը:

Էական տեղաշարժեր կատարվեցին նավթի և մյուս էներգակիրների հանույթի աշխարհագրության մեջ: Ավելի արագ սկսեցին յուրացվել ՕՊԵԿ-ի երկրներից դուրս գտնվող դժվարամատչելի շրջանների մինչ այդ անշահավետ համարվող հանքավայրերը և առաջին հերթին ցամաքային ծանծաղուտը: Նավթ արդյունահանող հզոր կենտրոններ դարձան Դյուսիսային ծովը (Անգլիա և Նորվեգիա), Ալյասկան, Մեքսիկան, Չինաստանը:

Այդուհանդերձ, առ այսօր աշխարհի նավթարդյունահանման գլխավոր շրջանը մնում է Պարսից ծոցի ավազանը Արաբական թերակղզու հետ միասին: Դրանց բաժին է ընկնում նավթի համաշխարհային առևտրի գրեթե կեսը, իսկ պաշարների՝ ավելի քան 60%:

Սաուդյան Արաբիայի, Քուվեյթի, Կատարի, Օմանի, Միացյալ Արաբական Եմիրությունների, Իրանի, Պարսից ծոցի ավազանի այլ պետությունների բազմաթիվ նավահանգիստներից օրական հարյուրավոր վիթխարի տանկերներ նավթով բեռնված անցնում են Դոր-

մուզի նեղուցով ու լողում են դեպի ճապոնիա ու Սինգապուր, Արևմտյան Եվրոպա, Հյուսիսային ու Հարավային Ամերիկա: Բացի այդ, խոշոր նավթահանքերից դեպի Սիրիայի, Լիբանանի ու Թուրքիայի միջերկրածովյան նավահանգիստներն են ձգվում հզոր նավթամուղներ, որոնց բերած նավթն այնուհետև, դարձյալ տանկերներով ուղարկվում է Հարավային Եվրոպայի երկրները:

Նավթի ու գազի վիթխարի պաշարների պատճառով է, որ Հարավ-Արևմտյան Ասիայի այս տարածաշրջանը դարձել է համամոլորակային աշխարհաքաղաքական կիզակետերից մեկը: Այստեղ բախվում են բոլոր խոշոր միջազգային նավթային ընկերությունների և բազմաթիվ պետությունների տնտեսական ու քաղաքական շահերը:

Դեռևս նախանցյալ դարի վերջերից այս տարածաշրջանի վրա ուժեղ ազդեցություն էր ձեռք բերել Մեծ Բրիտանիան: Առաջին համաշխարհային պատերազմից և Օսմանյան կայսրության փլուզումից հետո քայլ առ քայլ իր դիրքերն ուժեղացրեց ԱՄՆ-ը: Այժմ ԱՄՆ-ն է այն գլխավոր ուժը, որը վճռական ազդեցություն ունի ռազմաքաղաքական իրադրության զարգացման վրա ամբողջ տարածաշրջանում: Հիմնականում ԱՄՆ-ն էր, որ 1990թ. իրականացրեց ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի որոշումը Քուվեյթին իրաքյան ագրեսիայից պաշտպանելու և ագրեսորին պատժելու մասին, թեև այդ գործողությանը մասնակցեց 29 երկիր:

Իրաքը Քուվեյթի նկատմամբ ագրեսիա կատարելով, առաջին հերթին շահագրգռված էր նավթի հարուստ պաշարներով: Իսկ ԱՄՆ և մյուս արևմտյան երկրները չէին կարող հանդուրժել այդ ագրեսիան նաև այն պատճառով, որ Իրաքն անկախ արտաքին քաղաքականություն էր վարում, և Քուվեյթն անեքսիայի ենթարկելու դեպքում կնվազեին Արևմուտքի վերահսկողության տակ գտնվող նավթային պաշարները:

Այդպիսի հեռանկարը կանխելուն էր ուղղված նաև 2003թ. ԱՄՆ ռազմական ներխուժումը Իրաք, որն ավարտվեց երկրի նախագահ Սադամ Հուսեյնի ձերբակալությամբ, վարչակարգի փոփոխությամբ և ըստ էության օկուպացիոն ռեժիմի հաստատումով, *թեև այդ գործողությունը նրա հեղինակների կողմից ներկայացվեց որպես օգնություն իրաքյան ժողովրդին, բռնապետությունը տապալելու և ժողովրդագրական կարգեր հաստատելու մարդասիրական ակցիա:*

Վերջին տարիներին կարևոր աշխարհաքաղաքական նշանակություն է ձեռք բերել նաև *Կասպից ծովի աքվատորիան*, որի նավթային պաշարները գնահատվում են մինչև 7 մլրդ տ: Դրանք բաշխ-

ված են մերձկասպյան 5 պետությունների՝ Ադրբեջանի, Թուրքմենստանի, Ղազախստանի, Իրանի և Ռուսաստանի միջև:

90-ական թվականների սկզբին արդեն ակնհայտ դարձավ, որ մեծ պետությունների շահերը բախվում են հատկապես Ադրբեջանի հանքավայրերի շահագործման և դրանցից սկիզբ առնող ապագա նավթամուղի հարցի շուրջ: Ադրբեջանը պայմանագիր կնքեց միջազգային նավթային կոնսորցիումի¹ հետ, որը պարտավորվեց ֆինանսավորել հանքահորերի շահագործումը և նավթամուղի կառուցումը: Կոնսորցիումին մասնակցում են Սեծ Բրիտանիայի, ԱՄՆ-ի, Ֆրանսիայի, Ռուսաստանի, Թուրքիայի և այլ երկրների նավթային ընկերություններ: Ռուսաստանը պահանջում էր, որ ապագա նավթամուղն անցնի իր տարածքով և հասնի մինչև Սև ծովի ափին գտնվող նավահանգիստներ (Տուապսե, Նովոռոսիյսկ կամ Սուկկո), որտեղից նավթը կտեղափոխվեր ծովային տանկերներով: Թուրքիան առարկում էր այդ նախագծի դեմ, համարելով, որ Սևծովյան նեղուցները էկոլոգիական վտանգի պատճառով չեն կարող ավելացնել անցնող նավթատարների քանակը: Այն պահանջում էր նավթամուղներ կառուցել Դյուսիսային Իրանի ու Վրաստանի, ապա Թուրքիայի տարածքով, և նավթը հասցնել մինչև Յունարթալիկ Միջերկրածովյան նավահանգիստը: Արևմտյան նավթային ընկերությունները դեմ էին Իրանով, ինչպես նաև Ռուսաստանով անցնող տարբերակներին: Զենարկվում էր նաև նավթամուղը Լեռնային Ղարաբաղի և Դաշաստանի Զանրապետության տարածքով դեպի Թուրքիա կառուցելու տարբերակը: Այս ուղին ավելի կարճ էր ու էժան:

Հասկանալի էր, որ այստեղ դեր էին խաղում ոչ միայն և ոչ այնքան տնտեսական ու բնապահպանական հանգամանքները: Ավելի էական էին քաղաքական նկատառումները: *Կմեծամար այն երկրի տնտեսական ու քաղաքական կշիռը, ում տարածքով կանցներ նավթամուղը և ում ձեռքին կգտնվեր դրա բանալին:*

Հաղթանակեց Բաքու- Վրաստան - Ջեյխան (Թուրքիա) տարբերակը: Նավթամուղի կառուցումը սկսվեց 3 տարի առաջ և ավարտվեց 2005թ. կեսերին: Նրա արժեքը կազմում է մի քանի մլրդ ամերիկյան դոլար, շատ ավելի, քան կպահանջվեր նավթամուղի մյուս տարբերակների համար, սակայն այս դեպքում ևս վճռական դարձան ԱՄՆ-ի, արևմտյան մյուս երկրների քաղաքական շահերը, որոնք տվյալ դեպքում համընկան Ադրբեջանի ու Թուրքիայի քաղաքական շահերի հետ:

¹ Կոնսորցիում (լատ. – consortium- գործակցություն, միություն, բաղից) – խոշոր բանկերի կամ ընկերությունների միավորում որևէ խոշորամասշտաբ ծրագրի իրականացման համար:

Մեր տարածաշրջանում աշխարհաքաղաքական գործոնի նշանակություն ունի նաև քաղցրահամ ջրերը:

Հայտնի է, որ ամբողջ Հարավ-Արևմտյան Ասիան գտնվում է չորային գոտում և քաղցրահամ ջրի մեծ պակաս է զգում: Ջուրը չի բավարարում ոչ միայն գյուղատնտեսական ոռոգման, այլև խմելու համար: Ջրի պակասն ավելի խիստ է անապատային ու կիսաանապատային, ինչպես նաև ցածրավայրային շրջաններում և մեղմ է լեռնային շրջանների բարձրադիր գոտիներում: Այդ առումով համեմատաբար նպաստավոր դիրքերում են գտնվում այն երկրները, որոնք տիրապետում են տարածաշրջանի խոշոր գետերի ակունքներին: Այդպիսին են Թուրքիան, Վրաստանը և Հայաստանը, որտեղից սկիզբ առնող գետերը (Եփրատ, Տիգրիս, Կուր, Արաքս) սնում են Սիրիայի, Իրաքի և Ադրբեջանի մեծ մասը:

Շատ մասնագետների կարծիքով ջրային պաշարների հիմնախնդրի պատճառով տարածաշրջանը դառնում է խիստ պայթուցավտանգ: Արդեն քանիցս Մերձավոր Արևելքում պատերազմ է բորբոքվել ջրի պատճառով: Արաբ-իսրայելական պատերազմի զլխավոր պատճառներից մեկը Հորդանան գետի ջրերն էին: Իսրայելը 1967թ. օկուպացնելով արաբական տարածքները, վերահսկողության տակ վերցրեց գետի ջրերը, որոնք նրա համար կենսական նշանակություն ունեն: Նույն վիճակն է Գոլանի բարձունքներում, որոնք օկուպացնելով, Իսրայելը չի համաձայնվում վերադարձնել դրանք Սիրիային՝ դարձյալ ջրի պատճառով. այդտեղից է հոսում երկրում օգտագործվող ջրի գրեթե մեկ քառորդը:

Ջրի պատճառով ժամանակ առ ժամանակ վտանգավոր չափով սրվում են Թուրքիայի և դրա հարավային հարևանների հարաբերությունները:

Թուրքիան Եփրատ գետի վրա կառուցել է Աթաթյուրքի անվան խոշոր ջրամբարը և ջրանցքներ, որոնք պետք է ոռոգեն ավելի քան 800 հազ. հա նոր հողատարածություններ: Դրա հետևանքով Եփրատ գետի ջրերը Սիրիայի սահմանում կիսով չափ պակասում են: Եվ դա այն դեպքում, երբ Սիրիան իր ջրի պահանջարկի 90% բավարարում է Եփրատից: Եփրատը շատ ավելի կծանձաղի մինչև Իրաք հասնելը:

Ենթադրվում է, որ առաջիկա 15-20 տարում Մերձավոր Արևելքի երկրների բնակչության թիվն առնվազն կկրկնապատվի: Դա նշանակում է, որ այդքան էլ կավելանա ջրի պահանջարկը (այժմ մեկ մարդուն տարեկան անհրաժեշտ է 1700 խոր.մ.ջուր): Իսկ դա անխուսափելիորեն կհանգեցնի միջպետական հարաբերությունների սրման և

միջազգային ընդհանուր իրադրության բարդացման:

ԻՆՔՆԱՍՏՈՒԳԱՆ ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Որո՞նք են մարդկության տարածքային կազմակերպման երկու հակադիր միտումները:
2. Որո՞նք են մարդկության տարածքային քաղաքական կառուցվածքի մակարդակները: Ինչո՞վ են դրանք իրարից տարբերվում բովանդակային առումով:
3. Ո՞րն են մարդկության մակրոաշխարհագրական (աշխարհաքաղաքական) կառուցվածքի բովանդակությունը: Որո՞նք են դրա միավորները:
4. Ի՞նչ հատկանիշներով են երկիր-պետությունները խմբավորվում աշխարհաքաղաքական (վերպետական) տարածքային միավորների մեջ: Թվարկե՛ք այդ հատկանիշները և մեկնաբանե՛ք:
5. Ինչպե՞ս է կոչվում գիտության այն ուղղությունը (ենթաճյուղը), որը զբաղվում է երկիր մոլորակի աշխարհաքաղաքական կառուցվածքով և այդ կառուցվածքի միավորներով: Ի՞նչ տեղ է այն զբաղեցնում գիտությունների դասակարգման համակարգում:
6. Ե՞րբ և ինչպե՞ս է ձևավորվել աշխարհաքաղաքականությունը (գեոպոլիտիկան): Ի սկզբանե այն ի՞նչ նշանակություն է վերագրել բնաաշխարհագրական գործոնին ժողովուրդների և պետությունների զարգացման գործում:
7. Նոր ժամանակաշրջանի ի՞նչ գիտնականներ և քաղաքական գործիչներ գիտեք, որոնք հատուկ զբաղվել են աշխարհագրական միջավայրի և հասարակության զարգացման, դրա կազմում և քաղաքական զարգացման, կապերի ու փոխազդեցությունների վերլուծությամբ:
8. Ինչպե՞ս եք գնահատում քաղաքական աշխարհագրության, մասնավորապես աշխարհաքաղաքականության կայացման գործում Ֆրիդրիխ Ռատցելի դերը: Թվարկե՛ք նրա քաղաքաաշխարհագրական բովանդակություն ունեցող առավել նշանավոր աշխատությունները:
9. Որո՞նք են երկիր-պետության տարածքի չափերի և որակի քաղաքաաշխարհագրական նշանակության մասին Ռատցելյան ուսմունքի առանցքային դրույթները:
10. Որո՞նք են պետության տարածական աճի, «կենսատարածքի ընդարձակման» և «աշխարհագրական դիրքի բարելավման»՝ Ֆ. Ռատցելի ձևակերպած «7 օրենքները»:
11. Ինչպե՞ս եք մեկնաբանում և գնահատում Ռատցելյան ուսմունքին

որոշ հետազոտողների տված այն որակումը, թե այն՝ այդ ուսմունքը «իմպերիալիզմի կատեխիզիս է»:

12. 19-20-րդ դարի սահմանագլխին և հատկապես Ռատցելից հետո հասարակական զարգացման ի՞նչ գործընթացներ նպաստեցին աշխարհաքաղաքականության վերջնական ձևավորմանը:
13. Ո՞րն է Յուլիան Չելենի ավանդյն աշխարհաքաղաքականության զարգացման մեջ:
14. Ինչպե՞ս եք մեկնաբանում Չելենի առաջ քաշած այն դրույթը, թե երկիր-պետությունը աշխարհագրական տարածությունից բացի բաղկացած է նաև ժողովուրդ, տնտեսություն, հասարակություն և կառավարում ոլորտներից:
15. Չելենը 20-րդ դարում ինչպիսի՞ դեր էր կանխատեսում Գերմանիայի համար Եվրոպայում: Ինչքանով իրականացավ այդ կանխատեսումը:
16. Աշխարհաքաղաքական հայեցակարգերի շարքում ի՞նչ տեղ է պատկանում «ծովային ուժի» հայեցակարգին: Նշե՛ք դրա հեղինակին և բացատրե՛ք բովանդակությունը:
17. Գնահատե՛ք Պոլ Վիդալ դե լա Բլաշի տեղը և դերը քաղաքական աշխարհագրության, մասնավորապես աշխարհաքաղաքականության ձևավորման գործում:
18. Ո՞րն է Վիդալ Բլաշի մշակած «պոսիբիլիզմի» աշխարհաքաղաքական հայեցակարգը:
19. Ի՞նչ գիտեք Հելմոլդ Մաքհնդերի՝ աշխարհագետ գիտնականի և պոլիտիկ քաղաքագետի մասին:
20. Ո՞րն է Մաքհնդերի մշակած «Տարածքային միջուկի» (Hartland-ի) տեսության էությունը:
21. Մաքհնդերը աշխարհի աշխարհաքաղաքական-տարածքային կազմակերպման ի՞նչ բանաձև է առաջարկում: Նա աշխարհի ո՞ր տարածքներն է նույնացնում «պատմության աշխարհագրական առանցքի» հետ:
22. Ի՞նչ նկատի ունեն հետազոտողները, երբ կապ են փնտրում Մաքհնդերի տեսության և Հյուսիսատլանտյան բլոկի (ՆԱՏՕ) ու Եվրամիության դեպի արևելք ընդարձակման մեջ:
23. Գործնական քաղաքականության ոլորտում մաքհնդերյան աշխարհաքաղաքական հայեցակարգը ո՞ր պետության շահերի պաշտպանությանն էր ուղղված: Ինչո՞ւմ էր դա արտահայտվում:
24. Ո՞վ էր Կառլ Հաուսհոֆերը: Ի՞նչ գիտեք նրա գործունեության մասին:
25. Ո՞րն է համաշխարհային քաղաքական մակրոկառուցվածքի ձևավորման «Մեծ տարածքների» հաուսհոֆերյան գաղափարի էությունը:

26. Վերլուծե՛ք Հաուսհոֆերի «աշխարհաքաղաքական պանոեզիոնների» մոդելը:
27. Ո՞վ էր Նիկոլաս Ջոն Սպիկմենը: Ինչպե՞ս էր նա գնահատում աշխարհագրության դերը պետության հզորացման և արտաքին քաղաքականության բնագավառներում: Ի՞նչ գործառույթներ էր դրան վերագրում:
28. Որո՞նք են այն չափանիշները, որոնք Սպիկմենը համարում է պարտադիր որևէ պետության աշխարհաքաղաքական հզորությունը որոշելու համար:
29. Վերլուծե՛ք Սպիկմենի աշխարհի աշխարհաքաղաքական կառուցվածքի «Հարտլանդ-Ռիմլանդ» մոդելը: Ինչո՞վ է այն տարբերվում Սաքինդերի և Հաուսհոֆերի մոդելներից:
30. Ինչպե՞ս կարող եք հիմնավորել, որ Սպիկմենի «Հարտլանդ-Ռիմլանդ» մոդելը ուղղված է ԱՄՆ շահերի պաշտպանությանը:
31. Ո՞րն է «չորրորդ աշխարհի» տեսության բովանդակությունը: Ըստ այդ տեսության ի՞նչն է դրվում աշխարհի քաղաքական տարածքային բաժանման հիմքում:
32. Ի՞նչ գիտեք ռուսական աշխարհաքաղաքական դպրոցի ծնավորման, ուղղությունների ու հոսանքների մասին: Վերլուծե՛ք Վենիամին Պետրովիչ Սեմյոնով Տյան-Շանսկու աշխարհաքաղաքական գաղափարները:
33. Ինչպիսի՞ն էր քաղաքական աշխարհագրության, մասնավորապես աշխարհաքաղաքականության վիճակը ԽՍՀՄ-ում:
34. Հետխորհրդային Ռուսաստանում աշխարհաքաղաքական ի՞նչ դպրոցներ գիտեք:
35. Ո՞րն է Ռուսաստանում և աշխարհում լայն տարածում գտնող «համագործակցության աշխարհաքաղաքականության» էությունը: Ինչքա՞նով է այն ընդունելի մեզ՝ Հայաստանի Հանրապետության համար:
36. Երևույթների (բնական, թե հասարակական) ցիկլային զարգացման ի՞նչ օրինակներ գիտեք:
37. Ո՞րն է Ա. Թոյնբիի «մեծ պատերազմների» ցիկլի բովանդակությունը: Ի՞նչ մասերի է նա բաժանում ցիկլը:
38. Ի՞նչ գիտեք համաաշխարհային տնտեսության զարգացման «Կոնդրատյան ցիկլերի» մասին:
39. Ո՞րն է մեծ տեղությունների հեգեմոնիայի փոփոխության ցիկլերի հայեցակարգի բովանդակությունը: Բերե՛ք օրինակներ:
40. Ի՞նչ կապ գոյություն ունի նորագույն ժամանակաշրջանում աշխարհաքաղաքական ցիկլերի և աշխարհատնտեսական (գեոէկոնոմիկական) ցիկլերի միջև: Այդ կապը ի՞նչ ազդեցություն է ունենում ամբողջ աշխարհակարգի զարգացման վրա:

41. Զ. Սողեւսկու և Վ. Թոմպսոնի մոդելի համաձայն որո՞նք են այն գլխավոր գործոնները, որոնցով պայմանավորվում է տնտեսության, հետևապես և քաղաքականության ոլորտում համաշխարհային լիդերությունը:
42. Զ. Սողեւսկին և Վ. Թոմպսոնը 16-րդ դարից սկսած համաշխարհային քաղաքականության զարգացման քանի՞ երկարաժամկետ ցիկլեր են առանձնացնում: Որո՞նք են դրանք:
43. Վ. Կոլոսովը ինչպե՞ս է վերլուծում ու գնահատում համամոլորակային աշխարհաքաղաքական զարգացման ցիկլայնության ու համաշխարհային հեգեմոնիաների փոփոխության կապերն ու փոխադեցությունները:
44. Ինչո՞վ է պայմանավորված Համաշխարհային օվկիանոսի միջազգային ջրերը միավորող նեղուցների ու ջրանցքների՝ որպես երկրագնդի ընդհանուր աշխարհաքաղաքական իրադրության վրա ազդող հզոր գործոնի դերը:
45. Առանձնացրե՛ք և բնութագրե՛ք աշխարհաքաղաքական հատկապես մեծ նշանակություն ունեցող միջազգային ջրանցքներն ու նեղուցները:
46. Ինչու՞մ է կայանում Բոսֆոր և Դարդանել նեղուցների աշխարհաքաղաքական և ռազմաստրատեգիական նշանակությունը: Ինչպիսի՞ն է դրանց միջազգային ռեժիմը, ե՞րբ և ի՞նչ միջազգային պայմանագրով է այն հաստատվել:
47. Որո՞նք են ծովային և ցամաքային միջազգային ուղիների՝ որպես աշխարհաքաղաքական գործոնների գլխավոր տարբերությունները:
48. Բնական ռեսուրսներով ապահովվածությունը ինչպե՞ս կարող է ծառայել որպես աշխարհաքաղաքական գործոն:
49. Ինչպիսի՞ն են համաշխարհային քաղաքական կենտրոն հանդիսացող պետությունների ապահովվածությունը ստրատեգիական նշանակության հումքային ռեսուրսներով և կախվածությունը դրանց ներմուծումից:
50. Ինչու՞ շատ հետազոտողներ համարում են, որ նավթն այն գլխավոր առանցքն է, որի շուրջ պտտվում է ներկայիս միջազգային քաղաքականությունը: Բերե՛ք այդ կարծիքը հիմնավորող փաստեր: Պատմե՛ք ՕՊԵԿ-ի մասին:
51. Հարավ-արևմտյան Ասիայում և մասնավորապես մեր տնտեսաշրջանում ո՞ր բնական ռեսուրսների՝ որպես աշխարհաքաղաքական գործոնի, նշանակությունն է հատկապես մեծ:

ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԵՎ ԽԱՂԱԴՈՒԹՅԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

8.1 ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ՈՐՊԵՍ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԵՐԵՎՈՒՅԹ: ԿԱՊԸ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏ

Ժամանակակից քաղաքագիտությունը պատերազմը բնութագրում է որպես «սոցիալական երևույթ, որն իրենից ներկայացնում է պետությունների, ժողովուրդների, ազգերի, դասակարգերի և սոցիալական խմբերի միջև հասարակական-քաղաքական, տնտեսական, գաղափարական, ինչպես նաև ազգային, կրոնական, տարածքային և այլ հակասությունների լուծման ձևերից մեկը, որն իրականացվում է զինված բռնության միջոցներով¹»:

Պատերազմները ծնվել են մարդկային հասարակության հետ մեկտեղ, բայց սոցիալ-քաղաքական երևույթ դարձել են ոչ միանգամից, այլ երկարատև պատմական էվոլյուցիայի շնորհիվ:

Պատմական զարգացում են ապրել նաև պատերազմի էության, պատճառների, հասարակական կյանքում նրա տեղի ու դերի մասին պատկերացումներն ու գիտական հայացքները:

Առանձնացվում են այն *հատկանիշները, որոնք պատերազմը տարբերում են մյուս սոցիալ-քաղաքական երևույթներից*: Պատերազմի համար գլխավոր են համարվում հետևյալ հատկանիշները.

1. Այն ծնվում է օբյեկտիվ-սուբյեկտիվ բնույթի խորքային քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական պատճառներից:

2. Նրա բովանդակությունը համապատասխանում է այն քաղաքական ու ռազմաստրատեգիական *նպատակներին, որոնց կարելի է հասնել զինված բռնության եղանակով*:

3. Պատերազմը *հանգեցնում է* հասարակական կյանքի բոլոր՝ քաղաքական, տնտեսական, սոցիալական, հոգևոր ոլորտների *վիճակի որակական փոփոխությունների*, անխուսափելի է դարձնում դրա վերակառուցումը և ռազմական պահանջներին համապատասխանեցումը:

4. Պատերազմը վարելու գլխավոր միջոցը *զինված ուժերն են*, լայնամասշտաբ գործողություններ կատարելու նրանց կարողությունը: Եվ վերջապես, *մի կարևոր տարրերից գիծ ևս*.

¹ Политология Энциклопедический словарь, М., 1993, с. 51

5. Պատերազմը հանգեցնում է մեծաքանակ մարդկային զոհերի, նյութական և հոգևոր արժեքների կորստի, **քայքայիչ ազդեցություն է ունենում ամբողջ հասարակության վրա:**

Հատուկ կարևորություն է ներկայացնում **պատերազմի բովանդակության բացահայտումը**, որը պահանջում է այդ բովանդակությունը պայմանավորող բոլոր, հաճախ հակասական ու իրարամերժ գործոնների համալիր հաշվառում: Ներկա ժամանակաշրջանում **այդպիսի գործոններ են աշխարհի «ուժային կենտրոնների», պետությունների ու նրանց միավորումների հակասությունները**, այդ հակասությունների բնույթը և կողմերի նպատակները, **երկրների սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական կարգերը**, գիտության ու տեխնիկայի զարգացման մակարդակը, **տիրապետող գաղափարախոսությունը, ժողովրդի հոգեբանական կերտվածքը, բարոյական ոգին:**

Սիշտ չէ, որ վճռորոշ են եղել հենց այդ գործոնները: Պատմական զարգացման տարբեր ժամանակաշրջաններում դրանք տարբեր են եղել:

Տարբեր են եղել նաև պատերազմների նպատակները: Օրինակ, նախնադարյան համայնական հասարակարգում տոհմերի միջև զինված բախումները պայմանավորված էին սնունդ, նոր որսատեղի, նոր արոտավայր ձեռք բերելու անհրաժեշտությամբ: Ավելի ուշ հանդես եկան նոր գործոններ, մասնավորապես հարևան ցեղերին իրեն ենթարկելու, նրանց հարստությանը տիրանալու մղումը, նոր տարածքներ զավթելու, տարածաշրջանում, իսկ ներկայումս նաև աշխարհում տիրապետող դիրք գրավելու, լիդեր դառնալու ցանկությունը:

Ռազմական տեսությունը մեծ նշանակություն է տալիս **պատերազմների դասակարգմանը, որը հիմնվում է դրանց սոցիալ-քաղաքական հատկանիշների վրա:** Տարբերում են մասնավորապես **արդարացի և ոչ արդարացի պատերազմներ:** Արդարացի են համարում այն պատերազմները, որոնք ժողովուրդները մղում են օտար ճնշումից ու շահագործումից ազատագրվելու, ազգային անկախության և հայրենիքը արտաքին ագրեսիայից պաշտպանելու համար: Ոչ արդարացի են այլ տարածքներ նվաճելու, այլ ժողովրդի ազատագրական պայքարը ճնշելու, սեփական կամքը ուրիշին պարտադրելու նպատակով մղվող պատերազմները:

Գիտնականները հաշվել են, որ մարդկային հասարակությունն իր հինգուկես հազարամյա պատմության ընթացքում **ընդամենը 292 տարի է ապրել առանց պատերազմների**, լիարժեք խաղաղության պայմաններում: Այդ թիվն անհավատալի է թվում, բայց դա, իրոք, այդպես է:

Մարդկության պատմության ընթացքում *գրանցված պատերազմների թիվը հասնում է 15 հազարի*: Նկատվում է մի այսպիսի օրինաչափություն. *ժամանակի ընթացքում պատերազմների հաճախականությունը նվազում է, բայց մեծանում է դրանց ընդգրկումը. պատերազմները դառնում են ավելի կործանարար, արյունալի ու դաժան*: Օրինակ, Ալեքսանդր Մակեդոնացին իր արևելյան արշավանքները (Ք.ա. 334-325 թթ.) *սկսեց՝ ունենալով ընդամենը 35 հազարանոց զորք*: Նապոլեոն Բոնապարտի 1812թ. Ռուսաստանի վրա հարձակվելու համար ստեղծած «Մեծ բանակը» բաղկացած էր 610 հազ. զինվորից: Բայց Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ արդեն զենքի էին կոչվել 74 մլն մարդ, երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ՝ 110 մլն մարդ:

Գիտնականները նշում են, որ սկզբում պատերազմները գնում էին ցեղապետերի, ապա թագավորների միջև, ավելի ուշ, *ազգային պետությունների ձևավորումից հետո՝ ժողովուրդների միջև*: 20-րդ դարում բնորոշ է դառնում այն, որ *պատերազմում են գաղափարախոսությունները*: Պատերազմ գնում էր, օրինակ, ֆաշիզմի ու լիբերալ դեմոկրատիաների, կոմունիզմի ու լիբերալ դեմոկրատիաների, կոմունիզմի ու ֆաշիզմի միջև: Պետությունները խմբավորվում էին ըստ գաղափարախոսությունների:

Այժմ նկատելի է դառնում այն միտումը, որ համաշխարհային հակասություններն առավել սրվում են քաղաքակրթությունների միջև:

Մի առանձնահատկություն էս. հին ժամանակներում սովորաբար պատերազմում էին երկու թշնամի պետություններ, *մոր և մորագույն ժամանակներում՝ պետությունների խմբավորումներ*:

Նորագույն ժամանակների ծնունդ են *համաշխարհային պատերազմները*, որոնք իրենց արյունոտ հորձանուտի մեջ ներքաշում են ամբողջ աշխարհը, գրեթե բոլոր պետություններին:

Ռազմական փորձագետների կարծիքով մոր համաշխարհային պատերազմը, եթե այն սանձազերծվի, անպայման կլինի միջուկային պատերազմ և դրա բոցերում կոչնչանա մարդկային քաղաքակրթությունն ընդհանրապես:

Մարդկությունը մոտեցել է այն գիտակցությանը, որ պատերազմը որպես միջազգային հարցերի լուծման միջոց պետք է բացառվի:

Այդուհանդերձ, ժամանակակից աշխարհի քաղաքական բաժանումը հիմնականում ձևավորվել է արյունահեղ պատերազմների հետևանքով, և այսօր էլ, շատ հաճախ հակասությունները պատերազմի են վերածվում:

Առաջին համաշխարհային պատերազմ: 20-րդ դ. սկզբին, երբ հիմնականում ավարտվել էր աշխարհի բաժանումը, ուժերի որոշակի հավասարակշռություն էր հաստատվել: Սակայն Եվրոպայի արագ զարգացող որոշ պետություններ դժգոհ էին այդ բաժանումից: Հասունացած էր աշխարհի վերաբաժանումը (դրան նվիրված է գրքի գլուխ 5-ը):

Նախօրոք պարզ էր, որ հասունացող պատերազմը սովորական պատերազմ չի լինելու, այն ընդգրկելու է տասնյակ պետություններ ու ժողովուրդներ և ամբողջ աշխարհսփյուռնի:

Պատերազմը սկսվեց 1914թ. հուլիսին Սերբիայի վրա Ավստրո-Հունգարիայի և Ռուսաստանի վրա Գերմանիայի հարձակումով: Այն տևեց 4 տարի ու 4 ամիս և ավարտվեց 1918թ. նոյեմբերին, երբ մեկը մյուսի հետևից անձնատուր եղան Գերմանիայի դաշնակիցները (Բուլղարիան՝ սեպտեմբերին, Թուրքիան՝ հոկտեմբերին, Ավստրո-Հունգարիան՝ նոյեմբերի սկզբին), ապա և ինքը՝ Գերմանիան, պատերազմի գլխավոր մեղավորը:

Պատերազմին մասնակցեց 38 պետություն՝ 1.5 մլրդ բնակչությամբ: Դա աշխարհի այն ժամանակվա բնակչության 87%-ն էր: Սպանվածների թիվը կազմեց 10 մլն., վիրավորներինն ու խեղվածներինը՝ ավելի քան 20 մլն.:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմ: Ինչպես նշել ենք Գլուխ 6.3-ում, Առաջին համաշխարհային պատերազմին հաջորդած խաղաղ ժամանակաշրջանը տևեց 21 տարի: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը նույնպես սանձազերծեց Գերմանիան: Պատերազմի սկզբում նրան հաջողվեց զավթել գրեթե ամբողջ ցամաքային Եվրոպան՝ Ատլանտյան օվկիանոսից մինչև Վոլգա: Ճապոնիան իր հերթին զավթեց Հինաստանի հյուսիս-արևելյան մասը (Մանջուրիա), Մալայզիան, Ինդոնեզիան, Ֆիլիպինները, Բիրման: Գերմանա-իտալա-ճապոնական առանցքի դեմ կանգնած էին «Մեծ դաշնակիցները»՝ ԽՍՀՄ-ը, ԱՄՆ-ը, Մեծ Բրիտանիան, Ֆրանսիան և դրանց հարող այլ մեծ ու փոքր շատ երկրներ:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի մեջ ներքաշված էր արդեն 72 երկիր, որտեղ բնակվում էր 2,4 մլրդ. մարդ՝ աշխարհի բնակչության ավելի քան 95%: Չինված ուժերի ընդհանուր թիվը գերազանցում էր 110 մլն.: Պատերազմի զոհերի թիվը կազմեց 55 մլն մարդ:

Պատերազմն ավարտվեց, պատերազմի հանցագործները միջազգային դատարանի կողմից ստացան իրենց արժանի պատիժը, աշխարհի քաղաքական բաժանման մեջ կատարվեցին նոր փոփոխություններ: Հիմնադրվեց Միավորված ազգերի կազմակերպությունը

(ՄԱԿ), որն իր գլխավոր նպատակը հռչակեց խաղաղության պահպանումը և դատապարտեց պատերազմը որպես միջազգային հարցերի լուծման միջոցի:

Թվում էր, որ եկել էր ժամանակը, որպեսզի ժողովուրդներն իսկապես հրաժարվեն այդ միջոցից, բացառեն այն պետական քաղաքականությունից ու միջպետական հարաբերություններից: Իրականության մեջ դա հաջողվում է մասամբ միայն: Ճիշտ է, 60 տարուց ավելի է, որ մարդկությունը կարողանում է խուսափել նոր համաշխարհային պատերազմից, բայց տեղական պատերազմները դեռևս չեն վերացել: 1945թ. ի վեր աշխարհի տարբեր մասերում տեղի են ունեցել առնվազն 80 տեղական պատերազմներ, որոնց Ը յթացքում գոհվել է մինչև 30 միլիոն մարդ:

Չատկապես տևական ու արյունահեղ են եղել քաղաքական պատերազմը Չինաստանում, որը տևեց 17 տարի և ա. րտվեց 1949թ., Կորեական պատերազմը (1952-1953 թթ.), ԱՄՆ-ի պատերազմը Վիետնամում (1964-1973 թթ.), պատերազմները Չնդկաստանի ու Պակիստանի, Իսրայելի ու արաբական երկրների, Իրանի ու Իրաքի միջև, խորհրդային ներխուժումը Աֆղանստան, որը տևեց ավելի քան 9 տարի, Իրաքի ագրեսիան Բուվեյթի դեմ, Արևմտյան տերությունների ռազմական միջամտությունը Սերբիայում (Կոսովո), ամերիկյան զորքերի ներխուժումը Աֆղանստան և Իրաք: Քաղաքացիական արյունահեղ պատերազմներ տեղի ունեցան Կոլումբիայում, Նիգերիայում, Ուգանդայում, Անգոլայում, Սոմալիում, Տաջիկստանում, Վրաստանում, Մոլդովայում, Ադրբեջանում, Չյուսիսային Կովկասում, նախկին Հարավսլավիայում: Դրանց մի մասը շարունակվում է մինչև այժմ:

**Մարդկության պատմության ընթացքում գրանցված
պատերազմների թիվը՝ 15 հազար**

ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐ

Առաջին

*Տևողությունը՝ 1914-1918 թթ.
Մասնակցած պետությունների
թիվը՝ 38
Մասնակից
պետությունների բնակչության
թիվը՝ 1.5 մլրդ
Չոհերի թիվը՝ 20 մլն*

Երկրորդ

*Տևողությունը՝ 1939-1945 թթ
Մասնակցած պետությունների
թիվը՝ 72
Մասնակից պետությունների
բնակչության թիվը՝ 2.4 մլրդ
Չոհերի թիվը՝ 55 մլն*

1945թ. ի վեր աշխարհի տարբեր մասերում տեղի է
ունեցել առնվազն 80 տեղական պատերազմ,
որտեղ գոհվել է 30 մլն մարդ:

Դեռևս չի հաջողվում պատերազմները ժողովուրդների կյանքից անբողջովին արմատախիլ անել: Դրանք շարունակում են մնալ

երկրների միջև հակասությունների լուծման միջոց: *Այդ դեպքում հրամայական է դառնում պահպանել պատերազմ վարելու որոշ օրենքներ ու սովորույթներ*, որոնք ամրագրված են միջազգային իրավունքով և նպատակ ունեն ինչ-որ չափով մեղմելու պատերազմի պատճառած մարդկային տառապանքները:

Պատերազմական օրենքներն ու սովորույթները միջազգային պայմանագրերի ու այլ փաստաթղթերի տեսքով սահմանում են *պատերազմական գործողություններ սկսելու, վարելու և ավարտելու կարգը, գործի, քաղաքացիական բնակչության, վիրավորների, ռազմագերիների, բժշկական անձնակազմի իրավական վիճակը, ինչպես նաև դրանց խախտման համար նախատեսվող պատիժները*:

Ռազմական գործողությունները կարող են *ազդեցիկ* ձև ընդունել: *Ազդեցիկ է կոչվում պետության կողմից զինված ուժի գործադրումը մի այլ պետության ինքնիշխանության (սուվերենիտետի), տարածքային անձեռնմխելիության կամ քաղաքական անկախության դեմ*:

Ազդեցիկ են որակվում հարձակումը ուրիշի տարածքի վրա, ներխուժումն այլ տարածք, ռմբակոծումը, նավահափստների շրջափակումը զինված ուժի միջոցով: Ազդեցիկ է համարվում նաև այն դեպքը, երբ պետությունն իր տարածքը կամ ռազմական հենակետերը տրամադրում է մի ուրիշ պետության՝ երրորդի վրա հարձակվելու համար:

Ազդեցիկն արգելված է միջազգային իրավունքով և կարող է միջազգային հանրության պատժիչ գործողությունների տեղիք տալ, ինչպես դա եղավ Իրաքի հետ, որն ազդեցիկ էր կատարել Քուվեյթի դեմ:

Օկուպացիա է կոչվում այն դեպքը, երբ մի պետության զինված ուժերը ժամանակավորապես նվաճում են այլ պետության տարածքը և հաստատում են նվաճված տարածքների զինվորական վարչություն (ադմինիստրացիա):

Օկուպացված տարածքների ծակատագիրը սովորաբար որոշվում է պատերազմից հետո երկկողմ կամ բազմակողմ բանակցությունների միջոցով: Այդպես եղավ, օրինակ, Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո, երբ հաղթող 4 պետությունների կողմից օկուպացված Գերմանիայի տարածքների (4 օկուպացիոն գոտիների) ապագա կարգավիճակը որոշվեց հաղթող պետությունների միջև կայացած համաձայնությամբ: Մինչ այդ Գերմանիայի կողմից օկուպացված Ֆրանսիայի, Յարավսլավիայի, ԽՍՀՄ, Եվրոպական մյուս պետությունների տարածքներն ազատագրվեցին ռազմական ուժով:

Անեքսիա է կոչվում ուրիշի պետական տարածքի *բռնակցումը*,

անօրինական միացումը իր տարածքին: Օրինակ, 1990 թվականին Իրաքը մի քանի օրվա ընթացքում օկուպացնելով Քուվեյթը, փորձեց անեքսիայի ենթարկել այն, հայտարարելով, որ Քուվեյթը Իրաքին միացված է «լիովին և ընդմիշտ»՝ որպես վերջինիս 19-րդ նահանգ:

ՍԱԿ-ի անվտանգության խորհուրդը մի քանի բանաձևերով դատապարտեց Իրաքի գործողությունները, պահանջեց անհապաղ դուրս բերել զորքերը Քուվեյթից: *Քուվեյթի միացումը Իրաքին ճանաչվեց անօրինական*: Իրաքը չենթարկվեց այդ պահանջներին: Անվտանգության խորհուրդը ընդունեց նոր որոշում, որի հիման վրա միջազգային զինված ուժերը 1991թ. հունվարին լայնածավալ ռազմական գործողություններ սկսեցին Իրաքի դեմ, ազատագրեցին Քուվեյթը և վերականգնեցին դրա պետական անկախությունը և օրինական կառավարությունը:

Անեքսիա է համարվում նաև 1939թ. Գերմանիայի և ԽՍՀՄ-ի միջև կնքված գաղտնի պայմանագրի հիման վրա Մեթքալթյան պետությունների միացումը ԽՍՀՄ-ին: Այդ պայմանագիրը հայտնի է *Մոլոտով-Ռիբենտրոպ պակտ* (երկու երկրների արտաքին գործերի նախարարների) անունով:

8.2 ՀԱՍՇՆԴՅԱՆՈՒՐ ԽԱՂԱՂՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐԸ

Քաղաքագետներից մեկն այն միտքն է հայտնել, որ *պատերազմը սկսում են, երբ ցանկանում են, բայց ավարտում են, երբ կաողանում են*:

Պատերազմական գործողություններն սկսելը դժվարին ու պատասխանատու վճիռ է պահանջում, բայց եթե վճիռը կայացվել է, արդեն հեշտ է գտնել որևէ առիթ առաջին քայլն անելու համար¹: Դրան հակառակ, շատ դժվար է գտնել ռազմական գործողությունները դադարեցնելու հարմար պահը և վայրը, որ ձեռնտու լինի պատերազմող երկու կողմերին էլ և հանգեցնի կայուն հրադադարի ու խաղաղության:

¹ Չպետք է շփոթել պատերազմի առիթը պատճառի հետ. Օրինակ, Սոաթին համաշխարհային պատերազմի առիթ ծառայեց Ավստրո-Հունգարիայի թագաժառանգ Ֆրանց Ֆերդինանդի սպանությունը Սերբիայի Սարաևո քաղաքում, մինչդեռ պատճառներն աշխարհի վերաբաժանման համար պետությունների միջև խորացող հակասություններն էին:

Պետությունների միջև պատերազմ սկսելու անմիջական առիթը դիվանագիտության մեջ կոչվում է «կազուս բելի» (լատ. casus belli – պատերազմի առիթ, պատրվակ):

Եթե որևէ պատերազմ ավարտելն ու հրադադար հաստատելը դժվար է, ապա կրկնակի դժվար է *համընդհանուր խաղաղություն հաստատելն ու պահպանելը*:

Համընդհանուր խաղաղություն պահպանելու գլխավոր պայմանն այն է, որ ամեն մի պետություն վստահ լինի, որ իր անվտանգությունն ապահով է:

Մարդկության զարգացման ընթացքում այնպես է եղել, որ յուրաքանչյուր պետություն իր անվտանգությունը փորձել է ապահովել բացառապես սեփական միջոցներով, սեփական ռազմական ուժով: Իսկ դա, ինչպես հայտնի է, միշտ չէ, որ հաջողվել է:

Աշխարհում ստեղծված նոր իրադրությունը, հատկապես միջուկային պատերազմի վտանգն անհրաժեշտ դարձրեց մտածել *միջազգային անվտանգության համակարգ ստեղծելու մասին*:

Միջազգային անվտանգությունը միջազգային հարաբերությունների այն վիճակն է, երբ բացառվում է ընդհանուր խաղաղության ամեն մի խախտում և ժողովուրդների անվտանգության որևէ սպառնալիք:

Ինչպե՞ս ստեղծել միջազգային հարաբերությունների այդպիսի վիճակ: Ինչքան պարզ ու դյուրին է թվում ինքը՝ հարցադրումը, այնքան բարդ ու խրթին է հարցի լուծումը: *Մարդկությունը մշակել է միջազգային անվտանգության պահպանման կայուն սկզբունքներ*: Դրանք *ամրագրված են Միավորված Ազգերի Կազմակերպության Կանոնադրության մեջ և մի շարք այլ միջազգային փաստաթղթերում*: Այդ սկզբունքներից առանձնացնենք մի քանի առավել կարևորները:

- Միջազգային մակարդակի կոլեկտիվ միջոցառումներ, որոնք կոչված են թույլ չտալու խաղաղության խախտում և դրա սպառնալիք, վերականգնել խաղաղությունը, եթե այն խախտված է, ինչպես նաև ճնշել ագրեսիվ գործողությունները:
- Ուժի և սպառնալիքի ցանկացած ձևի գործադրման բացառում, եթե դրանք անհամատեղելի են ՄԱԿ-ի նպատակներին:
- Միջազգային վեճերի լուծում խաղաղ միջոցներով:
- Միջպետական բարեկամական հարաբերությունների զարգացում ժողովուրդների իրավահավասարության և ինքնորոշման իրավունքի հարգման հիմքի վրա:
- Միջազգային համագործակցություն տարբեր ազգային, տարածաշրջանային ու համամոլորակային հիմնախնդիրների լուծման համար:

Թվարկված սկզբունքների մի մասն ավել կամ պակաս չափով ընդունված են եղել նաև մախկինում, մասնավորապես, Ազգերի լիգա-

յի կողմից: Սակայն դրանք, ըստ էության, *չեն գործել, որովհետև դրանց կիրառման միասնական մեխանիզմները բացակայել են*: Ներկայումս միջազգային հանրության կողմից փորձեր են արվում մշակել այնպիսի մեխանիզմներ, որոնք կարող են գործել և ապահովել միջազգային անվտանգության սկզբունքների իրագործումը կյանքում:

Դրան կարող են նպաստել, օրինակ, *վստահության միջոցների* կիրառումը: Վստահության միջոցներ կոչվում են պետությունների այն միակողմ և բազմակողմ գործողությունները, որոնք ուղղված են ռազմական դիմակայման և լարվածության թուլացմանը:

Միջազգային անվտանգության կարևոր միջոցներից են *ապառազմականացումը*, ինչպես նաև *միջուկազերծ և խաղաղության գոտիների ստեղծումը*:

Առավել հաճախ ապառազմականացումը կիրառվում է սահմանամերձ գոտիներում: Պետական սահմանի կամ հաշտության գծի երկու կողմում որոշակի լայնության տարածք հայտարարվում է ապառազմականացված: Դա տարաբաժանում է հակամարտող կողմերին և նվազեցնում է դրանց ռազմական շփման հնարավորությունը:

Ապառազմականացումը կարող է տարածվել նաև միջազգային նեղուցների ու ջրանցքների, կղզիների և ամբողջ տարածաշրջանների վրա: Այդպիսիք են, օրինակ, Պանամայի ջրանցքը, Ալանդական ու Շպիցբերգեն կղզիախմբերը, ամբողջ Անտարկտիդա մայրցամաքը և դրան հարող շրջանները (հր.լ.60⁰ զուգահեռականից հարավ):

Խաղաղության գոտի հասկացությունը սովորաբար կիրառվում է տարբեր պետություններ ընդգրկող ընդարձակ տարածաշրջանի նկատմամբ: Գոտու մեջ մտնող պետությունները պարտավորվում են, օրինակ, փոխադարձաբար նվազեցնել սեփական սպառազինությունների մակարդակը, վերացնել ռազմական հենակետերը և իրականացնել այլ ռազմական ու քաղաքական միջոցառումներ, որոնք պետությունների միջև կստեղծեն փոխադարձ վստահության մթնոլորտ:

Միջուկազերծ գոտի հայտարարվում է այն տարածքը, որտեղ հատուկ միջազգային պայմանագրերով արգելվում է միջուկային զենքի տեղաբաշխումը:

Միջուկազերծ գոտի ստեղծելու դեպքում միջուկային տերությունները պարտավորվում են միջուկային զենք չտալ գոտու որևէ պետության և չօժանդակել այդպիսինի ստեղծմանը, միաժամանակ այդ պետության դեմ չկիրառել միջուկային զենք կամ այդպիսին կիրառելու սպառնալիք:

Միջազգայնորեն սահմանված է, որ միջուկազերծ գոտու ստեղծ-

ման ամեն մի պայմանագիր պետք է ապահովի միջուկային զենքի լրիվ և անվերապահ արգելումը, չթողնելով պայմանը խախտելու և ոչ մի ծեղք, որոշի գոտու ճշգրիտ սահմանները և երաշխավորի գոտու բոլոր պետությունների անվտանգությունը:

1967թ. միջազգային պայմանագրով *ամբողջ Լատինական Ամերիկան* հայտարարված է միջուկազերծ գոտի:

Միջուկային անվտանգության և համընդհանուր խաղաղության պահպանման գործում բացառիկ մեծ է Միավորված Ազգերի Կազմակերպության դերը: ՄԱԿ-ի Կանոնադրության համապատասխան *միջազգային անվտանգության և խաղաղության պահպանման գլխավոր պատասխանատվությունը դրված է նրա հատուկ մարմնի՝ Անվտանգության խորհրդի վրա* (ՄԱԿ-ի մասին ավելի մանրամասն տե՛ս ստորև):

Անվտանգության խորհուրդը օժտված է ամենալայն իրավունքներով, այդ թվում՝ այնպիսի գործողությունների իրավունքով, որոնց համար օգտագործվում են զինված ուժեր կամ զինվորական դիտորդներ: *Այդպիսի գործողությունները ստացել են ՄԱԿ-ի խաղաղապահ գործողություններ* պաշտոնական անվանումը:

ՄԱԿ-ի խաղաղապահ ուժերը, որոնք հայտնի են նաև «Երկնագույն սաղավարտներ» անունով (նրանք կրում են երկնագույն գլխարկներ), բաղկացած են ՄԱԿ-ի անդամ պետությունների ստորաբաժանումներից և ֆինանսավորվում են ՄԱԿ-ի կողմից: Այդ ուժերը սովորաբար կատարում են 4 *տիպի գործողություններ՝ խաղաղության պահպանման* (եթե այն չի խախտված), *խաղաղության հաստատման* (եթե պատերազմը դեռ շարունակվում է), *կանխիչ* (նախազգուշական), *դիվանագիտական և խաղաղ շինարարական* (ռազմական կոնֆլիկտի ավարտից հետո):

ՄԱԿ-ի խաղաղապահ ուժերի գործողությունները մինչև այժմ ընթացել են 2 գլխավոր ուղղությամբ.

- 1) ռազմական միջոցառումներ,
- 2) քաղաքացիական միջոցառումներ:

Ռազմական միջոցառումներին են վերաբերում ապառազմակա-նացված գոտու պարեկությունը, մարդասիրական քարավաններին ուղեկցող պահակախմբերի պաշտպանությունը, հրադադարի և դրա պայմանների կատարման վերահսկողությունը:

Քաղաքացիական միջոցառումների մեջ մտնում են քվեարկությունների ու հանրաքվեների ընթացքի զննումը, մարդու իրավունքների պահպանության ստուգումները, մարդասիրական օգնության կազմակերպումը, ռազմական կոնֆլիկտի ավարտից հետո ժո-

դովրդական տնտեսության ենթակառուցվածքի վերականգնմանն ու ստեղծմանն օժանդակելը:

Ներկայումս ՄԱԿ-ի խաղաղապահ ուժեր կան Եվրոպայի, Աֆրիկայի, Հարավային ու Հարավ-Արևմտյան Ասիայի շուրջ 2 տասնյակ երկրներում: Դրանց թվում են Բոսնիան, Հարավսլավիան, Խորվաթիան, Կիպրոսը, Սոմալին, Ռուանդան, Ուգանդան, Վրաստանը, Աֆղանստանը, Իրաքը:

ՄԱԿ-ի տարբեր անդամ երկրներ տարբեր մասնակցություն են ունենում միջազգային խաղաղարար գործողություններին. դա կատարվում է կամավորության հիմունքներով: 1945թ. ի վեր ՄԱԿ-ի այդ գործողություններին մասնակցել է 81 երկիր: Ներկայումս առավել ակտիվ են Կանադան (մասնակցում է 15 գործողության), Ավստրիան (12), Շվեդիան (11), ԱՄՆ-ը (10), Ռուսաստանը (7): Հայաստանի Հանրապետությունը սահմանափակ գորախմբեր ունի Կոսովոյում (Հարավսլավիա) և Իրաքում:

8.3 ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Ակնհայտ է, որ ներկայումս երկրի վրա կուտակված բազմաթիվ հիմնախնդիրներ, որոնք համամարդկային ու համամոլորակային ընդգրկում ունեն, կարող են լուծվել միայն *միջազգային հանրության համատեղ ջանքերով*:

Քիչ չեն հակամարտության բնույթ ունեցող այն հիմնախնդիրները, որոնք ընդգրկում են երկրագնդի ամբողջ տարածաշրջաններ և որոնց լուծման համար պահանջվում է այդ տարածաշրջանի երկրների բարի կամքի և ջանքերի միավորում:

Միջազգային համագործակցությունը միաժամանակ միջազգային խաղաղության պահպանման կարևորագույն նախադրյալն է: Դա ժողովուրդներին մղում է բոլոր տեսակի վեճերը լուծելու բանակցությունների միջոցով:

Աշխարհի ժողովուրդների ու պետությունների համագործակցության զարգացման գործում առանձնահատուկ դեր ունեն *միջազգային կազմակերպությունները*:

Միջազգային կազմակերպությունները երկու տիպի են՝ *կառավարական և ոչ կառավարական*: Բազմազան են դրանց նպատակներն ու գործունեության ոլորությունները:

Առանձնացվում են միջազգային կազմակերպությունների գոր-

ծունեության մի քանի գլխավոր ուղղություններ. *1. խաղաղության և անվտանգության պահպանում, 2. տնտեսական համագործակցություն, 3. բնապահպանություն և բնօգտագործում, 4. տրանսպորտ, 5. գիտություն, մշակույթ, առողջապահություն, սպորտ:*

Միջազգային կառավարական կազմակերպությունները պետությունների միավորումներ են, որոնք ստեղծվում են բազմակողմ միջպետական պայմանագրերի միջոցով՝ միջազգային իրավունքի պահանջներին համապատասխան:

Միջազգային ոչ կառավարական կազմակերպությունները ստեղծվում են առանց միջկառավարական համաձայնագրերի: Այդպիսի կազմակերպությունների անդամ կարող են լինել ինչպես ազգային (կամ այլ միջազգային) կազմակերպությունները, այնպես էլ անհատ անձիք:

Ամենահեղինակավոր, ամենազանգվածային ու առավել լայն իրավունքներով օժտված միջազգային կազմակերպությունը արդեն հիշատակված *Միավորված Ազգերի Կազմակերպությունն է՝ ՄԱԿ-ը:* Այն ստեղծվելով Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից անմիջապես հետո (1945թ.), հռչակեց իր գլխավոր նպատակը՝ *միավորել ինքնիշխան պետությունների ջանքերը հանուն միջազգային խաղաղության ու անվտանգության ապահովման, նպաստել ժողովուրդների միջև համագործակցության զարգացմանը:*

Ակզբում միավորվեցին աշխարհի 51 պետություններ, դրանք ՄԱԿ-ի *հիմնադիր անդամներն են:* Հետագայում ընդունվեցին նոր պետություններ, և այժմ ՄԱԿ-ի անդամների թիվը հասնում է 192-ի:

ՄԱԿ-ի գլխավոր կենտրոնը՝ Շտաբ-բնակարանը Նյու-Յորքում է, որտեղ նրա գրասենյակներն ու օժանդակ շինությունները մի ամբողջ թաղամաս են զբաղեցնում: Գլխավոր շենքի առջև այբբենական հերթականությամբ շարված են և մշտապես ծածանվում են ՄԱԿ-ի անդամ պետությունների դրոշմերը: Դրանց շարքում 1992 թվականից ծածանվում է նաև Հայաստանի Հանրապետության եռագույնը:

ՄԱԿ-ի գլխավոր փաստաթուղթը նրա *Կանոնադրությունն է, որը սահմանում է ՄԱԿ-ի անդամ պետությունների հիմնական իրավունքներն ու պարտականությունները և միջազգային հարաբերությունների կարգավորման գլխավոր սկզբունքները:* Այդտեղ շարադրված են նաև ՄԱԿ-ի նպատակները:

ՄԱԿ-ի նպատակները բազմաբնույթ են և ընդգրկում են միջազգային կյանքի բոլոր բնագավառները: Դիշատակենք ՄԱԿ-ի նպատակներից մի քանիսը:

Ամենից ավելի ընդհանուր նպատակը, ինչպես արդեն ասվել է, *միջազգային խաղաղության ու անվտանգության պահպանումն է*: Սյուս բոլոր նպատակները բխում են ընդհանուր նպատակից և ավելի կոնկրետ են: Դրանք են՝

- պատերազմի վտանգի կանխումը և ագրեսիայի ճնշումը,
- միջազգային վեճերի լուծումը խաղաղ միջոցներով,
- ժողովուրդների միջև բարեկամական հարաբերությունների հաստատումը, որը պետք է հենվի ժողովուրդների իրավահավասարության և ինքնորոշման սկզբունքի հարգման վրա,
- միջազգային համագործակցության հաստատումը տնտեսական, սոցիալական, մշակութային և հումանիտար բնագավառներում,
- մարդու իրավունքների և հիմնական ազատությունների պաշտպանությունն անկախ ռասայից, սեռից, լեզվից և կրոնից:

ՄԱԿ-ի *կենտրոնական մարմինը Գլխավոր ասամբլեան* է: Այն բաղկացած է ՄԱԿ-ի բոլոր անդամ պետություններից, քննարկում է միջազգային համագործակցության և խաղաղության ու անվտանգության պահպանության ընդհանուր սկզբունքները և հանձնարարականներ է մշակում տարբեր հարցերի մասին:)

ՄԱԿ-ի կառուցվածքը պատկերված է սխեմայում (էջ 247):

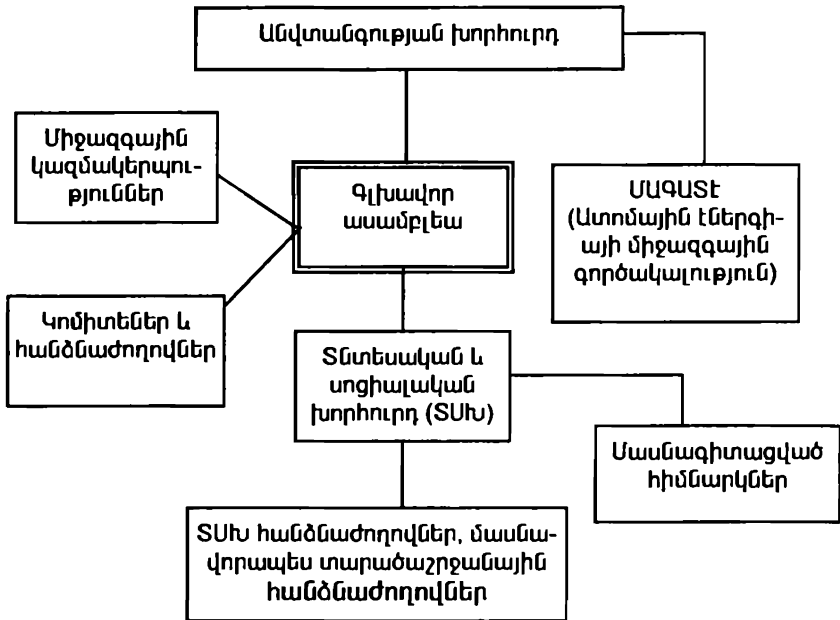
(Խիստ կարևոր ու պատասխանատու մարմին է *Անվտանգության խորհուրդը*, որը կոչված է քննարկելու և լուծելու միջազգային խաղաղության և անվտանգության հետ առնչվող բոլոր հրատապ հարցերը:

Անվտանգության խորհուրդը բաղկացած է 15 անդամ երկրներից: Դրանցից *հինգը՝ ԱՄՆ-ը, Ռուսաստանը, Մեծ Բրիտանիան, Ֆրանսիան ու Չինաստանը՝ մշտական անդամներ են և միջազգային խաղաղության ու անվտանգության պահպանության համար հատուկ պատասխանատվություն են կրում*: Ներկայումս օրակարգում է մշտական անդամների թիվը մեծացնելու հարցը: Սյուս 10 անդամներն ընտրվում են Գլխավոր ասամբլեայի կողմից և պարբերաբար փոխվում են:

Անվտանգության խորհրդի որոշումները ընդունված են համարվում, եթե ստանում են ձայների մեծամասնություն այն պայմանով միայն, որ մշտական անդամներից ոչ մեկը դեմ չէ, այսինքն՝ չի օգտվում *վետոյի*¹ իր իրավունքից:

¹ Վետո (լատ. veto- արգելում են) - դա վեժիներ ընդունելիս միաձայնության սկզբունքն է: Որոշումը չի ընդունվում, եթե նույնիսկ մեկ դեմ է լինում:

ՄԻԱՎՈՐՎԱԾ ԱԶԳԵՐԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆ (ՄԱԿ)

ՄԱԿ-ի կառուցվածքում **հատուկ տեղ են գրավում մասնագիտացված հիմնարկները**։ Դրանք այն **միջկառավարական կազմակերպություններն են**, որոնք ՄԱԿ-ի հետ հատուկ համագործակցության մեջ են գտնվում։ Այդ կազմակերպությունները մասնագիտացված են որոշակի՝ տնտեսական, սոցիալական, մշակութային և այլ բնագավառներում միջազգային համագործակցություն հաստատելու մեջ։ Դրանցից են, օրինակ, **Միջազգային արժույթային հիմնադրամը (IMF)**, **Վերակառուցման ու զարգացման միջազգային բանկը (IBRD)**, **ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ն (UNESCO)**, **Աշխատանքի միջազգային կազմակերպությունը (ILO)**, **Պարենամթերքի ու գյուղատնտեսության հարցերի կազմակերպությունը (FAO)**, **ՄԱԳՍՏ (IAEA)** և **ուրիշներ (դրանց ընդհանուր թիվը 16 է)**։

ՄԱԿ-ի մասնագիտացված հիմնարկների, ինչպես նաև մյուս կազմակերպությունների հետ համագործակցության կարիքը հատկապես խիստ զգույն են **նոր զարգացող և հետխորհրդային երկրները**։

Օրինակ, մեր հանրապետությունն աղետի գոտու վերականգն-

ման, էներգետիկայի ու գյուղատնտեսական ոռոգման զարգացման, ազգային դրամի կայունացման, բնակչության սոցիալական վիճակի թեթևացման ու աղքատության վերացման և անցումային շրջանի բազմաթիվ այլ խնդիրներ լուծելու համար վերջին տարիներին այդ կազմակերպություններից զգալի օգնություն է ստացել և շարունակում է ստանալ:

(ՄԱԿ-ի կարևորագույն կազմակերպություններից է *Միջազգային դատարանը*: Այն բաղկացած է 15 դատավորներից, որոնք ընտրվում են անձնական հատկանիշների հիման վրա, անկախ այն բանից, թե որ պետության քաղաքացի են: Միակ պայմանն այն է, որ նույն պետությունից 2 անդամ չլինի: Միջազգային դատարանի անդամները ընտրվում են ՄԱԿ-ի Գլխավոր Ասամբլեայի և Անվտանգության Խորհրդի կողմից ծայրերի բացարձակ մեծամասնությամբ՝ 9 տարի ժամանակով:

Միջազգային դատարանի գլխավոր խնդիրն է՝ պետությունների միջև ծագած վեճերի լուծումը միջազգային իրավունքի հիման վրա: Կարևոր պայման է, որ այն իրավունք ունի զբաղվել որևէ վիճելի հարցով միայն այն դեպքում, եթե կա վեճի մասնակից երկու կողմի համաձայնությունը:

Միջազգային դատարանի վճիռը վերջնական է, բողոքարկման ենթակա չէ և պարտադիր է վեճի մասնակից կողմերի համար: Վճիռը չկատարելու դեպքում Անվտանգության Խորհուրդը կարող է պարտադրող քայլեր կատարել:

ՄԱԳԱՏԵ - Ատոմային էներգիայի միջազգային գործակալություն - ՄԱԿ-ի մասնագիտացված կազմակերպություն է, որն օժանդակում է ատոմային էներգիայի օգտագործմանը խաղաղ նպատակներով: Դրա գործունեության մեջ հատուկ տեղ են գրավում միջուկային անվտանգության և գործող ու կառուցվող ատոմային էլեկտրակայանների վերահսկողության հարցերը: *Հայկական ատոմային էլեկտրակայանի աշխատանքը նույնպես գտնվում է ՄԱԳԱՏԵ-ի մասնագետների մշտական վերահսկողության տակ:*

Ժամանակակից աշխարհում լայն տարածում ունեն *միջազգային տարածաշրջանային կազմակերպությունները*: Իրենց բնույթով ու նպատակներով սրանք խիստ բազմազան են: Կան այնպիսիները, որոնք ձևավորվել են նախկին կայսրությունների փլատակների վրա: Այդպիսին են, օրինակ, *Համագործակցությունը* (մինչև 1947թ. կոչվում էր Ազգերի բրիտանական համագործակցություն), *Անկախ Պետությունների Համագործակցությունը* (ՄՊՀ), *Ֆրանսիական Ընկերակցությունը*, որի անդամներն են Ֆրանսիան՝ իր անդր-

ծովյան տարածքների հետ միասին և Աֆրիկայի նախկին ֆրանսիական գաղութները:

(*Ռազմաքաղաքական թերում ունեցող* ամենահզոր տարածաշրջանային կազմակերպությունը *Հյուսիս-ատլանտյան պայմանագրի կազմակերպությունն է՝ ՆԱՏՕ-ն*: Այն միավորում է Հյուսիսային Ամերիկայի և Եվրոպայի 16 երկրներ, հիմնվել է 1949թ. և ուղղված էր գլխավորապես Խորհրդային Միության դեմ: ՆԱՏՕ-ի հիմնադիր անդամներն են ԱՄՆ-ը, Բելգիան, Դանիան, Իսլանդիան, Իտալիան, Կանադան, Լյուքսեմբուրգը, Մեծ Բրիտանիան, Նիդեռլանդները, Նորվեգիան, Պորտուգալիան և Ֆրանսիան: Ավելի ուշ կազմակերպության անդամ դարձան Թուրքիան, Արևմտյան Գերմանիան և Իսպանիան (1982թ.):)

(*Հզոր տնտեսական կազմակերպություն է Եվրոպական Միությունը* (սկզբում կոչվում էր Եվրոպական տնտեսական ընկերակցություն, օգտագործվում էր նաև *«Ընդհանուր շուկա»* անունը), ստեղծված 1958թ.: Այն ընդգրկում է Արևմտյան, Հյուսիսային, Կենտրոնական ու Հարավային Եվրոպայի երկրների մեծ մասը՝ թվով 25 պետություն և նպատակ ունի աստիճանաբար հասնելու Եվրոպական բոլոր երկրների լիակատար տնտեսական համախմբմանը: Ավելին, կոնկրետ քայլեր են արվում նրա ազդեցության ոլորտի մեջ ընդգրկել Եվրոպա մայրցամաքին սահմանակից երկրները նույնպես, այդ թվում Հարավային Կովկասի երեք երկրները: Ստեղծված է այնպիսի տարածք, որտեղ չկա առևտրի, քաղաքացիների, կապիտալի, ծառայությունների ազատ տեղաշարժի որևէ արգելք, որտեղ ձևավորվել է *միասնական տնտեսական դաշտ և գործում է միասնական դրամական միավոր՝ եվրո*:)

(Մեր սահմաններին անմիջապես մոտիկ ստեղծված միջազգային կազմակերպություններից նշենք երեքը: *Արաբական պետությունների լիգա*, որը հիմնվել է դեռևս 1945թ. և միավորում է 21 պետություն: *Իսլամական կոնֆերանս*, ստեղծվել է ավելի ուշ՝ 1972թ. և միավորում է մահմեդական բնակչություն ունեցող 50 պետություններ: Եվ երրորդը ՕՊԵԿ-ն է՝ նավթ արտահանող երկրների կազմակերպությունը:

| Հայաստանի Հանրապետությունն անդամ է ոչ միայն ԱՊՀ, այլև համեմատաբար վերջերս ստեղծված *Սևծովյան երկրների համագործակցություն կազմակերպության* և ակտիվացնում է իր համագործակցությունը նաև Եվրամիության և ՆԱՏՕ-ի հետ:)

| Հեռավոր Արևելքի ամենախոշոր կազմակերպությունը ԱՍԵԱՆ-ն է՝ *Հարավ-Արևելյան Ասիայի պետությունների ասոցիացիան* (այն միավորում է Բրունեյ, Ինդոնեզիա, Մալայզիա, Սինգապուր, Թաի-

լանդ և ֆիլիպիններ պետությունները)՝

Արևմտյան կիսագնդի հզոր միջազգային կազմակերպություններ են *Ամերիկյան պետությունների կազմակերպությունը և Ամերիկյան տնտեսական ընկերակցությունը* (Հյուսիսամերիկյան «Ընդհանուր շուկան»)։ Վերջինս միավորում է ԱՄՆ-ը, Կանադան և Մեքսիկան։ Այն կոչված է այնպիսի խնդիրներ լուծելու, ինչպիսիք լուծում է եվրամիությունը եվրոպայում։

Դրան հակառակ, Ամերիկյան պետությունների կազմակերպությունը *բացահայտ ռազմաքաղաքական ուղղվածություն ունի*։ Այդտեղ միավորված են ԱՄՆ-ը և Լատինական Ամերիկայի ու Կարիբյան ավազանի 30 պետություններ։ Ամերիկյան պետությունների կազմակերպությունը որպես գլխավոր նպատակ հռչակել է Արևմտյան կիսագնդի խաղաղության ու անվտանգության պահպանությունը, անդամ պետությունների վեճերի կարգավորումը և ագրեսիայի դեմ համատեղ գործողությունների կազմակերպումը։

Աֆրիկյան խոշորագույն միջազգային կազմակերպությունն *Աֆրիկյան միասնության կազմակերպությունն է*, որը հիմնվել է 1963թ., միավորում է ավելի քան 50 պետություն և նպատակ ունի զարկ տալ աֆրիկյան երկրների քաղաքական ու տնտեսական բազմակողմանի համագործակցությանը։

8.4 ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Նախորդ բաժնում մենք տեսանք, որ պատերազմների բովանդակությունը և նպատակները կարող են շատ տարբեր լինել, բայց գլխավոր նպատակը եղել և մնում է աշխարհագրական տարածքի ընդարձակումը, *պետական սահմանների փոփոխումը*։

Այդպիսին են եղել առաջին և երկրորդ աշխարհամարտերը, այդպիսին է եղել նաև «սառը պատերազմը», թեև արտաքնապես այն շղարշված էր գաղափարական բովանդակությամբ։

Այդ համաշխարհային պատերազմները և դրանց արդյունք հանդիսացող պետական տարածքների ու սահմանների վերաձևումներն ավարտված են, բայց այժմ էլ աշխարհում հաշվվում է *300 վայր*, որոնց շուրջը բորբոքվող վեճերը *տարածքային հակամարտություններ են*։ Դրանցից 100 աշխարհի, այսպես կոչված «թեժ կետեր» են, որտեղ հակամարտությունը զինված բախումների տեսք է ստացել։

Տարածքային հակամարտությունների մեծ մասը տեղի է ունենում, ինչպես ասում են՝ «դեմառդեն», երբ վիճելի տարածքը գտնվում

է պետությունների սահմանագլխին: Այդպիսիք են, օրինակ, Հնդկաստանի ու Պակիստանի տարածքային վեճը Կաշմիր նահանգի համար, Իրաքի ու Իրանի վեճը Պարսից ծոցի կղզիների համար, աֆրիկյան պետությունների միջև եղած սահմանային վեճերը: Հատկանշական է, որ Աֆրիկայի տարածքի 20% վիճելի տարածքներ են համարվում, իսկ պետական սահմանների 40 % մինչև այժմ դեմարկացված չեն:

Կան նաև այնպիսի դեպքեր, երբ վիճելի տարածքը գտնվում է հակամարտող երկրներից շատ մեծ հեռավորության վրա: Օրինակ, Ֆուլկենդյան (Մալվինյան) կղզիներն Արևմտյան կիսագնդի ծայր հարավում, որոնք հակամարտող կողմերից մեկից՝ Արգենտինայից, հեռու են շուրջ 500 կմ, մյուսից՝ Մեծ Բրիտանիայից, ավելի քան 10 հազ. կմ: Նման դեպքերն ավելի շատ են եղել գաղութատիրական ժամանակներում, երբ մետրոպոլիաները պատերազմ են մղել իրենցից հազարավոր կմ-եր հեռու ընկած գաղութների համար:

Տարածքային հակամարտություններն ըստ իրենց *բնույթի կարելի է բաժանել 2 խմբի.*

հակամարտություններ պետությունների միջև,

հակամարտություններ պետությունների ներսում:

Հակամարտության վերը *բերված օրինակները միջպետական հակամարտություններ են, որոնք լուծվում են միջազգային իրավունքի նորմերի հիման վրա*, թեև լուծման միջոցները տարբեր են: Դրանց մեծ մասը լուծվել ու լուծվում են պատերազմի միջոցով, հաղթողի իրավունքով: Բազմաթիվ են այն դեպքերը, երբ պատերազմի արդյունքից անկախ վեճն իր լուծումը չի գտնում և տասնամյակներ ու հարյուրամյակներ արնածոր վերքի նման հանգիստ չի տալիս ժողովուրդներին, փչացնում է հարևան պետությունների հարաբերությունները:

Եվրոպայում վիճելի տարածքներ են եղել Սաարի մարզը՝ Ֆրանսիայի ու Գերմանիայի միջև, Տրանսիլվանիան՝ Հունգարիայի ու Ռումինիայի միջև, Սակեդոնիան՝ Բուլղարիայի, Հունաստանի ու Սերբիայի միջև, Տրիեստը՝ Իտալիայի ու Հարավսլավիայի միջև, Սիլեզիան՝ Գերմանիայի ու Լեհաստանի միջև և շատ այլ տարածքներ: Ներկայումս տարածքային վեճերի մի մասը համարվում է վերջնականապես լուծված, մյուսը դեռևս ծխում է ու ցանկացած պահին կարող է բորբոքվել:

Պատմությանը ծանոթ են նաև այնպիսի դեպքեր, *երբ տարածքային վեճերը լուծվել են խաղաղ ճանապարհով՝ երկկողմ ու բազմակողմ բանակցությունների միջոցով կամ էլ Միջազգային դատարանի վճռով:*

Հետաքրքրական է, օրինակ, աֆրիկյան *Լիբիա և Չադ պետու-*

թյունների սահմանի վրա գտնվող Սուզու կոչվող տարածքի պատմությունը, որն ավարտվեց միայն վերջերս: Դա 114 հազ. քմ մակերես ունեցող մի գոտի է (Հայաստանի Հանրապետության տարածքի գրեթե քառապատիկը), որն անցնում է Սահարայի անմարդաբնակ անապատով և ձգվում է ամբողջ պետական սահմանի երկայնքով: Որոշ տվյալներով, Սուզու գոտու ընդերքը հարուստ է նավթի և ուրանի պաշարներով: 1970-ական թվականների սկզբին Լիբիան օկուպացրեց այն: Չադի բազմիցս փորձերը՝ վերադարձնել կորցրած տարածքը զինված ուժով, արդյունք չտվին:

Ի վերջո, հակամարտությունը լուծվեց խաղաղ ճանապարհով: Հակամարտող կողմերը որոշեցին դիմել *Հաազայի Միջազգային դատարան*, նախօրոք հայտարարելով, որ կընդունեն նրա ցանկացած վճիռը: 1994թ. սկզբին դատարանը վճռեց, որ Սուզուն պատկանում է Չադին: Լիբիան իր զորքերը դուրս բերեց (զորքերի դուրս բերումը վերահսկում էին միջազգային դիտորդները), որից հետո կատարվեց սահմանի դեմարկացիա: Հարևան պետությունների լիդերները հանդես եկան հայտարարությամբ և տարածքային հակամարտության խաղաղ կարգավորումը գնահատեցին որպես երկու *ժողովուրդների բարի կամքի հաղթանակ և օրինակ աֆրիկյան մյուս երկրների համար:*

Եվրոպայում տարածքային վեճի խաղաղ լուծման օրինակ է *Տրիեստը:*

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո Տրիեստին հավակնում էին Իտալիան ու Հարավսլավիան: Երկարատև բանակցություններից հետո հակամարտող կողմերը համաձայնվեցին բաժանել այդ տարածքը: Արևմտյան՝ փոքր մասը Տրիեստ նավահանգստով, անցավ Իտալիային, իսկ արևելյան մեծ մասը, Հարավսլավիային:

Խաղաղ սահմանային փոփոխությունների միջոցներն ու պատճառները կարող են տարբեր լինել: Երկու պետությունների միջև կարող է կատարվել համարժեք տարածքային փոխանակում: Կամ մի պետություն հաշվի առնելով վիճելի տարածքի բնակչության կամքը, կարող է այն զիջել հարևան պետությանը և փոխարենը դրամական կամ որևէ այլ հատուցում ստանալ: Կան նաև տարածքը վաճառելու դեպքեր, օրինակ, Ռուսաստանի կողմից Ալյասկայի վաճառքը ԱՄՆ-ին 1867թ.:

Տարածքային փոխանակում կատարվեց Թուրքիայի և Իրանի միջև: Դա 1920-ական թվականների սկիզբն էր, երբ ռուս-թուրքական պայմանագրով Ռուսաստանը ճանաչեց Թուրքիայի կողմից Կարսի մարզի և Սուրմալուի գավառի անեքսիան, ինչպես նաև պաշտոնապես

ծնակերպվեց Նախիջևանի Հանրապետության ստեղծումն Ադրբեջանի հովանավորության ներքո: Այդ ժամանակ Իրանի պետական սահմանն անցնում էր այնպես, որ Նախիջևանն անջատված էր Թուրքիայից, մինչդեռ Թուրքիան ծայրաստիճան շահագրգռված էր Նախիջևանի և Ադրբեջանի հետ ընդհանուր սահման հաստատելու հարցում:

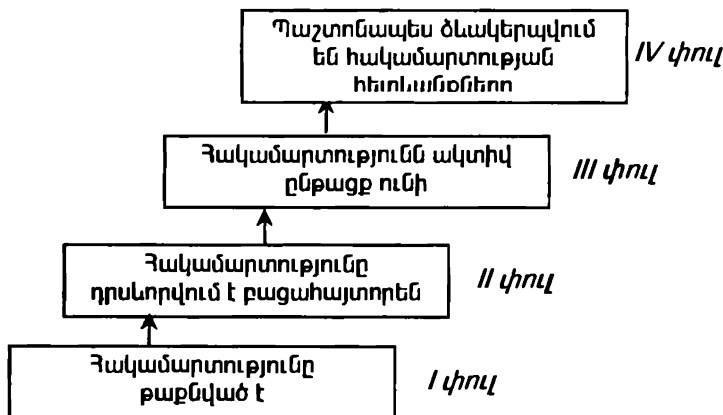
Բանակցություններն ավարտվեցին նրանով, որ կատարվեց տարածքների փոխանակում. ***Թուրքիան ստացավ իրեն Նախիջևանից բաժանող իրանական տարածքը, փոխարենը զիջելով ավելի հարավ ընկած համարժեք տարածություն:***

Տարածքային հակամարտությունների պատճառները, դրանց հիմքում ընկած հակասությունները տարբեր ծագում ու տարբեր բնույթ ունեն: Առավել տարածված են էթնիկական (ազգային) հակասությունները: Դրանք նոր ուժով բռնկվեցին հատկապես ԽՍՀՄ-ի և Հարավսլավիայի փլուզումից հետո (մանրամասն տե՛ս ստորև):

Ներպետական տարածքային - էթնիկական հակամարտությունների համար բնորոշն այն է, որ դրանք բոլորն էլ ծավալվում են նույն օրինաչափություններով և անցնում են զարգացման նույն փուլերը:

Քաղաքագետները հակամարտությունների զարգացման ***չորս փուլ են առանձնացնում՝ թաքնված, բացահայտ դրսևորման, ակտիվ ընթացքի և հետևանքների*** (տե՛ս սխեման): Սասնագետները դա նմանեցնում են մարդու հիվանդության փուլերին: Բժիշկը գիտի, որ այդ փուլերի առանձնացումը խիստ կարևոր է, որովհետև յուրաքանչյուրի համար հատուկ բուժում է նշանակվում:

ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ-ԷԹՆԻԿԱԿԱՆ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ՋԱՐԳԱՑՄԱՆ ՓՈԽԵՐԸ

Հակամարտությունները նույնպես հիվանդության տեսակներ են, ընդ որում խիստ վտանգավոր հիվանդության տեսակ, որովհետև այն սպառնում է ոչ թե մեկ անհատի, այլ ամբողջ հասարակությանը, հազարավոր ու միլիոնավոր անհատների: Այդ հիվանդությունը նույնպես բուժման կարիք ունի, և ճիշտ բուժելու համար անհրաժեշտ է պարզել, թե ինչքա՞ն է այն խորացել, զարգացման ո՞ր փուլում է գտնվում:

1. Հակամարտության թաքնված փուլ: Որևէ բազմազգ, նույնիսկ իրեն ժողովրդավարական համարող, պետությունում ազգային փոքրամասնության մոտ կարող է ձևավորվել այն կարծիքը, թե *իր նկատմամբ թույլ է տրվում անարդարություն, խտրականություն:* Այս փուլը հակասության խորացում թույլ չտալու լավագույն ժամանակն է: Ազգային մեծամասնությունը, որը պետության մեջ իշխող ազգն է, պետք է ընդունի և իրականացնի այնպիսի պետական որոշումներ, որոնք բոլոր ազգությունների ներկայացուցիչների համար ապահովեն *միասնական և լիակատար քաղաքացիության սկզբունքը, թույլ չպետք է տրվի որևէ խտրականություն:*

Այն դեպքում, երբ փոքրամասնությունն ունի իր պետական տարածքային կազմավորումը, օրինակ, նախկին ԽՍՀՄ հանրապետության, մարզի, ինքնավար մարզի, ազգային օկրուգի դեպքում, պետք է խստագույնս պահպանվեն կամ նույնիսկ ընդլայնվեն դրա սահմանադրական իրավունքները:

2. Հակամարտության բացահայտ դրսևորման փուլ: Այս փուլի առաջին տազնապալի ազդանշանները բացահայտ փոխադարձ մեղադրանքներն են, լուրերի տարածումն այն մասին, թե մի կողմը մյուս կողմի նկատմամբ չարամիտ մտադրություններ ունի, կատարել է անօրինական գործողություններ, սպանություններ ու զազանություններ, արտաքսում մշտական բնակության վայրից ու բռնի վերաբնակեցում:

Այս փուլում գրեթե անկարելի է կանխել հակամարտության հետագա խորացումը և արյունահեղությունը: Իշխանություններից պահանջվում է *վճռականորեն կանխել բռնությունները, բացահայտել ու պատժել անօրինական գործողություններ նախաձեռնողներին ու ղեկավարներին*, թույլ չտալով կանխակալ վերաբերմունք կողմերից որևէ մեկի նկատմամբ:

3. Հակամարտության ակտիվ ընթացքի փուլ: Այս փուլը հակամարտության բորբոքման վիճակն է, երբ նախորդ փուլերում չի հաջողվել հակամարտությունը կարգավորել, և այն վերաճել է *ապստամբության և կազմակերպված մարտական գործողությունների:* Այս փուլում սովորաբար հակամարտող կողմերին բացահայտ օժան-

դակություն են ցույց տալիս իրենց հայրենակիցներն արտասահմանից: Հաճախ հակամարտությունը «միջազգայնացվում է», այսինքն դրա անմիջական մասնակիցները, ի վիճակի չլինելով կրակը մարել սեփական ուժերով, դիմում են միջազգային հանրության օգնությանը, որը և միջամտում է հակամարտությանը:

Ինչպես միջազգային կազմակերպությունների, այնպես էլ կենտրոնական իշխանության գլխավոր նպատակն է՝ *ցանկացած միջոցներով դադարեցնել մարտական գործողությունները, հաստատել զինադադար*, որից հետո բանակցությունների միջոցով ձեռնամուխ լինել հակամարտության քաղաքական լուծմանը:

4. Հակամարտության հետևանքները: Վաղ թե ուշ ռազմական գործողությունները դադարում են և հրադադար է հաստատվում: Դրանից հետո էլ մի տևական ժամանակ է պահանջվում, որպեսզի վերականգնվի կայուն խաղաղությունը և հակամարտող կողմերի միջև փոխադարձ վստահություն հաստատվի:

Հակամարտության քաղաքաաշխարհագրական հետևանքները կարող են լինել *2 տեսակի. առաջին՝ վերադարձ հակամարտության ելակետային վիճակին և պետության ներսում քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական բարեփոխումների անցկացում: Այդ դեպքում պետության տարածքային ամբողջականությունը պահպանվում է:* Կարևորագույն պայմանն այն է, որ բարեփոխումները ընդունելի լինեն հակամարտող կողմերի համար և բացառեն նոր հակամարտությունը: Այդ բարեփոխումները կարող են նախատեսել նաև փոքրամասնություն կազմող ազգային համայնքին պետության ներսում քաղաքական ինքնորոշման իրավունք տրամադրելը կամ իրավունքների ընդլայնումը: Դա նշանակում է, որ կարող է ստեղծվել նոր տարածքային քաղաքական միավոր՝ ինքնավար տարածք կամ կարող է բարձրացվել արդեն եղած միավորի կարգավիճակը, ինչպես կատարվեց հետխորհրդային Ռուսաստանյան Դաշնությունում: Այստեղ բոլոր նախկին ինքնավար հանրապետություններն ու ինքնավար մարզերը ստացան *հանրապետության կարգավիճակ և դարձան դաշնության սուբյեկտներ:* Այդպես եղավ նաև Մոլդովայում, որի իշխանությունները պաշտոնապես *ճանաչեցին Գագաուզյան Հանրապետության ստեղծումը Մոլդովայի կազմում:*

Երկրորդ, փոքրամասնություն կազմող ազգային համայնքի անջատումը մեծամասնության պետությունից և սեփական ինքնիշխան պետության ստեղծումը: Տարածքային-էթնիկական հակամարտության այդպիսի հետևանքի նորագույն օրինակ են *Նամիբիան*

(անջատվեց Հարավ-Աֆրիկյան Հանրապետություններից) և *էրիտրեան* (անջատվեց Եթովպիայից), որոնք դարձան անկախ պետություններ, պաշտոնապես ճանաչվեցին միջազգային հանրության կողմից և ընդունվեցին ՄԱԿ-ի անդամ:

Նման օրինակ է նաև հետխորհրդային տարածքում ինքնահռչակ, դե ֆակտո պետությունների ստեղծումը, որոնք չեն ճանաչվել միջազգայնորեն, ինչպես նաև այն պետությունների կողմից, որոնցից անջատվել են: Հարավկովկասյան տարածաշրջանի այդ դեպքերը կքննարկվեն գրքի հաջորդ բաժիններում:

8.5 ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔԸ ԵՎ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ՀԱԿԱՍԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԱՐԳԱՎՈՐՈՒՄԸ

Ակնհայտ է, որ բոլոր տեսակի միջպետական տարածքային հակամարտություններն *ամբողջությամբ վերաբերում են միջազգային քաղաքականության ոլորտին*: Ինչ վերաբերում է ներպետական հակամարտություններին, ապա ինչպես տեսանք վերևում, դրանք ևս կարող են իրենց զարգացման որոշակի փուլում «միջազգայնացվել» և դադարել պետության ներքին հարցը լինելուց: Դա նշանակում է, որ *ներպետական հակամարտությունների լուծումը ևս որոշակի պայմաններում պետք է փնտրել միջազգային հարաբերությունների ոլորտում*:

Իսկ միջազգային հարաբերությունները կարգավորվում են *միջազգային իրավունքով*:

Միջազգային իրավունքը վճռորոշ է դառնում հատկապես այն դեպքում, երբ հակամարտության արդյունքում փոքրամասնություն կազմող ազգը որոշում է անջատվել և ստեղծել իր սեփական ինքնիշխան պետությունը: Ասում ենք՝ միջազգային իրավունքը վճռորոշ է դառնում, ո՞րովիտե՞ս, եթե նորաստեղծ պետությունը չկարողանա ապացուցել, որ իր ծնունդը օրինական է, այսինքն, որ իր ստեղծումը *չի հակասում միջազգային իրավունքի նորմերին*, ապա այն միջազգային ճանաչման չի արժանանա: Իսկ եթե միջազգային հանրությունը չճանաչի նորաստեղծ պետական կազմավորումը որպես միջազգային իրավունքի սուբյեկտ և չընդունի իր շարքերը, ապա այն կմնա մեկուսացված և որպես ինքնիշխան պետություն չի կայանա:

Իսկ *ո՞րն է միջազգային իրավունքի հարուցած սկզբունքային դժվարությունը*. «Նորածին մանուկը» ինչպե՞ս պետք է հաղթահարի այն:

Այդ դժվարությունը կայանում է նրանում, որ ամեն մի կոնկրետ դեպքում *հակասության մեջ են մտնում միջազգային իրավունքի երկու սկզբունքներ՝ ժողովուրդների ազատ ինքնորոշման իրավունքը և պետության տարածքային ամբողջականության պահպանման սկզբունքը*: Որպես կանոն նորանկախ պետությունը հենվում է առաջին սկզբունքի վրա: Դրան հակառակ, արդեն գոյություն ունեցող և ճանաչված պետությունը, որից պետք է անջատվի նորը, պահանջում է երկրորդ սկզբունքի կիրառումը:

Ներկայումս մասնագետների, հասարակական ու պետական գործիչների շրջանում բուռն քննարկում է գնում այն հարցի շուրջ, թե արդյո՞ք անհաղթահարելի է միջազգային իրավունքի այդ երկու սկզբունքների հակասությունը: Ավելի ու ավելի հիմնավոր են դառնում այն կարծիքները, որ այդ սկզբունքների միջև անանցանելի վիճակ գոյություն չունի *(և դա կարելի է հաղթահարել, եթե բազմակողմանիորեն հաշվի առնվեն ամեն մի կոնկրետ հակամարտության բոլոր յուրահատկությունները և հակամարտող կողմերը փոխհամաձայնության հասնելու բարի կամք դրսևորեն)*:

Միջազգային հանրության տրամադրությունների փոփոխության արտահայտություն կարելի է գնահատել այն փաստը, որ միջազգային բարձր մակարդակի գիտաժողովներում արձանագրվում է, օրինակ, այն միտքը, որ «Ակնհայտ է հետխորհրդային, գուցե և ավելի լայն՝ հետկոմունիստական տարածքում առկա հակամարտությունների բուռն մոտեցման ռեվիզիայի ստիպողական անհրաժեշտությունը: Խելամիտ չէ ենթադրել, որ պետությունների թիվը աշխարհում մշտապես անփոփոխ է մնալու միայն այն պատճառով, որ գոյություն ունի տարածքային ամբողջականության սկզբունք: Նաև իրատեսական չէ ժողովուրդներին կախման մեջ դնել այն պետությունների կառավարությունների բարի կամքից, որոնց կազմում նրանք գտնվում են»¹: Հետևություն է արվում, որ *հասունացել է տարածքային հակամարտությունների լուծման նոր սկզբունքների ու քաղաքակիրթ եղանակների մշակման ժամանակը*:

Ամերիկյան ճանաչված կոնֆլիկտաբաններ Մ.Հալպերինը և Դ.Շեֆերը, ընդհանրացնելով ինքնորոշման և պետական սահմանե-

¹ Александр Искандарян, Генезис посткоммунистических этнополитических конфликтов и международное право (на примере Закавказья). В сб научных статей «Этнополитические конфликты в Закавказье: их истоки и пути решения» Центр международного развития и конфликтологии. Мерилендский университет Мериленд (США).1997. с. 80.

րի անձեռնմխելիության հիմնախնդրի մասին առկա մոտեցումները, նշում են, որ ներկա՝ «սառը պատերազմին» հաջորդող միաբևեռ աշխարհում «... այլևս անհնար է պնդել, որ գոյություն ունեցող ամեն մի պետություն պետք է մնա միասնական, և պետական սահմանների ոչ մի փոփոխություն չպետք է տեղի ունենա»¹, որ նոր պայմաններում անհրաժեշտ է վարել այնպիսի «ստեղծագործ քաղաքականություն, որը հաշվի կառնի իրադրության առանձնահատկությունները», որ ինքնորոշման պահանջը կարող է լինել *օրինական ձգտումների արտահայտություն և այն չպետք է անտեսվի*: Կարող է նոր պետություն ստեղծելու անհրաժեշտություն ծագել, ուստի պետք է գտնել *անջատման խաղաղ ճանապարհ*:

(Նույն հերհնակները առկա հարուստ նյութի ընդհանրացման հիման վրա կատարել են *ինքնորոշման պահանջների դասակարգում* և առանձնացրել են դրանց 7 կատեգորիա: Մենք հատուկ ընդգծենք հետևյալ 3-ը, որոնք ներառում են ամենատարածվածները, դրանց թվում և մեզ առավել հետաքրքրող հարավկովկասյան ինքնորոշումները:

Հակազաղութային ինքնորոշում. դա վերաբերում է նախկին գաղութային երկրների անկախացմանը, որը միջազգային հանրության միանշանակ հավանությանն էր արժանանում:

Ենթապետական ինքնորոշում. երբ գոյություն ունեցող պետության ներսում որոշակի եթնիկական խումբ (ազգային փոքրամասնություն) ձգտում է անջատվել և ստեղծել սեփական պետություն: Այս կատեգորիային են պատկանում, օրինակ, Տայվանի ու Տիբեթի (Չինաստան), Փենջաբի (Հնդկաստան), Զրդստանի (Թուրքիա), Զվերելի (Կանադա), Մերձդնեստրյան (Մոլդովա) հիմնախնդիրները:

Անդրպետական ինքնորոշում. այս կատեգորիային է վերաբերում այն եթնիկական խմբերի (ազգերի) ինքնորոշման ձգտումը, որոնց բնակության արեալը տարածվում է երկու և ավելի պետությունների սահմաններում, երբ ազգի մի հատվածը ձգտում է միավորվել մյուս հատվածների (հատվածի) հետ: Այդպիսի օրինակները նույնպես շատ են. Մոլդովայի ռումիները, Հնդկաստանի քաշմիրցիները, Վրաստանի հարավօսերը, Ուկրաինայի մաս համարվող Ղրիմի ռուսները:

Միջազգային հանրությունը անդրպետական ինքնորոշման դասական օրինակ է համարում Լեռնային Ղարաբաղի հայության պայ-

¹ Halperin M., Scheffer D., "Self-Determination in the New world Order", Washington, D. C. 1992, էջ 71. Մեքսիկոյում ըստ Լ. Հովհաննիսյանի: Տե՛ս նրա հոդվածը ինչատակված «Этно-политические конфликты в Закавказье...» ժողովածուում, էջ 107:

քարը Հայաստանին միանալու համար:

Ուշագրավ են ազգային հարցի և մասնավորապես ԽՍՀՄ գոյության վերջին տարիների և հետխորհրդային ժամանակաշրջանի էթնոտարածքային հակամարտությունների և դրանց շուրջ ծավալվող իրադարձությունների գիտակ և մասնակից, Ռուսաստանի պետության պատգամավոր Գալինա Ստարովոյտովայի գիտական մշակումներն ու եզրակացությունները, նվիրված քննարկվող հիմնախնդրին: Նրա բազմամյա հետազոտությունների խտացված ամփոփում եղավ իր մահից հետո (տեռորի ենթարկվեց վարձու մարդասպանի կողմից) հրատարակված «Ազգային ինքնորոշում: Մոտեցումներ և դեպքերի ուսումնասիրություն» աշխատությունը¹ Զննարկելով ԽՍՀՄ փլուզմանը ուղեկցող ազգամիջյան հարաբերությունների ընթացքը ազգերի ինքնորոշման համատեքստում, նա առանձնացնում է այն պայմաններն ու հատկանիշները, որոնք նրա կարծիքով կարող են բավարար հիմք ծառայել ինքնորոշման, ընդհուպ մինչև անկախ պետության իրավունքի կիրառման համար: Առաջին անհրաժեշտ պայմանը նա համարում է այն, որ իր բնակեցրած տարածքի գտնվելը մի պետության տիրապետության տակ ***անտանելի է դարձնում ինքնորոշման ձգտող ազգերի գոյությունը:***

Որպես առանձին հատկանիշ առանձնացվում է էթնիկական խմբի «պատմական իրավունքը» իր զբաղեցրած տարածքի նկատմամբ: Ընդունելով այդ պայմանի «խոցելի» լինելը, հեղինակը իր այդ դրույթը ամրապնդում է 2000 տարվա ընդմիջումից հետո պատմական հայրենիքի նկատմամբ հրեաների իրավունքի ճանաչման փաստը միջազգային հանրության և ՄԱԿ-ի կողմից: Վերջինս ընդունեց հատուկ բանաձև, որի հիման վրա 1948 թ. ստեղծեց Իսրայել պետությունը: Նույն չափանիշն օգտագործվեց նաև Պաղեստինի արաբական պետության ստեղծման համար:

Անհրաժեշտ չափանիշ է համարվում ***բնակչության ազգային կազմը:*** Ըստ որում նոր, կայուն պետական միավորի կազմավորման համար նախընտրելի նախադրյալ համարվում է համայնքի էթնիկական միատարրությունը, մինչդեռ բազմատարրությունը գնահատվում է որպես լրացուցիչ խոչընդոտ:

Հաջորդ հատկանիշը ժողովրդի կամքի ազատ արտահայտությունն է, որի արդյունքում ***համաժողովրդական քվեարկության*** միջո-

¹ Г Старовойтова, Национальное самоопределение: подходы и изучение случаев, Санкт-Петербург, 1999г.

ցով ծայնի իրավունք ունեցող քաղաքացիների ոչ պակաս քան 2/3 համաձայն է ինքնիշխան պետության կարգավիճակին:

Եվ վերջին անհրաժեշտ հատկանիշը՝ *պատասխանատվություն ապագա վիճակի համար*: Դա նշանակում է, որ ազգային ինքնորոշման ձգտող հանրությունը պետք է հիմնավորված վստահություն ունենա, որ ապագա պետությունը ի վիճակի կլինի ստեղծել կենսունակ տնտեսություն, վերահսկել իր տարածքն ու սահմանները և չխախտել տարածաշրջանի կայունությունը:

Վերադառնալով միջազգային իրավունքին և դրա շրջանակներում էթնոտարածքային հակամարտությունների կարգավորմանը և մասնավորապես ինքնորոշման իրավունքի ու պետական սահմանների անխախտելիության *սկզբունքների հակասությանը*, ընդգծենք, որ նույն այդ միջազգային իրավունքը պահանջում է, որ ինչպես բոլոր հակամարտություններն ու հակասությունները, *այդ երկու սկզբունքների հակասությունը նույնպես լուծվի խաղաղ ճանապարհով, բանակցությունների միջոցով*: Եվ բանակցությունները հակամարտող կողմերի միջև պետք է շարունակվեն այնքան ժամանակ, քանի դեռ ընդհանուր համաձայնություն չի կայացել: Այդուհանդերձ, (ներկայումս միջազգային հանրությունը վկա է մեկ տասնյակից ավելի տարածքային-էթնիկական հակամարտությունների, երբ կողմերի բանակցությունները թեև շարունակվում են, ընդհանուր համաձայնությունը շատ հեռու է:

Վերցնենք թեկուզ Բալկաններից մինչև Կովկաս ընկած տարածաշրջանը, որտեղ վերջին տարիներին իրենց անկախ են հռչակել մի ամբողջ շարք ազգային փոքրամասնություններ: Դրանք պետություններ են «դե ֆակտո», իրականում գոյություն ունեն, ծեռք են բերել պետականության հատկանիշները և ամրապնդում են իրենց պետականությունը: Բայց այդ պետությունները գոյություն չունեն «դե յուրե», որովհետև *միջազգային իրավունքի տեսակետից չեն ապացուցել իրենց օրինական լինելը* և միջազգային ճանաչման չեն արժանացել:

Այդ պետություններն են Զյուսիսային Կիպրոսի Թուրքական Չանրապետությունը, որ անջատվել է Կիպրոսի Չանրապետությունից, Մերձդնեստրյան Չանրապետությունը՝ Մոլդովայից, Աբխազական Չանրապետությունը՝ Վրաստանից, Չարավ-օսեթական Չանրապետությունը՝ Վրաստանից, ԼՂՀ՝ Ադրբեջանից (ԼՂՀ թվարկվում է այս շարքում պայմանականորեն: Այդ մասին տես ստորև):

Իրենց անկախ հռչակած պետություններից յուրաքանչյուրը յուրովի է փորձում լուծել «դե յուրե» ճանաչում ստանալու հիմնա-

խնդիրը: Բայց *բոլորի անցնելիք ճանապարհը մի կետում ընդհանուր է՝ միջազգային ճանաչում ստանալու համար ինքնահռչակ պետությունը սկզբում պետք է ընդունվի ու ճանաչվի այն պետության կողմից, որից անջատվել է: Եթե այդ տեղի ունենա, ապա հակամարտությունը կհամարվի կարգավորված և նորաստեղծ պետությունը կկայանա նաև «դե յուրե»:*

Այժմ քննարկենք Հարավ-Արևմտյան Ասիայի՝ Հայաստանի Հանրապետությանը հարող տարածաշրջանում հակամարտության մի քանի օրինակներ մանրամասնորեն:

Կիպրոսի հիմնախնդիրը: Քսան տարուց ավելի է, ինչ Կիպրոսի Հանրապետությունը բռնի ուժով բաժանվել է 2 մասի: Դրա տարածքի 37% օկուպացված է Թուրքիայի կողմից, որտեղ և ստեղծվել է ինքնահռչակ *Հյուսիսային Կիպրոսի Թուրքական հանրապետությունը*: Կիպրոս պետությունը և մեծամասնություն կազմող տեղաբնիկ հույն բնակչությունը, հետևապես և միջազգային հանրությունը չի ճանաչում ինքնահռչակ թուրքական պետությունը: Բաժանման գծի վրա այժմ տեղավորված են ՄԱԿ-ի խաղաղապահ զինված ուժերը, որոնք թույլ չեն տալիս զինված բախումներ:

Կղզու բաժանումով մեծապես տուժել է երկրի էկոնոմիկան, կատարվել է բնակչության «էթնիկական գտում»՝ երկրի հյուսիսային մասում բնակվող կիպրոսցի հույները, դրանց հետ մեկտեղ նաև մյուս քրիստոնյաները վտարվել են իրենց բնակավայրերից և տեղափոխվել հարավ, իսկ հարավի կիպրոսցի թուրքերը տեղափոխվել են հյուսիս: Ներկայումս Կիպրոսի օկուպացված թուրքական մասում ապրում է 180 հազ. մարդ. (ամբողջ կղզու բնակչության 20%) հիմնականում թուրքեր, որոնց մի մասը կիպրոսցիներ չեն, այլ վերաբնակեցվել են Թուրքիայից:

Կիպրոսյան հակամարտությունը կիպրոսցի թուրքերի և կիպրոսցի հույների միջև է, որոնց թիկունքում կանգնած են համապատասխանաբար Թուրքիան և Հունաստանը:~)

Ե՞րբ և ինչպե՞ս է ծագել կիպրոսյան հակամարտությունը:

Ընդունված է ասել, թե *Կիպրոսը դատապարտված է իր սեփական աշխարհագրական դիրքի զոհը լինելուն*: Դրա ճշմարտությունը հաստատող փաստերը շատ են: Գտնվելով Եվրոպայի, Ասիայի ու Աֆրիկայի սահմանագլխին, Կիպրոսը խոշոր պետությունների համար հաճախ կռվախնձոր է եղել և անցել է ձեռքից ձեռք: 16-րդ դ. կղզին նվաճել են թուրքերը, և այն օսմանյան տիրապետության տակ մնացել է մինչև 19-րդ դարի վերջը, երբ անգլո-թուրքական հատուկ

պայմանագրով մտել է բրիտանական տիրույթների կազմի մեջ և 1925թ. դարձել է Անգլիայի գաղութը:

Կիպրոսի անկախությունը հռչակվել է 1960 թ.: Այն ժամանակ արդեն կղզու հյուսիսային մասում ձևավորվել էր թուրք կիպրոսցիների ոչ մեծ համայնք՝ երկրի ամբողջ բնակչության 18%: (1974թ. հույն կիպրոսցիների որոշ ազգայնական խմբեր փորձեցին պետական հեղաշրջում կատարել և «*էնոզիս*» իրականացնել, այսինքն՝ կղզին միացնել *Հունաստանին*: Սահմանադրական կարգերի վերականգնման և թուրք կիպրոսցիների պաշտպանության պատրվակով *Թուրքիան զորք մտցրեց Կիպրոս և օկուպացրեց երկրի հյուսիսային մասը*: Երկիրը կիսվեց երկու մասի, կիսվեց նույնիսկ մայրաքաղաք Նիկոսիան:

Սիջազգային հանրությունը այդ բաժանումը չճանաչեց:

Կիպրոսի պետական ամբողջականության վերականգնմանն ուղղված ՄԱԿ-ի ջանքերն առայժմ ասպարոջուն են: Արդյունք չեն տալիս նաև հակամարտող կողմերի բանակցությունները: Առայժմ հաջողվում է բաժանման գծի վրա տեղաբաշխված ՄԱԿ-ի խաղաղապահ զորքերի օգնությամբ լուկ զինադադար պահպանել: Թուրքիան միակ երկիրն է, որ ճանաչել է Հյուսիսային Կիպրոսի թուրքական Հանրապետությունը:

Քրդական հարցը: Քրդերը հնդեվրոպական ծագման հնագույն ժողովուրդներից են, բայց երբեք իրենց պետականությունը չեն ունեցել: Ըստ պատմական աղբյուրների, նրանք շարժվելով արևելքից, մեր թվարկության առաջին հազարամյակի վերջերին թափանցել են Սիջազետք և Հայկական լեռնաշխարհ:

Այժմ քրդերի կոմպակտ բնակության մոտավորապես 600 հազ. քկմ տարածքը բաժանված է Թուրքիայի, Իրանի, Իրաքի և Սիրիայի միջև: Սոտավոր գնահատականներով նրանց թիվն ավելի քան 20 մլն մարդ է, որի կեսից ավելին բաժին է ընկնում Թուրքիային, 20-ական %՝ Իրանին ու Իրաքին, 5%՝ Սիրիային: Մնացածը ցրված են աշխարհի տարբեր երկրներում, այդ թվում՝ Լիբանանում, ԱՊՀ, ինչպես նաև Արևմտյան Եվրոպայի որոշ երկրներում:

20-րդ դարի սկզբներից քրդերը պայքարում են իրենց ազգային անկախության համար: Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո քրդական հարցը քննարկման դրվեց նույնիսկ միջազգային բանակցություններում, և ինչպես արդեն ասվել է, Սևրի պայմանագրով նախատեսվում էր քրդական ինքնավարության ստեղծումը:

Քրդերի պայքարը նոր փուլ մտավ երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո, երբ փորձեր արվեցին միավորել տարբեր

երկրներում սկիզբ առած քրդական ազգային ազատագրական շարժումները:

(Քուրդ ժողովրդի ազգային ազատագրական պայքարի առաջին նկատելի արդյունքը եղավ այն, որ 60-ական թվականներին *Իրաքի հյուսիսում ստեղծվեց առաջին քրդական տարածքային քաղաքական կազմավորումը՝ Քրդական ինքնավար շրջանը*¹:

(Ներկայումս քրդական ազգային ազատագրական պայքարի կենտրոնը տեղափոխվել է Թուրքիա, որտեղ 1984 թվականից քրդերը մարտական գործողություններ են վարում Թուրքական պետության դեմ: Նրանք պայքարում են անկախ Քրդստան ստեղծելու համար: Վերջերս քրդական ապստամբության քաղաքական դեկլավարները հայտարարում են, որ *համաձայն են Թուրքիայի կազմում Քրդական ինքնավարություն ստեղծելու տարբերակին նույնպես և առաջարկում են այդ պայմաններով թուրքական իշխանությունների հետ բանակցություններ սկսել*:

Թուրքական պաշտոնական շրջանները երկար ժամանակ չէին ընդունում Թուրքիայում քրդերի՝ որպես առանձին ազգի գոյությունը, նրանց համարելով «լեռնային թուրքեր»: Հետագայում ստիպված եղան ճանաչել քրդերի և «քրդական հարցի» գոյությունը: Այժմ միջազգային հանրությունը ի պատասխան Եվրամիության անդամ դառնալու Թուրքիայի ցանկության, նրանից պահանջում է ազգային փոքրամասնությունների իրավունքների ընդլայնում: Ներկայումս քրդերին թույլ է տրված խոսել քրդերեն, ունենալ քրդական դպրոցներ, ռադիո և հեռուստահաղորդումներ: Դրանով հանդերձ, քրդական ազատագրական շարժումը համարում են անօրինական, քուրդ ապստամբներին՝ ահաբեկիչներ: Թուրքական պետությունը իսկական պատերազմ է վարում քուրդ ժողովրդի դեմ, նպատակ ունենալով զինված ուժով ճնշելու ազգային փոքրամասնության ազատագրական պայքարը:

Արաբա-խորայելական հակամարտությունը: Արաբա-խորայելական հակամարտությունը հակամարտություն է Իսրայել պետության և Պաղեստինի արաբ բնակչության միջև, որում ներքաշվել են Իսրայելին անմիջական հարևան արաբական պետությունները՝ Չորդանան, Սիրիան, Եգիպտոսը, Լիբանանը:

Հակամարտությունը սկսվել է 1947 թվականից, երբ ՄԱԿ-ի

¹ 1920-ական թվականներին Ադրբեջանի կազմում, Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզը Հայաստանի Հանրապետությունից անջատող տարածքում ստեղծեց մի այդպիսի ինքնավար շրջան Կարմիր Քրդստան անունով: Սակայն մի քանի տարի անց այն վերացվեց:

Գլխավոր ասամբլեան որոշում կայացրեց Անգլիայի մանդատի տակ գտնվող Պաղեստինի տարածքում երկու՝ հրեական և արաբական պետություններ ստեղծելու մասին: Հրեական պետությունը՝ Իսրայելը, հիմնվեց 1948թ. մայիսին: Դրա և հարևան արաբական պետությունների միջև սկսված պատերազմի արդյունքում Իսրայելը օկուպացրեց Պաղեստինի արաբներին հատկացված տարածքների մի մասը, ավելի ուշ, 1967թ. «վեցօրյա պատերազմի» միջոցով նվաճեց տարածքներ նաև Հորդանանից, Սիրիայից ու Եգիպտոսից:

ՄԱԿ-ի հաստատած Իսրայելի տարածքը 14.1 հազ. քվմ է: Մոտավորապես այդքան էլ կազմում են գրավված տարածքները: Վերջիններիս թվում են Հորդանան գետի արևմտյան ափը (Արևելյան Երուսաղեմի հետ միասին), Գազայի հատվածը՝ երկրի հարավ-արևմուտքում և Սիրիայի Գոլանի բարձունքները:

Պաղեստինյան արաբներն արտասահմանում ստեղծեցին իրենց կառավարման մարմինները, որոնք ղեկավարում են ժողովրդի զինված պայքարը Պաղեստինի արաբական պետության ստեղծման համար:

Մերձավոր Արևելքում խաղաղությունը վերականգնելու նպատակով, միջազգային միջնորդների օգնությամբ, հակամարտող կողմերի բանակցություններ են ընթանում: Սկզբում համաձայնություն ձեռք բերվեց այն մասին, որ արաբները դադարեցնում են զինված պայքարը, իսկ Իսրայելն իր կազմում ստեղծում է պաղեստինյան արաբների ինքնավար տարածքային միավոր՝ ինքնակառավարման լայն իրավունքներով: Միաժամանակ հաշտություն հաստատվեց մի կողմից՝ Իսրայելի և մյուս կողմից՝ Հորդանանի ու Սիրիայի միջև: Եգիպտոսի հետ հաշտության պայմանագիր կնքվել էր ավելի վաղ (1979թ.):

Այժմ սկզբունքային համաձայնություն է ձեռք բերված Պաղեստինի ինքնիշխան պետություն ստեղծելու մասին: Բոլոր հիմքերը կան ենթադրելու, որ մոտ ապագայում Պաղեստինի արաբ ժողովրդի ազգային ազատագրական պայքարը կավարտվի լիակատար հաղթանակով և վերջ կտրվի ամբողջ Մերձավոր Արևելքի խաղաղության ու կայունության համար տասնամյակներ անընդհատ մեծագույն վտանգ հանդիսացող արաբա-իսրայելյան հակամարտությանը:

Ստորև ավելի մանրամասն կվերլուծվեն հարավկովկասյան, այդ թվում ադրբեջանա-ղարաբադյան հակամարտությունները:

ԻՆՔԼԱՍՏՈՒԳԱՆ ՉԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ի՞նչ է պատերազմը: Ի՞նչ հատկանիշներով է այն տարբերվում մյուս սոցիալ-քաղաքական երևույթներից: Որո՞նք են այն գործոնները, որոնցով պայմանավորված է պատերազմի բովանդակությունը:
2. Պատմության ընթացքում ինչպե՞ս են փոխվել պատերազմների քանակը, բնույթը, մասնակիցների ու զոհերի թիվը:
3. Ի՞նչ է նշանակում պատերազմ վարելու օրենքներ ու սովորություններ:
4. Բնութագրե՛ք ագրեսիան, օկուպացիան, ամենքսիան: Ընդգծե՛ք դրանց տարբերությունները:
5. Ի՞նչ է միջազգային անվտանգությունը: Որո՞նք են դրա գլխավոր սկզբունքները:
6. Թվարկե՛ք և նկարագրե՛ք միջազգային անվտանգության առավել կարևոր միջոցները:
7. Ի՞նչ է միջազգային համագործակցությունը, ինչո՞վ է պայմանավորված ներկա ժամանակաշրջանում դրա անհրաժեշտությունը:
8. Որո՞նք են միջազգային կազմակերպությունների տիպերը: Վերլուծե՛ք դրանց նպատակների և գործողությունների կազմակերպման ձևերի տարբերությունները:
9. Ո՞րն է ամենազանգվածային և առավել լայն իրավունքներով օժտված միջազգային կազմակերպությունը: Թվարկե՛ք նրա նպատակները և նկարագրե՛ք կառուցվածքը:
10. Ինչպե՞ս է կոչվում ՄԱԿ-ի այն մարմինը, որի վրա դրված է միջազգային անվտանգության ու խաղաղության պահպանման գլխավոր պատասխանատվությունը: Ինչպիսի՞ իրավունքներով է այն օժտված:
11. Որո՞նք են ՄԱԿ-ի խաղաղապահ ուժերի գործողությունների գլխավոր ուղղությունները:
12. Թվարկե՛ք ՄԱԿ-ի խաղաղապահ ուժերի գործողություններին առավել մասնակցություն բերող պետությունները: Չայաստանի Չանրապետությունն արդյո՞ք մասնակցում է այդպիսի գործողությունների, եթե այո, ապա որտե՞ղ:
13. Ձեզ ի՞նչ է հայտնի միջազգային տարածաշրջանային կազմակերպությունների մասին: Թվարկե՛ք դրանցից առավել խոշորները:
14. Ո՞ր միջազգային տարածաշրջանային կազմակերպությունների անդամ է Չայաստանի Չանրապետությունը:

15. Ո՞րն է եղել այն գլխավոր նպատակը, հանուն որի սկսվել են աշխարհում տեղի ունեցած պատերազմների մեծ մասը:
16. Ի՞նչ են տարածքային հակամարտությունները: Ըստ բնույթի ի՞նչ խմբերի են բաժանվում:
17. Որո՞նք են հակամարտությունների զարգացման 4 փուլերը: Թվարկե՛ք և բնութագրե՛ք: Ինչպիսի՞ք կարող են լինել հակամարտության քաղաքաաշխարհագրական հետևանքները:
18. Ներկա ժամանակաշրջանում ակտիվ ընթացքում գտնվող ինչպիսի՞ հակամարտություններ գիտեք:
19. Որո՞նք են էթնոտարածքային հակամարտությունների լուծման միջոցները:
20. Էթնոտարածքային հակամարտությունների լուծման հարցում միջազգային իրավունքի ո՞ր սկզբունքներն են հակասության մեջ մտնում:
21. Որո՞նք են այն պայմանները, որոնք Գ. Ստարովոյտովան անհրաժեշտ է համարում ինքնորոշման և սեփական ազգային պետություն ստեղծելու համար:

ՀԱՐԱՎԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ՀԱԿԱՍԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

9.1 ԿՈՎԿԱՍԸ ԷԹՆԻԿԱԿԱՆ ՈՒ ԱՇԽԱՐՀԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՇԱՀԵՐԻ ԲԱՆՍԱՆ ՀԱՆԳՈՒՑԱԿԵՏ: ՀԱԿԱՍԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հատուկ քննության նյութ են նախկին ԽՍՀՄ տարածքի և հատկապես նրա Կովկասյան տարածաշրջանի հակամարտությունները, որոնք բռնկվեցին միասնական պետության մայրամուտին և նրա փլուզումից հետո:

Գիտնականները կանխատեսում էին, որ ԽՍՀՄ տարածքում հնարավոր են շուրջ 30 տարածքային հակամարտություններ, որոնցից 10-15-ը հատկապես սուր ու անհաշտ բնույթ կունենան: ԽՍՀՄ փլուզումից հետո պարզվեց, որ դրանց ընդհանուր թիվը շատ ավելի մեծ է: Դրանք գլխավորապես գտնվում են 19-րդ դարում Ռուսաստանին անցած Կովկասում և Միջին Ասիայում: Այդտեղ Ռուսական կայսրության, ապա և ԽՍՀՄ կազմում գտնվելու տարիներին տեղի են ունեցել բնակչության ակտիվ տեղաշարժեր և ազգային կազմի արագ փոփոխություններ: Այդ տեղաշարժերն ու փոփոխությունները կատարվում էին պետական մակարդակով: Ռուս բնակչությունը միլիոններով Եվրոպական տարածքից տեղափոխվում էր Ղազախստան ու Միջին Ասիա՝ խոպանը և բնական մյուս ռեսուրսները յուրացնելու համար: Իսկ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտից առաջ Հյուսիսային Կովկասից դեպի այդ շրջանն աքսորվեցին ամբողջ ժողովուրդներ (չեչեններ, ինգուշներ, կալմիկներ և ուրիշներ): *Այս ամենի հետևանքով խախտվել էին դարերի ընթացքում ծնավորված էթնիկական սահմանները:*

Բացի այդ, խորհրդային իշխանության առաջին տարիներին, երբ կատարվեց ժողովուրդների սահմանաքաժանում, երկրում ստեղծվեցին *անհավասար իրավունքներով օժտված 4 մակարդակի քաղաքական տարածքային միավորներ՝ միութենական հանրապետություններ, ինքնավար հանրապետություններ, ինքնավար մարզեր և ազգային օկրուգներ:* Դրանց ստորակարգությունը, ինչպես նաև

սահմանները որոշելիս միշտ չէ, որ սկզբունքային մոտեցում է դրսևորվել, հաճախ հաշվի չի առնվել բնակչության կարծիքը և թույլ են տրվել կամայականություններ ու կոպիտ սխալներ:

Արդյունքում ստացվել էր, որ *միմյանց հետ ընդհանուր սահման ունեցող 24 զույգ հանրապետություններից 22-ն ունեին սահմանային անհամաձայնություններ*: Միայն երկու դեպքում էր, որ այդպիսիք չկային: Մեկ զույգը Լիտվան ու Լատվիան էին, մյուսը՝ Ռուսաստանն ու Բելոռուսը:

Քսաներկու դեպքերից 13-ի դեպքում տարածքային հավակնությունը երկկողմանի էր, իսկ 9-ի դեպքում միակողմանի:

Մասնագետները հետխորհրդային տարածքում արդեն հաշվեցին ոչ թե 30, այլ առնվազն 160 հակամարտություն: Նաև պարզ դարձավ, որ այդ *հակամարտությունները երկակի բնույթ ունեն*: *Ծագելով ԽՍՀՄ-ի օրոք որպես ներպետական հակամարտություններ*, այսինքն հակամարտություններ համայնքի և իշխանությունների միջև, *ԽՍՀՄ փլուզումից հետո դրանք վերածվեցին միջպետական հակամարտությունների*: Օրինակ, Էստոնական իշխանությունների և ռուսական համայնքի հակամարտությունը Էստոնիայի անկախացումից հետո վերաճեց Էստոնիայի և Ռուսաստանի հակամարտության: Կամ, Մոլդովայի ու տեղի ռուսական (Մերձդնեստրյան շրջանի) համայնքի հակամարտությունը վերածվեց Մոլդովայի ու Ռուսաստանի, Ղարաբաղի հայության և Ադրբեջանի հակամարտությունը՝ Հայաստան -Ադրբեջան հակամարտության և այլն:

Հետխորհրդային տարածքային հակամարտություններին շատ նման են հարավսլավական հակամարտությունները: Այստեղ նույնպես գլխավոր պատճառը էթնիկական հակասություններն էին:

Հետխորհրդային տարածքային հակամարտությունների մասին ստեղծվել է հարուստ գրականություն: Վերլուծվել են դրանց խորքային պատճառները, հիմնական բաղադրիչները, արտաքին գործոնները, զարգացման փուլերը, տրվել են հակասական գնահատականներ, առաջարկվել են տարբեր լուծումներ: Հի կարելի չհամաձայնվել ռուս պատմաբան, միջազգայնագետ Վ.Ֆ.Պրյախինի այն մտքի հետ, որ հետխորհրդային տարածքի «...յուրաքանչյուր հակամարտության մեջ նկատվում են տարբեր բաղադրիչներ՝ քաղաքական, ստրատեգիական, տնտեսական, էթնիկական, ժողովրդագրական, գաղափարական, կրոնական, պատմական, լեզվական, աշխարհագրական, քրեածին: Դրանք իրենց ամբողջության մեջ որոշում են այս կամ այն

հակամարտության յուրահատկությունը¹»:

Դրա հետ մեկտեղ ակնհայտ են այն առանձնահատկությունները, որոնք հետխորհրդային տարածքային հակամարտությունները *միավորում են մեկ ընդհանուր խմբի մեջ*։ Մասնավորապես կարևորվում են *երկու ընդհանուր առանձնահատկություն*։ 1. դրանք բոլորը համատեղ անցել են հակամարտությունների զարգացման վերը նշված առաջին և երկրորդ փուլերը և այժմ գտնվում են երրորդ՝ *ակտիվ ընթացքի փուլում*, և 2. խորհրդային ռեժիմի 70 տարիների ընթացքում իշխանական տարբեր լծակների կիրառմամբ այդ հակամարտությունները պահվում էին *սառեցված վիճակում*։

Նախկին ԽՍՀՄ տարածքի, այժմյան՝ հետխորհրդային ժամանակաշրջանի հակամարտությունների շարքում *առանձնահատուկ սրությամբ ու փոխադարձ անհանդուրժողականությամբ առանձնանում են Հարավկովկասյան տարածաշրջանի երեք հակամարտությունները*։ Դրանց համար ընդհանուր է այն, որ *բոլոր երեք դեպքերում էլ հակամարտող կողմերից մեկը նախկին միութենական հանրապետության մեծամասնություն կազմող (տիտուլային) ազգն է*, այն է՝ քնիկական ընդհանրությունը, որի անունով կոչվում է այժմ անկախացած պետությունը (Վրաստան, Ադրբեյջան), իսկ *մյուս կողմը՝ այդ նույն միութենական հանրապետությունում փոքրամասնություն կազմած, բայց ինքնավար միավորի քաղաքական կարգավիճակ ունեցած ազգն է*։ Վրաստանի դեպքում դա աբխազներն ու հարավային օսերն են, Ադրբեյջանի դեպքում՝ Լեռնային Ղարաբաղի հայությունը։

Հակամարտությունների *համար ընդհանուր է նաև այն*, որ հակամարտող կողմերը շուրջ երկու դար գտնվելով Ռուսաստանի (սկզբում Ռուսական կայսրության, ապա ԽՍՀՄ) կազմում, ենթարկվել են միևնույն պետական իշխանությանը, գտնվել են միևնույն իրավական ու սոցիալ-տնտեսական դաշտում և միմյանց հետ հարաբերվել են միևնույն պետական օրենքներով կարգավորվող սկզբունքներով ու խաղի կանոններով։ Մասնագետները հարավկովկասյան հակամարտությունները պայմանավորող գործոնների ընդհանրություններ տեսնում են նաև նրանց պատմական զարգացման նախորդ ժամանակաշրջանների մեջ։

Ներկայումս Հարավային Կովկասը և ընդհանրապես Կովկասյան տարածաշրջանը մասնագետների մեծ մասի կողմից գնահատվում է

¹ Пряхин В. Ф. Региональные конфликты на постсоветском пространстве. Абхазия. Южная Осетия. Нагорный Карабах. Приднестровье, Таджикистан. М., 2002. с. 205

որպես աշխարհաքաղաքական առումով չափազանց բարդ, անկայուն ու պայթյունափտանգ գոտի, որտեղ առկա են հետխորհրդային տարածքի հակամարտությունների վերը թվարկված բոլոր բաղադրիչները, որոնցից շատերի արմատները գնում են պատմության խորքերը:

Պատմագիտությանը հայտնի հազարամյակների ընթացքում *Կովկասը եղել է Արևելքը Արևմուտքին և Դյուսիսը Դարավին կապող ուղիների խաչմերուկ*¹: Նրա տարածքում շփվել են տարբեր մշակույթներ ու քաղաքակրթություններ կրող բազմաթիվ ցեղային խմբեր, ժողովուրդներ ու ազգություններ, որոնց մի մասը մնացել է տեղում և ծուլվել տեղաբնիկների հետ կամ գրավել է նրանց տեղը:

Կովկասը հարակից շրջանների հետ մեկտեղ մրցակցության ու ռազմական ընդհարումների օբյեկտ է եղել Եվրասիա մայրցամաքի զարգացման տարբեր մակարդակների վրա գտնվող ու տարբեր քաղաքակրթությունների պատկանող բազմաքանակ քոչվոր ցեղերի, ժողովուրդների, աշխարհակալ տերությունների միջև: Այն եղել է «ժողովուրդների մեծ գաղթի» ճանապարհներից մեկը, այստեղ բախվել են Դոնեական կայսրությունն ու Պարսկաստանը, Բյուզանդիան ու Պարսկաստանը, Արաբական խալիֆայությունն ու Բյուզանդիան, Արաբական խալիֆայությունն ու Պարսկաստանը, Ոսկե Դորդան ու Պարսկաստանը, Օսմանյան Կայսրությունն ու Պարսկաստանը, Օսմանյան Կայսրությունն ու Ռուսաստանը, Պարսկաստանն ու Ռուսաստանը: Մինչ այդ այստեղով անցել են թաթար-մոնղոլները, թուրք-սելջուկները, Զինգիզ խանն ու Լենկթեմուրը: Նման լայնածավալ ռազմաքաղաքական, սոցիալ-տնտեսական, կրոնա-քաղաքակրթական իրադարձությունները *չէին կարող տարածաշրջանի և տեղաբնիկ ժողովուրդների համար ճակատագրական նշանակություն չունենալ*: Մանրատվել են միասնական պետական կազմավորումներ, փոխվել է ազգաբնակչության էթնիկական ու կրոնական կազմը, վիթխարի չափերի են հասել բնակչության միգրացիոն տեղաշարժերը, տեղաբնիկների արտագաղթը և օտարների ներգաղթը:

Այդ երևույթները բնորոշ էին Կովկասի և ամբողջ Առաջավոր Ասիայի համար¹:

Ինչ վերաբերում է Դարավային Կովկասին, ապա այն նույնպես

¹ Կովկասի և մասամբ «Դինգ ծովերով շրջապատված տարածքի» քաղաքաաշխարհագրական հանգամանալի վերլուծություն տվել են հայ հետազոտողներ Ս. Դովիանիսյանը և Դ. Պետրոսյանը արդեն հիշատակված «Ռազմավարական և Ազգային հետազոտությունների հայկական կենտրոնի» հրատարակած «Армения, Европа, Азия: коридоры и перекрестки», Е., 2001 մենագրությունում:

գտնվելով վերը նկարագրված իրադարձությունների հորձանուտում, չէր կարող էապես տարբերվել Սերձավոր Արևելքի իրեն հարող շրջաններից: Այդ պատճառով էլ «Հարավային Կովկաս» հասկացությունը քաղաքաաշխարհագրական բովանդակություն չի ունեցել: Հարավային Կովկաս աշխարհագրական հասկացությունը ձեռք բերեց որոշակի տարբերիչ գծեր և ընկալվեց որպես *միասնական քաղաքաաշխարհագրական ու աշխարհաքաղաքական տարածքային միավոր* 19-րդ դարի սկզբին միայն, երբ հայտնվեց Ռուսական կայսրության կազմում:

Չի կարելի չհամաձայնվել Հարավային Կովկասի այն բնութագրին, որ տվել է ռուս ճանաչված քաղաքագետ Կ.Ս.Գաջինը, նկատի ունենալով նրա իրավիճակը մինչև Ռուսաստանին միանալը: Գլխավոր բնութագրիչներն ա համարում է ազգերի ու էթնիկական խմբերի խառը խճանկարային տեղաբաշխումը, նրանց «...անջատողականությունը (պարտիկուլյարիզմը), դինաստիական տրամադրություններն ու կրոնական կոնֆլիկտները, միասնական հայրենիքի կամ միասնական ժողովրդի ապակրոնական, տարածքային-քաղաքական կամ էթնոնշակութային զգացմունքների բացակայությունը»²:

Իսկ դրանք զգացմունքներ են, որոնք, ինչպես ցույց է տալիս համաշխարհային փորձը, տասնամյակների և նույնիսկ հարյուրամյակների ընթացքում չեն կարող ձևավորվել ու դառնալ դոմինանտ թեկուզ և մեկ միասնական պետության կազմում և մեկ միասնական գաղափարախոսության ինտենսիվ տարածման ու ներդրման պայմաններում, այսինքն սկզբում Ռուսական կայսրության, ապա և ԽՍՀՄ կազմում: Իսկ այլ էթնիկական խմբերի հետ խճանկարային տեղաբաշխումը, դինաստիական տրամադրություններն ու կրոնական տարբերությունները առանձին ազգի ու էթնիկական հանրության հոգեբանական վիճակը կանխորոշող գործոններ են, որոնք սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական համապատասխան նախադրյալների առկայության դեպքում կարող են հանգեցնել անհաղթահարելի հակամարտությունների ու բախումների:

Այդուհանդերձ, Գաջինը համարում է, որ կարելի է խոսել միասնական «կովկասյան մշակութա-պատմական հանրության մասին, որը բնութագրվում է բազմաթիվ թե՛ փոխկապակցված և թե՛ ինչ-որ առումով միմյանց հետ հակասության մեջ գտնվող և նույնիսկ հակամարտող ենթամշակույթների առկայությամբ: ...Այդ առումով այն տարբեր-

² К.С.Гаджиев, Геополитика Кавказа, М., "Международные отношения" 2003, с. 28

վում է մերծավորարևելյան և կենտրոնաասիական մշակութա - պատմական հանրությունից և ըստ երևույթին պետք է բնութագրվի ավելի շուտ ֆրագմենտային ու կոնֆլիկտային, քան միասնական ու ամբողջական: Ի տարբերություն արևմտաքրիստոնեականի, որը հիմնվում է միասնական պատմամշակութային ու կրոնական ենթակառուցվածքի վրա, կովկասյան մշակութա-քաղաքակրթական շրջանի բազմազանությունն ու բեկվածքները պայմանավորված են հենց իր ենթակառուցվածքով: Ըստ երևույթին դրանով է զգալի չափով բացատրվում կոնֆլիկտային, կենտրոնախույս, դեզինտեգրացիոն և անջատողական սկզբունքների գերակշռությունը փոխհամաձայնության ու միասնացման ծգտումների նկատմամբ¹»:

Խոսելով հարավկովկասյան հականարտությունների պատմական արմատների մասին, չի կարելի աչքաթող անել խորհրդային սոցիալիզմի օրոք պետական իշխանության վարած ազգային քաղաքականության առանձնահատկությունները: Հայտնի է, որ այդ քաղաքականության անկյունաքար էր հռչակվում մի այնպիսի հիմնարար սկզբունք, ինչպիսին *ազգերի հավասարությունը և ինքնորոշման իրավունքը էր*: Այդ սկզբունքը արմագրվում էր բոլոր պետական ու կուսակցական փաստաթղթերում որպես *պարտադիր սկզբունք*: Բայց դժբախտաբար միայն հռչակվում էր ու ամրագրվում:

Պրակտիկ քաղաքականության ոլորտում այդ սկզբունքը *այլ մեկնաբանություն էր ստանում և կիրառվում էր յուրովի*: Դա դրսևորվում էր հատկապես միութենական հանրապետությունների սահմանները, նրանց վարչատարածքային կառուցվածքը, կառուցվածքային միավորների քաղաքական կարգավիճակն ու սահմանները որոշելիս:

Պաշտոնապես հռչակված սկզբունքների անհետևողական կիրառումը, իսկ հաճախ էլ դրանց բացահայտ ռտնահարումը ԽՍՀՄ կուսակցական ու պետական ղեկավարության կողմից *հիմնավորվում էր «միասնական պետության ամրապնդման անհրաժեշտությամբ»*: Ազգամիջյան, սոցիալ-տնտեսական ու էթնոմշակութային հիմնարար նշանակության հարցերի արդարացի ու սկզբունքային լուծումը փոխարինվում էր պահի և «քաղաքական նպատակահարմարության» թելադրանքով ծնված վճիռներով:

Խորհրդային միասնական պետության և տոտալիտար ռեժիմի պայմաններում *քաղաքական տարածքային միավորների սահմաններն ընդամենը վարչական սահմաններ էին, իսկ քաղաքական կար-*

¹ Նույնը, էջ 41

գավիճակը բացառիկ կենտրոնացված պետական կառավարման պայմաններում շատ հաճախ՝ կախված իրադրությունից, սկզբունքային նշանակություն չէր ունենում: Բայց, ինչպես ակնհայտ դարձավ ավելի ուշ, ԽՍՀՄ ժողովուրդների ազգային ինքնագիտակցության աճի և վերջին տարիներին հասարակական կյանքի սկսված ազատականացման շնորհիվ այդ խնդիրները ստացան նոր բովանդակություն և քաղաքական նոր հնչեղություն:

Իսկ ԽՍՀՄ միասնական պետության փլուզման հետ մեկտեղ տասնամյակներ ստեղծված հակամարտությունները պայթեցին նոր ուժով, և այժմ ավելի քան մեկուկես տասնամյակ է, ինչ Կովկասը վերածվել է զարգացման ակտիվ փուլում գտնվող հակամարտությունների մի վիթխարի թատերաբեմի:

Սիածամանակ դանդաղորեն, բայց կայուն ձևով ամրապնդվում է այն գիտակցությունը, որ ինչպիսին էլ լինեն հակամարտությունները, դրանք ծնող պատճառներն ու դրսևորման ձևերը, *ապագան պետք է կառուցվի տարածաշրջանում խաղաղության վերականգնման և ժողովուրդների խաղաղ գոյակցության և համագործակցության զարգացման սկզբունքի վրա:* Իրավացի է Գաջիևը, երբ ընդգծում է, որ «Կովկասյան ժողովուրդների միասնության մասին ոչ նրանց ծանր պատմական անցյալում, ոչ էլ ներկայումս խոսք լինել չի կարող: Ինչ վերաբերում է ապագային, ապա այդ ոլորտում ինչ-որ կարդինալ տեղաշարժերի համար ըստ երևույթին կպահանջվեն տարածաշրջանի աշխարհաքաղաքական, էթնո-ազգային, տարածքային-քաղաքական, քաղաքա-մշակութային, աշխարհայացքային պայմանների արմատական փոփոխություններ: Բայց կասկածից վեր է, որ Անդրկովկասի ժողովուրդների համար պատմության, աշխարհագրության ու աշխարհաքաղաքականության և ժամանակակից աշխարհի իրողություններով կանխորոշված է ապրել համատեղ: Այդ իսկ պատճառով նրանք, բնական է, պարտավոր են փնտրել համատեղ գոյության և համագործակցության օպտիմալ ձևեր¹»:

Ինչպես հակամարտող կողմերը, այնպես էլ շահագրգիռ միջազգային կառույցները հիմք ընդունելով հակամարտությունները խաղաղ, քաղաքական եղանակով կարգավորելու հիմնարար և չփիճարկվող դրույթը, *պարտադիր են համարում նաև այն մոտեցումը, որ յուրաքանչյուր հակամարտության վերջնական կարգավորման և կողմերի միջև կայուն խաղաղություն հաստատելու համար պետք է ըստ*

1 Լույսը, էջ 96-97

ամենայնի հաշվի առնվեն նրա առանձնահատկությունները: Իսկ այդպիսի առանձնահատկություններ ու տարբերիչ գծեր ունի յուրաքանչյուր հարավկովկասյան հականմարտություն:

Այժմ համառոտակի քննարկենք Հարավային Կովկասի երկու՝ վրաց-աբխազական և վրաց-օսեթական հականմարտությունները, նկատի ունենալով, որ Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդրին հատուկ անդրադարձ կլինի գրքի առանձին գլխով:

9.2 ՎՐԱՑ-ԱԲԽԱԶԱԿԱՆ ՀԱԿԱՍՄԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆ

Հայտնի է, որ վրացիների ու աբխազների՝ կովկասյան այդ երկու ավտոխտոն (տեղաբնիկ) ժողովուրդների շփումների ու հարաբերությունների պատմությունը գնում է դարերի խորքը: 8-10-րդ դարերում վրացական պետության անմիջական հարևանությամբ գոյություն է ունեցել անկախ Աբխազական թագավորություն: Աբխազիան 10-13-րդ դարերում Վրաստանի և Իմերեթիայի հետ կազմել է մեկ միասնական պետություն, 13-րդ դարի վերջին նվաճվել է մոնղոլների կողմից, իսկ 16-րդ դարից սկսած գտնվել է Թուրքիայից կախյալ վիճակում: 19-րդ դարի սկզբին այն մտել է Ռուսական կայսրության կազմի մեջ սկզբում որպես Աբխազական ինքնավար իշխանություն (княжество), ավելի ուշ՝ Սուխումի օկրուգ:

Ռուսաստանի հոկտեմբերյան հեղափոխությանը հաջորդած առաջին տարիներին Աբխազիան վերածվել էր արյունալի կռիվների թատերաբեմի: Բախվում էին Խորհրդային Ռուսաստանի 11-րդ Կարմիր բանակը, սպիտակ գվարդիական դենիկինյան բանակը և մենչևիկյան վրացական Ղեմոկրատական Հանրապետության զինված ուժերը: 1921թ. մարտին Աբխազիան հռչակվեց որպես անկախ Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետություն, բայց նույն թվականի դեկտեմբերին արդեն *դաշնակցային պայմանագրով* միավորվեց մինչ այդ խորհրդայնացված Վրաստանի հետ: *Երկու իրավահավասար պետական կազմավորումների միջև հաստատվեցին հորիզոնական կապեր:* Այդպիսի հավասար իրավիճակով էլ Վրաստանը և Աբխազիան Հայաստանի ու Ադրբեջանի հետ միասին 1922թ. դեկտեմբերին մտան նորաստեղծ Անդրկովկասի Խորհրդային Սոցիալիստական Դաշնակցային Հանրապետության (ԱնդրՖեդերացիայի) մեջ:

Աբխազիայի հորիզոնական կապերը դարձան ուղղաձիգ, այսինքն ենթակարգային, 1931թվից սկսած, երբ Աբխազական Խորհրդային

Սոցիալիստական Հանրապետության *կարգավիճակը իջեցվեց ինքնավար Հանրապետության կարգավիճակի Վրաստանի կազմում*¹:

Մասնագետների վկայությամբ Աբխազիայի քաղաքական կարգավիճակի իջեցումը տեղի ունեցավ աբխազների կամքին հակառակ և ըստ էության *սկիզբ դրեց վրաց-աբխազական ներկա հակամարտության խորացմանը*²:

Վրաստանի կազմում նոր, ենթակա կարգավիճակը և հատկապես Հայրենական պատերազմին հաջորդած տարիները աբխազների «ճնշված ազգ» լինելու զգացողության խորացման նոր առիթներ տվեցին: 1945թ. Վրաստանում ընդունվեցին կուսակցական որոշումներ, որոնք նրանց կողմից *ընկալվեցին որպես աբխազական ազգային դպրոցը վերացնելու և դրա միջոցով աբխազներին «մշակութային ասիմիլացիայի» ենթարկելու փորձ*: Նոր նշանակություն ձեռք բերեց հակամարտության մյուս բաղադրիչը ևս՝ ժողովրդագրականը: Բանն այն է, որ դեռևս ցարական իշխանության կողմից Աբխազիան քրիստոնիաներով բնակեցնելու հետևողական քաղաքականություն է վարվել: Բնակչության ազգային կազմի փոփոխությունը շարունակվել է նաև խորհրդային տարիներին: Դրա արդյունքում հակամարտության ակտիվ փուլի նախօրյակին, 1980-ական թթ. վերջին *աբխազները կազմել են Աբխազիայի բնակչության ընդամենը 17.5 %*:

Վրաց-աբխազական հակամարտությունը զինված ընդհարումների բնույթ ստացավ այն բանից հետո, երբ 1990թ. անխուսափելի դարձավ խորհրդային իշխանության անկումը և ԽՍՀՄ միասնական պետության լուծարումը, երբ Աբխազական Ինքնավար ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը *քվեարկեց Աբխազիայի անկախության օգտին*, իսկ 1992թ. հուլիսին ընդունեց օրենք խորհրդային սահմանադրությունը չեղյալ հայտարարելու և անկախ Աբխազիայի խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետության 1925թ. սահմանադրությունը գործո-

¹ Ուշագրավ է Աբխազիայի քաղաքական կարգավիճակի այդպիսի արագ փոփոխմանը Պոլսի տված գնահատականը: Դրա վրա «ստալինյան ազգային քաղաքականության ազդեցությունը ավելի պակաս չէր, - գրում է Պոլսի փնդը.- քան Լեոնային Ղարաբաղի դեպքում էր: Ավելին, որոշ առումով վրաց-աբխազական խնդիրը ավելի բարդ էր, որովհետև Լեոնային Ղարաբաղի պարագայում հայերը սեղմված լինելով թշնամական թուրքիային, պատմական ընտրություն չունեին: Վրացիներն ու աբխազները դեպի *ծով ելք ունեին*՝ Դա մանյովելու որոշակի ազատություն էր տալիս ոչ միայն նրանց, այլև աբխազների հետ ազգակից Հյուսիսային Կովկասին: Հենց այդ պատճառով էլ Ստալինը հասնելով նրան, որ Վրաստանը մտնի ԽՍՀՄ կազմի մեջ, իսկ Աբխազիան՝ Վրաստանի մեջ, Ռուսաստանի Դաշնության հյուսիսկովկասյան սուբյեկտների համար ստեղծված դեպի Սև ծով տանող «դռների» վրա կախեց կրկնակի «կողպեք» (վերը հիշատակված աշխատությունը, էջ 173-174)

² Червонная С.М. Абхазия 1922: Посткоммунистическая грузинская Вацдзя М., Мосгорпечать, 1993, с. 180

դրության մեջ դնելու մասին:

Անկախություն հռչակած Արխագիայի և Վրաստանի միջև առաջին լայնամասշտաբ ռազմական գործողությունները սկսվեցին 1992թ. օգոստոսին, երբ 2000-անոց վրացական զորախումբը մտավ Արխագիա: Սեպտեմբերին Մոսկվայում կայացած եռակողմ (Արխագիա, Վրաստան, Ռուսաստան) բանակցությունների արդյունքում արյունահեղությունը դադարեցվեց, հաստատվեց զինադադար, որը սակայն հետագայում բազմիցս խախտվեց:

Այդ ժամանակներից ի վեր վրաց-արխագական հակամարտության կարգավորման խնդրով զբաղվել են և այժմ էլ զբաղվում են այնպիսի *միջազգային կազմակերպություններ*, ինչպիսիք են ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդը, Եվրոպայի անվտանգության ու համագործակցության կազմակերպությունը (ԵԱՀԿ), ՆԱՏՕ-ն: Ներկայումս հակամարտող կողմերի միջև խաղաղ բանակցությունների հիմնական միջնորդի պատասխանատվությունը դրված է ԵԱՀԿ-ի վրա, իսկ հակամարտության գոտում խաղաղապահ գործողությունները հակամարտության մասնակիցների համաձայնությամբ իրականացնում են *ռուսական զինված ուժերը*:

Հակամարտության կարգավորման հեռանկարը շատ մշուշոտ է: Վրացական կողմը պնդում է պետական տարածքի ամբողջականության պահպանման սկզբունքի վրա և պատրաստակամություն է հայտնում *Արխագիայի հետ միավորվել դաշնակցային հիմունքներով*: Արխագական կողմը պնդում է ազգերի ինքնորոշման իրավունքի ճանաչման սկզբունքի և դե ֆակտո գոյություն ունեցող ինքնիշխան *Արխագական Հանրապետությունը* Վրաստանի կողմից *դե յուրե ճանաչելու վրա*:

9.3 ՎՐԱՑ - ՀԱՐԱՎՕՍԵԹԱԿԱՆ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆ

Մի շարք անկողմնակալ հետազոտողների, ինչպես նաև միջազգային դիտորդների, մասնավորապես Վրաստանում ԵԱՀԿ ներկայացուցչության առաջին ղեկավարի կարծիքով վրաց-հարավօսեթական հակամարտության բորբոքման մեջ ավելի մեծ դեր, քան մյուս հակամարտություններում է, *ունի քրեական բաղադրիչը*: Դա դրսևորվել է այն փաստում, որ հակամարտությունն առաջինը հրահրել են միացյալ վրաց-օսեթական քրեական խմբավորումները և բոլոր միջոցներով խանգարել են դրա խաղաղ կարգավորմանը: Մյուս բաղադրիչ-

ները ավելի թույլ են արտահայտված եղել կամ ընդհանրապես բացակայել են: Բացակայել է, օրինակ, կրոնական բաղադրիչը. հակամարտող կողմերը դավանում են միևնույն՝ ուղղափառ քրիստոնեությունը:

Հակամարտության արմատները քննարկելիս մասնագետներն առանձնացնում են դրա *պատմական և ազգագրական բաղադրիչները*. Ներկա օսերի նախնիները՝ ալանները, սեփական պետություն ունեցել է դեռևս 9-րդ դարում: Մինչև 18-րդ դարի վերջ երկիրը գտնվել է Թուրքիայի տիրապետության տակ: Ռուսաստանին անցել է մաս առ մաս 1774թ. (Հյուսիսային Օսեթիան) և 1801թ. (Հարավային Օսեթիան):

Հոկտեմբերյան Հեղափոխությունից հետո ինչպես հյուսիսային, այնպես էլ հարավային օսերը չեն ճանաչել անկախացած մենչևիկյան Վրաստանի գերիշխանությունը և զինված պայքար են մղել նրա դեմ: Վրաստանի խորհրդայնացումից հետո մինչ այդ *միասնական Օսեթիան* Ռուսաստանի 11-րդ Կարմիր բանակի օգնությամբ *Կովկասյան լեռնաշղթայի ջրբաժանով տրոհվել է երկու մասի*: Հյուսիսում, Ռուսաստանի Դաշնության կազմում ստեղծվել է Հյուսիս-օսեթական Ինքնավար մարզը (1936թ.-ից՝ Ինքնավար Հանրապետություն), իսկ հարավում՝ Վրացական ԽՍՀ կազմում՝ Հարավօսեթական Ինքնավար մարզը (3.9 հզ կմ² տարածքով):

Շատ հետազոտողների կարծիքով խորհրդային իշխանության տարիներին ԽՍՀՄ կազմում գտնվող ժողովուրդների ազգային ինքնագիտակցության աճի շնորհիվ հասարակության մեջ զարգացող տրամադրությունները գործաչույան «պերեստրոյկայի» տարիներին վերափոխվեցին ազգայնականության ու շովինիզմի¹:

Այդուհանդերձ, կա նաև այն տեսակետը, որ Օսեթիայի երկու մասի բաժանված վիճակը բնակչության մեծ մասի մոտ ցավագին տրամադրություններ չէր ստեղծում: Բաժանարար գիծը՝ Ռուսաստանի և Վրաստանի միջև սահմանը, ըստ էության ձևական էր: Այն վարչական սահման էր և ժողովրդի երկու հատվածների շփումների համար որևէ խոչընդոտ չէր հարուցում: Բայց 1980-ական թթ. վերջերին ԽՍՀՄ փլուզման և Վրաստանի անկախացման հեռանկարը իրա-

¹ Ընդունված է «ազգայնականություն» համարել իրենց անհավասար, ճնշված վիճակում զգացող ազգային փոքրամասնությունների մեջ հասունացող տրամադրությունները, իսկ «շովինիստական»՝ բազմազգ հանրապետությունների (Վրաստան, Ադրբեյջան, Ռուսաստան) մեծամասնություն կազմող (տիտուլային) ազգի և քաղաքական ղեկավարության տրամադրությունները, որոնք ուղղված էին փոքրամասնություն կազմող ազգերի քաղաքական իրավունքների սահմանափակմանը, նրանց կարգավիճակի նվազեցմանը և ի վերջո՝ ծուլմանը:

դրությունը փոխեց արմատապես. բաժանարար գիծը կարող էր վերածվել (և վերացվել) պետական սահմանի՝ դրանից բխող օսերի համար անցանկալի հետևանքներով:

Դրան զուգահեռ, վրացիների մոտ տարածում էր ստանում այն մտայնությունը, որ Հարավային Օսեթիայի ինքնավարությունը հիմնավորված չէ, հետևապես անօրինական է և պետք է վերացվի: Որպես հիշյալ տրամադրությունների արձագանք *Հարավային Օսեթիայի Մարզային խորհուրդը որոշում ընդունեց ինքնավար մարզը Վրաստանի կազմում ինքնավար հանրապետության վերակազմելու մասին*: Սի քանի ամիս անց ինքնահռչակ հանրապետության գերագույն խորհրդի ընտրություններ անցկացվեցին: Հետևեց Վրաստանի պատասխան քայլը. նրա Գերագույն խորհուրդը, որի նախագահն այդ ժամանակ Զվիադ Գամսախուրդիան էր, *ընդունեց օրենք Հարավօսեթական ինքնավար մարզը լուծարելու մասին*: Մարզի տարածքի մի մասում մտցվեց արտակարգ դրություն: Այդ ամենին հաջորդեցին մի շարք զինված բախումներ, եղան մեծաքանակ զոհեր, հազարավոր խաղաղ բնակիչներ դարձան փախստականներ ու բռնի վերաբնակներ: *Ակնհայտ դարձավ* Վրաստանի կազմից դուրս գալու և Ռուսաստանի կազմում գտնվող Հյուսիսային Օսեթիա-Ալանիա հանրապետությանը միանալու հարավային օսերի մտադրությունը:

Ռուսաստանի միջնորդությամբ սկսված (և այժմ էլ շարունակվող) երկկողմ և քառակողմ (Հարավային Օսեթիա, Վրաստան, Հյուսիսային Օսեթիա, Ռուսաստան) բանակցությունների շնորհիվ վրաց-հարավօսեթական հակամարտության ակտիվ փուլը լայնածավալ զինված ընդհարումների չվերածվեց: Այժմ գործում են Ռուսաստանի, Վրաստանի և Հարավային Օսեթիայի միասնական խաղաղապահ ուժեր, որոնք վերահսկում են իրադրությունը: Ստորագրվել են փաստաթղթեր, որոնք հաստատում են կողմերի հավատարմությունը հիմնախնդիր խաղաղ բանակցությունների միջոցով լուծելու և լարվածությունը չխորացնելու սկզբունքին: Այդուհանդերձ, հակամարտության գլխավոր հարցի՝ Հարավային Օսեթիայի *ապագա կարգավիճակի շուրջ* կողմերի դիրքորոշումը մնում է անփոփոխ. *Վրաստանը վճռականապես պնդում է իր տարածքային ամբողջականության պահպանման վրա և հակված է ընդունելու Հարավային Օսեթիայի ինքնավարության իրավունքը Վրաստանի դաշնային պետության կազմում*:

Հարավային Օսեթիան պնդում է *ինքնորոշման և Վրաստանից անկախ իր բախտը տնօրինելու իրավունքի վրա*, թեև վերջին ժամա-

նակներս նկատվում են Վրաստանի կազմում պետականության բարձր՝ Աբխազիային հավասար կարգավիճակով լինելու տարբերակը քննարկելու տրամադրություններ, պայմանով, որ Աբխազիայի հարցը նույնպես լուծվի Վրաստանի ապագա դաշնության կազմում մնալու տարբերակով:

ԻՆՔՆԱՍՏՈՒԳՄԱՆ ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ի՞նչ ընդհանուր հատկանիշներ են բնորոշ հետխորհրդային տարածքային հակամարտություններին:
2. Ե՞րբ և ի՞նչ պայմաններում Կովկաս ֆիզիկաաշխարհագրական շրջանը ձեռք բերեց եթնոշակության, ապա և քաղաքաաշխարհագրական տարածաշրջանի հատկանիշներ:
3. Վերլուծե՛ք և բնութագրե՛ք Կովկասյան տարածաշրջանի քաղաքաաշխարհագրական զարգացման առանձնահատկությունները Ռուսական կայսրության և ԽՍՀՄ կազմում գտնվելու ժամանակներում:
4. Ինչպե՞ս և ի՞նչ հիմքի վրա է ծագել վրաց-աբխազական հակամարտությունը: Կարգավորման ի՞նչ հեռանկար գոյություն ունի:
5. Որո՞նք են վրաց-հարավօսեթական հակամարտության պատմական արմատները: Ինչպե՞ս են դրանք ազդում հակամարտության կարգավորման հեռանկարի վրա:
6. Վրաց-աբխազական և վրաց-հարավօսեթական հակամարտությունների ի՞նչ ընդհանուր և տարբերիչ գծեր կարող եք առանձնացնել: Ինչպիսի՞ն է վրացական կողմի դիրքորոշումը հակամարտություններից յուրաքանչյուրի նկատմամբ:

ՀԱՅ-ԱՂՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ (ԱՂՐԲԵՋԱՆԱ - ՂԱՐԱԲԱՂՅԱՆ) ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆ

10.1 ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՐՄԱՏՆԵՐԸ, ԸՆԹԱՑՔԸ ԵՎ ԱՆԱՏՈՄԻԱՆ

Վրաց-աբխազական ու վրաց-հարավօսեթական հակամարտությունների օրինակով մենք տեսանք, որ Հարավկովկասյան տարածաշրջանում, որտեղ խաչաձևվում են տարբեր մշակույթներ ու քաղաքակրթություններ, որտեղ բախվում են տարբեր ազգերի ու էթնիկական խմբերի, ռեգիոնալ ու համաշխարհային ուժային կենտրոնների շահեր, հակամարտություններն աչքի են ընկնում *բազմաշերտ ու բազմաբաղադրիչ կառուցվածքով*։ Բացառություն չի կազմում նաև հայ-ադրբեջանական (ադրբեջանա-ղարաբաղյան) հակամարտությունը, որը միջազգային փաստաթղթերում հաճախ օգտագործվում է «Ղարաբաղյան հիմնախնդիր» անվան տակ։

Շատ փորձագետների ու հետազոտողների գնահատմամբ այն *իր բովանդակությամբ, հակասությունների խորությամբ ու կարգավորման հեռանկարով ամենաբարդն է տարածաշրջանում*։ Թեև կան նաև տրամագծորեն դրան հակառակ կարծիքներ։ Ուշագրավ է, օրինակ, հայ քաղաքագետներ Ս.Զուլյանի և Գ.Միրզոյանի գնահատականը։ Հենվելով կոնկրետ փաստերի վերլուծության վրա և վկայակոչելով ակադեմիկոս Ա.Դ.Սախարովին և ռուս այլ անկողմնակալ գործիչների, որոնք հակամարտության սկզբնական փուլից սկսած խաղաղարար նպատակներով ակտիվ մասնակցություն են ունեցել հաշտեցման գործընթացին, նրանք այն կարծիքն են հայտնում, որ «Ղարաբաղի հիմնախնդրի բարդությունը, որն այդքան հաճախ կրկնում են այժմ, ակնհայտորեն մտացածին է։ Ղարաբաղի ժողովրդի արդարացի պահանջի ծայրաստիճան պարզ ու հասարակ լինելու պատճառով էր, որ պահանջվեց Ղարաբաղյան հիմնախնդրի շուրջը կառուցել բոլորովին այլ կարգի հիմնախնդիրների մի բաստիոն՝ ցեղասպանությունը Սումգաիթում, այնուհետև Բաքվում ու Կիրովաբադում, Հայաստանի և ԼՂԻՄ շրջափակումը, քաղաքական հալածանքները, չղաղարող պրովակացիաները։ Երկրի (նկատի ունեն իսՅՄՍ Լ.Վ.)

բարձրագույն քաղաքական ղեկավարությունը բոլոր միջոցներով ձգտում էր, և ոչ առանց հաջողության, Ղարաբաղի հիմնախնդիրը նենգափոխել «Լեռնային Ղարաբաղի շուրջ» մեծաքանակ հիմնախնդիրներով¹»:

Իսկ ո՞րն է ադրբեջանա-ղարաբաղյան հակամարտության ներքին բովանդակությունը, իրական անատոմիան:

Պատմագիտությունն ընդունում է, որ գրեթե ողջ Արևելյան Անդրկովկասը, նրա կազմում և ներկայիս Ղարաբաղ կոչվող աշխարհագրական տարածքն իր թե՛ լեռնային և թե՛ դաշտավայրային մասով անհիշելի ժամանակներից բնակեցված է եղել տեղաբնիկ հայերով և կազմել է հայկական պետական տարածքի, իսկ պետականության վերացումից հետո՝ *հայկական եթնոշակութային տարածքի մի մասը*։ Ըստ «Աշխարհագրացի» մեր թվարկության առաջին դարերից սկսած այն ընդգրկված է եղել *Մեծ Հայքի Արցախ և Ուտիք ճահանգների սահմաններում*²:

Հայկական միասնական պետականության բացակայության ժամանակներում Մեծ Հայքի հիշյալ արևելյան ճահանգները կիսել են մյուս՝ կենտրոնական և արևմտյան ճահանգների ճակատագիրը և գտնվել են տարբեր նվաճողների՝ Հռոմեական կայսրության, Բյուզանդիայի, Պարսկաստանի, Արաբական Խալիֆայության, թուրք-սելջուկների, մոնղոլների, Օսմանյան Թուրքիայի գերիշխանության տակ:

Տարբեր ժամանակներում գոյություն են ունեցել նաև անկախ ու կիսաանկախ կարգավիճակ ունեցող հայկական իշխանություններ: Հատկանշական է, որ պատմության նոր ժամանակաշրջանում, ընդհուպ մինչև 18-րդ դարի վերջերը, այդպիսի իշխանությունները (մելիքությունները) գոյատևել են հիմնականում Լեռնային Ղարաբաղում, որն ամբողջ Արևելյան Հայաստանի հետ միասին գտնվում էր Պարսկաստանի կազմում:

Սիջին Ասիայից Պարսկաստան թափանցած թուրքական քոչվոր ցեղերը քրդերի հետ միասին, անցնելով նստակյաց կյանքի, Արևելյան Անդրկովկասում և ներկայիս Իրանի հյուսիսում սկսել են աստիճանաբար մեծամասնություն կազմել:

¹ Нагорный Карабах и вокруг него... Глазами независимых наблюдателей (сборник материалов). Составители С.Т.Зоян, Г.К. Мирзоян, Е., Луйс, 1991. с.3

² Ղարաբաղ անունը առաջին անգամ հանդիպում է պարսիկ պատմիչների աշխատություններում: Հայ պատմագրության մեջ Ղարաբաղը սկզբում օգտագործվել է նաև «Սև այգի» բառացի թարգմանությամբ: Հայերենում ներկայումս Ղարաբաղ (իսրայելից տարածքների հետ միասին) անվան հետ զուգընթաց օգտագործվում է Արցախ անվանումը:

Ձևավորվել է տեղաբնիկներից ու եկվորներից բաղկացած ազգաբնակչության եթնիկական կազմի մի խայտաբղետ խճանկար: Բավական է ասել, որ Արևելյան Կովկասում մինչև Ռուսաստանի տիրապետության տակ անցնելը հաշվվում էր *միմյանց հետ հակամարտությունների մեջ գտնվող մինչև 15 վարչա-քաղաքական կազմավորումներ՝ խանություններ*: Այդ 15-ի շարքում ամենախոշորներից էր *Ղարաբաղի խանությունը*: Այն մի քանի այլ խանությունների (Գանձակի, Շիրվանի, Բաքվի, Թալիշի և մի քանի ուրիշների) հետ միասին Ռուսաստանի կազմում միավորվեցին *նորաստեղծ Շեմախիի նահանգի մեջ*: Ավելի ուշ 1867թ. ցարական հրովարտակով Անդրկովկասը բաժանվեց 5 նահանգների: Երևանի ու Նախիջևանի գավառները և Օրդուբադի մարզը *միավորվեցին Երևանի նահանգի մեջ*, իսկ Ղարաբաղն ու Ջանգեզուրը Գանձակի և այլ հարակից շրջանների հետ միասին կազմեցին *Ելիզավետպոլի* նահանգը, որտեղ Ղարաբաղի լեռնային հատվածում առանձնացվեց *Շուշիի գավառը*:

Այդ վարչական բաժանումը պահպանվեց մինչև 1917թ.: Ռուսական կայսրության փլուզումից հետո, 1918թ. մայիսին Անդրկովկասում ստեղծված երեք անկախ պետությունների՝ Վրաստանի, Ադրբեջանի և Հայաստանի միջև սահմանային վեճեր բռնկվեցին: Ղարաբաղի բնակչությունը իրեն հայտարարեց Հայաստանի Հանրապետության բաղկացուցիչ մաս: Հայաստանը ընդունեց դա, Ադրբեջանը մերժեց և փորձեց զենքի ուժով Ղարաբաղը ենթարկել իրեն: Ադրբեջանին պաշտպանում էին Թուրքիան և Անգլիան, որոնք այդ ժամանակ Անդրկովկասում զորքեր ունեն: Սակայն ղարաբաղցիներին ծնկի բերել չհաջողվեց: Նրանք զենքով պաշտպանում էին իրենց անկախությունը և պատմական հայրենիքում մնացած հայության հետ նույն՝ հայկական պետության մեջ ապրելու իրավունքը:

Հակամարտությունը հայտնվեց *միջազգային հարաբերությունների ոլորտում և դարձավ Ազգերի լիգայի քննարկման նյութ*: Ազգերի լիգան Լեռնային Ղարաբաղը հայտարարեց *«վիճելի տարածք»*, որի հարցը պետք է լուծեր հատուկ ստեղծվելիք հանձնաժողովը:

1920թ. ապրիլին 11-րդ Կարմիր բանակի օգնությամբ Ադրբեջանում հռչակվում է խորհրդային իշխանություն, և Լեռնային Ղարաբաղի խնդրով սկսում են *զբաղվել խորհրդային Ռուսաստանի և բոլշևիկյան կուսակցության ղեկավարությունը*: Դրա արդյունքում Լեռնային Ղարաբաղը հանձնվում է Ադրբեջանական ԽՍՀ, որի կազմում էլ և 1923թ. հայաբնակ տարածքի մի մասում ստեղծվում է *Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզը (ԼՂԻՄ)*:

Ուշագրավ է հակամարտության զարգացմանը Վ.Ֆ.Պրյախինի տված գնահատականը: Նրա կարծիքով «Հակամարտության գենեզիսի բոլոր հակասական ու զգացմունքային մեկնաբանություններից պարզ է դառնում մի բան՝ նախկին Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզը Ադրբեջանական ԽՍՀ կազմում ամբողջովին հանդիսանում է ՀամԿ(բ) և անձամբ Ստալինի ազգային քաղաքականության պտուղ»:¹ Նա հիշատակում է Ստալինի հեռագիրը Օրջոնիկիձեին, որտեղ ասվում է «... չի կարելի անվերջ խուսանավել կողմերի միջև.. տվյալ դեպքում պետք է պաշտպանել Ադրբեջանին թուրքիայի հետ միասին: Ես խոսել եմ Լենինի հետ, նա չի առարկում»:¹ Ստալինի այդ դիրքորոշումը Պրյախինը, հետևելով այլ վերլուծաբանների, համարում է *շարունակությունը քեմալիստական թուրքիայի նկատմամբ խորհրդային Ռուսաստանի այն քաղաքականության, որի արդյունքում հանուն Անդրկովկասում թուրքիային դաշնակից ունենալու, նրան զիջեց նախկինում Ռուսական կայսրության կազմում գտնվող Կարսի, Սարիղամիշի, Կադզվանի, Իզդիդի շրջանները, իսկ Նախիջևանը դրեց Ադրբեջանի գերիշխանության տակ:* Եվ դա այն դեպքում, երբ խորհրդային ղեկավարությունում կար նաև այնպիսի տեսակետ (Չիչերին և ուրիշներ), որ Անդրկովկասի պետական սահմանազատումը պետք է կատարվի ոչ թե *«քաղաքական նպատակահարմարության», այլ պետական սահմանների և ազգությունների բնակության աշխարհագրական սահմանների համապատասխանության սկզբունքով:* Ակնհայտ է, որ այդ սկզբունքի կիրառման դեպքում Լեռնային Ղարաբաղն իր տեղաբնիկ հայ բնակչությամբ միացված կլիներ խորհրդային Հայաստանին, և չէր լինի ներկայիս հակամարտությունը:

«Քաղաքական նպատակահարմարության» սկզբունքի կողմնակիցները Լեռնային Ղարաբաղը Ադրբեջանին հանձնելու միջոցով ձգտում էին այնտեղ ուժեղացնել պրոռուսական ու պրոբոլշևիկյան տրամադրությունները, որը համապատասխանում էր Ստալինի և նրա համախոհների կայսերական նկրտումներին: Միաժամանակ նրանք համարում էին, որ երկու հակամարտող կողմերի՝ Ղարաբաղի հայության և Ադրբեջանի հանրապետական իշխանության միջև հանձինս բոլշևիկյան կուսակցության և խորհրդային տոտալիտար իշխանության, մշտապես գոյություն կունենա այն «երրորդ ուժը», որը թույլ չի տա հակամարտության բորբոքում:

¹ В.Ф.Пряхин, *հիշյալ աշխատությունը*, էջ 90

Եվ իրոք, խորհրդային իշխանության 70 տարիների ընթացքում *հակամարտության ակնհայտ սրում տեղի չունեցավ. այն գտնվում էր սառեցված վիճակում*։ Բայց դա չէր նշանակում, որ գտնված է հակամարտության վերջնական լուծման ճշմարիտ ուղի։ Հակամարտություն ծնող պատճառները շարունակում էին գոյություն ունենալ, թեև հաճախ ձևափոխված վիճակում։

Հակամարտության եթիկական, սոցիալ-տնտեսական, քաղաքակրթական, կրոնական, վարչաքաղաքական բաղադրիչներն իրենց խտացված արտահայտությունը գտել էին մեկ ընդհանուր ոլորտում։ Դա *ուղղածից պետական կառավարման տոտալիտար ծեն էր, որն Ադրբեջանի գլխավոր (տիտուլային) ազգի կողմից վարպետորեն օգտագործվում էր ինքնահաստատման ու կոնսոլիդացման և փոքրամասնություն կազմող տեղաբնիկ ազգերին, դրանց թվում և հայերին ճնշելու և ծուլելու համար*։

Այդ նպատակին միտված քաղաքականությունը տալիս էր իր արդյունքը։ Արևելյան Անդրկովկասի բազմաէթնիկ տարածքի պատմության մեջ առաջին անգամ ստեղծված միասնական պետական կազմավորումն իր վրա վերցրեց Ադրբեջան անվանումը, որը հետագայում դարձավ պաշտոնական և ընդունվեց միջազգային հանրության կողմից։ Պահանջվեց բավականին երկար ժամանակ, որպեսզի պետության Ադրբեջան անվանումը տարածվի մեծամասնություն կազմող ազգության վրա նույնպես։ «Ադրբեջանցիներ», «ադրբեջանական ազգ» տերմինները *պաշտոնականություն ստացան 30-ական թվականներից միայն*, փոխարինելով «կովկասյան թաթարներ» կամ «մահմեդականներ», «թուրքեր» տերմիններին։

Հաջորդ տասնամյակներում Ադրբեջանի պաշտոնական վիճակագրությունն ամեն մի նոր մարդահամարի ժամանակ «գրանցում էր» հանրապետության բնակչության ազգային կազմի նոր փոփոխությունն իրենց «ադրբեջանցիների» տեսակարար կշռի բարձրացման և ազգային փոքրամասնությունների նվազման։

Հայերին վերաբերող տվյալներն ունեին հետևյալ պատկերը։

Լեռնային Ղարաբաղի այն հատվածում, որը տրամադրվեց նորաստեղծ ինքնավար մարզին, 1923թ. տվյալներով բնակվում էր 158 հազ. մարդ, որի 94.4 % հայեր էին։ Ընդգծենք, որ մինչ այդ եղած վարչատարածքային բաժանումով Լեռնային Ղարաբաղի մեջ են եղել նաև Ինքնավար մարզի սահմաններից դուրս թողնված այն տարածքները, որտեղ հետագայում ստեղծվել են Շահումյանի, Քելբաջարի և Լաչինի վարչական շրջանները (վերջին երկուսը ստեղծվել են

հիմնականում Կարմիր Քրդստան անունը կրող վարչական շրջանի սահմաններում, որը 30-ական թվականների սկզբում լուծարվեց):

Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզը Անդրկովկասի 8 վարչաքաղաքական տարածքային միավորներից (3 միութենական հանրապետություն, 3 ինքնավար հանրապետություն և 2 ինքնավար մարզ) միակն էր, որի բնակչության ընդհանուր թիվը 1923-1979թթ. ընթացքում չէր աճում, և դա այն դեպքում, երբ Ադրբեջանական ԽՍՀ-ում ամբողջությամբ վերցրած այդ ցուցանիշը գրեթե եռապատկվել էր, իսկ Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետությունում աճել էր 2.5 անգամ¹:

Դրան զուգահեռ Ադրբեջանի բնակչության ընդհանուր թվում կայուն ձևով նվազում էր հայերի և մյուս ազգային փոքրամասնությունների (հատկապես քրդերի, լեզգիների, թալիշների) տեսակարար կշիռը: Առավել նկատելի էր Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչության թվի ինչպես հարաբերական, այնպես էլ բացարձակ նվազումը: Բացարձակ նվազումը տեղի էր ունենում հայ բնակչության արտագաղթի, իսկ հարաբերական նվազումը, որի տեմպերը շատ ավելի բարձր էին, նաև ադրբեջանցիների թվի արագ, հիմնականում մեխանիկական աճի հետևանքով: Եվ, «ինտերնացիոնալ Խորհրդային Ադրբեջանի» իշխանությունների կողմից «լենինյան ազգային քաղաքականության հետևողական կիրառման» շնորհիվ տեղաբնիկ հայ բնակչության բաժինը մարզի բնակչության ընդհանուր թվում հակամարտության ակտիվ փուլի նախօրյակին նվազել էր մինչև 75%-ի: Տեղին էին զգուշացնում վերլուծաբանները, որ այդ միտումի հետագա զարգացումը չկանխելու դեպքում Լեռնային Ղարաբաղը կհայտնվեր հայաթափման վտանգի առջև և կկրկներ Նախիջևանի ճակատագիրը, որտեղ ժամանակին մեծամասնություն կազմող հայ բնակչության և ոչ մի ներկայացուցիչ այժմ չկա:

Ահա այդ հեռանկարն էր, որ Ղարաբաղի հայության մոտ մշտապես բարձր էր պահում օտար ճնշումից ազատվելու, սեփական բախտը ինքնուրույնաբար տնօրինելու և հարևան ժողովուրդների հետ իրավահավասարության պայմաններում ապրելու բնական ձգտումը:

Ինչպես արդեն նշել ենք, անցյալ դարի 80-ական թվականների կեսերից Խորհրդային Միությունում սկսված սոցիալ-քաղաքական բարեփոխումները, տոտալիտարիզմի թուլացումը և ազատական գա-

¹ Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդագրական ցուցանիշների մանրամասն վերլուծությունը տե՛ս Լ.Ա. Բալեսյան, Խ.Ա.Մուրադյան Օ некоторых итогах и проблемах экономического развития Нагорного Карабаха. ԳՍՄԴ ԳԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1989թ. N 5

դափարների տարածումը չէին կարող անփոփոխ թողնել նաև տասնամյակներ անընդհատ տոտալիտար եղանակներով պարտադրվող «ազգամիջյան խաղաղ հարաբերությունները»: Եվ այդ հարաբերությունները, ինչպես և սպասվում էր, դուրս եկան կենտրոնական իշխանության վերահսկողությունից և *դարձան անկառավարելի. Իսկ ազգամիջյան հարաբերությունները, հայտնի է, ուղղակիորեն առնչվում են դաշնային սկզբունքներով կառուցված բազմազգ պետության, ինչպիսին ԽՍՀՄ-ն էր, վարչաքաղաքական կառուցվածքին*:

Ուստի պետք է օրինաչափ համարել, որ Խորհրդային Միությունում բռնկված ազգամիջյան առավել խոշոր *հակամարտությունները միանգամից ընդունեցին նաև տարածքային հակամարտության բնույթ*:

Ձևավորվեցին հակամարտության երկու մակարդակներ: *Բարձր մակարդակում* հակամարտությունը ընթանում էր մի կողմից ԽՍՀՄ տերության (կայսրության), *նրա տարածքային միասնության դիրքերից հանդես եկող կենտրոնական իշխանության և, մյուս կողմից, միութենական հանրապետությունների, նրանց գլխավոր (տիտուլային) ազգերի միջև*:

Ստորին մակարդակում հակամարտությունը զարգանում էր *միութենական հանրապետության* (ԽՍՀՄ փլուզումից հետո՝ անկախ պետության) և *նրա կազմում ինքնավարություն ունեցող վարչատարածքային միավորների*, նույնն է թե միութենական հանրապետության տիտուլային ազգի և փոքրամասնություն կազմող, բայց քաղաքական կարգավիճակ ունեցող ազգի միջև:

Առաջին մակարդակի հակամարտություններն իրենց միանշանակ լուծումը գտան միջազգային իրա՛ւունքի հիման վրա, առանց զինված բախումների. *ԽՍՀՄ-ը ինքնալուծարվեց և միութենական հանրապետությունները հռչակվեցին ինքնիշխան պետություններ և ստացան միջազգային ճանաչում դե յուրե*:

Երկրորդ մակարդակի հակամարտությունների միասնական (ստանդարտ) լուծում չգտնվեց: Ռուսաստանի Դաշնությունում *հակամարտությունները կարգավորվեցին պետության վարչաքաղաքական տարածքային կառուցվածքի բարեփոխման*, մասնավորապես ազգային-տարածքային միավորների քաղաքական կարգավիճակի բարձրացման և իրավունքների ընդլայնման միջոցով, և *արդյունքում կանխվեցին ռազմական բախումները* (բացառությամբ Չեչենական հանրապետության): Մյուս հանրապետություններում, դրանց թվում և Ադրբեջանում, հակամարտությունները մտան *զարգացման ակտիվ*

փուլ և վերածվեցին ռազմական առճակատման:

Ինչպե՞ս սկսվեց և ինչպե՞ս զարգացավ հայ-ադրբեջանական (ադրբեջանա-ղարաբադյան) հակամարտության ակտիվ փուլը:

Ընդունված է դրա սկիզբը համարել 1988թ. փետրվարի 20-ը, երբ ԼՂԻՄ ժողովրդական պատգամավորների մարզային խորհրդի արտահերթ նստաշրջանը որոշում ընդունեց **խնդրել Չայկական ԽՍՀ և Ադրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդներին քննարկել ԼՂԻՄ-ը Ադրբեջանի կազմից դուրս գալու և Չայաստանին միանալու հարցը:** Դա նշանակում է, որ ԼՂԻՄ իշխանությունները ձգտում էին **խնդիրը լուծել օրինական կարգով, հիմք ունենալով ԽՍՀՄ սահմանադրությունը:**

Ի պատասխան այդ քաղաքական դիմումի, Ադրբեջանի իշխանությունները, ինչպես հետագայում պարզվեց Մոսկվայի իմացությամբ, սկսեցին բռնություններ մարզի սահմաններից դուրս բնակվող հայ բնակչության նկատմամբ: Մարզային խորհրդի որոշումից ընդամենը մի քանի օր անց **Սումգաիթում սկսվեց հայերի կոտորածը:** Ավելի ուշ **հայ խաղաղ բնակչության զանգվածային ջարդեր կազմակերպվեցին Կիրովաբադում, Շամխորում, Բաքվում:**

Ադրբեջանական իշխանությունների պաշտոնական պատասխանը ձևակերպվեց Գերագույն խորհրդի նախագահության 1988թ. հունիսի 13-ի որոշումով, որով մերժվում էր ԼՂԻՄ մարզային խորհրդի դիմումը: Մինչ այդ, նույն թվականի մարտի 23-ին մերժողական որոշում էր ընդունել ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը:

Ադրբեջանական կողմի պաշտոնական մերժումից երկու օր անց, հունիսի 15-ին Չայաստանի Գերագույն խորհրդի նախագահությունը որոշում է ազգերի ազատ ինքնորոշման իրավունքի մասին **ԽՍՀՄ սահմանադրության 70-րդ հոդվածի հիման վրա տալ համաձայնություն ԼՂԻՄ-ը Չայկական ԽՍՀ հետ միավորվելուն:**

Այս որոշումներին հաջորդեցին իրադարձություններ, որոնք **հակամարտության զարգացման նոր փուլ նշանավորեցին:** 1988թ. սեպտեմբերի 21-ին միութենական իշխանությունը ԼՂԻՄ-ում **հայտարարեց արտակարգ իրավիճակ և զորք մտցրեց Ստեփանակերտ:** Դեկտեմբերի 1-ին Չայաստանում ձերբակալվեցին «Ղարաբաղ» կոմիտեի՝ ԼՂԻՄ-ը Չայկական ԽՍՀ հետ միավորման համաժողովրդական պայքարը ղեկավարելու համար հասարակական հիմունքներով ստեղծված կազմակերպության, անդամները, իսկ հաջորդ տարվա հունվարին **ստեղծվեց ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի Չատուկ Կոմիտե՝ ԼՂԻՄ տարածքում պետական-վարչական վերահսկողության ամենալայն իրավունքներով:** Բաքվում նոր թափ առան հանրահավաքներն ու

փողոցային ցույցերը, *սկսվեց Հայաստան և ԼՂԻՄ եկող երկաթուղու և գազամուղի շրջափակումը*: 1989թ. աշնանը Ադրբեջանի ղեկավարության ճնշման տակ ԼՂԻՄ Հատուկ կոմիտեի գործունեությունը դադարեցվեց: *Ակնհայտ էր դառնում ինքնավար մարզի հայ բնակչության վրա կախված վտանգի ահագնացումը*:

Որպես պատասխան քայլ 1989թ. դեկտեմբերի 1-ին ստեղծվեց *Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային խորհուրդ, որը և ընդունեց հռչակագիր ԼՂԻՄ խորհրդային Հայաստանի հետ միավորելու մասին*:

Ադրբեջանական իշխանությունների հաջորդ քայլը եղավ այն, որ Լեռնային Ղարաբաղի դեմ *սկսեց լայնածավալ ռազմական գործողություններ*, փորձելով զենքի ուժով ճնշել Արցախի հայության՝ իր պապենական հողի վրա ազատ ապրելու արդարացի ձգտումը: *Ղարաբաղի հայ բնակչությունը զենքին պատասխանեց զենքով*: Ղարաբաղցիների *պայքարը ստացավ կազմակերպված ինքնապաշտպանության բնույթ*:

Այդպիսին էր վիճակը, երբ սկսվեց ԽՍՀՄ-ի անկասելի փլուզումը: 1991թ. օգոստոսի 30-ին Ադրբեջանը հռչակեց 1918թ. իր կորցրած անկախության վերականգնումը և դուրս եկավ ԽՍՀՄ-ի կազմից: ԽՍՀՄ օրենքի համաձայն Ադրբեջանի այդ քայլը չէր նշանակում, որ 1923 թ. խորհրդային Ադրբեջանի ենթակայությանը հանձնված ԼՂԻՄ ինքնաբերաբար նույնպես դուրս է գալիս ԽՍՀՄ կազմից: *Երկու օր անց՝ 1991թ. սեպտեմբերի 2-ին Լեռնային Ղարաբաղի մարզային և Շահումյանի շրջանային խորհուրդների համատեղ նստաշրջանը հենվելով ԽՍՀՄ օրենքի վրա, հռչակեց Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ծնունդը*: Դա 1990թ. ապրիլի 3-ին ընդունված ԽՍՀՄ օրենքն էր: Այն վերնագրված էր «ԽՍՀՄ-ից միութենական հանրապետության դուրս գալու հետ կապված հարցերի որոշման կարգի մասին»: Դրանով կարգավորվում էր այն մեխանիզմը, որը պետք է ապահովեր ԽՍՀՄ սահմանադրության 70-րդ հոդվածով նախատեսված միութենական հանրապետության ԽՍՀՄ կազմից *դուրս գալու իրավունքի իրագործումը*: Օրենքը նախատեսում էր դուրս գալու հարցը լուծել հանրաքվեի միջոցով, ավելին՝ ինքնավար հանրապետություններում, ինքնա՝ օր մարզերում և ինքնավար օկրուգներում հանրաքվե պետք է անցկացվեր միութենական հանրապետությունից անկախ: *Ադրբեջանը հռչակեց իր անկախությունը առանց հանրաքվեի: Նորաստեղծ ԼՂՀ իր պետական անկախությունը և ԽՍՀՄ կազմից դուրս գալը հռչակեց 1991թ. դեկտեմբերի 10-ին անցկացրած հանրաքվեի հիման վրա*:

Վերը թվարկված իրադարձությունները, որոնք արժատական փո-

փոխություններ մտցրին խորհրդային տարածքի քաղաքաաշխարհագրական կառուցվածքում, *իրավական առումով նոր բովանդակություն հաղորդեցին* նաև Ղարաբաղյան հիմնախնդիրն:

Սինչև ԽՍՀՄ փլուզումը, որը պաշտոնապես հռչակվեց 1991թ. դեկտեմբերի 25-ին, Ղարաբաղյան հիմնախնդիրը հանդիսանում էր *միննույն պետության ներքին խնդիր*. Ինքնավար մարզի քաղաքական կարգավիճակ ունեցող սուբյեկտը (ԼՂԻՄ) սահմանադրական մեթոդներով ձգտում էր, մնալով նույն պետության կազմում (ԽՍՀՄ), դուրս գալ մեկ միութենական հանրապետության (Ադրբեջանական ԽՍՀ) կազմից և միավորվել մի այլ միութենական հանրապետության (Հայկական ԽՍՀ) հետ: Սակայն ԽՍՀՄ փլուզումով և Ադրբեջանի ու Հայաստանի անկախացումով *հակամարտությունը ազգային ազատագրական շարժման հատկանիշների հետ միասին միջազգային հանրության ընկալումով ծեռք բերեց նոր՝ միջպետական հակամարտության հատկանիշ*. Ըստ որում անտեսվեց այն հանգամանքը, որ *Լեռնային Ղարաբաղը երբեք անկախ Ադրբեջանի կազմում չի եղել և նրա անկախության հռչակումը իրավական առումով լիովին հիմնավորված էր*:

Հիմնախնդիրը միջազգայնացվեց և նրա կարգավորման հարցով սկսեց զբաղվել *այդ նպատակով ստեղծված միջազգային հատուկ մարմին՝ Եվրոպայի անվտանգության ու համագործակցության կազմակերպության (ԵԱՀԿ) Մինսկի խումբը*:

ԵԱՀԿ-ի միջնորդությամբ և Ռուսաստանի հատուկ ջանքերի շնորհիվ հակամարտության կողմերը *1994թ. մայիսի 12-ից դադարեցրին ռազմական գործողությունները և հաստատեցին զինադադար*, որը պահպանվում է առ այսօր: Զինադադարը ստորագրեցին *Ադրբեջանական Հանրապետությունը, Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը և Հայաստանի Հանրապետությունը*:

Նշենք, որ մինչ այդ անկախացած Լեռնային Ղարաբաղի իրարից անջատ գործող զինված ջոկատները, միավորվելով միասնական պաշտպանական բանակի մեջ, կարողացել էին հակահարված տալ Լեռնային Ղարաբաղ ներխուժած ադրբեջանական կանոնավոր բանակին, նրան դուրս մղել նախկին ԼՂԻՄ սահմաններից, ազատագրել պատմականորեն Ղարաբաղին պատկանող զգալի տարածքներ և ամրանալ իր համար առավել անվտանգ բնագծերում: Ռազմական հաղթանակների շնորհիվ Լաչինի հատվածում բացվել էր Ղարաբաղը Հայաստանին կապող միջանցք, հայկական բանակը զբաղեցրել էր նաև մարզից արևմուտք (մինչև Հայաստանի սահմանը) և հարավ (մինչև Իրանի սահմանը) ընկած շրջանները: *Դրա շնորհիվ մի քանի*

անգամ կրճատվել էր ռազմաճակատի գիծը և մեծացել էր ինքնորոշված Ղարաբաղի Հանրապետության տարածքը պաշտպանելու հնարավորությունը, նրա շուրջը ձևավորվել էր ներկայիս անվտանգության գոտին:

Կրակի դադարեցումից հետո անցել է ավելի քան 11 տարի: Այդ ընթացքում ԵԱՀԿ աջակցությամբ շարունակվում են հակամարտության կարգավորման շուրջ տարվող երկկողմ ու բազմակողմ բանակցությունները: Սակայն դրանք առ այսօր որևէ արդյունք չեն տվել: *Հակամարտության կողմերից յուրաքանչյուրը շարունակում է առաջ մղել իր նախնական կարծի դիրքորոշումը:* Ադրբեյջանը միանշանակ պնդում է տարածքի ամբողջականության պահպանման և սահմանների անխախտելիության սկզբունքի վրա: Հայկական կողմը (ՀՀ և ԼՂՀ) նախապատվությունը տալիս է ազգերի ինքնորոշման իրավունքի կիրառմանը և դա հիմնավորում է ելնելով *ԼՂ հայության ֆիզիկական անվտանգության պահպանման և նրա կայուն ժողովրդավարական զարգացման համար անհրաժեշտ պայմանների ապահովման սկզբունքից:*

10.2 ՂԱՐԱԲԱՂՅԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴՐԻ ԼՈՒԾՄԱՆ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՀԻՄՔԵՐԸ ԵՎ ՈՒՂԻՆԵՐԸ

Փորձագետների որոշ մասի կարծիքով հայ-ադրբեյջանական (ադրբեյջանա-ղարաբաղյան) հակամարտության կարգավորման հարցում ստեղծվել է *փակուղային վիճակ*: Կողմերից յուրաքանչյուրն ունի իր սեփական հաշվարկներն ու հիմնավորումները, որոնք և ներկայացնում ու պաշտպանում է բանակցային գործընթացում, ձգտելով դրանք առավելագույնս հարմարեցնել սեփական շահերին: Բայց քանի որ հակամարտող կողմերն այժմ միջազգային հարաբերությունների սուբյեկտներ են, այդ շահերը կարող են *քննարկվել միջազգային իրավունքի դիրքերից և միջազգային իրավունքի շրջանակներում միայն:* Այստեղ է, որ դեռևս փոխադարձ ընդունելի լուծումներ չեն գտնվում:

Ինչպես արդեն ասվել է (գլուխ 8), էքստրաբաժնային հակամարտությունը եթե որևէ *պետության ներսում է*, ապա միջազգային իրավունքի նորմերին ուղղակիորեն չի ենթարկվում և կարգավորվում է տվյալ պետության օրենքներով: Որպես հակամարտող կողմեր հանդես են գալիս *տիտուլային ազգը ի դեմս կենտրոնական իշխանության և ինքնորոշման ձգտող ազգային փոքրամասնությունը:*

Միջպետական հակամարտության դեպքում հակամարտող կող-

մեր են ինքնիշխան պետությունները, որոնց փոխհարաբերությունները որոշվում են **միջազգային իրավունքով:**

Ղարաբաղյան հակամարտությունը, ինչպես տեսանք, ծագել է և սկզբնական շրջանում զարգանում էր որպես ներպետական հակամարտություն Ադրբեջանի և նրա մասը կազմող ԼՂԻՄ միջև: Այն վերածվեց միջպետական հակամարտության խորհրդային միութենական պետության լուծարումից հետո միայն, և հակամարտող կողմերը՝ Ադրբեջանական Հանրապետությունը և Լեռնային Ղարաբաղի շահերը ներկայացնող Հայաստանի Հանրապետությունը սկսեցին հանդես գալ միջազգային իրավունքի սուբյեկտներ: Դա նշանակում էր, որ **առաջ տալես փոխվեցին հակամարտության կարգավորման իրավական հիմքերը: Դրանք մտան միջազգային իրավունքի ոլորտ:**

Հայտնի է, որ միջազգային իրավունքը դեռևս չի նշակել այն սկզբունքներն ու մեխանիզմները, որոնք կարող են **միանշանակ և հստակ պատասխան տալ** էթնոտարածքային հակամարտություններին վերաբերող հարցերին:

Բանն այն է, որ էթնոտարածքային հակամարտությունների կարգավորման հիմք հռչակված երկու տարածքային ամբողջականության պահպանման և ազգի ինքնորոշման իրավունքի սկզբունքները **գործնականում հանդես են գալիս որպես միմյանց հակասող, իրարամերձ սկզբունքներ:** Միջազգային հարաբերությունների պրակտիկայում առայժմ չի հաջողվում գտնել այդ սկզբունքների փոխհամաձայնության արդյունավետ մեխանիզմները (տե՛ս գլ.8.5):

Ազգերի ինքնորոշման, ընդհուպ մինչև ինքնիշխան պետության ստեղծման սկզբունքը որպես միջազգային իրավունքի սկզբունք պաշտոնական ձևակերպում ստացավ 1960թ.դեկտեմբերին Սիավորված Ազգերի կազմակերպության Գլխավոր Ասամբլեայի ընդունած **գաղութային երկրներին ու ժողովուրդներին անկախություն տրամադրելու մասին դեկլարացիայում:** Բայց այդ նույն դեկլարացիայով ընդունվեց մի կետ ևս, որը նպատակ ուներ հավասարակշռել ինքնորոշման սկզբունքը, բայց գործնականում հակասության մեջ մտավ վերջինիս հետ: Դեկլարացիայի 1-ին հոդվածը հռչակում է.

«Բոլոր ժողովուրդներն ունեն ինքնորոշման իրավունք. այդ իրավունքի շնորհիվ նրանք ազատ են որոշելու իրենց քաղաքական կարգավիճակը և ազատ են իրականացնելու իրենց տնտեսական, սոցիալական և մշակութային զարգացումը»:

Սինչդեռ 6-րդ հոդվածը ամրագրում է.

«Ազգային միասնությունը կամ երկրի ամբողջականությունը մաս-

նակիրդեն կամ ամբողջությամբ խախտելու ամեն մի փորձ անհամատեղելի է Միավորված Ազգերի Կազմակերպության կանոնադրության նպատակների ու սկզբունքների հետ¹»:

Պրակտիկան ցույց է տալիս, որ աշխարհաքաղաքական տարբեր իրադրություններում և տարբեր գործոնների ազդեցության տակ *Ֆիջազգային հանրությունը փոխում է իր վերաբերմունքը ինքնորոշման իրավունքի և տարածքային ամբողջականության սկզբունքների նկատմամբ, առավելությունը տալով մեկին կամ մյուսին*։ ՄԱԿ-ի 1960թ. դեկլարացիան հիմնականում աչքի առաջ ուներ աշխարհում, հատկապես Աֆրիկա մայրցամաքում թափ առած ապագադուքացումն ու նոր ինքնիշխան պետությունների ստեղծումը։ Դեկլարացիան օրինականացնում էր տարերայնորեն սկսված գործընթացը և նպաստում էր դրա իրավական կարգավորմանը։ Այդ ժամանակներում էր, երբ *աշխարհի քաղաքական քարտեզում գրեթե միաժամանակ հայտնվեցին մի քանի տասնյակ նոր պետություններ*, որոնք ճանաչվեցին դե յուրե և դարձան միջազգային իրավունքի սուբյեկտներ։

Գաղութային երկրների անկախացումը և նոր պետությունների ստեղծումը, որը կարող էր տեղի ունենալ նաև գոյություն ունեցող պետությունների տարածքային ամբողջականության սկզբունքը խախտելու միջոցով, *արժանանում էր միջազգային հանրության հավանությանը ընդհուպ մինչև 70-ական թվականների կեսերը*, երբ ծայրաստիճան սրվեց «Արևելք»-«Արևմուտք» հակասությունը և խորացավ «սառը պատերազմը»։ Երկբևեռ աշխարհի հարաբերական կայունությունը պահպանվում էր *ուժերի հաստատված հավասարակշռությունը և ստատուս քվոն* պահպանելու միջոցով։ *Ամեն մի սահմանային փոփոխություն սկսեց վտանգավոր համարվել հակամարտող այս կամ այն կողմի համար*։

70-ական թվականների սկզբին Եվրոպայի 33 պետություններ, ԱՄՆ-ը և Կանադան միջազգային նոր իրադրության պայմաններում ստորագրեցին, այսպես կոչված *Յելսինկյան հռչակագիրը անվտանգության և համագործակցության մասին*։ Այդ միջազգային փաստաթղթում ամրագրվում էր ռազմաստրատեգիական ու քաղաքական հավասարակշռությունը ՆԱՏՕ-ի ու Վարշավայի պայմանագրի կազմակերպության միջև և *Եվրոպայի պետական սահմանների անխախ-*

¹ Մեջբերումը ըստ «Этнополитические конфликты в Закавказье: их истоки и пути решения»: Изд. Центра международного развития и конфликтологии Мерилендского университета. Мериленд, США, 1997, с. 74

տելիությունը: Դա նշանակում էր, որ ստեղծված կոնկրետ իրավիճակում գերակայությունը տրվեց պետությունների տարածքային ամբողջականության ու սահմանների անձեռնմխելիության սկզբունքին:

Միջազգային իրավունքի այդ ուղղվածությունը պահպանվեց մինչև 80-ական թվականների վերջը, 90-ականների սկիզբը, երբ լուծարվեց Վարշավայի պայմանագրի կազմակերպությունը, քանդվեց Բեռլինյան պատը, վերամիավորվեց Գերմանիան և սկսվեց ԽՍՀՄ փլուզումն ու միութենական հանրապետությունների անկախացումը: Դա նշանակում էր «սառը պատերազմի» ավարտ և միջազգային նոր իրադրության հաստատում: Միջազգային հանրությունը առանց որևէ դժվարության ընդունեց և օրինականացրեց Եվրոպայի քաղաքական քարտեզի բոլոր սահմանային փոփոխությունները և դե յուրե ճանաչեց բոլոր նոր անկախ պետություններին: Դա էլ իր հերթին նշանակում էր, որ լեռնայն կրկին առաջնությունը տրվեց ազգերի ինքնորոշման իրավունքի սկզբունքին:

Ինչպես ասվել է, ԽՍՀՄ ու Հարավսլավիայի Դաշնային պետության փլուզումով և նրանց հանրապետություններն անկախացան ազգերի ինքնորոշման իրավունքի սկզբունքով: Այդ նույն իրավունքից փորձեցին օգտվել նոր անկախացած պետությունների սահմաններում գտնվող ազգային փոքրամասնությունները ևս: Էթնոտարածքային հակամարտությունները մտան ակտիվ զարգացման փուլ և դարձան միջազգային իրավունքի սուբյեկտ:

Դա արդեն նոր երևույթ էր, որի հետագա տարածումն ու խորացումը շատ փորձագետների կարծիքով *կարող էր դառնալ անկառավարելի և սպառնում էր աշխարհի առանց այդ էլ խաբիսված կայունությանը, որը հենվում էր ստատուս քվոյի պահպանման վրա:*

Ստեղծված նոր պայմաններում *միջազգային հանրությունը կրկին փոխեց իր վերաբերմունքը* պետությունների տարածքային ամբողջականության և ազգերի ինքնորոշման իրավունքի նկատմամբ: Այժմ ոչ տեսականորեն և ոչ էլ գործնականում *չի ընդունվում այդ սկզբունքներից մեկի գերակայությունը մյուսի նկատմամբ*, բայց և ակնհայտ է, որ ազգերի ինքնորոշման իրավունքի կիրառմանը մոտենում են շատ ավելի մեծ զգուշավորությամբ ու բարյացակամությամբ (տես գլ. 8.5): *Դա հակամարտող կողմերի համար ազատ դաշտ է ստեղծում, որպեսզի նրանք բանակցային գործընթացում* առաջ քաշեն նոր սկզբունքներ ու հիմնավորումներ, որոնք, իրենց կարծիքով, կարող են լավագույնս ապացուցել սեփական դիրքորոշման «արդարացի լինելը», հետևապես և առավելագույնս համապատասխանել միջազգային իրավունքի

սկզբունքներին ու սեփական պետության շահերին:

Ինչպիսի՞ն են հայ-ադրբեջանական հակամարտության կողմերի պաշտպանած սկզբունքներն ու հիմնավորումները:

Ադրբեջանի դիրքորոշումը կառուցված է հետևյալ, իր կարծիքով, հիմնավոր, հինգ դրույթների վրա:

Դրույթ 1. Հակամարտության հիմքում ոչ թե Ղարաբաղի հայ համայնքի ինքնորոշման, այլ տարածքային հարցն է, որը ծագել է Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև: Հայաստանն իրականացրել է ագրեսիա Ադրբեջանի նկատմամբ, հետևապես հարցը պետք է լուծվի «օկուպացված» շրջանները Ադրբեջանին վերադարձնելու միջոցով և նրա տարածքային ամբողջականությունը պահպանելու սկզբունքով:

Այդ դրույթի սնանկությունը հաստատվում է հանրահայտ փաստերով: Երբ հակամարտությունը սկսվեց, ԼՂԻՄ սահմաններից դուրս հայկական վերահսկողության տակ գտնվող տարածքներ չկային: Դրանք հայկական վերահսկողության տակ հայտնվեցին այն բանից հետո, երբ համաձայնություն ձեռք չբերվեց Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի, որպես ԽՍՀՄ քաղաքական տարածքային սուբյեկտի կարգավիճակի շուրջ: Ադրբեջանը ընդունեց օրենք ԼՂԻՄ լուծարման մասին և պատերազմական գործողություններ սկսեց մարզի և հարակից շրջանները հայաթափելու նպատակով: Այդ իսկ պատճառով հակամարտության «լուծումը,-ինչպես ձևակերպում է ՀՀ արտաքին հարաբերությունների գերատեսչության ղեկավարը,- ԼՂ կարգավիճակի սահմանման մեջ է, իսկ ԼՂ սահմաններից դուրս վերոհիշյալ տարածքների վերահսկողությունն ապահովում է Լեռնային Ղարաբաղի հայերի անվտանգությունը»:

Դրույթ 2. Հարցը խաղաղ ճանապարհով կարող է լուծվել ՄԱԿ-ի կողմից ընդունված պետությունների տարածքային ամբողջականության և սահմանների անձեռնմխելիության սկզբունքի հիման վրա միայն:

Իրականում, ինչպես տեսանք, այդ սկզբունքը նույն ՄԱԿ-ի ընդունած մյուս սկզբունքի՝ ժողովուրդների ազատ ինքնորոշման իրավունքի նկատմամբ գերակայություն չունի: Դրանք գործում են հավասար իրավունքներով:

Կա մի սկզբունքային նշանակություն ունեցող փաստ ևս, որը ամբողջովին հերքում է տարածքի ամբողջականության սկզբունքի կիրառելիությունը Լեռնային Ղարաբաղի հարցում, և որի հիշատակումից Ադրբեջանը բանակցային գործընթացում խուսափում է: Դա այն է, որ Ադրբեջանը 1991թ. ընդունած պետական անկախության հռչակագրում ամրագրել է, որ ինքը 1918-1920 թթ. գոյություն ունե-

ցած Ադրբեջանի Դեմոկրատական Հանրապետության, բայց ոչ Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի *իրավահաջորդն* է: Բացի այդ, Լեռնային Ղարաբաղը ԽՍՀՄ օրենքին համապատասխան, ինչպես ասվեց, դուրս է եկել Ադրբեջանի կազմից *մինչև վերջինիս անկախացումը, այսինքն՝ երբ նա ԽՍՀՄ մի մասն էր, բայց ոչ միջազգային իրավունքի սուբյեկտ, ուստի տարածքային ամբողջականության սկզբունքը նրա վրա տարածվել չէր կարող*:

Դա նշանակում է, որ Լեռնային Ղարաբաղը *երբեք չի գտնվել* միջազգային սուբյեկտ հանդիսացող *անկախ Ադրբեջանի կազմում*, նա ինքը ԽՍՀՄ միասնական պետության սուբյեկտ է եղել Ադրբեջանական ԽՍՀ հետ մեկտեղ: Դա նշանակում է, որ *Ադրբեջանական պետության տարածքային ամբողջականության խախտում տեղի չի ունեցել, և Ադրբեջանի նկատմամբ միջազգային իրավունքի այդ սկզբունքը ընդհանրապես կիրառելի չէ*: Իրավական այս խառնաշփոթի հանգուցալուծումը դժվարանում է այն պատճառով, որ չնայած վերևում նկարագրված պատմական իրողությանը, անկախացած Ադրբեջանական պետությունը միջազգային ճանաչում ստացավ Խորհրդային Ադրբեջանի սահմաններում:

Դրույթ 3. Ադրբեջանցիներն սպառնում են պատերազմով, եթե իրենց առավելագույն պահանջները չբավարարվեն:

Այդ դրույթի ամարդյունավետ լինելն ակնհայտ է: Նման բարդ և միջազգային կազմակերպությունների ուշադրության կենտրոնում գտնվող որևէ հակամարտության վերջնական լուծումը ռազմական ճանապարհով հնարավոր չի եղել և չի լինի: Ամեն մի ռազմական գործողություն կհանդիպի միջազգային հանրության կտրուկ դիմադրությանը: Բացի այդ, միայն ադրբեջանական ռազմական ուժը բավարար չէ Լեռնային Ղարաբաղի հայության դեմ, որը պաշտպանում է սեփական կյանքը, օջախը, պատմական հայրենիքը, միջազգային ճանաչում ունեցող ինքնորոշման և ազատ ապրելու իրավունքը:

Ադրբեջանն իր «տարածքային ամբողջականությունը» պահպանելու համար պետք է հայերի էթնիկ գտում իրականացնի: Իսկ դա նույնպես ներկա միջազգային պայմաններում հնարավոր չէ: Հայտնի է, թե Սերբիայի համար ինչ ողբերգական հետևանք ունեցավ իր տարածքում գտնվող Կոսովոյի մարզում էթնիկական գտում անցկացնելու փորձը: ԱՄՆ և Եվրատիրիդի մի շարք երկրների միացյալ զինված ուժերի լայնամասշտաբ պատժիչ գործողությունները ստիպեցին սերբերին հրաժարվել իրենց մտադրությունից և պաշտպանեցին Կոսովոյի ալբանական բնակչության անվտանգությունը:

Պրոյեկտ 4. Աղդրեջանի մյուս հույսը ժամանակն է: Աղդրեջանական իշխանությունների հանդգնամբ ժամանակն աշխատում է իրենց օգտին, ժամանակի ընթացքում նավթի գործոնի շնորհիվ Աղդրեջանը տնտեսապես ու ռազմական առումով կիզորանա և հակամարտությունից դուրս կգա հաղթանակով:

Այս հարցը ևս խիստ վարկածային է և բավարար հիմնավորում չունի: Նախ այն պատճառով, որ նավթային ռեսուրսների բացակայությունը ՀՀ և ԼՂՀ տնտեսական զարգացմանը խանգարող վճռական գործոն չէ: Արդի պայմաններում էլ նրանք կարողանում են տնտեսական կայուն զարգացում ապահովել: Բացի այդ, այժմ ականառու է այն միտումը, *իսկ առաջիկայում, ժամանակի ընթացքում կարող է ավելի խորանալ*, որ ժողովուրդների ինքնորոշման իրավունքը միջազգային հասարակական կարծիքի կողմից ավելի բարյացակամ վերաբերմունքի է արժանանում:

Պրոյեկտ 5. Աղդրեջանցիները վստահ են, որ եթե ուժեղացնեն «իրենց քարոզչական գործունեությունը», հակառակորդին (հայկական կողմին) միջազգային հանրությանը ներկայացնեն որպես «ագրեսոր» և դա արտացոլեն միջազգային կազմակերպությունների տարբեր բանաձևերում, ապա հայերին կստիպեն հանձնվել:

Այս վստահությունը ևս ռեալ հիմք չունի: Հակամարտությամբ զբաղվող կազմակերպությունների և անկողմնակալ փորձագետների մոտ կա այն հաստատ հանդմունքը, որ *Աղդրեջանի ներկա վիճակը իր իսկ կողմից սկսած ռազմական գործողությունների և իրականացրած ագրեսիայի հետևանք է, որ Աղդրեջանն իր սեփական ագրեսիայի զոհն է:*

Հայկական կողմի դիրքորոշումը խարսխվում է հետևյալ դրույթների վրա:

1.Լեռնային Ղարաբաղը ինքնորոշման և Աղդրեջանի կազմից դուրս գալու գործընթացը սկսեց այն ժամանակ գործող սահմանադրությանը և այլ պետական օրենքներին ու իրավական ակտերին լիովին համապատասխան, այսինքն *իրավապատշաճ և խաղաղ եղանակով* (դրա մանրամասները շարադրված են վերևում): Նա չի խախտել նաև միջազգային իրավունքի որևէ սկզբունք:

2.Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունն իր գոյության մեկուկես տասնամյակի ընթացքում *ապացուցել է իր կենսունակությունը որպես ինքնիշխան պետություն, արժանազորում է տնտեսական հաջողություններ և ընթանում է ժողովրդավարության ու արևմտյան արժեքային համակարգը ընդունելու և ներդնելու ուղիով:*

3. Հակամարտության վերջնական կարգավորումը հնարավոր է միայն խաղաղ ճանապարհով՝ *փոխզիջումների հիման վրա*: Հայկական կողմը սկզբունքային զիջում է համարում այն փաստը, որ ՀՀ դեռ չի ճանաչել Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը: Եվ դա բարի կամքի դրսևորում է ԵԱՀԿ Մինսկի շրջանակներում խաղաղ կարգավորման գործընթացին սատարելու նպատակով:

Նոր զիջումները, որոնց հայկական կողմը կարող է գնալ, չպետք է հակասեն արդեն քաղաքական ազատություն ու անկախություն ձեռք բերած և սեփական պետականությունը կերտող Լեռնային Ղարաբաղի հայության շահերին:

4. Չնայած այն հանգամանքին, որ Ղարաբաղի ժողովուրդը դեռևս 1991թ. դեկտեմբերի սկզբին միջազգային դիտորդների վերահսկմամբ անցկացրել է հանրաքվե. միահամուռ արտահայտվել է անկախության օգտին և որպես ժողովրդավարական պետություն արդեն կայացել է, *հնարավոր է համարում որոշակի պայմաններում լրացուցիչ հանրաքվեի անցկացման հարցի քննարկումը*:

5. Ադրբեջանա-ղարաբայան հակամարտության վերջնական կարգավորումը և տարածաշրջանի կայուն զարգացումը տևական խաղաղության պայմաններում պետք է հենվի հետևյալ սկզբունքների վրա.

- Ադրբեջանին Լեռնային Ղարաբաղի *ենթակայության անհնարինություն*,
- Լեռնային Ղարաբաղի *անկլավային գոյության անհնարինություն* (ՀՀ հետ ընդհանուր ցամաքային սահմանի առկայություն),
- պատերազմի չվերսկսման և հարևանների հետ ազատ և իրավահավասար գոյակցության միջազգային հատուկ երաշխիքների ապահովում:

6. Հայաստանի Հանրապետությունը պարտադիր պայման է համարում այն, որ *հակամարտության ցանկացած լուծում կարող է վերջնական համարվել, եթե ստանա Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության հավանությունը*.

Ինչպես տեսնում ենք հայ-ադրբեջանական հակամարտության կարգավորման հարցում կողմերի դիրքորոշումները ծայրաստիճան հակադիր են ու իրարամերժ: Ավելի քան մեկ տասնամյակ տևող բանակցությունները, որոնց նասնակցում են նաև միջազգային կազմակերպություններ, որևէ արդյունք չեն տվել: Չեն գտնվում փոխհամաձայնության եզրեր: *Միակ սկզբունքային փոխհամաձայնությունն այն է, որ զինադադարը չպետք է խախտվի, իսկ հակամարտության քաղաքական կարգավորման ուղիների որոնումը և դրա շուրջ տար-*

վող խաղաղ բանակցությունները պետք է շարունակվեն:

Քաղաքագիտական միտքը և հակամարտության խաղաղ կարգավորմամբ շահագրգռված միջազգային կազմակերպությունները ներկայացնում են փոխզիջումային տարբեր առաջարկներ, որոնք հեղինակների կարծիքով, կարող են ընդունելի լինել հակամարտող կողմերից թե մեկի, թե մյուսի համար:

Ինչպես արդեն ասվել է, տարածքային հակամարտություններ եղել են նաև նախկինում, և դրանցից շատերը ի վերջո լուծվել են խաղաղ ***բանակցությունների և փոխզիջումների միջոցով***:¹ Դրանց դրական փորձի վերլուծությամբ զբաղվել են մեծաթիվ մասնագետներ:

Նման բնույթի ուսումնասիրություններ են կատարել նաև հայ պատմաբաններն ու քաղաքագետները:

Ղարաբաղյան հակամարտության քաղաքական լուծման մի քանի հնարավոր տարբերակների հետաքրքիր համեմատական վերլուծություն կատարել է պատմական գիտությունների դոկտոր, ***Պակամարտությունների լուծման Պայկական կենտրոնի տնօրեն Նիկոլայ Պովիաննիսյանը***:²

Ներկայացնելով Ադրբեջանի, ԼՂՀ և Հայաստանի մոտեցումները, նա վերլուծում է հակամարտությունների կարգավորման մի քանի տարբերակներ, որոնք միջազգային հանրության կամ առանձին հետազոտողների կողմից առաջարկվում են որպես Ղարաբաղյան հիմնախնդրի լուծման հնարավոր նախատիպեր: Ն.Պովիաննիսյանը քննության է առնում մասնավորապես շրջանառության մեջ գտնվող «տարածքային փոխանակման», «միասնական պետության», «անկախության», «համադրման» տարբերակները, ինչպես նաև «կիպրոսյան մոդելը»:

Ուշագրավ է այն փաստը, որ 2005թ. հուլիսի սկզբին Նյու Յորքում կայացած ԵԱՀԿ վերհաժողովի նիստում այդ կազմակերպության նախագահի զեկույցում առաջին անգամ պաշտոնապես հնչեց այն կարծիքը, որ Ղարաբաղյան հակամարտության լուծումը կարող է գտնվել «Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանին միացնելու» միջոցով:

¹ Արժանի է ուշադրության հատկապես ԱՄՆ Մերիլենդի համալսարանի քաղաքագիտության պրոֆեսոր Ջ. Կվեստերի ընդհանրացնող հետազոտությունը՝ Существование этнических групп: оптимистические уроки прошлого. В кн. «Этнополитические конфликты в Закавказье: их истоки и пути решения». Мериленд (США), с.45-69.

² Ընթերցողը այդ տարբերակների բովանդակությանը կարող է ծանոթանալ Николай Оганисян, «Карабахский конфликт: этапы, подходы, варианты решения» գրքում: Ե., 1997.

ԻՆՔԼԱՍՏՈՒԳԱՆ ՉԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ի՞նչ փաստերով է ապացուցվում, որ Ղարաբաղը հայկական պատմական թնոմշակության տարածք է:
2. Ղարաբաղի ներկայիս տարածքը Սեծ Հայքի ո՞ր նահանգների սահմաններում է գտնվել:
3. Ե՞րբ և ի՞նչ հանգամանքներում են Արևելյան Անդրկովկասում ու Ղարաբաղում հայտնվել ոչ հայկական թնիկական խմբեր:
4. Ինչպիսի՞սին է եղել Ղարաբաղի վարչաքաղաքական բաժանումը Ռուսաստանին միանալու և նրա կազմում գտնվելու ժամանակներում:
5. Ե՞րբ և ի՞նչ պայմաններում թնոմշակության հակամարտությունը Ղարաբաղում վերածվեց թնոտարածքային հակամարտության և առաջին անգամ դարձավ Ազգերի լիգայի քննարկման առարկա:
6. Ե՞րբ և ի՞նչ հանգամանքներում Լեռնային Ղարաբաղը հայտնվեց Խորհրդային Ադրբեջանի կազմում: Ի՞նչ սկզբունքով առաջնորդվեց Խորհրդային Ռուսաստանի բուլշևիկյան ղեկավարությունը հարցին նման լուծում տալիս:
7. Որո՞նք են հակամարտության բաղադրիչները: Խորհրդային իշխանության տարիներին ինչպե՞ս էր դրսևորվում հակամարտությունը, ի՞նչ միջոցներով էր այն պահվում սառեցված վիճակում:
8. Խորհրդային Ադրբեջանի իշխանությունները Լեռնային Ղարաբաղի նկատմամբ ի՞նչ քաղաքականություն էին վարում: Վերլուծե՛ք ու գնահատե՛ք փաստերով:
9. Ե՞րբ և ի՞նչ պայմաններում ԽՍՀՄ-ում առկա թնիկական հակասությունները ստացան թնոտարածքային բացահայտ հակամարտության բնույթ: Որո՞նք էին հակամարտության երկու մակարդակները: Վերլուծե՛ք յուրաքանչյուրի բովանդակությունը:
10. Ե՞րբ և ինչպե՞ս ադրբեջանա-ղարաբաղյան հակամարտությունը թևակոխեց զարգացման ակտիվ փուլ:
11. Ադրբեջանի անկախացումը և ԽՍՀՄ փլուզումը ի՞նչ նոր հատկանիշներ ավելացրին ադրբեջանա-ղարաբաղյան հակամարտության բովանդակությանը:
12. Ինչո՞վ է հիմնավորվում փորձագետների այն կարծիքը, որ ադրբեջանա-ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորումը միջազգային իրավունքի սկզբունքներով մտել է փակուղի: Դուք կիսո՞ւմ եք այդ կարծիքը:
13. Ինչո՞ւ է կայանում պետության ներսում առկա թնոտարածքային հակամարտության և միջազգային իրավունքի սուբյեկտ հանդիսացող պետությունների միջև թնոտարածքային հակամարտության

տարբերությունը:

14. Միջազգային իրավունքի ի՞նչ սկզբունքներ են դրվում էթնոտարածքային հակամարտությունների կարգավորման հիմքում: Ինչո՞ւմ է արտահայտվում այդ սկզբունքների հակասությունը: Որո՞նք են դրա լուծման ուղիները:
15. Որո՞նք են էթնոտարածքային հակամարտության կարգավորման միջազգային իրավունքի նորմերը: Համեմատե՛ք և վերլուծե՛ք:
16. Միջազգային իրադրության փոփոխությունը ինչպե՞ս է ազդել ինքնորոշման իրավունքի և պետության տարածքային ամբողջականության սկզբունքների նկատմամբ միջազգային հանրության վերաբերմունքի վրա: Վերլուծե՛ք օրինակներով:
17. Հայ-ադրբեջանական էթնոտարածքային հակամարտության կարգավորման հարցում ո՞րն է ադրբեջանական կողմի դիրքորոշումը: Ի՞նչ դրույթների վրա է այն կառուցված:
18. Ինչպիսի՞ն է հայկական կողմի դիրքորոշումը: Որո՞նք են դրա ելակետային դրույթները:
19. Ձեր կարծիքով, հայկական կողմը ինչպիսի՞ փոխզիջումների կարող է գնալ հանուն հակամարտության խաղաղ կարգավորման և հիմնախնդրի արդար լուծման:

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՔԱՂԱՔԱԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ
ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ**

11.1 ՔԱՂԱՔԱԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԴԻՐՔԸ:

ԱՅՆ ՈՐՊԵՍ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՆ

Արդեն ասվել է (գլուխ 3), որ ամեն մի երկիր-պետություն, ինչպիսին է և Հայաստանի Հանրապետությունը, աշխարհագրական (քաղաքաաշխարհագրական) օբյեկտ է և միաժամանակ, ինչը տվյալ դեպքում մեզ համար հատուկ կարևորություն ունի, միջազգային իրավունքի սուբյեկտ է: Այն ունի իր առանձնահատկություններն ու բնութագրիչները և դրանց ամբողջությունը կազմող *անհատական քաղաքաաշխարհագրական բնութագիրը*: Այդ բնութագիրը կարող է *էական փոփոխություններ կրել կախված ոչ միայն երկրի զարգացման ներքին պայմաններից, այլ նաև, և ոչ պակաս չափով, արտաքին՝ համաշխարհային և տարածաշրջանային իրադրությունից*:

Հայաստանը բազմադարյան ընդմիջումից հետո վերականգնեց իր քաղաքական անկախությունը և դրա շնորհիվ կրկին դարձավ *միջազգային հարաբերությունների սուբյեկտ 1918թ. մայիսին և որպես այդպիսին գոյատևեց ընդամենը 2.5 տարի* (պայմանականորեն այն անվանում են Առաջին հանրապետություն): Արտաքին ծայրահեղ աննպաստ գործոնների ազդեցությամբ այն կորցրեց իր անկախությունը, ստացավ այլ պետության մասը կազմող տարածքային-քաղաքական միավորի՝ ԽՍՀՄ միութենական հանրապետության կարգավիճակ (Երկրորդ հանրապետություն) և *դադարեց միջազգային հարաբերությունների սուբյեկտ լինելուց*:

Ներկայիս՝ անկախ Հայաստանի Հանրապետության (Երրորդ հանրապետության)՝ որպես *միջազգային հարաբերությունների սուբյեկտի, անհատական բնութագիրը որոշող բնութագրիչների ու հատկանիշների շարքում բացառիկ տեղ ունի քաղաքաաշխարհագրական դիրքը*, մասնավորապես նրա մակրոմակարդակը¹:

¹ Աշխարհագրական դիրքի 3 մակարդակները՝ մակրո, մեզո և միկրո, ընդհանուր են նրա բոլոր տարատեսակների համար, բայց սոցիալ-տնտեսաաշխարհագրական և քաղաքաաշ-

Հայտնի է, որ աշխարհագրական դիրքը աշխարհագրական գիտության հիմնարար հասկացություններից է: Քաղաքաաշխարհագրական դիրքը դրա հիմնական տարատեսակներից է: (Մյուս տարատեսակներն են՝ համաաշխարհագրականը կամ նույնն է, թե մաթեմատիկաաշխարհագրականը, ֆիզիկաաշխարհագրականը, սոցիալ-տնտեսաաշխարհագրականը)²:

Դժվար չէ կռահել, որ հասարակական կյանքի քաղաքական ոլորտի, ամեն մի երկիր-պետության քաղաքական գործընթացների վրա այդ տարատեսակներից առավել մեծ և անմիջական ազդեցություն ունի քաղաքաաշխարհագրական դիրքը: Ինչ վերաբերում է մյուսներին, ապա դրանց ազդեցությունը դրսևորվում է միջնորդված ձևով, քաղաքաաշխարհագրական դիրքի միջոցով, որը սերտ փոխազդեցության մեջ է գտնվում աշխարհագրական դիրքի մյուս տարատեսակների հետ:

Երկիր-պետության քաղաքաաշխարհագրական դիրքը սոցիալ-տնտեսաաշխարհագրական դիրքի հետ միասին, ի տարբերություն դրա համաաշխարհագրական և ֆիզիկաաշխարհագրական տարատեսակների, *դիմամիկ են և հասարակական կյանքի զարգացման համեմատ կարող են արագորեն փոփոխվել*, ստանալ նոր կոնկրետ բովանդակություն, հետևապես *փոխել հասարակության զարգացման վրա իրենց հակադարձ ազդեցության ինչպես ուղղությունը, այնպես էլ ուժը*:

Այդ օրինաչափությունը հատկապես ցայտուն *արտահայտվում է միջազգային հարաբերությունների և երկիր-պետության արտաքին քաղաքականության ոլորտում*:

Հիշենք, որ արտաքին քաղաքականությունը պետության այն գործունեությունն է միջազգային ասպարեզում, որը կարգավորում է հարաբերություններն արտաքին քաղաքական գործունեության այլ սուբյեկտների հետ, որոնք են՝ պետությունները, արտասահմանյան կուսակցություններն ու այլ հասարակական կազմակերպությունները, համաշխարհային և տարածաշրջանային միջազգային կազմակերպությունները:

Սասնազետներն այն կարծիքի են, որ այդ սուբյեկտներից որի՝

խարհագրական տարատեսակների դեպքում վերջին ժամանակներս «մակրոդիրք» տերմինի հետ միասին ավելի հաճախ օգտագործվում է «աշխարհատնտեսական» (գեոէկոնոմիկական) և «աշխարհաքաղաքական» (գեոպոլիտիկական) դիրք տերմինները: Իսկ առանձին դեպքերում էլ ընդհանրապես «քաղաքաաշխարհագրական դիրքը» փոխարինվում է «աշխարհաքաղաքական դիրքով»։ Ընդհանուր երևույթն արտահայտող հասկացությունը («քաղաքաաշխարհագրական դիրք») նույնացվում է նրա մեկ բաղադրիչի, մեկ ասպեկտի («աշխարհաքաղաքական դիրք») հետ, որը կոռեկտ համարել չի կարելի:

² Հիշենք, որ «աշխարհագրական դիրք» գիտական հասկացության առավել տարածված սահմանման համաձայն աշխարհագրական դիրքը աշխարհագրական օբյեկտի հարաբերությունն է դրանից դուրս գտնվող այն օբյեկտների նկատմամբ, որոնց հետ գտնվում է փոխազդեցության մեջ:

նկատմամբ ի՞նչ վերաբերմունք ունենալ, ձգտել համագործակցե՞լ, բարեկամական կապեր հաստատե՞լ, իսկ հակառակորդների ու թշնամիների հետ ինչպե՞ս հարաբերվել հարցերի վրա ազդող գործոնների շարքում **պատմական գերակշռությունը պատկանել է քաղաքաաշխարհագրական դիրքին:**

Հայաստանի Հանրապետության հիմնական օրենքի՝ սահմանադրության 9-րդ հոդվածում ամրագրված է. «Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքականությունը իրականացվում է միջազգային իրավունքի նորմերին համապատասխան՝ բոլոր պետությունների հետ բարիդրացիական, փոխշահավետ հարաբերություններ հաստատելու նպատակով»:

Հայտնի է, որ Հայաստանն իր երկուսուկես հազարամյակների պատմության ընթացքում մշտապես բախվել է այդ հիմնախնդրին: Նրա զարգացման բոլոր բեկումնային ու շրջադարձային իրադարձությունները պայմանավորված են եղել նրա աշխարհագրական դիրքի, միջազգային քաղաքական իրադրության, վերջինիս այն սուբյեկտների փոփոխություններով, որոնց հետ նա ստիպված է եղել հարաբերվել:

Ինչպիսի՞ն է Հայաստանի Հանրապետության **ներկայիս քաղաքաաշխարհագրական (աշխարհաքաղաքական) դիրքը և ինչպե՞ս է այն ազդում արտաքին քաղաքականության վրա:**

Արդի վիճակը և դրա հարուցած հիմնախնդիրները ճիշտ հասկանալու ու գնահատելու համար հարկ է նախ պատասխանել այն հարցին, **թե ինչպիսի՞ն էր ստացած ժառանգությունը և արդյո՞ք այն կարող է ազդել ներկա իրադրության վրա:**

Զափազանցություն չի լինի, եթե ուղղակիորեն ասենք, որ անկախացած Հայաստանի Հանրապետությունը «քաղաքաաշխարհագրական դիրքի» (նկատի ունենալով նրա մակրոմակարդակը) որևէ ժառանգություն չի ստացել: Նա անմիջականորեն բախվեց «քաղաքաաշխարհագրական դիրք» կոչվող իրողությանը միջազգային հարաբերությունների սուբյեկտ դառնալուց հետո միայն և ստիպված եղավ ըստ ամենայնի հաշվի նստել նրա՝ որպես հզոր արտաքին գործոնի հետ:

Դա երկրի համար նոր, նախորդից որակապես տարբերվող իրադրություն էր, բոլորովին նոր մարտահրավեր, որը կարող էր **անհաղթահարելի վտանգների աղբյուր ծառայել, կարող էր նաև զարգացման ու բարգավաճման նոր հորիզոններ բացել:**

Սինչև անկախացումը Ռուսական կայսրության, ապա և ԽՍՀՄ կազմում Հայաստանը, ինչպես և ընդամենը «ամբողջի մասի» կարգավիճակ ունեցող մյուս ազգային տարածքները, պետության քա-

դաքառաշխարհագրական դիրքի դրական ու բացասական ազդեցությունն իրենց վրա կրում էին *ոչ ուղղակիորեն, այլ «ամբողջով» (Ռուսական կայսրություն, ԽՍՀՄ) միջնորդված*։ Նրանք լիովին օգտվում էին այն դրականից, ինչը առկա էր «ամբողջի» քաղաքաաշխարհագրական դիրքը «նպաստավոր» դարձնող հատկանիշների շնորհիվ, բայց և միաժամանակ կիսում էին այն դժվարություններն ու անհարմարությունները, որոնք ծնվում էին «աննպաստ» հատկանիշներից։

Որո՞նք էին *ԽՍՀՄ քաղաքաաշխարհագրական դիրքի՝ Խորհրդային Հայաստանի համար նպաստավոր կողմերը*։ Շուրջ 7 տասնամյակ հանդիսանալով գերիզոր տերության բաղադրիչ մասը, Հայկական ԽՍՀ կարողացավ ապահովել իր անվտանգությունը, ըստ էության չեզոքացնել հայ ժողովրդի ֆիզիկական ոչնչացման իրական վտանգը, որ 20-րդ դարի բուռն պատմության բոլոր շրջադարձային պահերին կախված է եղել նրա վրա, և պահպանել ու ամրապնդել այն նվազագույնը, որ ժառանգություն էր ստացել պատմությունից։

Սիաժամանակ պետք է ի նկատի ունենալ, որ ճիշտ չէր լինի ԽՍՀՄ կազմում, հետևապես նրա պաշտպանության տակ գտնվելու դրական նշանակությունը բացարձականացնել, առավել ևս, երբ ԽՍՀՄ մի տևական ժամանակ լինելով աշխարհի երկու ուժային կենտրոններից մեկը, բոլոր առումներով (գաղափարական, տնտեսական, ռազմաստրատեգիական, քաղաքակրթական և այլն) իրեն հակադրում էր մնացած աշխարհին և անգիջում մրցակցության մեջ էր գտնվում մյուս, շատ ավելի հզոր ուժային կենտրոնի հետ։ Գնալով սաստկանում էր աշխարհի ուժային կենտրոնների գլխավորած երկու հզորագույն ռազմական միավորումների՝ ՆԱՏՕ-ի և Վարշավայի պակտի առճակատումը։ Իրական էր դառնում դրանց ռազմական բախման վտանգը, որը նշանակում էր և երրորդ համաշխարհային պատերազմի վտանգ, մի պատերազմի, որը աշխարհի քաղաքական քարտեզից կընջեր բազմաթիվ պետությունների ու ժողովուրդների։ Կասկածից վեր է, որ եթե նկատի առնենք անմիջականորեն մեզ շրջապատող աշխարհում տիրող անհանդուրժողականության ու թշնամանքի մթնոլորտը, այդ ժողովուրդների շարքում կլինեին և հայ ժողովուրդը։

Բարեբախտաբար հերթական համաշխարհային պատերազմը չպայթեց, այն ձևավորվեց «սառը պատերազմի», որի հայտնի արդյունքում երկբևեռ աշխարհը վերածվեց միաբևեռ աշխարհի, փոխվեց ուժերի հարաբերակցությունը, մարդկության զարգացման ուղենիշը, հետևաբար և միջազգային հարաբերությունների բովանդակությունը,

նրա որակն ու քանակը: Իսկ դա բերեց, չէր կարող չբերել, երկիր-պետությունների՝ միջազգային հարաբերությունների սուբյեկտների, քաղաքաաշխարհագրական դիրքի որակական փոփոխությունների:

Սինգև Չայաստանի Հանրապետության արդի քաղաքաաշխարհագրական դիրքի բնութագրմանն անցնելը նշենք մի հանգամանք ևս, որը կարող է օգնել գերիզոտ տերության կազմում գտնվելու նրա համար նպաստավոր և ոչ նպաստավոր կողմերի մեջ ճիշտ կողմնորոշվելու հարցում: Դա վերաբերում է երկրորդ հանրապետության՝ Հայկական ԽՍՀ *աշխարհագրական դիրքի միկրոմակարդակին*, այսինքն՝ դիրքին ԽՍՀՄ կազմում:

Չայաստանը գտնվելով ԽՍՀՄ ծայր հարավ-արևմուտքում, անմիջական սահմանակից էր նրա գլխավոր ռազմաստրատեգիական հակառակորդին՝ ՆԱՏՕ-ին նրա անդամ հանդիսացող, ինչպես նաև ԽՍՀՄ-ին թշնամաբար տրամադրված Թուրքիայի միջոցով: Այդպիսի հարևանությունը շատ ավելի էր մեծացնում աշխարհի երկու հակադիր ճակատների ռազմական բախման հնարավոր կործանարար հետևանքները Չայաստանի համար: Հիշենք, որ Թուրքիայի բանակը, որ անձնակազմի քանակով երկրորդն էր ՆԱՏՕ կազմում, իր գլխավոր ուժերը պահում էր Չայաստանի սահմանի մոտ և պատրաստ էր առաջին իսկ հարմար առիթն օգտագործել նրա վրա հարձակվելու համար¹:

«Սառը պատերազմում» Արևմուտքի հաղթանակը բերեց աշխարհի քաղաքական քարտեզի և ուժերի բալանսի փոփոխության, որի արտահայտություններից մեկը անդրկովկասյան նախկին խորհրդային հանրապետությունների անկախացումն էր: Իսկ դա նշանակում էր դրանց աշխարհագրական դիրքում նոր՝ քաղաքաաշխարհագրական բաղադրիչի հայտնվելը: Չայաստանը նույնպես ինքնուրույն արտաքին քաղաքականություն վարելու հնարավորություն ստացավ, բայց և վերածվեց *արտաքին քաղաքաաշխարհագրական ազդեցություններն ուղղակիորեն և միայնակ իր վրա կրող օբյեկտի (պասիվ սուբյեկտի)*:

Համառոտակի վերլուծենք ստեղծված իրադրությունում Չայաստանի Հանրապետության քաղաքաաշխարհագրական դիրքի առանձնահատկությունները և դրանց ազդեցությունը արտաքին քաղաքա-

¹ Հատկանշական է, որ այդ իրավիճակը նման էր երկրորդ համաշխարհային պատերազմի առաջին տարիներին ստեղծված իրավիճակին, երբ Թուրքիան ֆաշիստական Գերմանիայի դաշնակիցն էր: Մշակված էին Չայաստանի (և Անդրկովկասի) վրա թուրքական բանակի հարձակման բոլոր մանրամասները այն դեպքի համար, եթե գերմանացիներին հաջողվեր զրավել Ստալինգրադը, որ սակայն, ինչպես հայտնի է, տեղի չունեցավ:

կանության վրա:

Առաջին. համամուրդակային, այլ կերպ՝ աշխարհաքաղաքական մակարդակում Հայաստանի Հանրապետության դիրքի թերևս զլխավոր առանձնահատկությունը պետք է համարել նրա գտնվելը համաշխարհային նշանակության *բաժանարար գծերի վրա*: Այդպիսին են, մասնավորապես Երկիր մուրդակի քաղաքակրթական, կրոնական (դավանական), մշակութային, աշխարհաքաղաքական, աշխարհատնտեսական մակրոշջանագումների առաջին կարգի միավորների սահմանները (մանրամասն տես զլ. 7):

Արդեն ասվել է, որ մասնագետների կողմից աշխարհի քաղաքական մակրոշջանագման տարբեր սխեմաներ ու աշխարհաքաղաքական տարբեր մոդելներ են մշակվել (Մաքինդերի, Հաուսհոֆերի և ուրիշների): Հատկանշականն այն է, որ գրեթե բոլոր սխեմաներում ու մոդելներում Մերձավոր Արևելքի կենտրոնական տարածքները, Կովկասը և Հայաստանը (ինչպես պատմական, այնպես էլ ներկայիս ՀՀ) գտնվում են բաժանարար գծերի վրա: Իսկ *բաժանարար գծերը միաժամանակ շփման գծեր են*: Այդտեղ է, որ տեղի է ունենում քաղաքակրթությունների, մշակույթների, դավանանքների, քաղաքական, տնտեսական ու ռազմաստրատեգիական միավորումների անմիջական ու առավել *ակտիվ փոխշփումներ ու նաև՝ բախումներ*:

Հայաստանի Հանրապետությունը աշխարհի այն փոքրաթիվ երկրներից է, որտեղ շփվում, գոյակցում, համագործակցում կան մրցակցում, հակադրվում ու բախվում են տարբեր քաղաքակրթություններ, մշակույթներ, կրոններ ու դավանանքներ, և այդ ամենը աշխարհի հզորների տնտեսական, քաղաքական, ռազմաստրատեգիական, գաղափարական շահերով հանդերձ:

Մարդկության պատմական զարգացման տարբեր փուլերում այս տարածաշրջանը Հայաստանի հետ մեկտեղ շփումների, փոխթափանցման, մրցակցության ու բախումների ասպարեզ է եղել եվրոպական ու ասիական քաղաքակրթությունների, քրիստոնեական, զրադաշտական ու մահմեդական կրոնների միջև: Այստեղ են բախվել Եվրոպայի, Կենտրոնական ու հարավ-արևմտյան Ասիայի ժամանակի խոշորագույն պետությունների շահերը:

Ներկա ժամանակաշրջանում այստեղ բախվում են *ԱՄՆ-ի, Ռուսաստանի, Եվրամիության առաջատար երկրների շահերը*: Տարածաշրջանի նկատմամբ աճող հետաքրքրություն են ցուցաբերում *Չինաստանը, Ճապոնիան, Հնդկաստանը*:

Չնայած մեզ արդեն ծանոթ աշխարհաքաղաքական մոդելների

տարբերություններին, բոլոր այդ մոդելներում Հայաստանը գտնվում է Հարթլանդի՝ երկրագնդի քաղաքաաշխարհագրական «միջուկի» հարավային սահմանագլխին (տե՛ս գլ. 7.2):

Երկրագնդի աշխարհաքաղաքական շրջանացման *երկրորդ՝ տարածաշրջանային մակարդակում* Հայաստանով ու Հարավային Կովկասի մյուս երկրներով առավել շահագրգռված են նրանց հետ ուղղակի սահմանակից երկու հզորագույն, նույն՝ մահմեդական կրոնը դավանող, բայց տարբեր մշակույթների պատկանող, տարբեր զաղափարախոսություն քարոզող ու քաղաքական կողմնորոշում ունեցող, հետևապես և մրցակից *Թուրքիան և Իրանի Իսլամական Հանրապետությունը*: Տարածաշրջանի հետ ընդհանուր սահման և պատմականորեն ձևավորված տնտեսական, քաղաքական ու ռազմաստրատեգիական շահեր ունի նաև *Ռուսաստանը*, որի լուրջ դերակատարումն ակնհայտ է նաև շրջանացման առաջին մակարդակում:

(Երրորդ՝ տեղական մակարդակում իրադրությունը հետևյալն է: Հայաստանի Հանրապետությունն ունի պետական սահման միջազգայնորեն ճանաչված (դե յուրե) 4 և ինքնահռչակ (դե ֆակտո) 1 պետության հետ: Սահմանների ընդհանուր երկարության 1430 կմ-ից Վրաստանին բաժին է ընկնում 196 կմ, Թուրքիային 280 կմ, Իրանին 42 կմ, Ադրբեջանին՝ մինչև ԼՂՀ անջատումը 912 կմ, իսկ այժմ մոտավորապես 400 կմ: Մնացած շուրջ 500 կմ ընդհանուր սահման է ԼՂՀ հետ: Վերջինս իր իրավական ձևակերպումը դեռևս չի ստացել և, պետք է ենթադրել, դարաբաղյան հակամարտության հանգուցալուծումով կարող է փոփոխության ենթարկվել:

Հստակորեն ճշգրտված ու ամրագրված են, այսինքն ենթարկվել են ինչպես *դելիմիտացիայի*, այնպես էլ *դեմարկացիայի* հայ-թուրքական և հայ-իրանական սահմանները, որոնք նախկինում պետական սահման են ծառայել ԽՍՀՄ-ի համար: Հայ-վրացական սահմանը, որ ունեցել է ԽՍՀՄ ներքին սահմանի կարգավիճակ, դելիմիտացված է: Ներկայում կատարվում է նրա դեմարկացիա: Իրավական առումով անորոշ վիճակ է տիրում հայ-ադրբեջանական սահմանում: Մինչև ԽՍՀՄ լուծարումը այն նույնպես դելիմիտացված էր: Սակայն, կապված դարաբաղյան իրադրության հետ, այս դելիմիտացված սահմանը բազմաթիվ տեղերում խախտված է, իսկ Ադրբեջանից Լեռնային Ղարաբաղի անջատման հետևանքով այն կրճատվել է գրեթե 2.5 անգամ:

ԼՂՀ հետ սահմանի երկարությունը, կոնկրետ գծագրությունը և իրավական կարգավիճակը կորոշվի հայ-ադրբեջանական հակա-

մարտության վերջնական կարգավորումից և դրա արդյունքների միջազգային ճանաչումից հետո միայն:

Հայաստանի Հանրապետությունն իր անմիջական հարևաններից միայն Իրանի և Վրաստանի հետ է, որ ունի դիվանագիտական հարաբերություններ:

1 Իրանի հետ Հայաստանի բարիդրացիական հարաբերությունները հաջողությամբ զարգանում են բոլոր ոլորտներում՝ տնտեսական, քաղաքական, մշակութային: Իրանի հետ ունեցած բարեկամական հարաբերությունները հիմնավորվում ու նյութականանում են նաև այն իրողությամբ, որ *Հայաստանն իր աշխարհագրական դիրքով կամուրջի դեր է կատարում* նույն Իրանի և Եվրոպայի՝ որպես քաղաքակրթական, մշակութային, կրոնական ու գաղափարախոսական տարբեր շրջանների միջև:

Հայաստանի այդ դերը ակնհայտ է նաև երկրորդ բարեկամ երկրի՝ *Վրաստանի* պարագայում: Ճիշտ է, Վրաստանը անմիջական սահման և բարեկամական հարաբերություններ ունի նաև կրոնական ու մշակութային այլ ավանդությունների տեր Ադրբեջանի ու Թուրքիայի հետ, այնուհանդերձ Իրանի և տարածաշրջանի մի քանի այլ երկրների հետ կապեր զարգացնում է «հայկական կամուրջի» միջոցով, ճիշտ այնպես, ինչպես Հայաստանը Ռուսաստանի հետ՝ «Վրացական կամուրջի» միջոցով:

Զնայած հայ-վրացական դարավոր բարեկամությանը, որը հիմնված է նաև կրոնական, մշակութային ու պատմական ճակատագրի ընդհանրության վրա, որը բարձր է գնահատվում երկու հարևան երկրների ժողովուրդների ու պետական իշխանությունների կողմից, նրանց հարաբերություններում առկա են նաև լուծում պահանջող հիմնախնդիրներ: Դա վերաբերում է հատկապես Վրաստանի տարածքում բնակվող *հայ փոքրամասնության անբավարարվածությանը իր սոցիալտնտեսական ու քաղաքական վիճակով*, ինչպես նաև Հայաստանի և Ռուսաստանի ռազմաստրատեգիական համագործակցության և դրա միջոցով Հարավային Կովկասում Ռուսական ազդեցության պահպանման առկա խնդիրն:

Իրանի և Վրաստանի հետ Հայաստանի բարեկամական հարաբերությունները ապագայում խաթարող որևէ լուրջ գործոն գոյություն չունի, թեև Հայաստանն ու Իրանը պատկանում են տարբեր կրոնների և տարբեր կերպ են գնահատվում ու տարբեր վերաբերմունքի են արժանանում ներկայիս համաշխարհային լիդերի համարում ունեցող ԱՄՆ-ի կողմից:

Որակապես այլ իրավիճակ է Հայաստանի մյուս երկու՝ արևմտյան և արևելյան հարևանների՝ Թուրքիայի ու Ադրբեջանի հետ, որոնք հրաժարվում են դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատել Հայաստանի հետ և շարունակում են նրա նկատմամբ թշնամական քաղաքականությունը:

Հանրահայտ է, որ Հայաստան պետության և հայերի նկատմամբ այդպիսի վերաբերմունքի պատմական արմատները խորն են, որոնք սնվում են ծագումնաբանական (ռասիստական), քաղաքակրթական, մշակութային, ազգային-էթնիկական, կրոնական, գաղափարախոսական տարբերություններից: Դրանք ներկայումս էլ շարունակում են վիթխարի ներուժ ունեցող քաղաքական գործոնի դեր կատարել: Այդ տարբերություններով պայմանավորված պատմական զարգացումները վերջին ավելի քան ութ հարյուրամյակի ընթացքում ունեցել են *ուժեղի ու թույլի, հաղթողի ու պարտվողի, նվաճողի ու նվաճվողի, դահիճի ու զոհի փոխհարաբերությունների բնույթ*: Դրա արդյունքում ձևավորվել է տարածաշրջանի արդի էթնաշխարհագրական և քաղաքական քարտեզը: Հայերը և երկու հայկական պետական տարածքային կազմավորումները (ՀՀ և ԼՂՀ) պահպանվել են իրենց բնօրրանի՝ պատմական տարածքի 1/10 մասի վրա միայն, այն մասի, *որը ներկայումս Թուրքիան բաժանում է Ադրբեջանից*: Մնացած 9/10 մասը հիմնականում բնակեցված է իրենց *մեկ միասնական էթնիկական միավոր համարող թուրքերով ու ադրբեջանցիներով* և զբաղեցված է երկու ռազմավարական դաշնակից համարվող Թուրքիա ու Ադրբեջան պետություններով:

Հզոր գաղափարախոսական և հոգեբանական գործոն է նաև այն, որ այդ պետությունների պաշտոնական քաղաքականությունը շարունակում է *ազգաբնակչությանը սրսկել պանթուրքիզմի ու պանթուրանիզմի գաղափարախոսություն*: Այդ գաղափարախոսության համաձայն Միջերկրականի ափերից մինչև Հիմաստան ձգվող Թուրանը այն պատմական տարածքն է, որտեղ ապրել են և այժմ էլ ապրում են թուրքալեզու ժողովուրդները: Նրանց «պատմական առաքելությունն է» միավորվել և այդ տարածքի վրա ստեղծել *թուրքական միասնական գերտերություն*: Ըստ այդ գաղափարախոսության հայկական անկախ պետությունն իր գոյությամբ ու աշխարհագրական դիրքով *խախտում է այդ միասնությունը*: Այն *քաղաքաաշխարհագրական և էթնիկական սեպ է*, որը Մեծ Թուրանի և Թուրքական գերտերության արևմտյան և արևելյան մասերը և թուրքալեզու ցեղերին անջատում է իրարից:

Պատմականորեն ձևավորված այդպիսի վերաբերմունքի նոր-
օրյա արտահայտություն է նաև այն, որ Թուրքիան և Ադրբեյջանը Հա-
յաստանի նկատմամբ կիրառելով տրանսպորտային շրջափակման
կոշտ քաղաքականություն, ծգտում են բոլոր միջոցներով մեկուսաց-
նել նրան Արևմուտք Արևելք և Հյուսիս Հարավ միջազգային
տրանսպորտային համակարգից (որի մասին խոսվեց Գլ.7.4-ում) և
այդ եղանակով խիստ աննպաստ դարձնել նրա տնտեսաաշխարհա-
գրական (տրանսպորտային-աշխարհագրական) դիրքը: Իսկ դա նշա-
նակում է Հայաստանի Հանրապետության նաև քաղաքաաշխարհա-
գրական դիրքի ոչ նպաստավոր փոփոխություն, որը չի կարող
Հայաստանի համար բացասական հետևանքներ չունենալ:

Սեկ անգամ ևս կրկնենք. եթե մինչև անկախացումը այս և նման
տիպի այլ աշխարհաքաղաքական մարտահրավերներին դիմակայում
էր նախկին գերիզոր ԽՍՀՄ-ը, ապա նրա փլուզման արդյունքում
Հայաստանը և մյուս նոր անկախացած պետությունները այդ մարտա-
հրավերի դեմ դիմաց հայտնվեցին միայնակ:

Կանխատեսելի էին բոլոր այն հիմնախնդիրները և դրանց լուծ-
ման դժվարությունները, որոնց անխուսափելիորեն պետք է բախվեր
Հայաստանը անկախացման և միջազգային հարաբերությունների
սուրյեկտ դառնալու արդյունքում:

Հայաստանում ինքնիշխան պետության վերստեղծումը և դրա-
նով պայմանավորված սեփական արտաքին քաղաքականություն վա-
րելու անխուսափելիությունը, քաղաքաաշխարհագրական դիրքը որ-
պես երկրի զարգացման պարտադիր առաջնակարգ գործոն հանդես
գալը *արմատապես փոխեցին աշխարհաքաղաքական իրադրու-
թյունը տարածաշրջանում և Հայաստանի շուրջ:*

*Դա ծնեց ոչ միայն վերը քննարկված հիմնախնդիրները, որոնցով
ուղղակիորեն պայմանավորված է արտաքին քաղաքականությունը,
այլև նոր բովանդակություն հաղորդեց մի շարք այլ խնդիրների և:*
Այդպիսի խնդիրներից են երկրի տնտեսական զարգացման առաջ-
նահերթությունների և դրանցից կախված՝ *աշխատանքի միջազգային
բաժանման համակարգում նրա տեղի ու դերի որոշումը*, հասարա-
կական կյանքի, մասնավորապես նրա տնտեսական ոլորտի նոր պա-
հանջներին բավարարող տարածքային կազմակերպումը, հասարա-
կական կյանքի ինտերնացիոնալացման և միջազգային հանրությանը
ինտեգրվելու հետ կապված խնդիրները:

Այս բոլորը, թեև հիմնականում վերաբերում են երկրի ներքին
քաղաքականությանը և պահանջում են ինքնուրույն լուծումներ, չեն

կարող սերտ կապի մեջ չգտնվել արտաքին քաղաքականության հետ:

Սասնաճետների միահամուռ կարծիքով այս բնույթի խնդիրների շարքում *առկա է մեկը, որն արտաքին քաղաքականության համար առանձնահատուկ նշանակություն ունի, ավելին՝ նրա անբաժան տարրն է: Դա բնակչության ինքնությունը, ինքնագնահատումը, նույնականությունն է, այսինքն նրա ընդհանրական պատկերացումն այն մասին, թե ո՞վ է ինքը, ինչպիսի՞ն են ազգային հատկանիշները, որոնք մեկ ամբողջություն են դարձնում ազգը, ժողովրդը և տարբերում են նրան մոտիկ ու հեռու հարևաններից:* Դա այդ ինքնության, նույնականության *ճիշտ գնահատումն է և զարգացման ուղղության որոշումը:*

Հայտնի է, որ երկրի ազգաբնակչության, ժողովրդի նույնականությունը որպես սոցիալ-հոգեբանական երևույթ, այլ կերպ ասած՝ նրա ազգային, սոցիալ-էթնիկական ինքնության զգացմունքը, ինքնաճանաչողությունն ու ինքնագնահատումը ձևավորվում է մեծաթիվ գործոնների ազեցությամբ: *Դրանցից են, օրինակ, պատմական հիշողությունը, պետական տարածքն ու սահմանները, իրական և պոտենցիալ դաշնակիցները, արտաքին սպառնալիքի աղբյուրները, «մենք» ու «նրանք», «յուրայիններ» ու «օտարներ» հասկացությունների կոնկրետ բովանդակությունը, «բարեկամների» ու «թշնամիների» կերպարն ու նկարագիրը:* Այդ բոլորը Հայաստանի քաղաքական կարգավիճակի և աշխարհագրական դիրքի կտրուկ փոփոխության արդյունքում իրենք նույնպես էական փոփոխություններ կրեցին: *Պատմական զարգացման արդի փուլում ձևավորվում է Հայաստանի ազգաբնակչության, հավանաբար նաև աշխարհասփյուռ հայության նոր նույնականությունը, որն էապես տարբերվում է այն նույնականությունից, որը տիրապետող էր ազգային պետականության բացակայության պայմաններում:*

Պատասխանի են սպասում այն հարցերը, թե Հայաստանի Հանրապետության *քաղաքաաշխարհագրական դիրքը, նրա վերը նկարագրված առանձնահատկությունները, իհարկե նաև ժողովրդի նոր նույնականությունը ի՞նչ չափով են պայմանավորում նրա արտաքին քաղաքականությունը:* Արդյո՞ք մեր արտաքին քաղաքական դոկտրինան ճիշտ է արտացոլում քաղաքաաշխարհագրական դիրքից բխող ընդհանուր իրադրությունը և կոնկրետ հիմնախնդիրները: Սրանք հարցեր են, որոնք հատուկ գիտական ուսումնասիրության կարիք ունեն և իրենց պատասխանը կարող են ստանալ *հասարակագիտության տարբեր ճյուղերի ու բնագավառների ներկայացուցիչների հետազոտական քանքերի միավորման և դրանք պրակտիկ քաղաքականության մեջ կիրառելու արդյունքում:*

Առայժմ սահմանափակվենք մի քանի ընդհանուր դատողություներով:

Ամեն մի քաղաքականություն, ինչ ուղորտի էլ այն վերաբերի, *գիտական հիմնավորվածության և ճշմարտացիության մեկ չափանիշ ունի: Դա նրա արդյունավետությունն է, գործնական արդյունքները:*

Դժվար չէ պատկերացնել, թե հերոսական ու ողբերգական դիժազներով լի պատմական անցյալով, բայց վերջին հարյուրամյակներում սեփական պետականությունից զրկված ժողովրդի համար դրա վերականգնումը և արտաքին քաղաքականության ճիշտ ուրվագծումը ինչպիսի դժվարությունների հետ է կապված: Հայ ժողովրդի պարագայում այդ դժվարությունները *բազմապատկվում են տարածաշրջանում տիրող քաղաքաաշխարհագրական այն բացառիկ բարդ իրադրության պատճառով, որի մասին խոսվեց վերևում:*

Հիշենք, որ արտաքին քաղաքականությունը պետության գործունեությունն է միջազգային ասպարեզում, որի միջոցով այն կարգավորում է իր հարաբերությունները արտաքին քաղաքական գործունեության այլ սուբյեկտների՝ պետությունների, արտասահմանյան կուսակցությունների ու հասարակական կազմակերպությունների, համաշխարհային և տարածաշրջանային միջազգային կազմակերպությունների հետ: *Արտաքին քաղաքականությունը հենվում է երկիր-պետության տնտեսական, ժողովրդագրական, ռազմական, գիտատեխնիկական ու մշակութային ներուժի վրա*, որը որոշվում է ամբողջի ներսում դրանց զուգակցումով և հարաբերակցությամբ: Այդ ներուժն է, որ ի վերջո ապահովում է պետության արտաքին քաղաքականության նպատակների ու խնդիրների իրականացումը, առաջնությունների ենթակարգությունը:

Հայաստանի դեպքում պետության ընդհանրական ներուժի թվարկված բաղադրիչներին պետք է ավելացնել ևս մեկը: *Դա արտասահմանյան ավելի քան յոթ տասնյակ պետություններում բնակվող և նրանց քաղաքացիներ համարվող մեր հայրենակիցներն են՝ հայ սփյուռքը՝ 7-8 մլն մարդ:* Դա այն իրողությունն է, որ ինքնիշխան պետության կարգավիճակ ստացած Հայաստանի Հանրապետությունում առնվազն 2,5 անգամ ավելի քիչ հայ է բնակվում, քան Սփյուռքում¹: Սա ձևական առումով *ժողովրդագրական բաղադրիչ է*, բայց

¹ Միջև վերջերս հայրենաբնակ և արտասահմանում բնակվող հրեաների քանակական հարաբերակցությունը նույնպես բացասական է եղել. 2005 թ. տվյալներով այն հավասարակշռված է՝ մոտավորապես 50-ական տոկոս:

դժվար չէ նկատել, որ *որոշակի լրացուցիչ լիցք է հաղորդում մշակութային, տնտեսական ու մաս քաղաքական բաղադրիչներին:*

Հայ սփյուռքի առկայությունը որպես ինքնուրույն գործոն ազդում է Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքականության կոնկրետ դրսևորումների և ուղղվածության վրա, և դա՝ *հայ համայնքների աշխարհագրության միջոցով:* Իսկ դժվար չէ նկատել, որ հայ սփյուռքի աշխարհագրությունը, համայնքների տեղաբաշխումը, վերջին հաշվով, Հայաստանի Հանրապետության քաղաքաաշխարհագրական դիրքը որոշող բաղադրիչ է: (Հիշենք, որ երկրի աշխարհագրական դիրքը նրա հարաբերությունն է իրենից դուրս գտնվող օբյեկտների նկատմամբ, որոնց հետ նա կարող է փոխազդեցության մեջ գտնվել): Ակնհայտ է, որ հայկական համայնքի առկայությունը, նրա կշիռը որոշակի երկրում լրացուցիչ և ոչ երկրորդական գործոն է *այդ երկրի և Հայաստանի Հանրապետության հարաբերությունների բնույթի և մակարդակի որոշման համար:*

(Սրտաքին քաղաքական գործունեության պարտադիր և ամենից ավելի արդյունավետ եղանակը այլ պետությունների հետ *դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելն է, միջազգային կազմակերպություններին անդամագրվելը և արտասահմանյան կուսակցությունների ու կազմակերպությունների հետ շփման մեջ գտնվելը:*

Առ այսօր Հայաստանի Հանրապետությունը դիվանագիտական ուղղակի հարաբերություններ ունի աշխարհի պետությունների մեծ մասի, այդ թվում առաջատար ութնյակի (ԱՄՆ, Ռուսաստան, Գերմանիա, Մեծ Բրիտանիա, Ճապոնիա, Ֆրանսիա, Իտալիա, Կանադա), Չինաստանի, Հնդկաստանի, Եվրոպայի, Ասիայի ու Ամերիկայի մյուս խոշոր պետությունների հետ, անդամակցում է ՄԱԿ-ին, նրա բոլոր կառույցներին, Առևտրի համաշխարհային կազմակերպությանը, Աճախ պետությունների համագործակցությանը (ԱՊՀ), Եվրախորհրդին, սերտ համագործակցության մեջ է համաշխարհային և տարածաշրջանային բազմաթիվ այլ կազմակերպությունների հետ:

Նաև խոշոր հայ համայնքների առկայության շնորհիվ է, որ Հայաստանի Հանրապետության հարաբերությունները առավել բարձր մակարդակի վրա են, օրինակ, Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի, ԱՄՆ-ի, Լիբանանի, Սիրիայի, Իրանի հետ, որտեղ հայ համայնքը զգալի ուժ է ներկայացնում:

Անկախացած Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքականության առջև սկզբից ևեթ որպես կարևորագույն առաջնահերթ

հարց ծագեց *գերակայությունների որոշումը, որն ամեն մի պետության արտաքին քաղաքական դոկտրինայի առանցքային խնդիրն է:*

Հայտնի է, որ խորհրդային գերտերության փլուզման հետևանքով բոլոր նորաստեղծ պետությունների առջև այդ հարցը ծագել էր և հրատապ լուծում էր պահանջում: Նրանք պետք է որոշեին իրենց վերաբերմունքը նախկին ԽՍՀՄ առաջատար, առանցքային անդամի՝ Ռուսաստանի նկատմամբ: Մերձբալթյան երեք հանրապետությունները (Էստոնիա, Լատվիա, Լիտվա) առանց վարանման հայտարարեցին իրենց արևմտամետ կողմնորոշման և Ռուսաստանի Դաշնության հետ նախկին սերտ *հարաբերությունները սահմանափակելու մասին:*

ԽՍՀՄ մյուս 11 հանրապետությունների դիրքորոշումն այլ էր: Հայտարարելով միջազգային հանրությանը ինտեգրվելու օգտին իրենց կողմնորոշումը, նրանք համաձայնեցին Ռուսաստանի հետ միասին ստեղծել նոր տիպի միություն՝ Անկախ պետությունների համագործակցություն (ԱՊՀ), որի ներսում հնարավորություն կունենան շարունակել տնտեսական ու մշակութային համագործակցությունը և միասնական դիրքերից հանդես գալ այլ պետությունների հետ հարաբերություններում: ԱՊՀ ներկա վիճակը ցույց է տալիս, որ այդ կազմակերպության հետ կապված *սպասումներն արդարանում են ոչ լիովին* և նրա բոլոր անդամները չեն, որ շահագրգռվածություն են դրսևորում դրա հետագա ամրապնդման ու զարգացման հարցում:

Հայաստանի Հանրապետությունն այն երկրներից է, որ ԱՊՀ-ի և նրա շրջանակներում, ինչպես նաև երկկողմանի կարգով Ռուսաստանի Դաշնության հետ զարգացնում է սերտ հարաբերություններ հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտներում: ՀՀ այդպիսի կողմնորոշումը պատճառաբանվում է ոչ միայն հայ-ռուսական պատմական կապերով ու տնտեսական նպատակահարմարությամբ: Առաջնային նշանակություն է ձեռք բերում թուրք-ադրբեջանական թշնամական միջավայրում պետության անվտանգության ապահովման խնդիրը: Այդ խնդրի առկայությամբ է պայմանավորվում նաև այն, որ Հայաստան-Ռուսաստան ներկայիս հարաբերություններն *ունեն ստրատեգիական ուղղվածություն:* Հաջողությամբ զարգանում է ռազմատեխնիկական համագործակցությունը, և Հայաստանի տարածքում այսօր առկա են ռուսական ռազմական հենակետ և զորախմբեր, որոնք մեր երկրի անվտանգության երաշխիք են:

Հայաստանի Հանրապետությունը Ռուսաստանի հետ ռազմավարական համագործակցությունը դիտելով որպես իր արտաքին քա-

ղաքականության գերակայություն, միաժամանակ իրականացնում է *աշխարհի բոլոր պետությունների հետ բարիդրացիական հարաբերություններ զարգացնելու և համագործակցելու հավասարակշռված փոխլրացնող քաղաքականություն*, որը մասնագիտական լեզվով ընդունված է անվանել *կոմպլեմենտար* (լատ.- complement- լրացնել, փոխլրացնել, համալրել բառից) քաղաքականություն: Դրա հիմնարար սկզբունքն այն է, որ միջազգային հարաբերություններում հանուն սեփական անվտանգության ու ռազմավարական շահերի, պետությունը *հենվում է համաշխարհային կամ տարածաշրջանային մակարդակի ո՛չ թե մեկ ուժային կենտրոնի վրա և հակադրվում է մյուսներին, այլ տարբեր ուժային կենտրոնների նկատմամբ դրսևորում է հավասարակշռված վերաբերմունք*: Այդ սկզբունքին հետևող պետությունը ձգտում է արտաքին քաղաքականության ոլորտի իրեն համար հետաքրքրություն ներկայացնող ամեն մի *կոնկրետ հարցի լուծմանը մասնակից դարձնել տարբեր ուժեր, որոնք կարող են փոխլրացնել միմյանց*:

Կոմպլեմենտարության սկզբունքին հարազատ, Հայաստանի արտաքին քաղաքականությունը պահպանելով ու խորացնելով Ռուսաստանի հետ ռազմավարական գործակցությունը, միաժամանակ ակտիվորեն համագործակցում է Եվրամիության և Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների հետ: Եթե մինչև վերջերս այդ համագործակցությունը ներառում էր միայն տնտեսական ու մշակութային ոլորտները, ապա այժմ այն տարածվում է նաև ռազմական ոլորտի վրա: Դրա օրինակ է, մասնավորապես կապերի ընդլայնումն ու խորացումը այնպիսի հզոր ռազմա-տնտեսական միավորման հետ, ինչպիսին է ՆԱՏՕ-ն: Այժմ Հայաստանի ռազմական ստորաբաժանումները այդ կազմակերպության զինված ուժերի կազմում մասնակցում են Կոսովոյում և Իրաքում իրականացվող խաղաղապահ միջոցառումներին: Հայաստանը ներդրում ունի նաև «... ահաբեկչության դեմ պայքարում և խաղաղ ու ժողովրդավարական Իրաքի կայացման հարցում, որի համար Միացյալ Նահանգները երախտապարտ է» նրան,- նշել է ԱՄՆ-ի նախագահը հայոց եղեռնի 90-ամյակին նվիրված իր հայտարարության մեջ:

11.2 ՆԵՐՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ: ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ ԵՎ ՏԵՂԱԿԱՆ ԻՆՔՆԱԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ

Ամեն մի երկիր-պետության քաղաքաաշխարհագրական բնութագիրը չի սպառվում նրա արտաքին դիմագծերով՝ տեղով ու դիրքով ժամանակակից աշխարհում, հարաբերություններով հեռու և մոտիկ հարևանների՝ միջազգային իրավունքի սուբյեկտների հետ, արտաքին քաղաքականությամբ: Այն ունի իր *ներքին՝ բովանդակային մասը*: Երկրի ներքին քաղաքաաշխարհագրական բնութագիրը ամենից առաջ նրա *պետական կառուցվածքն է՝ պետական կարգը և քաղաքական ռեժիմը, իհարկե նաև տարածքային կազմակերպումը, քաղաքական ուժերի դասավորությունը* պետության տարածքում, ներքին քաղաքական գործընթացները պետությունում ամբողջությամբ վերցրած և տարածքային կառուցվածքային միավորներում: Այս ամենը երկրի ներքին քաղաքականության վրա ազդող հզոր գործոններ են, միաժամանակ անհրաժեշտ բովանդակային բաղադրիչներ:

Արդեն նշել ենք (գլ. 5.2), որ պետության ներքին քաղաքականությունը պետության՝ որպես հասարակական կառույցի այն ամբողջական գործունեությունն է, որն ուղղված է *գոյություն ունեցող սոցիալ-քաղաքական կարգերի ամրապնդմանը և բարեփոխմանը*: Գործունեության այդ միասնական համակարգն ունի իր ուղղությունները, բաղադրիչները: Դրանք են՝ *տնտեսական, ժողովրդագրական, սոցիալ-ինտեգրման (միասնացման), սոցիալ-մշակութային, ռեպրեսիվ (պատժիչ-ճնշողական), հասարակական կյանքի մյուս բնագավառներին վերաբերող գործողությունները*: Դրանցից յուրաքանչյուրը մի բարդ համակարգ է իր ներքին կառուցվածքով ու սեփական գործառույթներով:

Քաղաքագիտական - փիլիսոփայական ըմբռնման համաձայն *քաղաքականությունը և իշխանությունը անբաժան են ու փոխալայմանավորված*: Տիրապետող տեսակետն այն է, որ քաղաքականությունը և իշխանությունը *կապված են փոխադարձ պատճառա-հետևանքային կապերով, գտնվում են փոխկախվածության մեջ*: Ավելի հակիրճ՝ *ներքին քաղաքականությունը* (և ընդհանրապես քաղաքականությունը) *իրականացվում է իշխանության միջոցով և իշխանության շնորհիվ*:

Ավելին՝ «իշխանություն» կոչվող ֆենոմենը իրենից ներկայացնում է *հասարակական կյանքի առաջատար կազմակերպիչ և կար-*

գավորող-վերահսկիչ ունիվերսալ սկզբունքը¹:

Այդ սկզբունքը կիրառվում է կյանքում առկա գործընթացների կառավարման ու ինքնակառավարման միջոցով: Իսկ կառավարման ու ինքնակառավարման արդյունավետությունը մեծապես կախված է նաև նրանից, թե որո՞նք են, ի՞նչ որակական հատկանիշներ ունեն իշխանության (կառավարման) օբյեկտները և սուբյեկտները: Պետական կառավարման ոլորտում դա կախված է երկրի պետական կառուցվածքից: **Հայաստանի Հանրապետության պետական կառուցվածքը** սահմանված է Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրությամբ: Այնտեղ ամրագրված է՝

Պողված 1. Հայաստանի Հանրապետությունը ինքնիշխան, ժողովրդավարական, սոցիալական, իրավական պետություն է:

Պողված 2. Հայաստանի Հանրապետությունում իշխանությունը պատկանում է ժողովրդին: Ժողովուրդն իր իշխանությունն իրականացնում է ազատ ընտրությունների, հանրաքվեների, ինչպես նաև Սահմանադրությամբ նախատեսված պետական և տեղական ինքնակառավարման մարմինների ու պաշտոնատար անձանց միջոցով:

Դա նշանակում է, որ ներկայիս հայկական ազգային պետության **պետական կարգը, այսինքն կառավարման ձևը հանրապետականն է:** Հասարակական զարգացման ներկա փուլում այն համարվում է առավել առաջադիմականն ու առավել ժողովրդավարականը, որովհետև իշխանության նկատմամբ սուվերեն իրավունքները պատկանում են ժողովրդին (բոլոր աշխատունակ քաղաքացիներին կամ նրանց մեծամասնությանը):

Երկրի պետական կարգը հանրապետական է համարվում անկախ այն բանից, թե ի՞նչ եղանակով են ընտրվում քաղաքացիների (ժողովրդի) անունից իշխանությունն իրականացնող մարմինները, ուղղակի ճանապարհով, թե՛ անուղղակի, մեծ մասամբ երկաստիճան, եղանակով (առաջին աստիճանում ընտրվում են ընտրողներ, որոնք էլ ընտրում են համապատասխան մարմինը): Հանրապետական կառավարման ձևը տարբեր պետություններում տարբերվում են նաև այնպիսի ցուցանիշներով, ինչպիսին են իշխանությունների վրա քաղա-

¹ Իշխանություն հասկացությունն առկա է հասարակության կենսագործունեության բոլոր, նաև «ոչ քաղաքական» (քաղաքական գործընթացներից դուրս գտնվող), ոլորտներում, ինչպիսիք են, օրինակ տնտեսությունը, կրթությունն ու դաստիարակությունը, ընտանիքը, միջանձնային հարաբերությունները (զարգացման օրինաչափության իշխանություն, օրենքի իշխանություն, հեղինակության իշխանություն, ավանդույթի իշխանություն, ընտանիքի ավագի ու ծնողի իշխանություն և այլն): Իշխանություն իրականացնելիս առկա են սուբյեկտը և օբյեկտը կամ սուբյեկտը և եղևորող՝ պասսիվ, կրավորական սուբյեկտը:

քացիների ազդեցության կամ իշխանական կառույցներում նրանց մասնակցության չափը:

Պետական կառավարման սկզբունքների վրա ձևավորվում է քաղաքական իշխանության տիպը՝ գործող քաղաքական ռեժիմը։ Հանրապետական կառավարման ձևին համապատասխանում է քաղաքական իշխանության ժողովրդավարական տիպը։

11.2.1 ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔ

Ասվեց, որ պետության ներքին քաղաքականությունը բաղկացած է գործունեության տարբեր բնագավառներից, որոնցից յուրաքանչյուրը մի բարդ համակարգ է։ Ամեն մի համակարգի ու նրա բաղադրիչների կազմակերպումը իրականացվում է կառուցվածքային երկու հատույթով (կտրվածքով)՝ ճյուղային (ոլորտային, ըստ մասնագիտացված ուղղությունների, գործառնային) և տարածքային:

Քաղաքական աշխարհագրությունը գործ ունի առաջին հերթին տարածքային հատույթի, այլ կերպ՝ տարածքային կառավարման հետ։ Պետությունն իր տարածքային կառավարման պարտականություններն իրականացնելու համար կատարում է պետական տարածքի դիֆերենցում, շրջանացում, ձևավորում է տարածքային կառավարման կառուցվածքը։ Իսկ շրջանացումը, ինչպես հայտնի է, մի իմացական, մտավոր հետազոտական գործողություն է, որն աշխարհագրական գիտության առանցքային գործառույթներից է։ Շրջանացման այս՝ քաղաքաաշխարհագրական տեսակը մյուսներից առանձնանում է նրանով, որ չի սահմանափակվում դիֆերենցման ենթակա տարածքի գիտաճանաչողական նպատակով միայն։ Այն ունի խիստ արտահայտված կոնստրուկտիվ՝ կառուցողական ուղղվածություն, ուղղակիորեն ծառայում է տարածքային (ռեգիոնալ) քաղաքականությանը, որն իրականացվում է տարածքային կառավարման միջոցով։ Իսկ այդ քաղաքականությունը և այն իրականացնող տարածքային սուբյեկտները (տարածքային բաժանման միավորները) պետք է լիովին համապատասխանեն երկրի առջև ծառացած տնտեսական, սոցիալ-քաղաքական, պաշտպանական, համապետական նշանակության այլ խնդիրների օպտիմալ լուծմանը։

Արդեն ասվել է, որ երկիր-պետության ներքին բաժանումը կարող է լինել երկու տիպի՝ տարածա-քաղաքական (եթե պետությունը դաշնային է) կամ վարչատարածքային (եթե պետությունը ունիտար է)։ Հայաստանի Հանրապետությունը ունիտար է, ուստի ներքին բաժա-

նումն էլ վարչատարածքային է: Երկրի քաղաքական կարգավիճակի և հասարակարգի փոփոխության համեմատ այն ևս փոփոխության է ենթարկվում, քանի որ այդ *բաժանումն ածանցյալ* է երկրի ներսում կատարվող սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական գործընթացներից և կոչված է նպաստելու դրանց իրականացմանը:

Հայտնի է, որ Ռուսաստանի կազմում Արևելյան Հայաստանը ՀՀ ներկա քաղաքական սահմաններում բաժանված է եղել Կովկասյան փոխարքայության մաս կազմող վարչատարածքային 4 միավորների՝ Երևանի, Թիֆլիսի, Ելիզավետպոլի նահանգների և Կարսի մարզի միջև: Նահանգները բաժանված էին գավառների, գավառները՝ ոստիկանական տեղամասերի:

Ազգային պետականությունը վերականգնած Հայաստանի (Առաջին հանրապետության) առաջին քայլերից մեկը եղավ երկրի վարչական բաժանման մասին օրենքի ընդունումը, որով հաստատվեց վարչատարածքային բաժանման նահանգ - շրջան - գյուղ համակարգը:

Խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո չեղյալ հայտարարվեց նախկին բաժանումը և 1921թ. հուլիսի 20-ի «Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության վարչական վերաբաժանումների մասին» դեկրետով հաստատվեց գավառ - գավառամաս (գավառակ) - գյուղ համակարգը: Այն պահպանվեց մինչև 1929թ, երբ առանձնացված էին 9 գավառ և 38 գավառակ:

1929-1930թթ. ԽՍՀՄ բոլոր հանրապետություններում անցկացվեց վարչատարածքային ռեֆորմ: Այն նպատակ ուներ երկրի վարչատարածքային բաժանումը հարմարեցնել *նոր ծնավորվող սոցիալիստական հասարակարգի պահանջներին: Տարածքային միավորների առանձնացման ու սահմանազատման գլխավոր պայման էր համարվում տարածքի բնական, ժողովրդագրական, էթնոմշակութային, տնտեսական հատկանիշների, տրանսպորտային ապահովվածության բազմակողմանի հաշվառումը:* Հայտարարվում էր, որ ռեֆորմի հիմքում ընկած են դեռևս 1922թ. ԽՍՀՄ Պետական պլանային հանձնաժողովի (Պետպլան) մշակած *տնտեսական շրջանացման սկզբունքները:* Հարցի լուծման *քաղաքական կողմը* ապահովվում էր վարչական միավորների չափերի և ընդհանուր քանակի կարգավորման միջոցով: *Գլխավոր կարգախոս էր հռչակված «իշխանությունը մոտեցնել տեղերին», ապահովել պետական-վարչական ապարատի առավելագույն ուղղակի ազդեցությունը բնակչության լայն զանգվածների վրա և դրա միջոցով՝ հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտների պետական կենտրոնական կառավարման միասնականությունը վարչատարածքային*

միավորի սահմաններում: Նոր վարչատարածքային բաժանումը հետա-
պնդում էր արդեն ձևավորվող վարչակուսակցական բյուրոկրատիայի
իշխանության ամրապնդման նպատակներ: Այն **հարմարեցված էր
տոտալիտար պետական ռեժիմին և լավագույնս ծառայում էր նրան:**

Հայաստանի Հանրապետությունում այդ ռեժիմը իրականաց-
վեց երկու փուլով: Սկզբում Հայաստանի Կենտրոնական Նախագա-
հության 1929թ. հուլիսի 26-ի «Հայաստանի ԽՍՀ տերիտորիայի
շրջանացման մասին» որոշման համաձայն հանրապետությունը
բաժանվեց 5 գավառի (օկրուգի), 31 շրջանի և շրջանի կարգավի-
ճակ ունեցող մեկ քաղաքի: Շրջանացման ստորին աստիճանը
առանձին բնակավայրն էր (քաղաք, գյուղ): Երկրորդ փուլով,
1930թ. օգոստոսի 5-ի որոշմամբ գավառները վերացվեցին և հաս-
տատվեց վարչատարածքային բաժանման **երկաստիճան համա-
կարգ՝ շրջան - գյուղական (քաղաքային) սովետ:**

Վարչատարածքային ռեժիմի և շրջանացման նոր սխեմայի գի-
տական հիմնավորումը տվել էր հանրապետության Պետպլանին առ-
ընթեր ստեղծված **Շրջանացման հանձնաժողովը**, որը ղեկավարում
էր ճանաչված աշխարհագետ **Գ.Ա.Քոչարյանը:** Կատարվեցին լայնա-
ծավալ արշավախմբային-հետազոտական աշխատանքներ, որոնց
արդյունքները լուրջ ներդրում էին հանրապետության համալիր աշ-
խարհագրական ուսումնասիրության բնագավառում և:

Այս համակարգը պահպանվեց ընդհուպ մինչև 1995թ.¹, երբ կա-
տարվեց նոր ռեժիմը և հաստատվեց վարչատարածքային բաժան-
ման ներկայիս կառուցվածքը:

Մինչ այդ ՀՀ վարչատարածքային բաժանումն ուներ հետևյալ
պատկերը. **առաջին կարգի միավորները 58-ն** էին (37 գյուղական վար-
չական շրջան և իրավական առումով դրանց հավմասարեցված հանրա-
պետական ենթակայությանը **21 քաղաք**): Երկրորդ աստիճանի միավոր-
ներն էին գյուղխորհուրդները (թվով 479), շրջանային ենթակայության
քաղաքները (6) և քաղաքատիպ ավանները (31), Երևանի (6) և Գյում-
րիի (2) քաղաքային շրջանները՝ ընդամենը 524 միավոր (տես նկ. 14):

¹ Վարչատարածքային կառուցվածքի արմատական փոփոխությունների՝ 1950-60 թթ. փոր-
ձերը հաջողություն չունեցան: 1952թ. մտցվեց եռաստիճան համակարգ՝ հանրապետությունը
լրացուցիչ բաժանվեց 3 օկրուգի: Մեկ տարի անց վերականգնվեց նախկին վիճակը: 1960-
ական թվականների սկզբին վարչական շրջաններին զուգահեռ ստեղծվեցին գյուղատնտե-
սության ղեկավարման «Կոլխոզային-սովխոզային տարածքային-արտադրական վարչու-
թյուններ» (թվով 11) և արդյունաբերության ղեկավարման «Արդյունաբերական զոտիներ»
(թվով 9): Սա վարչատարածքային կառուցվածքի արմատական փոփոխություն էր և խախ-
տում էր պետության վարչատարածքային միավորների ներսում հասարակական կյանքի կա-
ռավարման միասնականության հիմնական սկզբունքը: 1965թ. այդ նորամուծությունից ևս
հրաժարվեցին.

Անկախ Հայաստանի Հանրապետության ստեղծումը, շուկայական հարաբերությունների և ժողովրդավարական վարչակարգի ու նոր քաղաքական ռեժիմի հաստատումը անխուսափելի դարձրին վարչատարածքային նոր ռեֆորմը¹: Բայց այն կարող էր հաջողություն ունենալ, եթե հստակեցվել էին երկրի քաղաքական կուրսի այն բաղադրիչները, որոնք պետք է ապահովեին նրա հեռանկարային զարգացումը: Որպես *այդպիսի բաղադրիչներ էին հռչակվել մասնավոր սեփականատիրության պետական խրախուսումն ու պաշտպանությունը, անհատի տնտեսական անկախությունը, տեղական ինքնակառավարման ծավալումը, պետության տնտեսական ֆունկցիաների աստիճանական սահմանափակումը և փոխանցումը տնտեսվարող սուբյեկտներին*: Այդ բոլորից տրամաբանորեն բխում էր (և դա հաստատված էր համաշխարհային փորձով), որ ի թիվս այլ միջոցառումների պետք է կատարվի նաև երկրի վարչատարածքային կառուցվածքի արձատական փոփոխություն, որը կապահովի *տարածքային կառավարման կատարելագործում, արդյունավետության բարձրացում, իշխանության ապակենտրոնացում ու ժողովրդավարացում*:

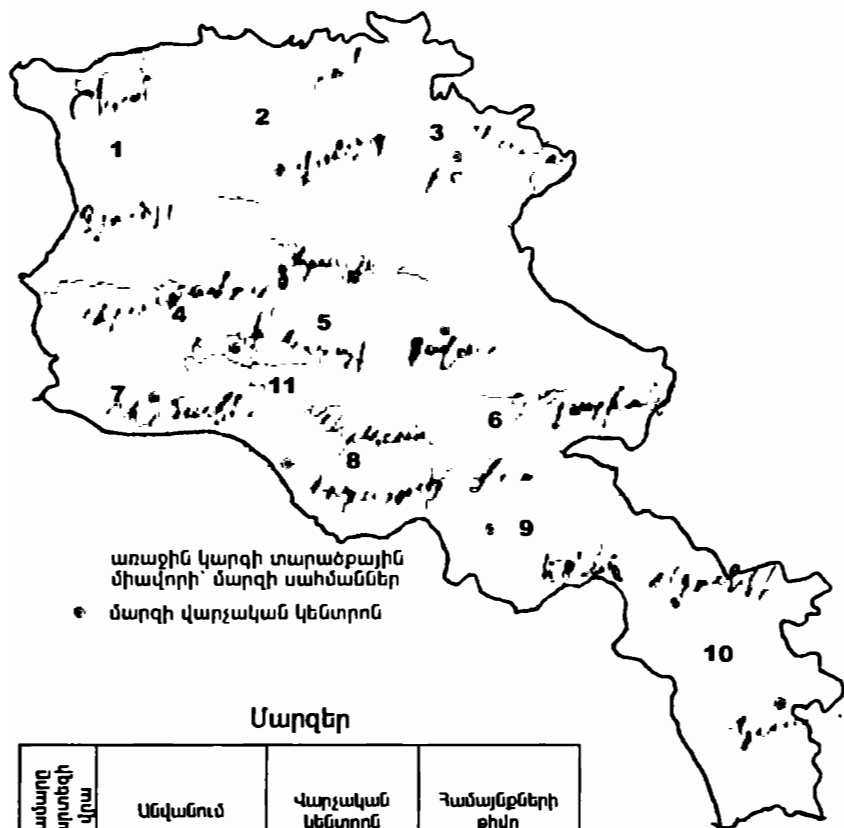
Այդ նպատակին հասնելու գլխավոր միջոցը *պետական կառավարման սուբյեկտների՝ վարչատարածքային բաժանման առաջին կարգի միավորների քանակի կտրուկ կրճատումն էր*:

Հստակ պատասխանի էին սպասում նաև այնպիսի հարցեր, ինչպիսիք էին. ո՞ր միավորը պետք է դիտել տարածքային կառավարման և ո՞րը տարածքային ինքնակառավարման սուբյեկտ, ինչպիսի՞ ենթակարգություն պետք է հաստատվի դրանցից յուրաքանչյուրի ներսում, ո՞ր աստիճանում ի՞նչ հարաբերակցությամբ են ներկայացված լինելու պետական իշխանության երեք ճյուղերը՝ օրենսդիր, գործադիր, դատական:

¹ Հատկանշական է, որ 1980-ականներին ԽՍՀՄ-ում սկսված երկրի ներքին կյանքի ազատականացման գործընթացների («պերեստրոյկա» և այլն) ազդեցության տակ իշխանության տարբեր մակարդակներում հասունանում էր վարչատարածքային ռեֆորմի անհրաժեշտության գաղափարը, աշխուժանում էլ.՝ գիտական ուսումնասիրությունները: Դրա վկայությունն էր մասնավորապես Երևանում կայացած համամիութենական գիտական կոնֆերանսը, որը լայն արձագանք գտավ այլ հանրապետություններում նույնպես, իսկ նյութերը հրատարակվեցին առանձին զրոյով («Проблемы совершенствования и прогнозирования территориальной организации общества и среды»). отв. редакторы Л.А.Балесян, Б.С.Хорев, «Айтастан, Е., 1988»): Հայկական ՍՍՀ վարչատարածքային կառուցվածքի կատարելագործման հիմնախնդրին անդրադարձավ նաև Հայկական աշխարհագրական ընկերության և Երևանի պետական համալսարանի կազմակերպած գիտագործնական կոնֆերանսը (1989թ.): Այն մշակեց հանձնարարականներ և հատուկ զեկուցագրով իր մկատառումները ներկայացրեց հանրապետության գերագույն իշխանություններին:

Նկ.14.ՀՀ վարչատարածքային կառուցվածքը մինչև 1995թ. ռեֆորմը

Մարզեր

Թվական մարտի	Անվանում	Վարչական կենտրոն	Համայնքների քիվը
1	Երևան	Գյումրի	119
2	Լոռի	Վանաձոր	113
3	Տավուշ	Իջևան	62
4	Արագածոտն	Աշտարակ	114
5	Կոտայք	Հրազդան	67
6	Գեղարքունիք	Գավառ	92
7	Արմավիր	Արմավիր	97
8	Արարատ	Արտաշատ	97
9	Վայոց Ձոր	Եղեգնաձոր	44
10	Սյունիք	Կապան	112
11	Երևան		12

Նկ. 15. ՀՀ վարչատարածքային կառուցվածքը

Անհրաժեշտ էր հստակություն մտցնել պետության վարչատարածքային կառուցվածքի համար հիմնարար նշանակություն ունեցող այն հարցում, թե ինչպիսի՞ն են նրա բարենորոգման համար անհրաժեշտ պայմանները, և *որոշել ելակետային դրույթները*: Դրանք սովորաբար երկու բնույթի են լինում:

Առաջին. սոցիալքաղաքական ու պետական կառավարման *նպատակի հստակ սահմանում*, որին պետք է ծառայի նոր վարչատարածքային բաժանումը: Տվյալ դեպքում այդ նպատակը համառոտակի ասած, հանգում էր ազատական շուկայական էկոնոմիկայի, բազմակուսակցականության վրա հենվող ժողովրդավարության և անհատի քաղաքական ու քաղաքացիական ազատությունների ապահովմանը, որոնց մասին խոսվեց վերևում:

Երկրորդ. շրջանացման արդյունքում առանձնացվող օբյեկտի, այսինքն տարածքային միավորի *բնական, ժողովրդագրական և տնտեսական պարամետրերի ընտրությունը*: Քանի որ վարչական շրջանացումը ի տարբերություն բնական միջավայրի (ֆիզիկաաշխարհագրական պայմանների, կլիմայական, հողաբուսական ծածկի և այլն) և հասարակական (սոցիալական) ոլորտի (տարաբնակեցման, տնտեսական, ազգագրական և այլն) շրջանացումների, *համալիր ինտեգրալ շրջանացում է*, հատուկ նշանակություն է ձեռք բերում առանձնացվող տարածքային միավորի բոլոր *հատկանիշների համադրումը*: Դա է, որ հնարավորություն է տալիս այնպես սահմանել ապագա վարչատարածքային միավորի ենթակարգությունը և այնպես սահմանագծել այն, որ առավելագույնս բավարարի առաջին պայմանի պահանջներն և ապահովի նրա՝ որպես տարածքային կառավարման կամ տեղական ինքնակառավարման *սուբյեկտի գործառնության բարձր արդյունավետությունը*:

Հայաստանի Հանրապետության վարչատարածքային նոր բաժանման մասին օրենքն ընդունվեց 1995թ. հիմքում ունենալով ՀՀ Սահմանադրությունը, որտեղ ամրագրված են բաժանման կառուցվածքը և տարածքային միավորների գործառնային հիմնական դրույթները: Սահմանադրության 7-րդ գլխում, որը վերնագրված է «Տարածքային կառավարումը և տեղական ինքնակառավարումը», կարդում ենք՝

Պողված 104. Հայաստանի Հանրապետության վարչատարածքային միավորներն են՝ նարգերը և համայնքները: Մարզերը կազմված են գյուղական և քաղաքային համայնքներից:

Պողված 105. Համայնքներում իրականացվում է տեղական ինքնակառավարում:

Համայնքի սեփականությունը տնօրինելու, համայնքային նշանակության հարցեր լուծելու համար երեք տարի ժամկետով ընտրվում են տեղական ինքնակառավարման մարմիններ. համայնքի ավագանի՝ հինգից տասնհինգ անդամով, համայնքի ղեկավար՝ քաղաքապետ, գյուղապետ:

Համայնքի ղեկավարը ձևավորում է իր աշխատակազմը:

Պողված 106. Համայնքի ավագանին համայնքի ղեկավարի ներկայացմամբ հաստատում է համայնքի բյուջեն, վերահսկում բյուջեի կատարումը, օրենքով սահմանված կարգով սահմանում տեղական տուրքեր և վճարներ:

Պողված 107. Մարզերում իրականացվում է պետական կառավարում:

Կառավարությունը մարզերում նշանակում և ազատում է մարզպետներ, որոնք իրագործում են կառավարության տարածքային քաղաքականությունը, համակարգում հանրապետական գործադիր մարմինների տարածքային ծառայությունների գործունեությունը:

Պողված 108. Երևան քաղաքն ունի մարզի կարգավիճակ: Տեղական ինքնակառավարումը Երևանում իրականացվում է քաղաքի համայնքներում¹:

(1995թ. Օրենքով, որը գործողության մեջ մտավ 1996թ. հունվարի 1-ից, Հայաստանի Հանրապետությունը բաժանվեց վարչատարածքային 11 միավորի՝ 10 մարզի և Երևան քաղաքի (տե՛ս նկ.15):

Վարչաքաղաքական կառուցվածքի մակարդակները մնացին նույնը՝ առաջին և երկրորդ (երկաստիճան բաժանում): Հիմնական փոփոխությունը տեղի ունեցավ առաջին կարգի միավորների թվում՝ նախկին 58 միավորի (37 գյուղական վարչական շրջան և 21 հանրապետական ենթակայության քաղաք) փոխարեն ստեղծվեց 11 միավոր (10 մարզ և մարզի կարգավիճակ ունեցող մայրաքաղաք Երևանը): Մարզերը ստեղծվեցին նախկին գյուղական վարչական շրջանների մեխանիկական միավորման միջոցով, որևէ սահմանային փոփոխություն չկատարվեց:

Երկրորդ մակարդակում կատարվեցին մասնակի փոփոխություններ: Գյուղական բնակավայրերը, որոնք ունեին տեղական կառավարման մարմիններ (գյուղխորհուրդներ), չհաշված առանձին բացառություններ, պահպանվեցին գյուղական համայնքի կարգավիճակով:

¹ ՀՀ սահմանադրության փոփոխությունների նախագծում նախատեսվում է Երևան քաղաքը նույնպես համարել համայնք:

Նախկին հանրապետական ենթակայության 21, շրջանային ենթակայության 5 քաղաքներ և քաղաքային կարգավիճակ ունեցող այլ բնակավայրեր (քաղաքատիպ ավաններ) պահպանեցին քաղաք կոչվելու իրավունքը, 1 գյուղ (Եղվարդ) ստացավ այդպիսի իրավունք: Դրանք բոլորը ստացան մարզային ենթակայության կարգավիճակ: Մնացած քաղաքատիպ ավանները իջեցվեցին գյուղի կարգավիճակի:

Նախկին գյուղական վարչական շրջանները դադարելով տարածքային վարչական միավոր և պետական կառավարման սուբյեկտ լինելուց, զրկվելով համալիր տարածքային կառավարման գործառույթներից, բնակչության գիտակցության ու հոգեբանության մեջ շարունակում են պահպանել իրենց երբեմնի վիճակի մնացորդները և ստացել են «տարածաշրջան» ոչ պաշտոնական անվանումը: Դրանց մի մասը պահպանել է որոշ գերատեսչական տարածքային կառավարման գործառույթներ:

Հայաստանի Հանրապետության վարչաքաղաքական բաժանման 1995թ. փոփոխությունները հասարակայնության կողմից միանշանակ չընդունվեցին: Շատերն այժմ էլ համարում են, որ լավագույն լուծումը չի գտնված և հասունանում է նոր բաժանման անհրաժեշտությունը: *Դրա օգտին բերվող փաստարկները հանգում են հետևյալին.*

- դժվարացել է հաղորդակցությունը մարզկենտրոնի և համայնքների միջև, համայնքի բնակիչը մի սովորական տեղեկանք ստանալու կամ որևէ փաստաթուղթ հաստատելու համար ստիպված է մեծ ճանապարհ կտրել,
- փոքր, տնտեսապես թույլ համայնքները ի գորու չեն բավարարել բնակչության տարրական սոցիալական պահանջները,
- մարզի մեջ միավորված նախկին վարչական շրջանների բնակչության *տարածքային նույնականության զգացմունքը միշտ չէ, որ համընկնում է ընդհանուր մարզային նույնականության զգացմունքի հետ*, որի պատճառով երբեմն ներմարզային հակասություններ են գոյանում:

Այդ ամենով հանդերձ չի կարելի չընդունել, որ առկա հիմնախնդիրներից շատերի լուծումը գտնվում է ոչ թե մարզերի թվի մեծացման ու սահմանների փոփոխության, կամ համայնքների թվի կտրուկ կրճատման, ինչպես մասնագետների մի մասն է կարծում, այլ օրենսդրության բարելավման, մասնավորապես տեղական ինքնակառավարման մարմինների լիազորությունների ընդլայնման, մարզերի իրավասությունների որոշ մասը համայնքներին փոխանցելու մեջ:

Այդուհանդերձ, անցած տասնամյակը ցույց տվեց, որ հանրա-

պետության նոր վարչատարածքային կառուցվածքը հիմնականում բավարարել է անցումային ժամանակաշրջանի և նոր հասարակական հարաբերությունների մարտահրավերներին: *Միաժամանակ այսօր ակնհայտ է, որ այն կատարելագործման կարիք ունի:* Դա վերաբերում է վարչատարածքային բաժանման թե՛ կառուցվածքին, մասնավորապես տարածքային միավորների թվին ու ենթակարգությանը և թե՛ միավորների լիազորություններին ու գործառույթներին:

Այդ կատարելագործումը պետք է հենվի հանրապետության ինչպես Սահմանադրության, այնպես էլ համապատասխան օրենքների նախատեսվող բարեփոխումների վրա:

Հայաստանի Հանրապետության վարչատարածքային կառուցվածքի կատարելագործումը պետք է նպատակաուղղված լինի առաջին հերթին այնպիսի համապետական համալիր խնդիրների օպտիմալ լուծմանը, ինչպիսիք են պետական տարածքային կառավարման ու ինքնակառավարման *կատարելագործումը, իշխանության տարածաշրջանային մարմինների տեղաբաշխման բարելավումը և դրանց գործունեության արդյունավետության բարձրացումը:*

Սպասվող բարեփոխումն ուղղակի ազդեցություն է ունենալու նաև ճյուղային գերատեսչական մարմինների, քաղաքական կուսակցությունների, մեծաքանակ ու բազմաբնույթ հասարակական կազմակերպությունների տարածքային կառուցվածքի վրա, որովհետև դրանք բոլորը նույնպես տեղաբաշխվում և խրենց գործունեությունը կազմակերպում են ըստ վարչատարածքային միավորների:

11.2.2 ԲԱԶՄԱԿՈՒՄԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ: ԸՆՏՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Սույն գլխի սկզբում մենք թվարկեցինք երկիր-պետության ընդհանուր քաղաքաաշխարհագրական բնութագրի հիմնական բաղադրիչները: Ծանոթացանք Հայաստանի Հանրապետության այնպիսի բնութագրիչներին, ինչպիսիք են քաղաքաաշխարհագրական դիրքը, արտաքին քաղաքականության դոկտրինան, պետական կարգն ու քաղաքական ռեժիմը, վարչատարածքային կառուցվածքը, կառավարման ու ինքնակառավարման տարածքային կազմակերպումը:

Դրանք լինելով գլխավորը, հիմնականը, այդուհանդերձ չեն տալիս երկրի քաղաքաաշխարհագրական *ամբողջական ու սպառիչ բնութագիրը:* Կան այլ բաղադրիչներ ևս, որոնք ամբողջացնելով ընդհա-

նուր բնութագիրը, օգնում են ճիշտ ըմբռնել նրա առանձնահատկությունները և:

Տոտալիտարիզմի սկզբունքներից հրաժարված և ժողովրդավարության միջազգային չափանիշները որդեգրած Հայաստանի Հանրապետության քաղաքաաշխարհագրական բնութագրի համար այդպիսի բաղադրիչ է **բազմակուսակցությունը**։ Դա հաստատվել է 1990 թվականից, երբ վերջ դրվեց միակ՝ կոմունիստական կուսակցության 70-ամյա միանձնյա իշխանությանը և հռչակվեց տարբեր քաղաքական կուսակցություններ ունենալու իրավունքը:

Այժմ պաշտոնապես գրանցված են և ազատ գործում են մի քանի տասնյակ կուսակցություններ և քաղաքական-հասարակական կազմակերպություններ, որոնցից մի քանիսը ակտիվ դերակատարություն ունեն հանրապետության քաղաքական կյանքում:

Հայաստանի գրեթե բոլոր քաղաքական կուսակցություններն ունեն իրենց տարածքային բաժանմունքներ, որոնք տեղաբաշխված են մարզային կենտրոններում և շատ թե քիչ խոշոր քաղաքներում, որտեղ և կուսակցությունները կազմակերպում են իրենց ամենօրյա գործունեությունը: Դա նշանակում է, որ **կուսակցական գործունեության տարածքային կառուցվածքը համընկնում է հանրապետության վարչատարածքային կառուցվածքին**:

Սիսիական հայտնի է, որ պարբերաբար (Հայաստանի Հանրապետությունում 4-5 տարին մեկ), կապված հանրապետության նախագահի և պետության բաժնադիր օրենսդիր մարմնի՝ Ազգային ժողովի ընտրությունների հետ, կուսակցությունների քաղաքական գործունեության ակտիվությունը կտրուկ աճում է: Կուսակցության անդամներից ու համախոհներից բացի այդ գործունեության սուբյեկտ են դառնում **ժողովրդական լայն զանգվածները ի դեմս ընտրելու իրավունք ունեցող քաղաքացիների**:

Երկիրը բաժանվում է ընտրատարածքների, որոնց քանակը որոշվում է գործող ընտրական համակարգի համապատասխան: Ընտրությունների կազմակերպման հարուստ ավանդույթներ ունեցող Արևմտյան երկրների փորձը ցույց է տալիս, որ դրանց վրա ուղղակիորեն ազդող տարաբնույթ գործոնների շարքում իր ոչ երկրորդական դերն ունեն **աշխարհագրական գործոններ, որոնք** լայնորեն օգտագործվում են ընտրություններին մասնակցող քաղաքական ուժերի կողմից: Քաղաքական աշխարհագրության կազմում նույնիսկ ձևավորվել է հատուկ **ենթաճյուղ՝ ընտրությունների (էլեկտորալ) աշխարհագրություն**, որը մշակել է իր տեսությունը և հետազո-

տությունների մեթոդիկան:

Համընդհանուր ճանաչում ունեն ընտրությունների աշխարհագրություն ենթաճյուղի երեք գլխավոր ուղղությունները, որոնք ձևակերպել է նորգելանդական աշխարհագետ Ա. Մաքֆեյլը: Դրանք են՝

ա) քվեարկության աշխարհագրություն,

բ) քվեարկության արդյունքների վրա ազդող աշխարհագրական գործոնների ուսումնասիրություն,

գ) ներկայացուցչության աշխարհագրություն:

Այդ շարքում առանձնացնենք *աշխարհագրական գործոնների ազդեցության* ուսումնասիրությամբ զբաղվող ուղղությունը: (Սյուսերկու ուղղությունների բովանդակությանը կարելի է ծանոթանալ Р.Ф. Тумовский, Политическая география, 1999, էջ 289-292):

Ակնհայտ է, որ ընտրությունների ընթացքի և արդյունքների հետ կապված բոլոր հարցերը չեն, որ կարելի է բացատրել պատմամշակութային, սոցիալ- ժողովրդագրական, տնտեսական ու հոգեբանական գործոններով: Դրանց ավելի խոր ու բազմակողմանի վերլուծության դեպքում անհրաժեշտ է լինում բացահայտել ու գնահատել նաև *տեղական առանձնահատուկ պայմանները*, որոնք իրենց խտացված արտահայտությունը գտնում են աշխարհագրական գործոնների մեջ և տեղից տեղ փոխվում են:

Ընդունված է առանձնացնել 4 հիմնարար աշխարհագրական գործոն:

ա) Բարեկամների և հարևանների էֆեկտ: Դա այն դեպքն է, երբ թեկնածուն լրացուցիչ ծայներ է հավաքում իր ծննդավայրում (գործում է *փոքր հայրենիքի էֆեկտը*) կամ այն շրջանում, որի հետ կապված է նրա կյանքի ուղին: Նույն ձևով էլ քաղաքական կուսակցության օգտին տրված ծայները կարող են պայմանավորված լինել ո՛չ թե կուսակցության քաղաքական ծրագրով, այլ լիդերների ծագումով: Էֆեկտը կարող է լինել նաև ո՛չ թե հօգուտ, այլ ի վնաս քվեարկվողի: Հայաստանի պայմաններում այս գործոնի դերը ուժեղ է արտահայտված:

բ) Հիմնախնդրային (պրոբլեմային) քվեարկություն: Այս գործոնի ազդեցության արդյունքը կախված է նրանից, թե քվեարկվողը (անկախ թեկնածուն, կուսակցությունը) ինչքանո՞վ է ծանոթ ընտրատարածքի հիմնախնդիրներին, ինչպե՞ս է գնահատում այդ հիմնախնդիրները, ընտրողների վերաբերմունքը դեպի դրանք և ինչպիսի՞ լուծումներ է առաջարկում դրանց համար: Սրա նշանակությունը հատկապես մեծ է այն երկրներում, որտեղ մեծ են տնտեսական,

էկոլոգիական, սոցիալական ներքին տարբերությունները:

Հայաստանի Հանրապետության պայմաններում այս գործոնը դրսևորվում է հիմնականում երկու կտրվածքով՝ մայրաքաղաքի ու մարզերի տարբերության, սահմանամերձ ու լեռնային և մնացած տարածքների տարբերության:

գ) Նախընտրական կամպանիայի էֆեկտ: Ընտրություններում ինչպես քաղաքական կուսակցության (դաշինքի), այնպես էլ անկախ թեկնածուի հաջողությունը շատ դեպքում կախված է այն բանից, թե ինչպես է կազմակերպվում նախընտրական կամպանիան: Բայց այն չի կարող հավասար ինտենսիվությամբ ու արդյունավետությամբ տարվել ամբողջ ընտրատարածքում: Եվ գլխավորապես այն պատճառով, որ տարածքի տարբեր հատվածներում տարբեր է տվյալ կուսակցության տեղական կազմակերպությունների ցանցի հզորությունը, որոնց միջոցով տարվում է ընտրական կամպանիան: Դրա հետ կապված է լիդերների ու անհատ թեկնածուների ուղևորությունների և ընտրողների հետ հանդիպումների ու այլ միջոցառումների աշխարհագրությունն ու հաճախականությունը տարբեր են: Նախընտրական կամպանիայի արդյունավետությունը կախված է այն բանից թե այդ ամենը նախատեսելիս ու պլանավորելիս ինչքանով են հաշվի առնվում ընտրատարածքի տարբեր հատվածների ու բնակավայրերի առանձնահատկությունները, «ընտրական ներուժը», այն իր կողմը գրավելու հնարավորությունները:

դ) Հարևանության էֆեկտ: Սա վերաբերվում է այն դեպքին, երբ որոշակի շրջաններում ավանդաբար ծայների բարձր տոկոս ունեցող կուսակցությունը տվյալ ընտրություններում ավելի շատ ծայներ է ստանում, քան սպասվում էր: Դա տեղի է ունենում շնորհիվ այն բանի, որ սովորաբար անտարբեր, չկողմնորոշված ընտրողները («ճահիճը») այս անգամ զանգվածաբար իրենց ծայնը տալիս են առավել համբավավոր, հանրաճանաչ ու մատչելի թվացող լիդերին կամ քաղաքական ուժին: Միատարր ու կոնպակտ համայնքներում համբավը կարող է բազմապատկվել *«մուլտիպլիկացիայի էֆեկտի»* շնորհիվ և փոխանցվել հարևան համայնքներին: Այդպիսի հնարավորության բացահայտումն ու ճիշտ օգտագործումը նույնպես ընտրվողներից պահանջում է հատուկ ուսումնասիրություն կատարել և որոշակի հմտություն դրսևորել արդյունքներն օգտագործելիս:

Նկարագրված աշխարհագրական գործոնները ընդհանուր են բոլոր երկրների համար և ուղղորդում են ամբողջ ընտրական գործընթացը: Բայց և ամեն մի երկիր ունի իր սեփական առանձնահատ-

կությունները, որոնք նույնպես ենթակա են հատուկ հետազոտության: *Այդպիսի հետազոտությունները լայն տարածում ունեն բոլոր ժողովրդավարական երկրներում:*

Եթե ընտրությունների աշխարհագրության ընդհանուր տեսությունը և վերը թվարկված ուղղությունները ժողովրդավարության հարուստ ավանդույթներ ունեցող երկրներում զարգացման բարձր մակարդակի են հասել, ապա ժողովրդավարության ուղին նոր բռնած երկրներում միայն առաջին քայլերն են անում: Վերջիններիս թվում են նաև հետխորհրդային հանրապետությունները: Թեև պետք է նշել, որ այդ հանրապետությունների շարքում գիտության այս ենթաճյուղի զարգացման մակարդակով Ռուսաստանն առանձնանում է:¹ Այստեղ արդեն այնպիսի հետազոտություններ են կատարվում, որոնց արդյունքները պետական իշխանությունները լայնորեն օգտագործում են ընտրությունների նախապատրաստման ու անցկացման համար:

Ինչ վերաբերում է Հայաստանի Հանրապետությանը, ապա ընտրությունների, որպես քաղաքաաշխարհագրական հետաքրքրություն ներկայացնող երևույթի գիտական ուսումնասիրության ինչ-որ արդյունքի մասին խոսելը դեռևս վաղ է: Բայց արդեն ուրվագծվում են այն հիմնախնդիրները, որոնք ծառանում են գիտության այդ ճյուղի առջև և սպասում են իրենց հետազոտողներին: Դրանց աշխարհագրական ասպեկտների հետազոտությունն ունի ոչ միայն գիտաճանաչողական, այլև գիտագործնական նշանակություն և կարող է լուրջ օժանդակություն լինել ժողովրդավարության խորացմանը, պետական կառավարմանը ժողովրդի լիարժեք մասնակցությանը և Հայաստանի հասարակական կյանքում եվրոպական արժեքների ներդրմանը:

Այժմ բավարարվենք ՀՀ-ում ընտրությունների ընդհանուր բնութագրի մի քանի ցուցանիշներով, որոնք ունեն նաև քաղաքաաշխարհագրական բովանդակություն: ՀՀ-ում գործում է խառը համակարգը՝ պատգամավորների մի մասն ընտրվում է համամասնական, մյուս մասը՝ մեծամասնական (մաժորիտար) ընտրակարգով: Ազգային ժողովի ներկայիս՝ երրորդ գումարման կազմում 131 պատգամավորական տեղից 56-ը լրացվել են մաժորիտար և 75-ը համամասնական եղանակով:

¹ Ընտրությունների աշխարհագրության, որպես գիտության ինքնուրույն ճյուղի տեսական հիմունքների և Ռուսաստանի Դաշնությունում նախագահական և պառլամենտական ընտրությունների հանգամանալի աշխարհագրական վերլուծությունը տվել է Ռ. Ֆ. Տուրովսկին իր Политическая география. Учебное пособие գրքում, М.-Смоленск, 1999, էջ 287-380:

Հանրապետությունը բաժանված է 56 ընտրատարածքի¹: Յուրաքանչյուր ընտրատարածքից ընտրվել է ծայների մեծամասնությունն ստացած մեկ պատգամավոր (մաժորիտար համակարգով): Նա իր թեկնածությունը առաջադրել է՝ ունենալով որևէ կուսակցության պաշտոնական օժանդակությունը կամ հանդես է եկել որպես անկախ թեկնածու:

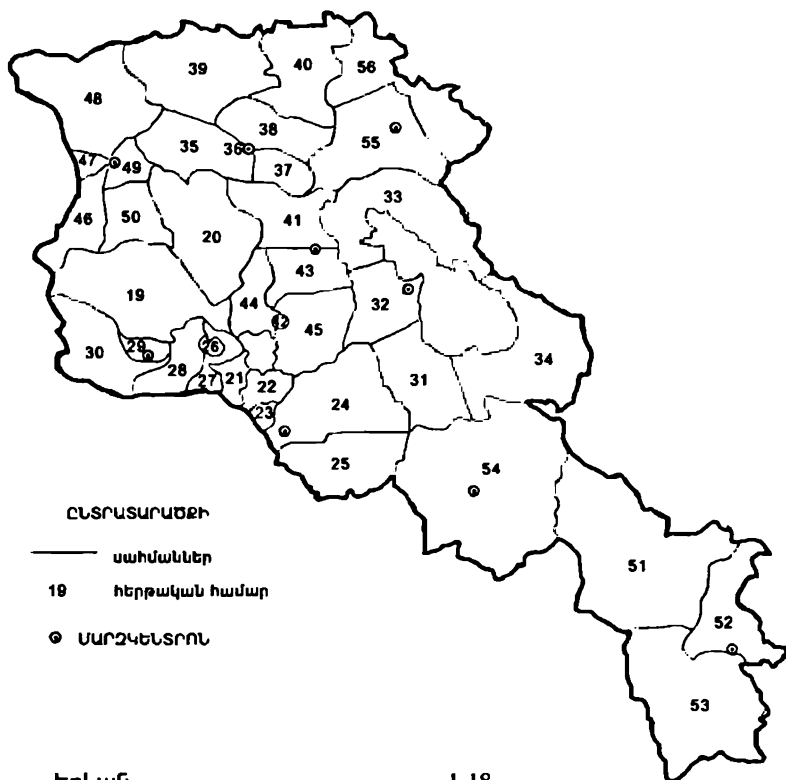
Համամասնականի դեպքում քվեարկվում են ոչ թե անհատ թեկնածուներ, այլ կուսակցություններ ու դաշինքներ: Վաստակած ծայների թվի համեմատ, այսինքն համամասնական կարգով տեղերը բաշխված են կուսակցությունների միջև: Ամեն մի կուսակցություն իրեն բաժին հասած տեղերը լրացնում է իր անդամների նախօրոք հաստատված ցուցակից: Ինչպես տեսնում ենք, այս դեպքում արդեն *հանրապետության ամբողջ տարածքը ընդունվում է որպես մեկ ընտրատարածք (ընտրական օկրուգ)*, և ընտրողների ծայների ընդհանուր թիվը բաշխվում է կուսակցությունների միջև: ՀՀ երրորդ գումարման Ազգային ժողովի ընտրությունները կազմակերպվել են 1-ից 56 համարի ընտրատարածքներում², որոնք ըստ մարզերի բաշխված են հետևյալ կերպ՝ ինչպես պատկերված է Ըկ.16-ում:

Ընտրատարածքների որոշման ու սահմանազատման համար հիմք է ծառայել ընտրողների թվաքանակը, որը մեկ ընտրատարածքում տատանվել է մոտավորապես 35 հազ. և 50 հազ. միջև (միջազգային պրակտիկայում թույլատրելի է համարվում մինչև 15% տարբերությունը)³: Ընտրողների ամենամեծ թիվ ունեցել են 15-րդ (Կենտրոն) ընտրատարածքը Երևան քաղաքում (49,9 հազ. ընտրող) և 29-րդ ընտրատարածքը Արմավիրի մարզում (48,8 հազ. ընտրող), իսկ ամենափոքր՝ 52-ը Սյունիքի մարզում (33,7 հազ.) և 22-ը Արագածոտնի մարզում (34,3 հազ.): Ընտրատարածքների գերակշիռ մասում այդ թիվը գտնվում է 38 - 45 հազ. սահմաններում:

¹ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետության Ազգային ժողով» Երրորդ գումարում, Ե., 2004թ., էջ 201-218

² ՀՀ ընտրությունների մասին օրենքում կատարված վերջին փոփոխության համաձայն հաջորդ չորրորդ գումարման Ազգային ժողովի պատգամավորներից 90 ընտրվելու է համամասնական և 41 մեծամասնական եղանակով: Դրան համապատասխան էլ փոխվելու են ընտրատարածքների թիվը, հետևապես և սահմանները:

³ Որոշ արտասահմանյան երկրներում ընտրատարածքները սահմանազծելիս փորձում են հաշվի առնել ընտրողների սոցիալական, ազգային, կրոնական կազմը, վերաբերմունքը այս կամ այն քաղաքական ուժի նկատմամբ և ըստ այդմ ազդել ընտրությունների արդյունքների վրա: Հայաստանի Հանրապետությունում նման դեպքեր չեն արձանագրվել:

Երևան	1-18
Արագածոտն	19-20
Արարատ	21-25
Արմավիր	26-30
Գեղարքունիք	31-34
Լոռի	35-40
Կոտայք	41-45
Շիրակ	46-50
Սյունիք	51-53
Վայոց Ձոր	54
Տավուշ	55-56

**Նկ. 16. ՀՀ երրորդ գումարման Ազգային ժողովի
ընտրատարածքները**

Ընտրությունների աշխարհագրության հատուկ ուսումնասիրությունը թողնելով ապագային, փաստենք այն իրողությունը, որ Հայաստանի Հանրապետությունը գտնվում է հասարական կյանքի քաղաքական ոլորտի ժողովրդավարացման այն անցումնային փուլում, երբ ընտրական համակարգը նույնպես, հենվելով անցած տարիների ձեռքբերումների վրա, շարունակում է կատարելագործվել՝ ձգտելով հասնել այն մակարդակին, երբ Հայաստանի Հանրապետության մասին նույնպես կարող են ասել, որ այն ժողովրդավարության չափանիշներով զարգացող պետություն է և կարողանում է ապահովել *ժողովրդի ամենալայն մասնակցությունը երկրի կառավարմանը ազատ, արդար և թափանցիկ ընտրությունների միջոցով*:

ՀՀ Ազգային ժողովի 1995թ. ընտրությունների ժամանակ պատգամավորության սեփական թեկնածուներ առաջադրել էին 22 կուսակցություն և հասարակական-քաղաքական կազմակերպություն: Ամենախոշորներն էին Հայկական համագգային շարժումը (ՀՀՇ), որը Ազգային ժողովի առաջին գումարման կազմում ուներ մեծամասնություն, այնուհետև՝ Ազգային ինքնորոշում միավորումը (ԱԻՄ), Ուսման և կրթության ազատական կուսակցությունը (ՈԱԿ), Հայաստանի հնչակյան կուսակցությունը, Ազգային ժողովրդավարական միավորումը (ԱԺՄ), Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունը:

Ներկայիս՝ 3-րդ գումարման Ազգային ժողովում, որի ընտրությունները կայացան 2003 թ., ներկայացված են 11 քաղաքական կուսակցություններ: Պատգամավորական տեղերի (ընդամենը 131) հարաբերական մեծամասնությունը պատկանում է Հայաստանի Հանրապետական Կուսակցությանը (30 պատգամավոր), երկրորդ տեղում է Օրինաց երկիր կուսակցությունը (19), երրորդը՝ Հայ Հեղափոխական Դաշնակցությունը (7), այնուհետև՝ Միավորված Աշխատանքային Կուսակցությունը (6), Ազգային Սիաբանության կուսակցությունը (6), Հայաստանի ժողովրդավարական Կուսակցությունը (5), Հանրապետություն կուսակցությունը (5): Հինգ կուսակցություն ներկայացված են 1-ական պատգամավորական տեղով:

Ամփոփելով Հայաստանի Հանրապետության՝ որպես միջազգային հարաբերությունների սուբյեկտի քաղաքաաշխարհագրական ընդհանուր բնութագիրը, անհրաժեշտ է առանձնացնել երկու կարևոր բնութագրիչ ևս: Առաջինն այն է, որ *ձևավորվել և հզոր ուժ*

է դարձել հայկական ազգային բանակը՝ երկրի պետական անկախության և տարածքային ամբողջականության կարևոր երաշխիքը: Հատկանշական է, որ Հայաստանի Հանրապետության բանակը, ինչպես ամեն մի ժողովրդավարական պետությունում, **վեր է կանգնած** կուսակցությունների ու քաղաքական ուժերի պայքարից և կոչված է պաշտպանելու **համապետական ու համազգային շահերը**:

Մյուս բնութագրիչն այն է, որ Հայաստանի Հանրապետության քաղաքաաշխարհագրական դիմագծում ինքնուրույն տեղ ունի **Հայ առաքելական եկեղեցին**, թեև այն պետությունից անջատ է, և ամեն մի քաղաքացի ունի **մտքի, խղճի ու դավանանքի ազատության իրավունք**: Սակայն առկա է մի առանձնահատկություն, որի շնորհիվ նրա դերը ինչ-որ իմաստով բացառիկ է: Հարյուրամյակների ընթացքում Հայաստանի ազգային պետականության ու տնտեսական անկախության բացակայության պայմաններում եկեղեցին եղել է մեր **միակ համազգային հաստատությունը, որը կատարել է նաև պետական և քաղաքական գործառույթներ**, ակտիվորեն մասնակցել է ազգային-ազատագրական պայքարին, գիտության ու մշակույթի զարգացմանը, **կատարել է ազգամիավորիչ և ազգապահպան դեր**: Ներկայումս էլ, հատկապես հայ սփյուռքի առկայության պայմաններում, Հայ առաքելական եկեղեցին պահպանում է իր՝ որպես աշխարհաքաղաքական գործոնի հատուկ դերը հայության միավորման և համազգային խնդիրների լուծման գործում:

ԻՆՔՆԱՍՏՈՒԳՍԱՆ ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Որո՞նք են երկիր-պետության հիմնական քաղաքաաշխարհագրական բնութագրիչները:
2. Ո՞րն է «աշխարհագրական դիրք» գիտական հասկացության բովանդակությունը: Թվարկե՞ք և բնութագրե՞ք աշխարհագրական դիրքի տարատեսակները: Տվե՞ք «քաղաքաաշխարհագրական դիրքի» սահմանումը:
3. Ինչպե՞ս է դրսևորվում երկիր-պետության քաղաքաաշխարհագրական դիրքի ազդեցությունը քաղաքական գործընթացների վրա:
4. Որո՞նք են աշխարհաքաղաքական դիրքի 3 մակարդակները: Ո՞ր մակարդակի համար է կիրառվում «աշխարհաքաղաքական (գեոպոլիտիկական) դիրք» տերմինը:
5. Ե՞րբ և ինչի՞ արդյունքում Հայաստանն անմիջականորեն բախվեց քաղաքաաշխարհագրական դիրք իրողությանը:

6. Վերլուծե՛ք և գնահատե՛ք Հայաստանի երկրորդ հանրապետության (ԽՍՀՄ կազմում) քաղաքաաշխարհագրական դիրքի առանձնահատկությունները:
7. Որո՞նք էին ԽՍՀՄ քաղաքաաշխարհագրական դիրքի՝ նրա բաղկացուցիչ մասը հանդիսացող Հայաստանի համար նպաստավոր կողմերը:
8. Վերլուծե՛ք և գնահատե՛ք Հայաստանի Հանրապետության քաղաքաաշխարհագրական մակրոդիրքը (աշխարհաքաղաքական դիրքը): Ինչպե՞ս է այն անդրադառնում արտաքին քաղաքականության վրա:
9. Որո՞նք են Հայաստանի Հանրապետության քաղաքաաշխարհագրական դիրքի տարածաշրջանային և տեղական մակարդակների առանձնահատկությունները: Վերլուծե՛ք և գնահատե՛ք:
10. Ո՞րն է ժողովրդի, ազգի նույնականություն (ինքնություն) կոչվող սոցիալ-հոգեբանական երևույթի էությունը: Ի՞նչ գործոնների ազդեցությամբ է այն ձևավորվում և ինչպե՞ս է ազդում արտաքին քաղաքականության վրա:
11. Ի՞նչ է արտաքին քաղաքականությունը: Ինչո՞ւմ է կայանում պետության արտաքին քաղաքականության ներուժը: Թվարկե՛ք և գնահատե՛ք ՀՀ արտաքին քաղաքականության ներուժի բաղադրիչները:
12. Ի՞նչ է արտաքին քաղաքական դոկտրինան: Ո՞րն է կոմպլեմենտար արտաքին քաղաքականության էությունը: Ինչպե՞ս է այն դրսևորվում ՀՀ-ում:
13. Ո՞րն է երկիր-պետության ներքին քաղաքականության բովանդակությունը: Թվարկե՛ք դրա ուղղությունները (բովանդակային բաղադրիչները):
14. Ի՞նչ է իշխանությունը: Ինչպիսի՞ն է քաղաքականություն իշխանություն կապի քաղաքագիտական-փիլիսոփայական ըմբռնումը:
15. Որո՞նք են երկրի ներքին քաղաքաաշխարհագրական բնութագրիչները:
16. ՀՀ Սահմանադրության համաձայն ՀՀ ինչպիսի՞ պետական կառուցվածք ունի, ինչպիսի՞ն են պետական կարգը (կառավարման ձևը) և քաղաքական իշխանության տիպը (քաղաքական ռեժիմը):
17. Պետությունն ի՞նչ եղանակով է ապահովում իր ներքին քաղաքական գործունեության տարածքային ուղղվածությունը (ի տարբերություն ոլորտային, ճյուղային ուղղվածության):
18. Որո՞նք են երկիր-պետության ներքին տարածքային բաժանման տիպերը: Ինչպիսի՞ն է ՀՀ բաժանումը:

19. ՀՀ վարչատարածքային բաժանումը ե՞րբ և ի՞նչ գործոնների ազդեցությամբ ինչպի՞սի փոփոխություններ է կրել:
20. Ինչպիսի՞ն էր ՀՀ վարչատարածքային կառուցվածքը մինչև 1995թ. ռեֆորմը: Ե՞րբ և ի՞նչ պայմաններում և ի՞նչ սկզբունքներով էր այն ձևավորվել:
21. ՀՀ Սահմանադրությամբ ամրագրված ո՞ր դրույթները հիմք ծառայեցին նոր վարչատարածքային կառուցվածքի և միավորների գործառույթների որոշման համար:
22. ՀՀ ներկա վարչատարածքային կառուցվածքը ինչպե՞ս է ապահովում տարածքային կառավարման և տեղական ինքնակառավարման տարանջատումը:
23. Փորձե՞ք վերլուծել, ՀՀ ներկայիս վարչատարածքային կառուցվածքը ինչքանո՞վ է համապատասխանում ժամանակի պահանջներին և ինչպի՞սի բարեփոխումների կարիք ունի:
24. Ինչու՞ է բազմակուսակցությունը համարվում պետության քաղաքաշխարհագրական բնութագրիչ: Ե՞րբ է այն ձևավորվել ՀՀ-ում: Թվարկե՞ք ՀՀ առաջատար կուսակցությունները:
25. Ի՞նչ կապ գոյություն ունի քաղաքական կուսակցությունների գործունեության և երկրում պարբերաբար անցկացվող հանընդհանուր ընտրությունների միջև:
26. Ո՞րն է ընտրությունների աշխարհագրություն կոչվող գիտության ենթաճյուղի բովանդակությունը: Ինչպիսի՞ ուղղություններ են նրանում ձևավորվել:
27. Ինչպիսի՞ն է ՀՀ-ում ընտրությունների աշխարհագրության՝ որպես գիտության ենթաճյուղի զարգացման մակարդակը:
28. Թվարկե՞ք և բնութագրե՞ք հանընդհանուր ընտրությունների վրա ազդող աշխարհագրական գործոնները:
29. Ձեր կարծիքով, աշխարհագրական գործոնների ճիշտ գնահատումն ինչպե՞ս կարող է նպաստել ՀՀ-ում ընտրությունների հետագա ժողովրդավարացմանը:
30. Վերլուծե՞ք ու բնութագրե՞ք ՀՀ երրորդ գումարման Ազգային ժողովի ընտրության աշխարհագրությունը:
31. Ի՞նչ սկզբունքներով են որոշված ՀՀ ընտրատարածքների քանակը և սահմանները:
32. Հիմնավորե՞ք, որ ՀՀ ընդհանուր քաղաքաաշխարհագրական բնութագրի հիմնական բաղադրիչների շարքում հատուկ կարևորություն ունեն հզոր ազգային բանակը, Հայ առաքելական եկեղեցին և հայ սփյուռքը:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Աշխարհը և Հայաստանը. Աշխարհագրական ատլաս. Գիտ. խմբագիր Լ.Վալեսյան, Մակմիլան Արմենիա ՅՉ ՓԲԸ, 2003
2. Բալյան Խ., Թամազյան Ա., Թումանյան Վ. և ուրիշներ, Քաղաքագիտության ներածություն. Ե., 2003
3. «Հայաստանի Հանրապետության Ազգային Ժողով» Երրորդ գումարում, Ե., 2004թ
4. Վալեսյան Լ., Աշխարհագրական սահմանները և տարածքը որպես գիտական կատեգորիա: Դրսևորումը բնության մեջ և հասարակական կյանքում: Материалы конференции, посвященной 70-летию географического факультета ЕГУ. Изд-во Ереванского университета, Е., 2005, с. 209-218
5. Վալեսյան Լ., Աշխարհագրական գիտությունների մեթոդաբանական և տեսական հիմունքներ, Երևանի համալսարանի հրատարակչ., Ե., 2004
6. Վալեսյան Լ. Հասարակական աշխարհագրության ներածություն, Ե., «Լույս» հրատարակչ., 1999
7. Վալեսյան Ա., Վալեսյան Լ., Քաղաքական աշխարհագրության հիմունքներ, Ե., «Լույս» հրատարակչ., 1996
8. Аксенов К.Э. Понятие места в политической географии и особенности пространственной организации власти в США. «Известия ВГО», 1990, т. 122. вып. 1
9. Бабурин С., Территория государства. Правовые и геополитические проблемы. М., 1997
10. Бжезинский Збигнев, Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы, М, 2005
11. Валесян Л.А., Мурадян Ю.А., О некоторых итогах и проблемах экономического развития Нагорного Карабаха. ՀԱՍՏ ՊԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1989. N 5
12. Витвер И.А., Историко-географическое введение в экономическую географию зарубежного мира. Географгиз. М., 1963 (второе издание)
13. Гаджиев К.С., Геополитика Кавказа, М., “Международные отношения” 2003
14. Геополитическое положение России: представления и реальность. Под ред. В.А. Колосова, Арт-Курьер, М., 2000
15. Дугин А., Основы геополитики. Геополитическое будущее России, М., 1997

16. Колосов В.А., Мироненко Н. С., Геополитика и политическая география, М., 2002.
17. Колосов В.А., Трейвиш А.И., Этнические ареалы современной России: сравнительный анализ риска национальных конфликтов. "Полис" 1996, N2.
18. Маккиндер Х., Географическая ось истории. «Полис», 1995, N5
19. Маркедонов С., Непризнанные государства Кавказа: истоки проблемы. «Голос Армении», 24 сент., 2005
20. Михайлов Т., Эволюция геополитических идей. М. Изд-во «Весь мир», 1999
21. Модельский Дж, Томсон У., Волны Кондратьева. Развитие мировой экономики и мировая политика. Вопросы экономики. 1992, N10
22. Нагорный Карабах и вокруг него глазами независимых наблюдателей (сборник материалов). Составители: С.Т.Золян, Г.К. Мирзоян, Е., Луйс, 1991
23. Нартов Н.А., Геополитика. Единство, Издательство политической литературы, М., 2003
24. Оганисян Николай, Карабахский конфликт. Этапы, подходы, варианты решения. Е., 1997.
25. Оганесян С., Петросян Д., Армения. Европа, Азия: Коридоры и перекрестки. Армянский Центр стратегических и национальных исследований, Е., 2001
26. Политология. Энциклопедический словарь. Изд-во Моск. коммерческого у-та, М., 1993
27. Проблемы совершенствования и прогнозирования территориальной организации общества и среды. Материалы конференции. Ответ. редакторы Л.А.Валесян, Б.С.Хорев. "Айастан, Е., 1988"
28. Пряхин В.Ф. Региональные конфликты на постсоветском пространстве. Абхазия, Южная Осетия. Нагорный Карабах, Приднестровье, Таджикистан. М., 2002
29. Ратцель Ф. Народоведение, т. 1, СПб., 1902.
30. Семенов Тянь-Шанский В.П., О могущественном территориальном владении применительно к России. Очерк политической географии, С. Петербург, 1915.
31. Сорокин К., Россия и игра геополитических интересов в ареале Великого океана. «Полис», 1994, N4

32. Старовойтова Г., Национальное самоопределение: подходы и изучение случаев, Санкт-Петербург, 1999.
33. Страбон, География. Л., 1967
34. Тихонравов Ю.В., Геополитика, М., 1998
35. Туrowsкий Р.Ф.. Политическая география, Учебное пособие, Москва-Смоленск, 1999.
36. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций?, Полис, 1994, N1
37. Циганков П.. Геополитика: последнее прибежище разума? Вопросы философии, 1994, N7-8
38. Червонная С.М. Абхазия- 1992: Посткоммунистическая грузинская Вандея. М., Мосгорпечать, 1993
39. Чубарьян А., Европейская идея в истории. Проблема войны и мира. М., 1987
40. Этнополитические конфликты в Закавказье: их истоки и пути решения. Сб. научных статей. Центр международного развития и конфликтологии, Мерилендский университет, Мериленд (США), 1997
41. Яковенко И., От империи к национальному государству. «Полис», 1996, N6
42. Halperin M., Scheffer D., " Self-Determination in the New world Order", Washington, D. C., 1992
43. Hovhannisyan N., The Kharabakh problem. The thorny road to freedom and independence., National Academy of Science of Armenia, Yerevan, 2004
44. Mackinder H. Democratic Ideals and Reality, N.Y. 1962
45. Modelsky G., Thompson W., Seapower in Global Politics 1494-1993, 1987
46. Spykman N. America's Strategy in World politics, Hamden, 1942
47. Toynbee A., A Study of History, v. 1-2, London, 1946-1957

Տպագրված է «ԱՍՈԴԻԿ» հրատարակչության տպարանում:
Ֆորմատ 60x84 1/32, Թուղթ՝ օֆսեթ, Պատվեր՝ N:30
Զ. Երևան, Դ. Փարպեցի 26/26 (գրասենյակ)
Ավան, Դավիթ Մալյան 45 (տպարան)
Հեռ. (374 10) 54 49 82, 62 38 63
Էլ. փոստ՝ info@asoghik.am
www.asoghik.am